

KATSÁNYI SÁNDOR
A FŐVÁROS KÖNYVTÁRÁNAK
TÖRTÉNETE
1945-IG

BUDAPEST
SZÉKES-
FŐVÁROS

BUDAPEST
SZÉKES-
FŐVÁROS

BUDAPEST
SZÉKES-
FŐVÁROS

BUDAPEST

FŐVÁROSI KÖNYVTÁR
BUDAPEST ● KÖZPONT

Kivonat a szabályokból.

A kölcsönzés határideje *négy hét*. A késedelem minden egyes napjáért kötetenként *10 fillér bírságot* kell fizetni. Aki bírsággal tartozik, új könyvet nem kaphat.

Aki a könyvet bármilyen formában rongálja: bepiszkítja, a lapokat behajtogatja, kitépi, vagy szélükre ír, szavakat aláhúz vagy kivakar stb., kártérítést fizet.

Minden *lakásváltozást* (a józállóét is) *azonnal* be kell jelenteni; aki ezt elmulasztja, a költségekért felelős.

Közp. nyomt. XX. cs. 31. sz.

BUDAPEST
SZÉKES-
FŐVÁROS

BUDAPEST
SZÉKES-
FŐVÁROS

BUDAPEST
SZÉKES-
FŐVÁROS

BUDAPEST
SZÉKES-
FŐVÁROS

BUDAPEST
SZÉKES-
FŐVÁROS

BUDAPEST
SZÉKES-
FŐVÁROS

BUDAPEST
SZÉKES-
FŐVÁROS

BUDAPEST
SZÉKES-
FŐVÁROS

BUDAPEST
SZÉKES-
FŐVÁROS

KATSÁNYI SÁNDOR

A FŐVÁROS KÖNYVTÁRÁNAK TÖRTÉNETE

I. KÖTET 1945-IG

KATSÁNYI SÁNDOR

A FŐVÁROS KÖNYVTÁRÁNAK TÖRTÉNETE

I. KÖTET 1945-IG

A kötet megjelenését támogatta:

A borítón:

A Vág utcai könyvtár, 1911

Lajta Béla könyvtárterve, 1911

Mozgókönyvtár az Állatkertben, 1925 körül

Óbudai fiókkönyvtár, 1925 körül

A Baross utca a könyvtár későbbi központi épületével, 1910 körül

Lektor: Bényei Miklós

Szerkesztő: Kiss Bori

Képszerkesztő: Sándor Tibor

© Katsányi Sándor, 2004

© Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, 2004

Megjelent a könyvtár alapításának 100. évfordulója alkalmából

Felelős kiadó: Fodor Péter főigazgató

A nyomdai előkészítés a Míves Kft. munkája

Műszaki szerkesztő: Szmuk Judit

Készült a FSZEK nyomdájában, 2004.

ISBN 963 581 434 8

TARTALOM

ELŐSZÓ	11
PEST ÉS BUDA KÖNYVTÁRI NYILVÁNOSSÁGÁNAK KIALAKULÁSA	
FRANK IGNÁC KÖNYVTÁRALAPÍTÓ TERVE	19
PEST ÉS BUDA KÖNYVTÁRI NYILVÁNOSSÁGA – FELVILÁGOSODÁS, REFORMKOR	19
PEST VÁROS ELSŐ, „VIRTUÁLIS” KÖNYVTÁRA, A FRANK KÖNYVTÁR	23
<i>Az adomány; A Frank hagyomány sorsa az önkényuralom korában</i>	
KÖNYVTÁRALAPÍTÓ KEZDEMÉNYEZÉSEK A KIEGYEZÉS ÉS	
A VÁROSEGYESÍTÉS UTÁN	27
KEZDEMÉNYEZÉSEK POLGÁRI KÖNYVTÁR LÉTREHOZÁSÁRA –	
VÁROSI KÖNYVTÁR MINT ÁLTALÁNOS KÖZMŰVELŐDÉSI KÖNYVTÁR	27
<i>A Pesti Népoktatási Kör indítóánya; Toldy Ferenc javaslata (1868);</i>	
<i>Elhúzódo tervezés – lemondás a városi polgári könyvtárról (1868–1875); A Pesti Népoktatási Kör</i>	
<i>újabb javaslatai</i>	
VÁROSTÖRTÉNETI GYŰJTEMÉNY (KÖNYVTÁR ÉS MÚZEUM)	32
<i>Könyvtár és múzeum; Ki gyűjtse a helytörténeti irodalmat?</i>	
A VÁROSIGAZGATÁSI SZAKKÖNYVTÁR ALAPJAINAK LERAKÁSA:	
A FŐVÁROSI STATISZTIKAI HIVATAL KÖNYVTÁRA (1870–1903)	34
<i>A fővárosi (előbb: városi) statisztikai hivatal létrejötte; A könyvtár működési keretei;</i>	
<i>A könyvtár jellege; A fővárosi statisztikai hivatal könyvtárának helye a magyar</i>	
<i>és a fővárosi könyvtáriügyben</i>	
AZ 1890-ES ÉVEK KEZDEMÉNYEZÉSEI	
BUDAPEST FŐ- ÉS SZÉKVÁROS KÖNYVTÁRA (1893–1903)	41
POLGÁRI KEZDEMÉNYEZÉS A VÁROSI KÖNYVTÁR MEGTEREMTÉSÉRE:	
A BUDAI (BUDAPESTI) KÖNYVTÁR EGYESÜLET (1891–1919)	42
INTÉZKEDÉSEK A KÖZIGAZGATÁSI SZAKKÖNYVTÁR MEGTEREMTÉSÉRE (1891–1893)	44
BUDAPEST FŐ- ÉS SZÉKVÁROS KÖNYVTÁRA (1893–1903)	45
<i>A könyvtár kialakítása; A fénykor (1900–1903); A könyvtár jellege - az állomány összetétele;</i>	
<i>Az olvasótábor; A fiatalok beáramlása; A Budapestensia; A könyvtár tíz évének mérlege</i>	
AZ ÚJJÁSZERVEZÉSTŐL A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI KÖNYVTÁRIG	
A FŐVÁROSI KÖNYVTÁR INDULÁSA (1903–1909)	55
A KÖNYVTÁR ÜGYÉNEK ÚJRAGONDOLÁSA	55
<i>A vita állomásai; A nézetek döntő összeütközése: az 1903. jan. 21-i közgyűlés;</i>	
<i>Toldy László kudarcának okai; Az átszervezés első lépései</i>	

AZ ELSŐ HIVATÁSOS KÖNYVTÁROSOK: SZABÓ ERVIN ÉS GÁRDONYI ALBERT <i>Szabó Ervin; A könyvtárnoki státusz elnyerése; Gárdonyi Albert</i>	61
ÚJRAKEZDÉS ÉS ALAPOZÁS (1903–1906) <i>A feldolgozó munka; Az olvasók kiszolgálása, könyvtárnyitás; Állományépítés; A személyzet; Az új igazgató: Thirring Gusztáv; Szabó Ervin betegségének következményei „Csőd és blamázs”?</i>	66
A FELDOLGOZOTT GYŰJTEMÉNYTŐL A KORSZERŰEN MŰKÖDŐ TÁRSADALOMTUDOMÁNYI KÖNYVTÁRIG (1907–1909) <i>Az új könyvtár koncepciója; Az állomány átstrukturálása; A könyvtár használói; Az olvasószolgálati tevékenység keretei; Aktív referensz szolgálat; Tematikus bibliográfiák; Szabó Ervin személyzeti politikája; Összegezés</i>	71
A VÁROSI KÖNYVTÁR ÚJ MODELLJÉNEK KIALAKÍTÁSA	
AZ ELŐZMÉNYEK ÉS AZ 1910-ES ÉV ESEMÉNYEI	85
A PUBLIC LIBRARY ESZMÉJÉNEK MEGJELENÉSE MAGYARORSZÁGON A 19. SZÁZAD VÉGÉN	86
A SZABADTANÍTÁS SZEREPE A MAGYARORSZÁGI PUBLIC LIBRARY MOZGALOM KIBONTAKOZÁSÁBAN. SZABÓ ERVIN BEKAPCSOLÓDÁSA	89
A PUBLIC LIBRARY SZABÓ ERVIN-I KONCEPCIÓJÁNAK KIDOLGOZÁSA. A KONCEPCIÓ VITÁJA <i>Az Országos Szabadtanítási Kongresszus; A Fővárosi Könyvtár műhelymunkája</i>	92
A HIVATALOS KÖNYVTÁRPOLITIKA LÉPÉSEI A MODERN NYILVÁNOS KÖNYVTÁR LÉTREHOZÁSÁRA <i>A nézőpontok közeledése: Gulyás Pál kézikönyve – Szabó Ervin reflektálása</i>	99
A FŐVÁROSI SZOCIÁLPOLITIKAI PROGRAM	101
A MÚZEUMOK ÉS KÖNYVTÁRAK ORSZÁGOS TANÁCSÁNAK EMLÉKIRATA A BUDAPESTEN LÉTESÍTENDŐ KÖZMŰVELŐDÉSI KÖNYVTÁR ÜGYÉBEN	103
A NYILVÁNOS KÖZKÖNYVTÁR TERVE: SZABÓ ERVIN EMLÉKIRATA ÉS ANNAK FOGADTATÁSA <i>Az Emlékirat; A fogadtatás</i>	105
ELTÉRŐ SZAKMAI NÉZŐPONTOK AZ ÚJ KÖNYVTÁR KONCEPCIÓJÁRÓL <i>Milyen funkciót kapjon a központi könyvtár?; Munkamegosztás és kooperáció a budapesti könyvtárak között; Az iskolai könyvtárak beolvasztása az új könyvtárba; A könyvtár és a Népház kapcsolata; A fenntartási költségek és a kölcsönzési díj kérdése; Szabó Ervin és Gulyás Pál</i>	107
A NYILVÁNOS KÖNYVTÁR MEGALAPOZÁSA ÉS INDULÁSA (1911–1914)	115
KÖNYVTÁRPALOTA TERVEZÉSE <i>Az optimista kezdet; Szabó Ervin szakmai terve; Terülpályázat; Lajta Béla Tisza Kálmán téri terve; A tervezett építkezés sorsa; A Kálvin téri terv; A végjáték; A kudarc okairól</i>	115
ÚJ OTTHON: A GRÓF KÁROLYI UTCAI ÉPÜLET <i>„Úgy éreztük, lehetetlen tovább dolgoznunk”; Átköltözés a Gróf Károlyi utcai épületbe; A könyvtár új otthona</i>	126
A FIÓKKÖNYVTÁRAK HÁLÓZATÁNAK KIÉPÍTÉSE <i>Eltérő elképzelések a fiókkönyvtárak létrehozására; A beolvasztás, mint forrásbiztosítás;</i>	132

<i>Fiókkönyvtárak létrehozása a szociálpolitika keretében; A lakásépítési program keretében lakótelepekre tervezett könyvtárak; Adományozott – szabad mozgásteret biztosító – könyvtárak; Megvalósult fiókkönyvtárak, megvalósulatlan kezdeményezések; Szabó Ervin a fiókokról; A fiókok központi irányítása, használatuk jellege; A fiókhálózat kiépítésének könyvtárpolitikai jelentősége; A fiókok társadalmi fogadtatása; Sajtóvisszhang</i>	
A KÖZPONTI KÖNYVTÁR ÁLLOMÁNYÁNAK ALAKULÁSA	144
<i>Új állományépítési koncepció; A gyarapodás adatai; Antikvár vásárlások, hagyatékok, ajándékok; A hagyatékok és ajándékok szerepe a gyűjtemény jellegének módosulásában; Viták az állomány ideológiai jellegéről</i>	
A FIOKKÖNYVTÁRAK ÁLLOMÁNYÁNAK KIALAKULÁSA	155
<i>„Mit olvasnak és mit olvassanak?”; Az állományépítés elvi kérdései; A Mintajegyzék;</i>	
AZ OLVASÓTÁBOR ALAKULÁSA	158
<i>Az egyes egységek jellemzői; Az új olvasótábor; A felnőtt olvasók; Szabó Ervin koncepciója a gyerekek könyvtári ellátására; Budapest ifjúságának könyvellátása</i>	
A KÖNYVTÁRTECHNOLÓGIA MEGÚJÍTÁSA	165
<i>Raktározás, állománykezelés; A katalógusok formai megújítása; A Tizedes Osztályozás bevezetése; A nyilvános szolgálat technológiájának megújítása</i>	
SZEMÉLYZETI KÉRDÉSEK	169
<i>Változások a könyvtár vezetői tisztségeiben; A keretek bővülése és differenciálódása; A könyvtár mint üzem; A női munkaerők kérdése; A „Szabó-iskola”; Kísérlet a nyitásra; Babits és Szabó Ervin; Törésvonalak, belső ellenzék</i>	
TÖREKVÉSEK A MAGYAR KÖNYVTÁRÜGY MÁSODIK KÖZPONTJÁNAK MEGTEREMTÉSÉRE	177
<i>Szembekerülés a hivatalos könyvtárügyi irányítással; A publikációs csatornák és a könyvtárügyi kiadványok párharca; A könyvtárpolitikai irányzatok ütközése; A törekvések ideiglenes megtorpanása</i>	
A KÖNYVTÁR AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ ÉVEIBEN (1914–1918)	183
A MŰKÖDÉSI FELTÉTELEK ALAKULÁSA	184
<i>A költségvetés; A helyiségek kinövése, bővítések; A személyzet</i>	
ÁLLOMÁNYGYARAPÍTÁS HÁBORÚS KÖRÜLMÉNYEK KÖZÖTT	187
<i>Az állománygyarapítás tartalmi kérdései; Az olvasótábor alakulása; A sebesültek, hadifoglyok és a fronton harcolók könyvellátása</i>	
A KÖNYVTÁRHASZNÁLATI ÉS OLVASÁSI SZOKÁSOK VÁLTOZÁSAI	192
<i>Helyben olvasás – kölcsönzés; A szabadpolc térhódítása; Az olvasói igények és a könyvtár célkitűzései; A fiókkönyvtárak olvasói; A Fővárosi Könyvtár irodalompolitikája és a Nyugat</i>	
A KÜLÖNGYŰJTEMÉNYEK KIEMELT SZEREPE	197
<i>A Budapest Gyűjtemény; A Keleti Gyűjteménnyel kapcsolatos tervek</i>	
A KÖNYVTÁR ÉS A BÉKETÖREKVÉSEK	201
<i>Az elvi állásfoglalás; A békemozgalom irodalmának beszerzése és népszerűsítése; A legalitás határain belül</i>	
A SZABÓ ERVIN-I KORSZAK LEZÁRULÁSA	204
<i>Szabó Ervin betegsége, halála, búcsúztatása; Könyvtárosi életművének első értékelései;</i>	

Szabó Ervin könyvgyűjteménye; Szabó Ervin hátrahagyott gondolatai a könyvtár háború után várható helyzetéről és feladatairól

A KÖNYVTÁR A FORRADALMAK KORÁBAN (1918–1919)	208
A FŐVÁROSI KÖNYVTÁR A POLGÁRI FORRADALOM IDŐSZAKÁBAN	208
ÚJ KÖNYVTÁRPOLITIKAI KONCEPCIÓ KIDOLGOZÁSA	209
A TANÁCSKÖZTÁRSASÁG. A KÖNYVTÁRÜGY ÚJ JOGI ÉS SZERVEZETI KERETEI	211
„TÁRSADALOMTUDOMÁNYI SZABÓ ERVIN KÖNYVTÁR”	212
(A KÖZPONTI KÖNYVTÁRRÁ VONATKOZÓ TERVEK ALAKULÁSA)	
A FŐVÁROST ÁTFOGÓ EGYSÉGES KÖZMŰVELŐDÉSI KÖNYVTÁRHÁLÓZAT	216
TERVÉNEK ALAKULÁSA	
<i>Az optimista indulás (április – május); Beszűkülő lehetőségek (június – július); Az ideológia behatolása a közművelődési könyvtárügybe; Megvalósult könyvtárszervezések</i>	
KÖZPONTOSÍTÓ KONCEPCIÓ – KÖNYVTÁRI KISZÜZEMEK	222
(HIVATALI-, MUNKÁS- ÉS ISKOLAI KÖNYVTÁRAK)	
<i>Gyári munkáskönyvtárak; Az ifjúság könyvtári ellátása</i>	
A KÖNYVTÁRI ÉLET HÉTKOZNAPJAI A TANÁCSKÖZTÁRSASÁG ALATT	226
<i>A könyvtár és olvasói; Feldolgozó munka; A könyvtár személyzete</i>	
A KÖNYVTÁR TEVÉKENYSÉGÉNEK TÁRSADALMI MEGÍTÉLÉSE	229
AZ ÖSSZEOMLÁS NAPJAINAK KRÓNIKÁJA	231
VÁLSÁG – VÁLTÁS – KONSZOLIDÁCIÓ	233
A KÖNYVTÁR AZ ELLENFORRADALOM ÉS A BETHLENI KONSZOLIDÁCIÓ KORSZAKÁBAN	
A VEZETŐSÉG LEVÁLTÁSA. HARCOK A KÖNYVTÁRVEZETŐI POZÍCIÓÉRT	235
<i>Kremmer Dezső vezetői megbízatásának körülményei; Kísérletek Kremmer leváltására</i>	
PARADIGMAVÁLTÁS A KÖNYVTÁRBAN	238
<i>Kremmer Dezső koncepciója; Minisztériumi vizsgálat a könyvtár ügyében;</i>	
<i>A Gulyás – Melich koncepció; A javaslatok elutasítása</i>	
AZ ÁLLOMÁNY ALAKULÁSA	245
<i>Az állomány szelektálása (könyvkivonások, indexek, zárt anyag); A gyűjtőkori elvek megváltoztatása; Az elvek és a valóság: a könyvtár állományának tényleges gyarapodása;</i>	
<i>A Fővárosi Könyvtár „könyvosztó” és „cenzúrázó” szerepe</i>	
KÜLÖNGYŰJTEMÉNYEK	254
<i>A Budapest Gyűjtemény; A Keleti Gyűjtemény</i>	
A FIÓKHÁLÓZAT ALAKULÁSA	256
<i>A romlás évei; Közjáték: egy központi népkönyvtár terve; A fellendülés</i>	
AZ OLVASÓTÁBOR ALAKULÁSA	263
<i>A központi könyvtár olvasói; A fiókkönyvtárak olvasótáborának alakulása;</i>	
<i>Az időleges visszaesés okai</i>	

A SZEMÉLYZET ALAKULÁSA	265
<i>A Szabó-iskola megrostálása; Mélyponton; Az új könyvtárosi gárda kialakulása</i>	
A TÁRSADALMI KAPCSOLATOK ÚJRASZÖVÉSE	269
<i>A társadalmi elszigeteltségből való fokozatos kilépés; A feléledő lokálpatriotizmus és a Budapest Gyűjtemény lehetőségének kihasználása; A szakmai elszigeteltségből való kitörés</i>	
KREMMER DEZSŐ HALÁLA, EGY ÁTMENETI KORSZAK LEZÁRULTA	274

A MÁSODIK FÉNYKOR, ÁRNYÉKOKKAL

A GAZDASÁGI FELLENDÜLÉS ÉVEITŐL A HÁBORÚ KITÖRÉSÉIG	276
AZ ÚJ IGAZGATÓ: ENYVVÁRI JENŐ	277
A KÖNYVTÁR PALOTÁT KAP	279
<i>A Wenckheim-palota története; Kezdeményezések a központi könyvtár jobb elhelyezéseért; Az épület megvásárlása; Az átalakítás megtervezése. Új könyvtári koncepció – új könyvtárárpület; Az könyvtárrá alakítás gyakorlati megvalósítása; Az új központi könyvtár (terek és funkciók); Beköltözés, megnyitás, fogadtatás</i>	
HÁLÓZATÉPÍTÉSI TÖREKVÉSEK: NÖVELES – MEGERŐSÍTÉS – MEGTARTÁS	293
<i>A fiókkönyvtárak számának növelése (Megvalósult és megvalósulatlan tervek); Terv a peremvárosok ellátására; A létrejött könyvtárak megerősödése; A hálózat növekedésének megállása. Javítás helyiségcserékkel; Tervek mozgókönyvtár üzembeállítására (Kísérlet a hálózat bővítésére)</i>	
A KÖZPONTI KÖNYVTÁR ÁLLOMÁNYÁNAK ALAKULÁSA	299
<i>A gyarapítás anyagi lehetőségeinek változása; Általános tudományos könyvtári koncepció és az állománygyarapítás gyakorlata; A társadalomtudományi állomány alakulása; A határon kívüli magyar vonatkozású irodalom gyűjtése; Adományok, hagyatékok; Az állomány feltárása</i>	
A HELYTÖRTÉNETI ÁLLOMÁNY ALAKULÁSA (A BUDAPEST GYŰJTEMÉNY)	306
A FIÓKKÖNYVTÁRAK ÁLLOMÁNYÁNAK ALAKULÁSA	309
<i>A könyvtár irodalompolitikai - állománygyarapítási koncepciója; A fiókkönyvtárak állománya</i>	
AZ OLVASÓTÁBOR VÁLTOZÁSAI	313
<i>Általános tendenciák; A központi könyvtár olvasói; Központi városi könyvtári funkciók átszívargása a hálózatba; A hálózat olvasóközönsége: a munkásosztály a könyvtárba megy; A hálózat olvasóközönsége: tanulók, gyerekek; A könyvtár mint melegedő</i>	
A KÖZPONTI KÖNYVTÁR INFORMÁCIÓKÖZVETÍTŐ SZEREPE	319
A HÁLÓZAT OLVASMÁNYKÖZVETÍTŐ SZEREPE	322
<i>A közvetített irodalom fő jellemzői; A magyar irodalom olvasottsága; A külföldi irodalom olvasása; Az egyes társadalmi rétegek könyvtárhasználói arculata; A könyvtár olvasmányközvetítő szerepe tanulóknál</i>	
A KÖNYVTÁROSOK ÉS AZ INTÉZMÉNY POLITIKAI SZEREPEVÁLLALÁSA (VÁLASZOK A KOR KIHÍVÁSAINA)	327
<i>A Bartha Miklós Társaság és a könyvtár kapcsolata (Szociálpolitikai válasz a népi mozgalom eszmei alapján); Neokatolikus válasz a kor kérdéseire; A Gömbös Gyula-i ideológia megjelenése a könyvtárban; Hamvas Béla válság-értelmezése</i>	

A FŐVÁROSI KÖNYVTÁR ÉS AZ ORSZÁGOS KÖNYVTÁRPOLITIKA	333
<i>A központi könyvtár helye a könyvtári rendszerben; A Fővárosi Könyvtár és a Magyar Könyvtárosok és Levéltárosok Egyesülete</i>	
A KÖNYVTÁR A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚBAN	335
A „TÁVOLI” HÁBORÚ (1939–1943)	335
<i>A háború és a könyvtárosok magatartása; Működési feltételek: helyiségviszonyok, személyzeti ellátás; Az állomány alakulása; Az olvasóközönség alakulása</i>	
1944. A NÉMET MEGSZÁLLÁS, A NYILAS URALOM KÖNYVTÁRI KÖVETKEZMÉNYEI	341
<i>Kiéleződő politikai harcok a könyvtárban; Az 1944-es zsidótörvény és a könyvtár; Fegyelmi vizsgálat a vezetők ellen. A könyvtárvezetés leváltása; A háborús események hatása a könyvtár olvasóforgalmára; Az állomány mentése; In memoriam Kelényi Béla Ottó; Az ostrom előtti időszak a központban és a hálózatban</i>	
BUDAPEST OSTROMA	350
<i>A fiókkönyvtárak sorsa; A Wenckheim-palota az ostrom alatt</i>	
MINT A HAJÓTÖRÖTTEK	352
JEGYZETEK	355
KRONOLÓGIA	400
NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ	409

Tisztelt Olvasónk,

száz év a történelem évezreideihez viszonyítva nem jelentős idő. Az egyes emberek életében azonban csak keveseknek adatik meg, hogy megérjék ezt a kort. Száz esztendő egy intézmény történetében egyszerre történelmi és emberi léptékkel is mérhető idő. Egy ilyen ünnepi alkalom megfelelő arra, hogy megálljunk egy pillanatra, számba vegyünk az eltelt évtizedeket és elődeink munkásságát. Hajlamosak vagyunk azonban a magunk hiányos emlékei és tapasztalatai alapján megítélni a történelmet, ezért nélkülözhetetlen a kollektív emlékekre és szavahihető forrásokra támaszkodó tudományos feldolgozás. Célunk az, hogy valós képet kapjunk saját múltunkról – hisz csak így kaphatunk választ a ma kérdéseire is.

A fővárosi bibliotékájának története több egy intézmény történeténél. A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Budapest egyik legjelentősebb kulturális közintézménye, a hazai könyvtári rendszer meghatározó tagja. Az elmúlt évszázad története bővelkedik nagy ívű szakmai programok kidolgozásában, s azok részleges vagy teljes megvalósításában. Elődeink folyamatosan azért dolgoztak, hogy a könyvtár szakmai koncepcióját az adott kor követelményeinek megfelelően gondolják újra, hiszen minden korszak új és új kihívások elé állította a Fővárosi Könyvtárat. Évtizedeken át állandó feladatot jelentett az intézmény megfelelő fizikai környezetének kialakítása. Tervek születtek, mai szemmel nézve is izgalmas és modern elképzelések. A legnagyobb szabásút Lajta Béla készítette; Szabó Ervinnel közösen alkották meg egy új központi könyvtárárpület, egy közművelődési palota tervét. Elképzeléseiket azonban elsodorta az első világháború. Ezután úgy tűnt, a Wenckheim-palotában 1931-ben megnyitott új épület jelenti a megoldást. Újabb három évtized múltán, a hatvanas-hetvenes években azonban újra felmerültek a korábban megoldottnak hitt problémák.

Az ezt követő évtizedek története a folyamatos megoldáskeresések és döntéshalasztások története. Ennek ellenére az 1990-es évek jelentős eredményeket is hoztak: a Zenei Gyűjtemény méltó elhelyezést kapott a Pálffy-palotában, illetve megépült a könyvtári háttér munkát hatékonyan segítő Szolgáltatóház. A központi könyvtár helyzetének reméljük végleges megoldását jelentette 1997-ben a Fővárosi Közgyűlés azon döntése, melynek értelmében a palotakönyvtárat felújították és a mai igényeknek megfelelően kibővítették. Ez lehetőséget biztosított egy igazán korszerű központi könyvtár működtetésére és egyben lendületet adott a hálózat megújulásának is. Ez azonban már a ma története.

Az eltelt évtizedekben átalakult látogatóink elképzelése a könyvtár hivatásáról, a könyv-

tárosok szerepéről, megváltoztak olvasóink elvárásai. A hagyományos könyvtárról alkotott képet alapvetően változtatta meg a számítógépesítés bevezetése, előtérbe került a könyvtár szolgáltató jellege. Ám ma is csak azt az intézményt tekinthetjük korszerűnek, amely megfelel a kor informatikai követelményeinek, de egyben őrzi a könyvtár tradícióit is. A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár képes a jelen kihívásainak megfelelően megújulni és jó hagyományait is megőrizni. Büszkék vagyunk arra, hogy ehhez partnert találtunk az olvasókban és munkatársainkban is. Eddigi eredményeink arra köteleznek bennünket, hogy továbbra is figyeljünk olvasóink szavára, hiszen az ő elégedettségük jelenti számunkra az igazi elismerést, ez növeli a társadalmi ismertségünket.

Kulturális területen ma nemcsak technológia-, paradigmaváltás is zajlik. Egy éppen századik születésnapját ünneplő intézmény továbbra is azért tesz erőfeszítéseket, hogy nélkülözhetetlen legyen a főváros polgárainak mindennapjaiban. Fontosnak tartjuk, hogy a főváros lakosságát egyre nagyobb számban tudjuk olvasóink között, szolgáltatásaink mind szélesebb körét nyújthassuk számukra. Mivel ez ma már az összes fiókkönyvtárunkban egységes informatikai rendszerre épül, egységesül szolgáltatásaink minősége is. A centenáriumi év alkalmat kínált arra, hogy munkatársaink változatos programokkal hívják fel a figyelmet könyvtárunkra. Nem magunkat kívántuk ünnepelni, hanem azokat szeretnénk ezzel köszönteni, akik rendszeresen felkeresnek bennünket, akiket könyvtárosaink már-már személyes ismerősként fogadnak.

A fővárosi bibliotékájában az eltelt évtizedek alatt számos neves és kevésbé ismert szakember tekintette hivatásának a könyvtárosságot, ők alapozták meg könyvtárunk jó hírét. Tapasztalataik átadásával sokan járultak hozzá ahhoz, hogy könyvtárosok újabb generációi végezhessek magas színvonalon munkájukat. Amikor útjára bocsátom ezt a kötetet, arra kérem olvasóját, hogy ne csak az intézmény történetét lássa benne, hanem gondoljon arra is, hogy ezzel tisztelni kívánunk elődeink előtt. Hiszen mindannyian tudjuk, hogy múlt nélkül nincs jelen, s ha nem kötjük össze az elmúlt évszázadot a mával nem vagyunk képesek megfogalmazni a jövő teendőit sem.

Dr. Fodor Péter

a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár főigazgatója

1904. október 15-én nyitotta meg kapuit a nagyközönség előtt Budapest új, pontosabban két elődjéből újjászervezett könyvtára. Kerek száz év távlatából visszapillantva, óhatatlanul ünnepi fénytörésben jelenik meg előttünk ez a pillanat. Mit sem von le az esemény szimbolikus jelentőségéből, ha tudjuk, hogy a valóságban csupán egy tizenhat férőhelyes olvasókabinett ajtóit tárultak fel az egyelőre gyér érdeklődést mutató publikum előtt, avatóbeszédet és egyéb külsőségek nélkül. A szerény kezdeteket híven tükrözi az a levélrészlet, amelyben az aktusról az új könyvtár egyik szakalkalmazottja – ketten voltak összesen – mintegy két hét elteltével tudósítja az ekkor Párizsban időző munkatársát: „Az igazgató úr óhajára október 15-én megnyitottuk a könyvtárt, illetőleg levettük a 'zárva van' cédulát az ajtóról, s azóta egy és más kutatóval is van dolgunk.”

A levél feladóját Gárdonyi Albertnek hívták, a címzettet pedig Szabó Ervinnek. Pályakezdő tudományos szakférjak voltak mind a ketten. Előbbi tíz év múlva már a főváros levéltárát irányította, utóbbi pedig hamarosan a könyvtár igazgatói székébe került. Szabó Ervinnek csak rövid, betegségektől és csalódásoktól terhes életpályát engedett a sors, mégis ez idő alatt sikerült leraknia a fundamentumait annak a könyvtárnak – annak az egész fővárost behálózó könyvtári rendszernek –, amit a mai Magyarországon a legtöbb olvasó vesz igénybe, s ami jó ideje már méltán viseli az ő nevét.

Az 1904-ben megnyitott könyvtár nemcsak méreteiben, hanem a rábízott feladatokban is eltért utódjától. Közigazgatási, közgazdasági és várostörténeti szakkönyvtárnak szánták, leginkább a szakszerű városvezetéshez szükséges ismeretek összegyűjtésére volt hivatva. Bármilyen hatalmas léptekkel haladt ugyanis a modern nagyvárossá fejlődés útján akkortájt Budapest, vezetése nem az elsők között, és nem is éppen könnyen szánta el magát ennél szélesebb nyilvánosság művelődési igényeire szabott, mi több: ezen igények felkeltésére is alkalmas közkönyvtár alapítására. Eltartott egy ideig, amíg a városatyák közül a messzebbre tekintők belátták, hogy a városi nyilvános könyvtár majdhogynem olyan kommunális szolgáltatás, mint a vízhálózat vagy csatornarendszer.

Az első világháború előtti években ugyan egy pillanatra úgy tűnt, hogy a „községi” (mai szóval: önkormányzati) politika hirtelen felgyorsult reformja a művelődés- és benne a könyvtárügy terén is felszámolja a lemaradást. Nem így történt: még hosszú, küzdelmes, vargabetűkkel teli út várt a könyvtárra az első hőskorszaktól napjainkig. Nagy ívű szakmai koncepciók és sikertelenül erőltetett utópiák, bátor nekilendülések és kínos kompromisszumok – mindezek mögött pedig könyvtárosok nemzedékeinek végtelen türelmet, gondosságot, szakmai tisztességet és emberszeretet követelő mindennapi munkája formálta a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtárat olyanná, amilyenek ma ismerjük.

E folyamatot éles cezúrák tagolták, melyek szoros összefüggést mutatnak a társadalom történetében beállott fordulatokkal. E kapcsolat közkönyvtárak esetében közvetlenebb volt, mint más nagy könyvtáraknál. A modern közkönyvtár ugyanis nemcsak civilizatórikus, hanem szociálpolitikai eszköz is: a műveltség monopóliumának megtörése révén a kiáltó társadalmi esélykülönbségek csökkentésének egyik lehetséges alternatívája. S minthogy egyáltalán nem volt mindegy, hogy e funkciót milyen világkép jegyében, milyen ideológiai üzenetek közvetítésével tölti be, kiélezett történelmi helyzetekben politikai indulatoktól fűtött viták és érdekütközések középpontjába került. Nem csoda hát, ha a közművelődési könyvtárak sorsa fokozott mértékben függött a hatalmi viszonyok mindenkori változásaitól. A politikai széljárás pedig ugyancsak gyakran fordul Európa e huzatos fertályán.

A könyvtárak története azonban nem írható le pusztán azokkal a kultúrpolitikai erővonalakkal, amelyek létük külső kereteit formálták. A könyvtárak életének saját belső, öntörvényű fejlődésrajza is van, és ebben a fejlődéstörténetben a főváros könyvtára számos esetben játszott kezdeményező szerepet. Megújulásainak szakaszai újabb korszakhatárokként jelennek meg.

Ilyen korszakváltó időnek láthatjuk a legutóbbi, a harmadik évezred fordulóján átívelő bő egy évtizedet is. Az országban gyökeres politikai, társadalmi és gazdasági fordulat játszódott le, a könyvtárak világában technológiai forradalom söpört végig, a főváros könyvtára pedig története legátfogóbb fejlesztési periódusának a végéhez közeledik. Határkövekhez érven pedig hasznos visszatekinteni a megtett útra. A könyvtárnyitás centenáriumaához közeledve ezért is határozta el a könyvtár vezetése, hogy könyvtártörténeti monográfia megírására ösztönzi az e tárgyban járatos kutatót.

A szerzőnek – legalábbis az 1945 előtti események feldolgozásában – nem kellett teljesen járatlan ösvényen elindulnia. A főváros könyvtárának nemcsak a históriája színes és gazdag, hanem önreflexiói: könyvtártörténet-írói kezdeményezései is. A múlt felidézésére akkor támadt először igény, mikor két elődkönyvtárat – a városi statisztikai hivatal illetve a levéltár keretében működőket – 1903-ban egybeolvasztva megszüntették. Ekkor mindkét könyvtárvezető, *Kőrösy József* és *Toldy László* is összegezte az elért eredményeket.

Az újjászervezést követő periódusban *Gárdonyi Albert* készült egy nagyobb lélegzetű történeti munka megírására, összegyűjtötte és rendezte a könyvtártörténeti előzmények teljes irattári anyagát. Végül is mindmáig használható forrásgyűjteményt hagyott hátra, de a megírással adós maradt. Ebből a korszakból *Szabó Ervintől* is fennmaradt néhány rövid, tömör összefoglalás a könyvtár múltjáról; legrészletesebb ezek közül az 1914-ben, a nyilvános működés kezdetének tizedik évfordulójára írt áttekintése. Ezek az egy-másfél oldalas összefoglalások arra is rávilágítanak, hogy mit látott *Szabó Ervin* említésre méltónak elődei, illetve részben már a saját tevékenységéből.

Gulyás Pál, *Szabó Ervin* korábbi szakmai ellenlábasa, 1921-ben adta ki *Kommunista*

könyvtárpolitika című munkáját. Ebben – a történetek logikájából következően – túlnyomórészt a Fővárosi Könyvtár tevékenységén keresztül mutatta be a Tanácsköztársaság időszakát – megsemmisítő kritikával. A több oldalról érő támadások elültével elkerülhetetlenül szembe kellett nézni a könyvtár politikailag megbélyegzett, szakmailag mégis vállalt hagyományaival, megfogalmazni annak 1919 után is tovább vihető örökségét. A várt könyvtártörténet a Bethlen István-i konszolidáció után született meg *Kelényi Béla Ottó* tollából. A könyvtár 1931-es évkönyvében megjelent tanulmányt tekinthetjük a Fővárosi Könyvtár történetének első átfogó, tudományos igényű feldolgozásának. A gazdag forrásanyagra, köztük Gárdonyi Albert előmunkálataira épülő, történeti tárgyilagosságra törekvő, a tényeket kommentár nélkül bemutató korrekt munka Kelényi puritán egyéniségét tükrözi.

A könyvtárban 1945 ősztől – 1946 tavaszától alapvetően új helyzet alakult ki. A pártkoalíciós alapon felállított vezetésben Hajdu Henrik oldalán Dienes László és Kóhalmi Béla személyében helyet kaptak Szabó Ervin egykori tanítványai. Ebből természetesen következett a könyvtár történetének radikális újrafogalmazása, a Szabó Ervin-i korszak rehabilitálása, a Horthy-éra könyvtárügyének kemény bírálata. Ennek egyik első megnyilvánulása *Dienes László* könyvtártörténeti vázlata, melyet egy könyvtáros képző tanfolyam előadására készített 1948-ban. Ugyancsak a könyvtár történetének újraértékelését célozta *Kóhalmi Béla* több visszaemlékezése is. Már az ötvenes évek elején megfogalmazódott egy nagyszabású, átfogó, és a kor ideológiájának megfelelő könyvtártörténet megírásának a terve is. A több vállalkozóból álló szerzői közösség 1954-ben tette le a *Művelt Nép* kiadónak szánt kéziratot a lektorok kezébe, akik azonban annak kiadása helyett azt ajánlották, hogy egy szerző dolgozza át az ily módon csupán nyersanyagnak tekintett írásokat. Ekkor fogott neki *Remete László* (aki az 1954-es kéziratnak is egyik szerzője volt) a könyvtártörténet alapos feltárásának. Minden korábbinál szélesebb forráskör felhasználásával végzett, elmélyült kutatásainak eredményeit először a könyvtár évkönyveiben publikálta korszaktörténeti tanulmányok formájában, majd 1966-ban megjelentette *A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár története* című monográfiát.

Remete László hatalmas ismeretanyagot görgető, terjedelmes könyve a könyvtár előtörténetétől 1945-ig tárta fel a folyamatokat. Alapmű lett: nemcsak a könyvtárosok, hanem a korszakkal foglalkozó történészek gyakran hivatkozott kézikönyve. Összegző munka erről a korszakról ezután érthetően nem is született, inkább egy-egy kiemelt téma részletesebb kimunkálására került sor. A háború után történetek megírásához viszont nemcsak a kellő távolság hiányzott, hanem a források hozzáférhetősége és a véleményalkotás szabadsága is.

Erről a félévszázadról tehát mindmáig nem született a dokumentumok lehető teljességén alapuló, higgadt elemzés. Egy olyan időszakról, melynek köztörténeti kutatása előtt immár elhárultak – legalábbis a legfőbb – akadályok, és amellyel kapcsolat-

ban a higgadt szembenézésre talán a legsürgetőbb a szükség. Ötven évről, amely a könyvtárosok körében is újraértékelésre vár. Ezekben az évtizedekben született meg ugyanis az a kiterjedt közművelődési könyvtári intézményrendszer, amely tévútnak bizonyult kísérletei, közelmúltbéli veszteségei ellenére ma is az ország könyvtári ellátásának tartópillére. A sokszor „vezérhajóként” emlegetett Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár közelmúltjának tényszerű megismerése az egész szakmai közösség számára tanulságokkal szolgálhat.

Az új könyvtártörténeti monográfia szerzője mindemellett többre vállalkozik, mint az utolsó fél évszázad fehér foltjának az eltüntetésére: a mű, amelynek most első kötetét kezében tartja az olvasó, a fővárosi könyvtár teljes múltját bemutató, a régebbi időszakokra vonatkozóan is új szintézis. Persze, mint minden történeti munka, a könyvtártörténetek is egymásra épülnek, egymást gazdagítják, a korábbi kutatások értékeit hasznosítva fogalmazzák újra témájukat. A jelen könyvtártörténet is ezt teszi. Az elődök – legfőképpen Remete László 1966-os könyve – számtalan olyan forrást és tényt tártak fel, melyek szerepeltetése nélkülözhetetlen. Ezek átvételére a jegyzetek utalnak. De éppen a bőséges hivatkozás hívja fel a figyelmet az időközben megjelent szakirodalom megtermékenyítő hatására is. Számos olyan tanulmány látott azóta napvilágot, amelyek egy-egy részkérdés tekintetében nemcsak árnyalták, hanem akár egészen más fényben mutatják be az összefüggéseket. Elég példaként a Szabó Ervinről alkotott kép tisztulására utalni Litván György, Tóth Gyula és e kötet szerzőjének publikációi nyomán. Pontosabban látjuk a századelő fővárosi és állami művelődéspolitikájának mozgatórugóit Erdei Gyöngyi, Sipos András vagy Voit Krisztina kutatási eredményeinek ismeretében. Lényegesen differenciáltabban szemléli történettudományunk a két világháború közötti korszak magyar társadalmának történetét is.

Óhatatlan tehát, hogy a most következő oldalak az elődökétől sok tekintetben eltérő történészi és könyvtártörténészi megközelítést tükröznek majd. Máshová kerülnek a hangsúlyok, más kontextusban, másképp értékelődnek a rendelkezésre álló források, és előtérbe kerülnek korábban kevesebb figyelemre méltatott mozzanatok, új adatok is. Remete László nézőpontját elsősorban az a kérdésfeltevés határozta meg – ha szabad egyáltalán egy ilyen szerteágazó művel kapcsolatban ilyen egyértelmű megállapítást tenni –, hogy a könyvtár miképpen segítette elő a társadalmi progresszióról alkotott század eleji jövőkép kibontakoztatását. Katsányi Sándor inkább azt vizsgálja, hogy milyen felfogások éltek a közkönyvtárak szerepéről a polgári nyilvánosság kiterjesztésében, és vajon miképpen felelt meg ezeknek az elvárásoknak egyes életszakaszaiban a fővárosi bibliotékája.

Az első kötet 1944 végéig, a második 2001-ig vezet el az események ismertetésében. A jobb áttekinthetőség kedvéért az egyes kötetekhez külön-külön készült név- és tárgymutató, valamint időrendi áttekintés. A második kötet függelékeként adjuk közre a könyvtár kiadványainak és a könyvtárról szóló irodalomnak válogatott bibliográfiáit.

Ugyanitt közöljük a könyvtár statisztikai adatsorait összegző kimutatásokat, grafikonokat.

A kiadvány illusztrációit döntően könyvtárunk Budapest Gyűjteményéből válogattuk. Az itt fel nem lelhető képi anyag kölcsönzéséért köszönetet mondunk a Budapesti Történeti Múzeum Kiscelli Múzeumának és a Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtárának.

Bízunk benne, hogy az előttünk fekvő munka a tények tisztelésén, a dokumentumok és a feldolgozások gondos mérlegelésén alapuló elemzéseivel segíteni fogja a tisztánlátást a vitatott kérdésekben is. Azzal a szándékkal bocsátjuk útjára, hogy korszerű szemléletű, áttekinthető szerkezetű, adatokban gazdag mégis olvasmányos írásművel, könnyen kezelhető kézikönyvvel gazdagodjék a magyar könyvtártörténeti szakirodalom.

A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár mai munkatársai ezzel a kiadvánnyal szeretnének emléket állítani mindazoknak, akik a mögöttünk hagyott száz esztendőben hozzájárultak ahhoz, hogy a szellemi javak valóban közkinccsé válhassanak, hogy a könyvek eljussanak a budapestiek otthonába és a betűre szomjazók otthon érezhessék magukat a főváros könyvtáraiban.

A szerkesztők

PEST ÉS BUDA KÖNYVTÁRI NYILVÁNOSSÁGÁNAK KIALAKULÁSA FRANK IGNÁC KÖNYVTÁRALAPÍTÓ TERVE

Hol kezdődik a fővárosi könyvtár története?

A „városi könyvtár” fogalma korábban képlekeny volt: Pest város jegyzőkönyve már 1831-ben „a tanács könyvtárát” említette, de hatvan év múlva is mint jövőendő feladatról írtak a városi könyvtár létrehozásáról. Tekinthetjük jogi kategóriának, a város tulajdonában levő könyvek összességének, de célszerűbb abból kiindulnunk, hogy a városi könyvtár elsősorban *funkciót* jelent. Feladatot, melyet sajátos igény hív létre: a városi polgárok igénye a könyvtári nyilvánosságra. A városi könyvtár története nem más, mint ennek a feladatnak megértése vagy félreértése, elfogadása vagy elutasítása.

A városi könyvtár eszméje Pest és Buda esetében a reformkorban kezdett megfogalmazódni. A helyi könyvtári nyilvánosság iránti igény azonban – más városokhoz hasonlóan – itt is megelőzte a városi könyvtár alapításának gondolatát. A könyvtártörténet általános jelensége, hogy egy-egy eredetileg zárt vagy szűkebb nyilvánosságú könyvgyűjtemény tágabb körű kapunyitása, a város írástudóinak szűkebb-tágabb mértékű befogadása indította el azt a folyamatot, mely elvezetett a nyilvános városi könyvtárak kialakulásához. Ezek a kapunyitások keltették fel a teljes nyilvánosság felé törő igényeket, de ugyanakkor késleltethették is az új könyvtártípus megjelenését, mert időlegesen felmentették a városi közösséget és vezetőit a könyvtárszervezés feladata alól. Ez a folyamat játszódott le Pest és Buda könyvtári nyilvánosságának történetében is a felvilágosodás és a reformkor idejében.

PEST ÉS BUDA KÖNYVTÁRI NYILVÁNOSSÁGA – FELVILÁGOSODÁS, REFORMKOR

Buda (majd később Pest) a könyvtári nyilvánosság szempontjából már 1777-ben kiváltságos helyzetbe jutott, mikor a Nagyszombatról áthelyezett egyetem könyvtárát szállító gályák kikötöttek a budai parton, s ezzel Budára került az ország legnagyobb könyvgyűjteménye. Még kiváltságosabb lett a város helyzete, mikor 1779-ben az Egyetemi Könyvtár szervezeti szabályzatának első paragrafusa kimondta, hogy a könyvtár nyilvános, közhasználati jellegű. Az intézmény ezzel tankönyvtárból városi, sőt országos jelentőségű tudományos könyvtárrá vált. Fokozta a könyvtár nyitottságát a Pestre (a ferences rend épületébe) történő átköltözés is: a gyűjtemény ezzel az ország gazdasági, társadalmi és tudományos életének dinamikusan fejlődő második központjába került.

Rövidesen megmutatkoztak azonban az Egyetemi Könyvtár nyilvánosságának korlátai is. Az egyetem, s így annak könyvtára is nem a város, hanem közvetlenül a helytartótanács intézménye volt, annak szigorú és kicsinyes ellenőrzése alatt működött.

Erőteljesen cenzúrázott: nem csak Voltaire, Rousseau, Helvetius valamennyi műve volt tiltott, hanem Kant, Fichte több munkáját is zárt anyagként kezelték. Az Egyetemi Könyvtár, bár a hagyományos tudományterületeken továbbra is jól töltötte be a nyilvános könyvtár szerepét, de az egyik legfontosabb potenciális használói réteg, a felvilágosodás új útjait kereső fiatal magyar értelmiség számára nem nyújtotta a kívánt irodalmi tájékoztatást. A pesti (korábban budai) működés első negyven évében a kimutatások szerint a kölcsönzést gyakorlatilag csak az egyetem professzorai vették igénybe.¹ Kialakult viszont a „második könyvtári nyilvánosság”, a szabadabb szellemű és mind szélesebb ismerősi-használói kört befogadó főúri könyvtárak köre. Batsányi és mások a Pesten nem hozzáférhető műveket a közeli Pécelről, Ráday Gedeon könyvtárából próbálták meg beszerezni.

A főúri könyvtárak művelődéspolitikai szerepében fordulatot jelentett, mikor már nem csupán a saját célra gyűjtött állományhoz való szabadabb hozzáférést tették

A Buda város könyvtárából fennmaradt legrégebbi könyvek egyike

lehetővé, hanem némelyikük eleve használóik igényeinek megfelelően alakította állományát, a nyilvános könyvtárrá alakítás rejtett vagy tudatos céljával. Így jöttek létre a századforduló meghatározóan fontos könyvtári intézményei, az aktuális „teljes” európai tudásanyagot felölelni kívánó és bármely érdeklődő számára nyitva álló „használati könyvtárak”, mint például az 1802-ben nyilvánossá váló marosvásárhelyi Teleki Téka, vagy az erdélyi szász kultúrában hasonló szerepet játszó szebeni Bruckental Könyvtár. A magyarországi értelmiséget a Teleki Téka sikeres működése győzhette meg arról, hogy könyvkultúránk továbbfejlődésének leghatékonyabb eszköze a világi szakemberek által vezetett nyilvános könyvtár.

Az új könyvtártípusnak, a főúri gyűjteményből tudatosan közkönyvtárrá alakított intézménynek két reprezentánsa Pest könyvtári nyilvánosságát gazdagította. A nemzeti kultúra alkotásainak közkinccsé tétele érdekében Széchényi Ferenc nagycenki könyvtárát 1802-ben „édes hazánknak és a közösségnek hasznára és javára” a nemzetnek adományozta, s a következő évben az alapító okiratnak megfelelően Pestre szállította. Széchényi Ferenc tette a könyvtáralapítás etalonjává vált, noha gyűjteményének nyilvánossága sokáig csak elvben létezett, mivel az állomány elhelyezési, kezelési majd védelmi okok miatt évtizedekig csak igen szűk körben volt elérhető.

A reformkor beköszöntekor tehát Pestnek már két, szabályzatuk szerint nyilvános könyvtára volt, de egyik sem töltötte be maradéktalanul ezt a funkcióját. Pontosan fogalmazott 1826-ban Teleki József az Akadémia (korabeli nevén: Magyar Tudós Társaság) könyvtárának alapító levelében: „a szükséges pénzalap hiánya miatt szűkebb korlátok közé szorított” Egyetemi Könyvtárral és „a sajátos rendeltetésénél fogva

A régi városháza 1840 körül, ahol Pest első ismert könyvtárát őrizték

Magyarországra korlátozott” Nemzeti Könyvtárral szemben az új könyvtár két irányba is nyitott: „az emberi ismeretek óriási mezejére” terjeszkedett ki, nyilvánossága pedig „a haza összes polgárainak használatára”.

Az Akadémia lassan alakuló könyvtárát a közösség, Pest és Buda lakosságának egy része is magáénak tekintette. Jól mutatják „a mi könyvtárunk” érzület kialakulását a könyvadományok, melyek – korábban példátlan módon – a társadalom minden rétegéből érkeztek.

Az 1840-es években mintha kezdtek volna beérni a polgári átalakulásért küzdő Magyarország könyvtári gyümölcsei is. Pest könyvtárügyében ekkor több előrelépés

történt, mint előtte évtizedeken át. Az Egyetemi Könyvtár élére 1843-ban Toldy Ferenc került, s ez az intézmény életében gyökeres fordulatot jelentett: a könyvtár a pesti tudományos élet közintézményévé kezdett válni. 1844-ben megnyitották az Akadémia megfelelő helyre (az Uri – ma: Petőfi Sándor – utcába) került könyvtárát. 1846-47-ben a Nemzeti Könyvtár beköltözött a Pollack Mihály által épített klasszicista palotába.

Az igények azonban már túlnőttek az új könyvtárak nyújtotta lehetőségeken is. A hagyományos „tudósi”, „értelmiségi” könyvtár mellett megjelent a „polgári” könyvtár igénye, amire Széchenyi István lapja, a *Jelenkor* is felfigyelt, egy 1846. december 17-i cikkében beszámolva a budai polgárok sajátos könyvtárszervező kezdeményezéséről. Ez a közösség 1843-ban *Budai Olvasó Egylet* néven könyvtárat hozott létre, bérelt helyiségben, saját berendezéssel, díjazott könyvtáros és szolga alkalmazásával a hazai és külföldi irodalom „nemesb terményei”-ből. Tag lehetett „rang- és nemkülönbség nélkül mindaz, ki a társaság bizalmát bírta” és a 20 p. krajcár díjat befizette. Százötven ilyen kölcsönzőről számoltak be.

A *Jelenkor* cikkírója mérlegeli, de végül elfogadja a közösség „anyagi önérdek”-ének bekapcsolására épülő könyvtárszervezést, de félti a szociális szempont háttérbe szorulását, a „becsületes kereskedő- és mesterlegények” kimaradását.² Kommentárjai mögött voltaképpen a könyvtárügy egyik jövődő kérdése húzódik meg: milyen legyen, milyen formák között működjön egy *polgári* könyvtár? Milyen legyen egy város – jelen esetben Buda – polgárainak könyvtára?

A város polgárait ellátó könyvtár és a városi tanács tulajdonában levő könyvek ügye ekkor még semmilyen szálon nem kapcsolódott össze. Buda is, Pest is rendelkezett könyvekkel, de ezekről csak kevés elszórt adat maradt fenn. Ezek alapján úgy látjuk, hogy valójában nem könyvtárról, hanem a tanács által birtokolt, nagyobb részt a hivatali munkához kapcsolódó könyvek rendezetlen halmazáról volt szó.

Pest város 1831. szeptember 24-i tanácsülésének jegyzőkönyve egy ajándék-könyvvel kapcsolatban azt írja: „... a tanácsnak könyvtárba eltétetni rendeltetik.” Budán a BUDA SZ. KIR. FŐVÁROS TANÁCSA bélyegzővel ellátott könyvek igazolják a tanácsi tulajdonú gyűjtemény létét. (A legrégebbi egy 1740-1780 között Bécsben megjelent 26 kötetes jogszabálygyűjtemény: *Sammlung aller K.K. Verordnungen und Gesetze* ...) Mindezek és egy későbbi, 1858-as jegyzőkönyv alapján a következő kiadványtípusok létét tételezhetjük fel:

- Jogi könyvek, jogszabálygyűjtemények;
- Hivatalos lapok megőrzött évfolyamai;
- A hivatalnokok munkáját szolgáló könyvek;
- Városi iskolák értesítői és kiadványai;
- Magánszemélyek és intézmények vegyes jellegű ajándékai.³

Buda és Pest
könyvtári tulajdonbélyegzői

A reformkor utolsó éveiben már láthatóvá vált, hogy a könyvtári nyilvánosság megnövekedett városi-polgári igényeit a három nyilvános pesti könyvtár együttesen sem tudja kielégíteni.⁴ Az egyleti könyvtárak szintjén mozgó kezdeményezések csak a szükségletet jelezték, de nem kínáltak nagyvonalú, igényes megoldást. Ehhez az adott társadalmi helyzetben egyetlen út vezetett volna el, egy tudatosan kiépített, gazdag gyűjtemény adományozásával megalapozni a városi-polgári közösség könyvtárát, folytatva Széchényi Ferenc és Teleki József gesztusait.⁵

Volt olyan személyiség, aki e sor folytatására vállalkozott. A jogtudós *Frank Ignác*ról életrajzának írója az újabb kutatások alapján azt állítja, hogy ebben az időszakban tudatosan készült egy nagy *pesti nyilvános könyvtár* – a pesti városi könyvtár – megalapozására.⁶

PEST VÁROS ELSŐ, „VIRTUÁLIS” KÖNYVTÁRA, A FRANK KÖNYVTÁR

1850. március 4-én Bécsben a IV. emeletről az utcára vetve magát öngyilkos lett az ismert pesti professzor, Frank Ignác. Három nappal korábban írt végrendeletének egyetlen mondatával országszerte híres könyvgyűjteményét, a közel 14 ezer kötetes „Frank könyvtár”-at Pest városára hagyta „egy városi könyvtár alapvetéséül.”⁷ Ezzel a drámai fordulattal kezdődik voltaképpen a pesti városi könyvtárügy története.

Frank Ignác (Nagykároly, 1788 – Bécs, 1850) polgári családból származott, jogi tanulmányokat végzett, 1827-től a pesti egyetemen a magánjog tanára volt. Jogtudós, meghatározóan fontos jogi szakkönyvek, köztük egy magyar nyelvű egyetemi tankönyv szerzője. A tudományosan megalapozott történeti jogi irányzat legfelkészültebb magyarországi képviselője, a magyar magánjog kimagasló teoretikusa. Munkássága a feudális magyar jog utolsó hiteles feldolgozása, mely azt a célt szolgálta, hogy a magyar magánjog ne radikális átalakítás útján váljon korszerűvé. Konzervatív értékrendje ellenére 1848-49-ben felajánlotta szolgálatait „a tudományok és a haza közös ügyének előmozdítására”: egykori tanítványa, Eötvös József felkérésére kidolgozta az egyetem működésének reformtervezetét, utóbb elfogadta Horváth Mihály kultuszminiszter felkérését az egyetemi igazgatói tisztségre. A szabadságharc bukása után Bécsbe rendelték, (bizottsági munkára, de ő ezt házi őrizetnek érezte), megrendült idegállapotban öngyilkos lett. A jogtörténeti szakirodalom Frankot „a polgári törekvéseket is magába foglaló, fontolva haladó nagy tudományos egyéniség”-nek tartja, „a születő magyar nemzeti értelmiség nagy formátumú személyiségé”-nek.⁸

Az adomány

A Frank könyvtár (elenyésző töredékétől eltekintve) sohasem lett a városi könyvtár része, de évtizedeken át folyt a vita arról, hogy alkalmas-e a városi könyvtár megalapozására. A vita tétje a könyvtár létrehozása vagy a szervezés elodázása volt, ezért kell tüzetesebben foglalkoznunk vele.

Frank Ignác szenvedélyes könyvgyűjtő volt: csaknem teljes tanári fizetését és minden szabad idejét gyűjteményének áldozta. 14 ezer kötetre növekvő könyvtára Pest kulturális nevezetességei közé emelkedett.⁹ Jellegzetes „értelmiségi könyvtár” volt ez, más korabeli könyvgyűjtők bibliofil szokásaival szemben egyértelműen a kor kérdéseiben sokoldalúan tájékozódni kívánó tudós szellemi világát tükrözte.¹⁰

A könyvek legnagyobb csoportját, mintegy harmadát jogi szakkönyvek alkották, elsősorban a jogtörténet és a magánjog köréből. (A könyvtárat többen jogi szakgyűjteményként emlegették.) A másik kiemelkedő témakör a történettudomány volt. A hazai Horváth István művei mellett nagy számban tartalmazta a gyűjtemény a francia történelem anyagát, (beleértve a francia forradalom korára vonatkozó műveket is), az angol történetírási műveit, német és kisebb részben olasz történelmi műveket.

Nagy számban szerepeltek a magyar reformkor politikai írásai: Széchenyi (Politikai programtöredék), Eötvös (Reform, Fogházjavításról), Szalay, valamint a kor politikai életét tükröző országgyűlési irományok, naplók, jegyzőkönyvek, sőt még a megyegyűlések anyaga is.

A filozófiai anyag az ókori klasszikusoktól a modernekig ívelt, rendkívül gazdag válogatással.¹¹ A filozófiai gyűjtemény nem Frank eszmevilágát tükrözte, hanem teljességgel tájékoztatást nyújtott.

Frank kora a magyar nyelv művelő mozgalmaknak is virágkora volt, ő maga is részt vett a jogi szaknyelv magyarításában, érthető a nyelvtudományi anyag bősége. Révay Miklós, Kazinczy munkái, Kalmár György Prodomus-a mellett német, szlovák, héber, kínai nyelvtanok szerepeltek a művek között.

A hagyaték szépirodalmi anyaga a világ- és a magyar irodalom igen gazdag válogatását tartalmazta. A világirodalom az ókortól a középkoron át vezetett az újkorig, képviselve volt benne a német, a francia, az angol és az olasz irodalom.¹² A magyar irodalmat a klasszikusok: Bessenyei, Csokonai, Kisfaludy, Berzsenyi, Vörösmarty mellett a kor számos kismestere képviselte.

A gyűjtemény kettős arculata (jogi szakkönyvtár és általános műveltségi, alapozó gyűjtemény) a következő évtizedekben kétféle megítélésre nyújtott módot. Kétségtelen, hogy a hátrahagyott könyvtár többféle gyűjtői szándékot tükröz. A jogtudós szakmai ambíciója mellett jelen volt a társadalom és kultúra kérdéseiben széleskörűen tájékozódni kívánó értelmiségi enciklopédikus igénye is, az az igény, ami a nagy könyvtáralapító elődök, Teleki Sámuel, Teleki József gyűjteményét utóbb fontos közkönyvtárrá tette.

Nincs adatunk Frank Ignác könyvtáralapító szándékának kialakulásáról, de az állomány összetétele bizonyítani látszik az életrajzíró állítását, „hogy Frank kultúrpolitikai missziót kifejező elhatározása a fővárosi könyvtár alapjainak megteremtését illetően jóval korábban született meg [mint a végrendelet. K.S.]. A könyvtár ugyanis nagyobb arányszámban kétségtelenül közkönyvtári érdeklődésre számot tartó művekből tevő-

dött össze [...] a nagy gondolkodó valóban a magyar szellemi élet szélesebb értelemben vett felemelésén fáradozott, anélkül hogy erről bárki is életében tudomást szerezhetett volna.”¹³ Ezt a nézetet könyvtártörténeti összefüggések is megerősítik. Egyrészt az 1840-es években a pesti értelmiség meghatározó köreiben – Frank tanártársai körében is – szinte kötelezőnek számított a hagyományozás - könyvtáralapítás.¹⁴ Másrészt Frank munkakapcsolatban állt Toldy Ferencsel, a könyvtári nyilvánosság ügyének képviselőjével, aki az egyetem tanárait arra bízta, hogy a könyvtár „az azonos életcélú és műveltségű emberek baráti együttlétének, tudományos eszmecseréjének műhelye legyen”¹⁵ Toldy a kiegyezés után azonnal előállt egy polgári jellegű városi könyvtár részletesen kidolgozott – feltehetőleg már korábban végiggondolt – koncepciójával. Talán nem alaptalan Frank Ignác könyvtárhagyományozó-alapító gesztusát illetően Toldy hatására is gyanakodnunk.

A Frank hagyomány sorsa az önkényuralom korában

Könyvtáralapító adomány Magyarországon soha kedvezőtlenebb időben nem született, mint Frank Ignácé. A szabadságharc leverése utáni osztrák hatalom a városi olvasóköroökben a rebellio fészkei láta, gyanakvással nézte és gátolni igyekezett működésüket. Minden társadalmi egyesületnek újra kellett kérnie alapszabálya jóváhagyását, a könyvtári jegyzékeket a Könyvvizsgáló Hivatal vetette egybe a tiltott nyomdatermékek listájával, sőt azon túl is bekérte azokat a műveket, „melyek címük, a tárgyalt téma, a megjelenés ideje vagy a szerző ismert felfogása miatt kérdésesnek tűnnek fel.”

A félelem légköre véget vetett a reformkorban kivirágzó könyvtáralapító buzgalomnak. (Legfeljebb minden ideológiától távol álló szakkönyvtárak jöhettek létre, például 1851-ben a Kereskedelmi és Iparkamara könyvtára.) A korábban alapított könyvtárak megrekedtek az 1848-ig elért szinten, „mind a hatóságok, mind a magyar társadalom súlyos gondjaival magára hagyta a nemzeti intézményét” – fakadt ki a Pesti Naplóban Kubinyi Ágoston, a Nemzeti Könyvtár igazgatója, de panasza a közkönyvtárak egészére is ráillett. A korszak a félbemaradt, „beládázott” könyvtárak kora volt.

Ládákban hevert az Árva megyei könyvtár alapozásául szánt 40 ezer kötetes gyűjtemény, Csaplovics Lőrinc ajándéka, a komáromi megyeháza folyosóján felbontatlanul hevert Kultsár István több ezer kötetes könyvtáralapító ajándéka. Sőt a Nemzeti Múzeum könyvtárában is „több teremben a könyvek csupán a padlóra vannak halmozva vagy éppen ládába zárva” – a Pesti Hírlap 1851-es tudósítása szerint.

Mindez előre vetítette Frank Ignác nagylelkű adományának, könyvtáralapító álmának várható sorsát is.

Frank végakarata mindenkit váratlanul ért, senki sem érezte azt saját ügyének. A végrendeletet felbontó két pesti professzor, Virozsil Antal és Csausz Márton – bizonyára meglepődve, hogy egykori tanártársuk nem az egyetemre hagyta gyűjteményét – tájékoztatta az irat tartalmáról Geringer Károly osztrák helytartót, a könyveket átszállították a városháza épületébe, könyvcímek szerinti leltárt készítettek róla.¹⁶ Az önkényuralom légkörében senki sem akart az alapítandó könyvtár ügyével foglalkozni. A könyveket beládázták, a ládák nyolc évig érintetlenül heverték a városházán.

1857 elején Pest városa engedélyt kért a kultuszminisztertől, hogy a hagyatékot *ideiglenesen* az Egyetemi Könyvtárban helyezhesse el. Nem tudjuk, kitől indult el a kezdeményezés: a helyet foglaló ládáktól szabadulni akaró várostól, az Egyetemet vezető, a hagyaték sorsát kezdettől ismerő Virozsil Antaltól vagy az Egyetemi Könyvtárat vezető Toldy Ferentől, aki az adott körülmények között lehetséges módon gyümölcsozteni akarta a gyűjteményben rejlő szellemi értékeket. Mindenesetre a kultuszminisztérium beleegyezett a letétbe adásba, az Egyetem szerződésileg vállalta a könyvek átvételét és megőrzését „a városi könyvtár megalapításáig”, a város pedig vállalta az elhelyezéshez szükséges könyvszekrények elkészítését, utóbb egy havidíjas könyvtárkezelő díjazását is. A könyveket újra leltározták, a 13 779 kötetből álló anyagot átszállították az Egyetemi Könyvtárba, 1858. január 16-án ünnepélyesen átadták.

Az Egyetemi Könyvtár a hagyaték feldolgozására „rendezési terv”-et készített, a rendszerezett, szakkatalógusban feltárt jogi anyagot a használók rendelkezésére bocsátotta. A Frank könyvtár közel egy évtizedes Csipkerózsika-álmom után (részben) eljutott az olvasókhoz, de az adomány eredeti céljáról, városi könyvtár alapításáról egészen a kiegyezés idejéig nem esett szó.

KÖNYVTÁRALAPÍTÓ KEZDEMÉNYEZÉSEK A KIEGYEZÉS ÉS VÁROSEGYSÍTÉS UTÁN

A kiegyezés után, az ország kulturális életének fellendülésével együtt megindult a könyvtárak tervezése is. Eleinte még csak szerényebb, intézményi, egyesületi könyvtárak jöttek létre, a nagyobb városi könyvtárak alapításának erőteljes üteme csak 1880-81-ben kezdődött el (Szombathely, Hódmezővásárhely, Arad, Szeged). De még ekkor sem alakult ki egyértelműen: voltaképpen milyennek kellene lennie egy városi könyvtárnak?

A városi könyvtárak múltjára visszatekintő Gárdonyi Albert 1908-ban e könyvtárak három alapvető funkcióját, s ennek megfelelően három alaptípusát sorolta fel:¹

1. *Általános közművelődési könyvtár* (az 1870-es évek terminológiájával: „polgári könyvtár”).
2. *Várostitörténeti könyvtár*.
3. *Városi közigazgatási könyvtár* (más elnevezéssel: városigazgatási szakkönyvtár).

Gárdonyi kategorizálása pontos, a fővárosi könyvtár kialakulásának első évtizedeit valóban e három feladat illetve típus megjelenésével, egymás mellett élésével, majd (a századfordulón) az elsőbbségért vívott harcával jellemezhetjük.

KEZDEMÉNYEZÉSEK POLGÁRI KÖNYVTÁR LÉTREHOZÁSÁRA – VÁROSI KÖNYVTÁR MINT ÁLTALÁNOS KÖZMŰVELŐDÉSI KÖNYVTÁR

A Pesti Népoktatási Kör indítványa

Eötvös József minisztersége alatt kapott Magyarországon először hivatalos ösztönzést az iskolán kívüli népoktatás-népművelés – s vele a közművelődési könyvtárak – ügye. Eötvös az iskolán kívüli művelődés intézményeit társadalmi erőforrásokból, „a polgárok minden osztályainak vállvetett közreműködése által” kívánta létrehozni, e célból 1868 februárjában „népnevelési egyletek” hálózatának létrehozását javasolta. Az emigrációból hazatért Türr István vállalkozott a tervezett mozgalom megszervezésére, 1868 októberében Baján megjelentette „Első szöveget”-ét a népoktatási körök érdekében. Rövidesen létrejött a *Népoktatási Központi Kör*, majd – Eötvös szorgalmazására – 1870 áprilisában megszervezték a *Pesti Népoktatási Kört* is, az ország egyik legrégebb közművelődési intézményét.²

1871. november 28-án a Pesti Népoktatási Kör indítványt nyújtott be Pest város tanácsához, melyben egy *városi nyilvános könyvtár* felállítását javasolta, a nyugat-európai városi könyvtárak példájára hivatkozva.³ A Maár Péter jegyző (a Nemzeti Könyvtár

írnoka) által jegyzett dokumentum volt az első külső, intézményes forrásból érkező javaslat a városhoz nyilvános könyvtár létesítésére. A tervezett intézmény célját a javaslat a népszerű és közhasznú művek nagy választékának nyújtásában jelölte meg, kiemelve „a szegényebb sorsú, tudományos vagy hivatalnoki pályára készülő egyéneknek” olcsó könyvhöz juttatását. Alapul a Frank könyvtár szolgált, kiegészítve egy „9000 kötetnyi, a tudományok és ismeretek minden ágából való német, francia és magyar nyelven írt műveket tartalmazó” könyvanyaggal.⁴

A tanács válaszát az indítványra nem ismerjük, azonban a Pesti Népoktatási Kör javaslata (látszólag) nyitott ajtókat döngtetett: a város tanügyi bizottmánya ekkor már két éve tervekkel dolgozott ki – a tanács megbízásából – egy polgári könyvtár létrehozására.

Toldy Ferenc javaslata (1868)

A város első könyvtáralapítási kezdeményezésének nem eszmei, hanem hétköznapi-
asan gyakorlati kiváltó oka volt.

1867-ben visszaállították az 1847-48-as XVIII. törvénycikket, a sajtótörvényt, mely szerint a nyomdák termékeiből két példányt kötelesek beszolgáltatni. Pest város 1867. július 31-i közgyűlése úgy döntött, hogy a városi köztárlónak (az esetleges sajtóvétség ügyében) beszolgáltatott egyik példányt félékenként összegyűjtve a városi hatóság kapja meg. Mivel a számos pesti nyomdából így hatalmas anyag zúdult a városházába, a közgyűlés feltette a kérdést: „Mi történjék a köztárlótól a hatósághoz visszaérkező nyomtatványokkal?” A közgyűlés a városi tanügyi bizottmányt bízta meg a válasz kidolgozásával, ez pedig albizottságot hozott létre a probléma megoldására, Toldy Ferenc elnökletével.

Toldy 1868 elején előterjesztést nyújtott be,⁵ melyben a beáramló kötelesspéldányok elhelyezésének ügyét összekapcsolta a Frank könyvtár kérdésével, mondván, hogy „e kérdés a hivatalos példányok kérdését is magába foglalja”, és ezekre építve egy városi polgári könyvtár megalapítását javasolta.

Toldy Ferenc javaslata fontos állomás a magyar könyvtárügy eszmetörténetében: először fogalmazza meg egy polgári jellegű városi közkönyvtár társadalmi szükségességét, működési elveit, először hangzik el konkrét, részletes javaslat egy modern városi könyvtár létrehozására.

Toldy javaslata az iparosodó és polgárosodó Pest sajátos szükségletéből indul ki, mindenek előtt az „iparúzó osztály” közműveltségét és főleg szakmai ismereteit kívánja az új könyvtár segítségével biztosítani, a szakirodalom hozzáférhetővé tételével elérni, „hogy a gyakorlati életben különféle szakjaik folytonos haladását sikeresen követhessék [...] még pedig nem egyszer-kétszer az életben, hanem folyvást.” A permanens önművelést biztosító könyvtár fő használóit Toldy szerint „különösen az

iparos és kereskedő népesség” fogja képezni, „mely Pest városa lakosságának legnagyobb részét s e város virágzása legfőbb tényezőjét teszi.” A könyvtár misszióját abban jelöli meg, hogy a réteg műveltségének emelése révén növekedni fog „az előállító erő, a külföldiekkel való versenyezhetőség, s így végre a közjólét.”

Toldy a tervezett intézmény szociális funkcióját hangoztatta a legerőteljesebben. Magát a könyvtárpéldét is legszívesebben a város külső, munkások lakta részén képzelte el. Bár 1868-as beadványában gyakorlati okokból az üresen álló Cukor - Reáltanoda utcai városi telket ajánlotta, egy későbbi tervezetében már másként fogalmazott: „Tekintettel arra a körülményre, hogy a város belső részének lakosságát főleg a vagyonosabb osztályokhoz tartozó egyének, úgy mint tőkepénzesek, gyárnokok és nagy kereskedők képezik, kik kedvező anyagi viszonyaiknál fogva saját könyvtárral is könnyen bírhatnak, valamint hogy a kisebb ipar és részletes kereskedelem leginkább a város egyéb részeiben, nevezetesen a Teréz, József és Ferenc külvárosokban székel, és így a létesítendő városi könyvtár úgy felelhet meg feladatának legjobban, ha az a város utóbb említett részeinek központjában állíttatik fel.”⁶

A könyvtárpolitikus Toldy Pest város egész könyvtárügyében gondolkodott. Számba vette a meglevő nagy közkönyvtárakat, és a lefedezetlen területen jelölte ki a városi könyvtár feladatait, mely intézmény így nem a többi könyvtár felesleges vetélytársa, hanem azok szükséges kiegészítője lett volna.

A javaslatban együtt jelenik feladatként az általános szellemi műveltség szolgálata és a munkavégzéshez kapcsolódó szakirodalom biztosítása. Ennek megfelelően a könyvtár gyűjtőköre is kétágú: egyrészt a friss, népszerű tudományos műveket és a szépirodalmat, másrészt a szakmai monográfiákat, kézikönyveket, folyóiratokat tartalmazza.

Toldy az új könyvtár gyakorlati megvalósításának tervét is részletesen kidolgozta. Az állomány kiinduló alapja a Frank könyvtár (vagy annak egy kiválogatott része), „mely nagyobb részben ugyan szorosan tudományos tartalmú, mégpedig előkelő tekintettel a jogtudomány minden ágaira-, de nem kevés, a közműveltségre tartozó jeles munkákkal is el van látva,” ezt kiegészítenék a kötelespéldányok és mindenek előtt az évi 4-4 ezer forintos dotáció. Ezek lehetőséget adnának „egy polgári könyvtár összeszerzésére.” (Toldy az Egyetemi Könyvtár igazgatójaként pontosan ismerte a Frank könyvtár összetételét, arról szakvéleményt is adott, tervezetének célzásai azonban arra utalnak, hogy a kettősség gordiuszi csomóját kettévágással oldotta volna meg. Az Egyetemi Könyvtár ekkor készülő füzetkatalógusába bevetette a Frank könyvtár jogtudományi könyveit.)

Az elhelyezés megoldására Toldy új épület emelését javasolta a városi építkezési alap terhére, 40-50 ezer kötet elhelyezésével számolva.⁷ A személyzetre tett javaslat: egy könyvtárnok, két tiszt, egy szolga. A könyvtár érdemi irányítását egy állandó könyvtári bizottság végezné. Toldy még a nyitva tartás idejére is javaslatot tett, ezzel is érzékelte az általa elképzelt könyvtár társadalmi célját.⁸

Toldy Ferenc koncepciójáról összefoglalóan elmondhatjuk, hogy az iparosodó Pest gyakorlati szükségeltéből indult ki, alapelveiben közel állt a kor angol városi könyvtáraihoz és anyagi igényei nem voltak irreálisak.

Elhúzódó tervezés –

lemondás a városi polgári könyvtárról

(1868–1875)

A Toldy javaslatát követő éveket a könyvtárszervezés parttalan elhúzódása, a javaslat tologatása jellemezte. A szinte évről-évre visszatérő séma így alakult: minden érdekelt fél (tanügyi bizottság, városi tanács, közgyűlés) elvben egyetértett a könyvtáralapítás szükségességével, gyakorlatban azonban mindig elvetette a könyvtárépítés javasolt helyszínét, új meg új hely keresésével bízva meg az albizottságot, miközben semmilyen gyakorlati lépést nem tett a könyvtár tényleges megvalósítása érdekében.

Az 1868-as javaslat a könyvtár helyszínéül a Reáltanoda melletti telket ajánlotta, ezt felváltotta a Kétnyúl és az Oroszlán (ma: Lónyay és Török Pál) utcai helyszín. A gyakorlati lépések kiharcolása érdekében 1872-ben a bizottság a véglegesnek szánt terület kijelölése mellett az ajánlotta, hogy a Frank könyvtár anyagát ideiglenesen helyezték el valamelyik újonnan épült iskola üres helyiségében. Ez sem segített, az 1872. szeptember 11-i közgyűlés ismét csak újabb javaslatokat kért, a könyvtárat elvben változatlanul „nélkülözhetetlennek ismervén”. Az újabb javaslat a megszüntetendő dologház telke illetve épülete volt, a város munkáslakta negyedében. 1873-ban azonban a város vezetőségét már Pest-Buda-Óbuda egyesítésének kérdései kötötték le, a vezetés a könyvtár kérdését „az akkor szervezés alatt állott új főv. hatóságnak tartá fenn”. Ugyanakkor nyugdíjba vonult Toldy Ferenc, s bár a különbizottság tagja maradt, a vezetést Békey Imre tanügyi osztályvezető vette át, ezzel a könyvtáralapítás ügyének legaktívabb mozgatója háttérbe szorult.

A fordulatot *Királyi Pálnak*, (az albizottság alelnökének) írásban beadott indítványa hozta meg.⁹ Azt javasolta, hogy a Frank hagyaték maradjon az Egyetemi Könyvtárban, a város mondjon le a polgári könyvtár szervezéséről. Királyi – aki egyébként sokat tett a város más kulturális intézményeiért – érzékeny volt a kulturális értékek iránt, de ebben az esetben érzéketlen maradt a Toldy féle koncepcióban megfogalmazott demokratikus feladatokkal szemben. Toldy háttérbe szorulása nyilvánvalóvá tette, hogy Pesten a városi könyvtár ügye mellett nem állt olyan társadalmi mozgalom, polgári csoportosulás, ami több vidéki városban sikerre tudta vinni a városi könyvtár ügyét. Királyi Pál javaslatát a Békey vezette tanügyi bizottság 1874. február 22-i ülése magáévá tette.¹⁰ A bizottsági javaslat lényege: céltalan „egy külön városi könyvtárat fölláttítani, ennek épületet emeltetni.” Indokolás: „Fővárosunkban máris három nagyobb könyvtár létezik ... és több kisebb, de folyton gyarapodó társulati és egyleti”,

ezek mellett városi könyvtárat fenntartani „fenntartási és gyarapítási költségeit fedezni majdnem céltalannak tűnnék fel.” (Ez az érv a fővárosi könyvtár történetében több mint három évtizeden át ismételten vissza fog még térni, mindig győztesen és lehengerlően, a könyvtár körüli vitákban.) Ugyancsak sarkalatosan megváltozott a bizottsági vélemény a Frank könyvtár hasznosításáról. A Királyi Pál - Békey Imre féle változat azt hangsúlyozta, hogy „a nevezett könyvtár nagyobbreszt jogi és itt is inkább kútforrási”, az Egyetemi Könyvtárból való eltávolítással „a tanári kar, a tudományokban művelődő ifjúság érzékeny veszteséget szenvedne, másrészt ezen munkákat egy városi, inkább polgári művelődés céljából felállítani szándékoltt könyvtárban ki sem gyanítva ki sem keresné, [...] tehát holt tömegként kezeltetnék.” Erre alapozva „a bizottmány a kérdéses könyvtárnak a m. kir. tud. egyetemnek, illetőleg az egyetem könyvtárának leendő végleges oda ajándékozását hozza javaslatba.”

Az 1874. április 8-i közgyűlés még nem fogadta el a különbizottságnak a fővárosi tanács által is pártolt javaslatát, újabb előterjesztést kért, időt akart nyerni. Mivel azonban közben megindult az Egyetemi Könyvtár építkezése, és az új helyen már nem volt hajlandó az egyetem *ideiglenes* letétet őrizni, a döntés elkerülhetetlenné vált. Az 1875. március 11-i közgyűlés pontot tett az ügy végére: „A Frank Ignác által Pest város közönségének egy polgári könyvtár kezdeményező alapja gyanánt hagyományozott könyvtárat” véglegesen az Egyetemi Könyvtárnak adományozta.¹¹ Az elhatározást pénzügyi okokkal indokolta: a városnak sem új könyvtárpépület emelésére, sem a Frank gyűjtemény könyvtárrá kiegészítésére és folyamatos gyarapítására nincs anyagi lehetősége.

Megoldatlan maradt az egész ügy elindítója, a kötelezpéldányok kérdése, pedig ezek már szép számban foglalták a helyet. A határozat szerint a szépirodalmi munkákat iskolai tanulók jutalmazásra, iskolai könyvtárak gyarapítására fogják fordítani, a „komoly tartalmú könyvek” átadandók az Egyetemi Könyvtárnak, a nagy tömegben összegyűlt hírlapok „makulatúra gyanánt eladandók.”

Az 1875-ös döntéssel Frank Ignác és Toldy Ferenc könyvtáralapító tervei végleg meghíúsultak. Ami ez ügyben még történt, már csak utójáték. 1875. július 4-én ünnepi keretek között zajlott le az átadási ceremónia, az Egyetemi Könyvtár – a főváros kérésének megfelelően – márvány emléktáblát helyezett el a könyvtár falán *Budapest Főváros hatósága a Frank tanártól örökölt XIV ezer kötetét nagylelkűen az Egyetemi Könyvtárnak adományozta* szöveggel. Ezt megelőzően a tanács utasítás alapján Kőrösy József, a fővárosi statisztikai hivatal vezetője kiválogatta a hivatali könyvtára számára használhatónak ítélt anyagot, a 14 ezer kötetes állományból háromszázharmincöt címet.¹² E könyvek egy része utóbb (a statisztikai könyvtár állományával együtt) bekeverült az 1903-ban létrehozott fővárosi könyvtárba, mindössze ennyi valósult meg Frank Ignác könyvtáralapító álmából.

Az 1875-ös budapesti elutasító döntés után néhány évvel a magyar vidéki városok-

ban könyvtáralapítások sora kezdődött. Ha Pesten megvalósul Toldy Ferenc terve, demokratikus, polgári jellegével mintaként szolgálhatott volna az ekkor bontakozó magyar városi könyvtárügy számára. Nem így történt. Budapest e téren példakép helyett évtizedeken át sereghajtóvá vált: a döntés a nyilvános könyvtár budapesti megvalósításának ügyét 35 évvel visszavetette.

Az 1875-ös közgyűlési határozat szövegében – a statisztikai hivatalnak átadott könyvekkel kapcsolatban – szerepelt egy kitétel: „*egy fővárosi közigazgatási könyvtár alapításáig*”. Meghalt a király – éljen a király: a nyilvános (polgári) könyvtárat megszüntető döntés egyszersmind egy más funkciójú városi könyvtár létrehívását ígérte.

A Pesti Népoktatási Kör újabb javaslatai

A közgyűlés elutasító határozata után egy évvel, 1876-ban a Pesti Népoktatási Kör újabb könyvtárszervezési javaslattal állt elő: állítson fel – immár nem a város, hanem a Kör – egy állandó olvasóhelyiséget, illetve rendezzenek be a gyárakban vagy a gyárak közelében ilyen olvasóhelyiségeket, ahol a munkások „a szüneteket olvasásra használhatnák, esetleg néha felolvasások és előadások tartatnának.”¹³ A terv megvalósítását a Kör anyagi lehetőségei önmagukban nem tették lehetővé, ezért nyolcvanöt gyáros meghívásával az ügy népszerűsítése érdekében értekezletet tartottak, de „csak öt mutatott némi érdeklődést az ügy iránt.” Jónás János és György Aladár megkísérelték előadások és a sajtó útján megnyerni a támogatást, de a mozgalom mégsem tudott kibontakozni.

VÁROSTÖRTÉNETI GYŰJTEMÉNY (KÖNYVTÁR ÉS MÚZEUM)

Gárdonyi Albert idézett felsorolásában a városi könyvtár egyik funkcióját a várostörténeti gyűjtemény kialakításában látta, sőt a várostörténeti könyvtárról, mint külön kategóriáról beszélt. Bár a fővárosi könyvtár történetében ez a funkció csak az 1890-es években jelent meg egyértelműen, mégis itt kell szólnunk az előzményekről.

Könyvtár és múzeum

A kiegyezés után új erőre kaptak a múzeumalapítási célú helyi társadalmi mozgalmak. A lokálpatriotizmus eszmei hajtóereje számos múzeumi egyesületet hozott létre, egymás után alakultak a nagyobb vidéki városok helyi gyűjteményei.¹⁴ (A múzeum- és a könyvtáralapítás összefonódása az egyetemes könyvtárügyben régi jelenség, nálunk a reformkorig nyúlik vissza. Ilyen irányú kezdeményezésekre ösztönzött a nagy példa is, Széchényi Ferenc alapítványának az 1808-as átszervezés óta fennálló kettős – múze-

umi és könyvtári – szerepe.) A múzeumhoz kapcsolódó könyvtárak jellege a szűken vett múzeumi szakkönyvtártól az általános közművelődési könyvtárig terjedő széles skálán mozgott. A városi könyvtárak szervezésének ezekben az években Magyarországon a múzeum és könyvtár közös létrehozása volt a királyi útja, ez kapta a leghatékonyabb társadalmi támogatást. Ilyen keretben jött létre az ország két legnagyobb és legjobban működő városi könyvtára: a kolozsvári Erdélyi Múzeum Egylet (1859) mellett annak könyvtára 1880-ra már meghaladta a 40 ezer kötetet, de rövidesen azt is fölülmúlta a szegedi Somogyi Könyvtár. A két kiemelkedő nagy mellett számos kisebb városi közkönyvtár is a helyi múzeumi egyesület szervezésében működött.¹⁵

Budapesten a helyi múzeum csak nagy késéssel jött létre, annak ellenére, hogy Rómer Flóris a városi múzeumokról írt 1871-es elvi cikkében e múzeumok közül a legfontosabbnak a fővárosi múzeum felállítását tartotta.¹⁶ A helyi múzeum létrehozása az aquincumi ásatásokkal, majd az Aquincumi Múzeum megszervezésével kezdődött, de az ásatásokat végző majd a gyűjteményt szervező Kuzsinszky Bélának ekkor még csak igen szerény múzeumi kézikönyvtár létrehozására volt lehetősége.¹⁷ A városi múzeum megalapítását Budapesten ugyanazok az okok késleltették, mint a városi könyvtárét: a Nemzeti Múzeum ittléte, nyomasztó súlya látszólag fölöslegessé tette a hasonló célú helyi intézményt, ez a múzeumról folytatott eszmecseréken éppen olyan lehengerlő érvnek bizonyult, mint a városi könyvtár esetében. Másrészt a múzeum mögött a fővárosban nem állt olyan eleven társadalmi mozgalom, mint a vidéki városokban. Csak meglehetősen későn, 1885-ben határozott úgy a tanács, hogy „egy fővárosi múzeum létesítése kívánatos” lenne, és csak 1899-ben született határozat arról, hogy Fővárosi Könyvtár és Múzeum létesítendő, és a két intézményt egységes vezetés alá kell helyezni. Ekkorra azonban a két intézmény összekapcsolása elvesztette pozitív társadalmi szerepét, az elhatározás már időszerűtlen volt.

Ki gyűjtse a helytörténeti irodalmat?

A helyi múzeumok megjelenésével egyidőben, igen hamar felmerült a várostörténeti írásos emlékek teljességre törő összegyűjtésének eszméje is. Rómer Flóris ezt a gyűjteményt a városi múzeumok könyvtárának keretében képzelte el: „Különös figyelmet kellene egy olyan könyvtári osztályra fordítani, mely mindazt egybefoglalná, ami akármely nyelven s akárhol a városban írásban vagy nyomtatásban megjelent [...] Gondot kellene fordítani a fővárosban megjelent könyvekre, ponyva irodalomra, mindenféle hirdetésekre, jelentésekre, naptárakra, hírlapokra.”¹⁸

Budapesten azonban – mint láttuk – csak nagy késéssel alakult ki a helyi városi múzeum, mely a helytörténeti irodalom gyűjtésének feladatát vállalni tudta volna. Működött azonban a Fővárosi Levéltár, ahol spontánul kezdett kibontakozni egy ilyen jellegű gyűjtés. Kuzsinszkynek csak későn, 1898-ban nyílt lehetősége, hogy a múzeum

megszervezésére beadott javaslatában a helytörténeti irodalom gyűjtésére is indítványt tegyen: a Történeti szakkönyvtárnak – fogalmazott ekkor – „a Budapest történetére vonatkozó okmányokat, kéziratokat, nyomtatványokat kell gyűjteni.” És ugyanott: „A múzeum és a könyvtár független intézményt képez a levéltártól.” Csakhogy ekkor már két másik intézmény is programszerűen gyűjtötte a Budapest-irodalmat: a Fővárosi Levéltár és Budapest Székesfőváros Könyvtára. Erről a következő korszak tárgyalásakor lesz szó.

A VÁROSIGAZGATÁSI SZAKKÖNYVTÁR ALAPJAINAK KIALAKULÁSA:

A FŐVÁROSI STATISZTIKAI HIVATAL KÖNYVTÁRA (1870–1903)

Pest-Buda-Óbuda egyesülése után a városvezetésre már egy nagyváros – rövidesen egy világváros – igazgatása várt. Új, eddig ismeretlen problémákkal kellett szembenézni, s ehhez már nem volt elégséges a régi hivatali rutin. Nem véletlen, hogy először a városegyesítés után fogalmazódik meg hivatalosan egy „fővárosi közigazgatási könyvtár” alapításának szándéka.¹⁹

A szándékot azonban csak jóval később követte tényleges könyvtáralapítás. A szakkönyvtár igénye addig sajátos módon elégtelt ki: a városigazgatás egyik intézménye, a fővárosi statisztikai hivatal hozott létre saját részére egy példásan színvonalas hivatali könyvtárat, s két évtizeden keresztül akarva-akaratlanul ez töltötte be a hiányzó városigazgatási könyvtár szerepét, (majd ennek állományából alakult meg 1903-ban az újjászervezett Fővárosi Könyvtár).

A fővárosi (előbb: városi) statisztikai hivatal létrejötte

1869. december 2-án Pest város közgyűlése határozatot hozott egy városi statisztikai hivatal felállításáról. Az intézkedés közvetlen kiváltó oka az 1870-re tervezett magyarországi általános népszámlálás volt: a nyert anyag szakszerű feldolgozása szakértőket igényelt. Volt azonban egy közvetettebb ok is: az új nagyváros irányításához a korábbiaknál differenciáltabb és szakszerűbb információkra volt szükség a városi élet számos területéről, a közellátásról, a lakosság egészségügyi, iskolai, szociális helyzetéről és így tovább. A tervezett statisztikai hivatalnak, ha ennek az elvárásnak is meg akart felelni – helyismereti információs központként kellett működnie, s helyismereti dokumentációs bázissal kellett rendelkeznie. A könyvtár kialakítása az intézmény indulásával egy időben korántsem tekinthető véletlennek.

A statisztikai szolgáltatást egyszerű adat- és információnyújtásként is fel lehetett volna fogni, Magyarországon azonban a statisztika történetének a 19. században más hagyományai is voltak. Elég, ha Fényes Elek működésére gondolunk, akinél a statisztika a társadalmi kérdések egzakt és hiteles megfogalmazásának egyik leghatásosabb eszközévé vált. Pest új statisztikai intézménye válaszút előtt állt: vállal-e ilyen társada-

lomismereti-társadalomkritikai szerepet? A válasz az intézmény létesítendő könyvtárnak jellegét is meghatározta: statisztikai segédkönyvtár marad vagy társadalomismereti gyűjteménnyé növekszik?

1869 decemberében Pest város közgyűlése – több jelölt közül – Kőrösy Józsefet választotta a hivatal vezetőjének. Ezzel a kérdés lényegében eldőlt.

Kőrösy József (1844–1906) tipikus alakja a század második felében induló új, első generációs, liberális értelmiségnek. Apja zsidó kereskedő volt, tönkrement és vidékre vonult, fiát sógorára, egy fővárosi orvosra bízta, az taníttatta ki érettségiig. Utána self-made man-ként maga törte az utat magának: kenyerét az Első Magyar Biztosító Társaságnál kereste, közben a Tudományegyetemen rendkívüli hallgatóként nemzetgazdaságtant és statisztikát hallgatott, s egyre elmélyültebb cikkeket, tanulmányokat írt a magyar társadalom kérdéseiről. Felfigyelnek rá, Kemény Zsigmond megbízta a Pesti Napló nemzetgazdasági rovatának vezetésével, az Országos Statisztikai Tanács tagjai közé választja. 25 éves, mikor kinevezik a pesti városi statisztikai hivatal élére. Felkészültsége, sokoldalú érdeklődése, páratlan alkotóereje itt bontakozott ki a maga teljességében. Haláláig a hivatal vezetője maradt.²⁰

Kőrösy, a statisztikus valójában társadalomtudós volt, aki a statisztikát a társadalmi megismerés eszközének tekintette. E téren Georg von Mayr tanítványa, (*A társadalmi élet törvényszerűsége* című könyvét le is fordítja), aki szerint „a statisztika az emberi társadalom mérték és szám szerint megragadható sajátosságainak kifürkészésére és a társadalmi életben mutatkozó törvényszerűség megállapítására szolgáló tudományos eszköz.”

Kőrösy sajátjának érezte, patriótaként szerette a világvárossá növekvő Budapestet, s liberális polgárként legfőbb ambíciója az volt, hogy hozzájáruljon anomáliáinak megoldásához. Kutatóként éles szemmel látta és írásaiban jó tollal láttatta a hirtelen fejlődés sötét árnyoldalait, a megoldatlan szociális kérdéseket. „Budapest nagy halálózási arányát a túlszűfolt, sötét és piszkos szobákban lakó egyének, a nedves pincelakásokba zsúfolt napszámosok és munkások okozzák” – írta. Válaszként belügyminisztériumi leirat figyelmezteti: „...munkásságával csak arra szorítkozzék, ami a közigazgatás ésszerű berendezéséhez szükséges.”²¹ Sohasem szorítkozott csak erre, társadalomtudományi kutatásaival, műveivel mindvégig a várospolitikát kívánta befolyásolni. E cél érdekében alakította ki munkájának tudományos bázisát, intézetének könyvtárát is.

A könyvtár működési keretei

A *könyvtár jogi státusza* már induláskor eldőlt, s mindvégig változatlan maradt: a fővárosi közigazgatási intézményként működő pesti, majd 1873-tól budapesti statisztikai hivatal intézménye, annak szakkönyvtára volt, s a hivatal igazgatójának feladat- és

jogkörébe tartozott működtetése, gyarapítása. Ezt a státuszt erősítette meg a „Budapest főváros törvényhatóságának szervezete” című 1873. évi alaptörvény: „A hivatal keretében szakkönyvtár áll fenn.”

Az elvileg tiszta jogi helyzet azonban a gyakorlatban nem mutatkozott ilyen egyértelműnek.²² Az idézett alaptörvény bizonyos (központi) városi könyvtári funkciókat is ráruházott az új könyvtárra, pl. a város részére érkező különféle könyvküldemények szétosztását és birtokbavételét. (Ebben eltért helyzete a város többi hivatali

könyvtárától, pl. a mérnöki, tisztiorvosi kézikönyvtáraktól, melyek egyébként jelentéktelen gyűjtemények voltak.) A kiemelt feladatkör miatt Kőrösy könyvtárát időnként „városi könyvtárnak” is tekintették sőt titulálták, különösen akkor, mikor valamilyen új könyvtári feladatot kellett valakire rábízni.²³

A *könyvtár működési feltételeit* Kőrösy – eltekintve az állandó összegű állománygyarapítási kerettől – saját hivatalából „gazdálkodta ki”, beleértve az alkalmanként könyvtártechnikai feladatokat ellátó hivatali segéderőt is.

A növekvő állomány egyre több helyet igényelt. 1885-ben a könyvtár egy teremből és két szobából állt, 1899-ben pedig már a fővárosi vigadó (Deák Ferenc u. 2. sz.) öt helyiségében működött, a fővárosi tisztviselők ekkor a nehéz megközelíthetőségről panaszkodtak. A könyvek az állványokon szakrend szerint voltak elhelyezve. Külön olvasóterem nem volt, de szükség esetén több olvasót is le tudtak ültetni.

Az állomány gyarapítása több forrásból történt:

- Vétel útján a főváros által biztosított keretből. A statisztikai hivatal erre a célra megalakulásakor 400 forintot kapott, a következő években 150-150-et, majd 1873-tól mindvégig 250-et. Az összeg tehát nem követte a hivatal és a könyvtár erőteljes fejlődését, a többi gyarapítási forráshoz képest fokozatosan eljelentéktelenedett. A költségvetési keretből vásárolt könyvek kezdetben a gyarapodás felét tették ki, a 90-es években már csak 12%-át. A könyvtár három évtizedes fennállása alatt ez a költségvetési összeg a könyvbeszerzés 25%-át biztosította, viszont a folyóiratokat is ebből rendelték meg.
- A statisztikai hivatal kapta meg válogatásra a fővárosba érkező kötelespéldányokat és egyéb könyvjuttatásokat. Ez egyrészt folyamatos gyarapítást jelentett, másrészt az intézmény indulásakor feldolgozták az előző években összegyűlt anyagot is, 280 művet (400 kötetet).
- A fővárosi statisztikai hivatal kiadványcsere kapcsolatban állt a magyar és külföldi rokon intézményekkel. A saját kiadványok számának növekedésével ez a gyarapítási forrás egyre jelentősebbé vált, a 90-es években a gyarapodás negyede már innen származott.
- A legnagyobb tételt az ajándék képezte. Városi hatóságok, tudományos intézetek, társadalmi szervezetek valamint számos kutató, szakíró rendszeresen elküldte pub-

likációit. Kőrös külföldi munkakapcsolatainak következtében (a Nemzetközi Statisztikai Kongresszus megbízásából a világ nagy városainak népmozgalmát vizsgálta), jelentős mennyiségű külföldi könyvajándékhoz is jutott. – A legbőkezűbb ajándékozó maga Kőrös volt: 20 év alatt a személyesen neki küldött könyvek közül 2650 kötetet adott át a könyvtárnak. A mellette megjelenő egyéni mecénások növekvő száma a könyvtár társadalmi elismertségét tükrözte.

Mindezek a források együttesen – a változatlanul szerény összegű költségvetési keret ellenére – egyre gyorsuló mértékben növelték a könyvtár állományát. A szinte semiről startoló intézmény könyvállományának növekedése tíz évenként:

1884	8 209 kötet
1894	14 790 kötet
1903 jún. 31.	925 kötet

Az állomány áttekintését a használók számára a szabad-raktár rendszer könnyítette meg. A könyveket szakrendi csoportosításban helyezték el, két nagy egységben. Az első egység 16 tudományszakra oszlott, a másodikban földrajzi csoportosítást alkalmaztak, azon belül elkülönítve az adott országról, illetve annak városairól szóló műveket. Ez a rend megfelelt az első katalógus felépítésének is, 1900-tól azonban új szakrendszert dolgoztak ki.

Az új szakrend 16 főosztályból állt (ezeket római számmal jelölték), s a főosztályokat – amennyire a szakterület gazdagsága megkívánta – újabb osztályokra bontották (arab számokkal jelölve). Így az egész állomány mintegy 60 csoportra oszlott.

Például: VII. Nemzetgazdaság

1. Általában
2. Szocializmus (pauperizmus, közjótékonyság)
3. Őstermelés
4. Ipar, kereskedelem stb.

Ezen kívül szerzői betűrendes katalógus is készült.

A szakrend rugalmasan fejleszthetőnek bizonyult, szellemében nem állt távol a tizedes osztályozástól.²⁴

A könyvtár olvasóinak körét és használatának módját az 1873-as rendelkezés szabályozta: „A fővárosi bizottsági tagok, tisztviselők, hivatalnokok és szakférfiak rendelkezésére áll, a könyvek csak a hivatali helyiségen belül használhatók.” A gyakorlatban a könyvtár igénybevétele olyan volt, mint a kor tudományos intézeti könyvtáraié általában: a statisztikai hivatal munkatársain kívül csak a városi tisztviselők ill. a tárgykörben kutatók szűk köre használta. Forgalmi nyilvántartást nem vezettek, mikor ilyen adatot kértek, ötven olvasóra és négyszáz kötetre becsülték a könyvtár évi forgalmát (1884).

A könyvtár jellege

A fővárosi statisztikai hivatal gyűjteménye tudományos intézeti könyvtár volt, s mint ilyen az intézményen belül folyó kutatásokat volt hivatva szolgálni. E kutatások mindenekelőtt Kőrösy személyéhez kapcsolódtak, az ő munkássága és a könyvtár állományának tartalmi megoszlása között összefüggés mutatható ki.

- Kőrösy kiemelkedő kutatási témái, néhány jellegzetes könyvcímmel illusztrálva: ²⁵
- Közgazdaságtan, városgazdálkodás, városi ipar. – *A munkaerő-kalamitás nemzetgazdasági okai. Iparvállalataink.*
 - Az egészségügy szociális vonatkozásai. – *Pest város halandósága. A gyermekhalálozás Budapesten. A vagyonság és a foglalkozás befolyása a halálokokra.*
 - Iskolaügy. – *A pesti elemi iskolák állapotáról. – Pest város tanköteles gyermekei.*
 - Lakáshelyzet. – *Tanulmány a fővárosi lakbérékről. – A budapesti zsúfolt lakások állapota.*
 - Szociális problémák, szegényügy. – *Szegényügyi statisztika tervezete.*
 - Demográfiai kérdések. – *Budapest főváros nemzetiségi állapota és magyarosodása.*
 - Statisztikaelmélet – *Demológiai tanulmányok.*

A téma- és címjegyzékben nem nehéz felismernünk a századvég gyorsan növekvő fővárosának társadalmi árnyoldalait, feszültség-gócait, megoldásra váró feladatait. Kőrösy könyvtára e problémák tényszerű feltárásának eszköztára volt. Tartalmi összetételét legpontosabban az az állománystatisztika tükrözi, mely közvetlenül átszervezése előtt készült, és az 1903. június 30-i állapotot rögzíti.²⁶

Szakcsoport	Mű	Kötet	Százalék (Az állomány egészében)
Enciklopédia, bibliográfia, évkönyv	146	826	3,3
Bölcsészet	34	42	0,1
Iskolaügy, közművelődés	470	1 793	6,5
Sematizmusok	32	161	0,6
Jogtudomány, jogszabályok	182	454	1,7
Államtudomány, közigazgatás	817	2 502	9,2
Közgazdaságtan	2 110	6 946	25,5
Pénzügy	429	2 998	11,0
Földrajz, etnográfia	469	953	3,5
Térképek	101	588	2,2
Statisztika	1 217	5 818	21,3
Történelem	419	652	2,4
Természettud., matematika	232	479	1,8
Közegészségügy	776	2 176	8,0

Technikai tudományok	55	151	0,5
Katonaügy	31	76	0,3
Nyelvészet (szótárak)	21	36	0,1
Művészet, irodalom, életrajz	87	165	0,6
Vegyes	245	393	1,4
Összesen	7 873	27 209	100%

Az állomány megoszlási statisztikájának tanúsága szerint Kőrösy gyűjteménye jól megalapozott *társadalomtudományi könyvtár* volt, mely mindenekelőtt a főváros aktuális társadalmi problémáinak feltárásához tudott sokoldalú információt, magyar és külföldi összehasonlító adatokat szolgáltatni. Ezzel a szerepével írta be magát – áttételeken keresztül – a város történetébe. Kőrösy maga is így definiálta gyűjteményét: „A statisztika tágabb keretű közigazgatási, demológiai és *társadalmi könyvtára*.” [Kiemelés: K.S.]²⁷ Semmi képpen sem szűkíthetjük le – a könyvtártörténeti közhellyé vált tévedést követve – statisztikai könyvtárrá: állományában a statisztikai művek aránya csak 21% volt.²⁸

A gyűjteményt a konkrét adatforrások (intézmények, testületek jelentései, évkönyvei, statisztikai kiadványai) nagy számmal történő beszerzése jellemezte. Nem hiányzott azonban a társadalomtudományok elméleti irodalma sem, ennek beszerzését Kőrösy erőteljes elméleti érdeklődése garantálta: kutatásai a kor szociológiai alapvetésére épültek. „A 20. században a sociológia a pozitív filozófiának nem csak egy részét, hanem kimagasló tetőpontját képezi.” Ennek az alapelvnek könyvtári folyománya a társadalomelméleti gyűjtemény kialakulása: „Lehetetlen, hogy Comte, Spencer, Bruckle, Smith Ádám stb. munkái hiányozzanak.”²⁹ Hiányzott viszont a közvetlen és radikális politizálástól elzárkózó Kőrösy gyűjteményéből a politikai irodalom. (Ennek beszerzése a folytatóra, Szabó Ervinre várt.)

A fővárosi statisztikai hivatal könyvtárának helye a magyar és a fővárosi könyvtárügyben

Fennmaradt néhány megörökített történet a könyvtár igénybevételével kapcsolatban, ezek szemléletesen érzékeltetik annak sajátos helyét a korabeli könyvtárak között. A fellejtett esetekben egy-egy kutató szakterületének társadalmi vetületére volt kíváncsi. Például Lenhossék Mihály, az orvostudományi egyetem tanára a születések számának demográfiai jellemzőit akarta megismerni, és „a szükséges szakmunkákat Budapesten sehol sem tudta megtalálni, míg hozzánk utasítatván, nemcsak az általa keresett összes könyveket kivétel nélkül megtalálta, de még ezen kívül számos egyéb idevágó munkát is.”³⁰

Kőrösy jól ismerte a budapesti könyvtárak tevékenységét és szolgáltatásait. Könyvtárosi tevékenységét egy tag körű könyvtári igényvizsgálattal kezdte, ez volt az első ilyen vizsgálódás a magyar könyvtárügyben.³¹

A korabeli általános gyűjtőkörű magyar tudományos könyvtárakban a társadalomtudományt a filozófia részének tekintették, és csak elméleti műveit gyűjtötték. Kőrösynek azonban munkájához másféle könyvtárra volt szüksége, olyanra, mely a teoretikus műveken kívül gyűjti a társadalmi tényeket, információkat tartalmazó szövegeket, ha azok mégoly jelentéktelennek látszó brosrák is. Magyarországon nem lévén ilyen társadalomtudományi könyvtár, Kőrösy teremtett egyet. (Időben párhuzamosan az Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal sokban hasonló jellegű könyvtárával. Ennek állománya vizsgált korszakunkban mintegy kétszeresét tette ki a fővárosi statisztikai hivatal állományának,³² gazdagabb volt külföldi anyaga, viszont Kőrösy tudatosabban törekedett a budapesti vonatkozású dokumentumok beszerzésére. Forgalma azonban lényegesen nagyobb volt, mint a fővárosi intézménynek.)

Kőrösy József megvalósította a városi könyvtár egyik funkcióját, a város életére vonatkozó dokumentumok gyűjtését, a helyismereti anyagok beszerzését. (Ez azonban lényegesen különbözött a 90-es években Toldy László által kialakított helytörténeti gyűjteménytől.) Könyvtára a kutatók könyvtára volt, szélesebb olvasói körre soha nem törekedett. Tisztában volt vele, hogy amit megvalósított, csak egyik összetevője a modern értelemben vett városi könyvtárnak, ezért következetesen visszautasította a „városi könyvtár” titulust. „A fővárosi statisztikai hivatalnak van ugyan könyvtára, de ez csakis szak- és kézikönyvtár. Hogy ezt a városi könyvtárral nem lehet összetéveszteni, az már gyenge dotációjából is kitűnik. Frankfurt városa például a városi könyvtár gyarapítására évenként 12000 márkát költ, Budapest fővárosa a statisztikai hivatal könyvtárára évi 250 forintot...”³³

AZ 1890-ES ÉVEK KEZDEMÉNYEZÉSEI BUDAPEST FŐ- ÉS SZÉKVÁROS KÖNYVTÁRA (1893–1903)

Az 1890-es években Budapest fejlődése hallatlanul felgyorsult. A lakosság tíz év alatt csaknem másfélszeresére nőtt, a magyar főváros volt ekkor Európa leggyorsabban növekedő városa. A születő új világvárost már nem lehetett a hagyományos módon igazgatni, új közigazgatási-, közellátási rendszert, új kulturális közellátást is igényelt. Bárczy István egy visszatekintésében így foglalta ezt össze: „Ha visszapillantunk az egyesített főváros történetére, az első két évtizednek [az 1870-es és 80-as éveknek. K.S.] patriarchális korszakát a kilencvenes években nyugtalan mozgolódás váltotta fel, mikor ti. mindinkább kezd nyilvánvalóvá válni, hogy az ország haladása újabb intézményeket, újabb tevékenységet igényel, és hogy a régi módozatok, régi eszközök nem képesek immár lépést tartani a gyorsan száguldó élet követelményeivel. A nyugati városok fejlődöttebb intézményeinek, szervezetének tanulmányozása is mindinkább terjedt ...”¹

B. Gyerech.

Polg. szám	A név neve	Foglalkozása
1.	Arany János	aranyas-mester
2.	Arany János	arany. mester
3.	Arany János	aranyas-mester
4.	Arany János	aranyas-mester
5.	Arany János	aranyas-mester
6.	Arany János	aranyas-mester
7.	Arany János	aranyas-mester
8.	Arany János	aranyas-mester
9.	Arany János	aranyas-mester
10.	Arany János	aranyas-mester

A Budai Könyvtáregyesület
alapító tagnévsorából

Budapest lakossága kulturális hagyományait tekintve heterogén volt, (egészen más kultúrával rendelkezett Pest-Buda régi magyar lakossága, a budai német kispolgárság, a vidékről beözönlő magyar munkásság, a beáramló zsidó kispolgárság stb.), de érezni lehetett a nagyvárosi „kohó” hatását is. A megosztottság és az egységesülés az olvasási kultúrát is jellemezte: az egyes rétegek igényét eltérő jellegű kis könyvtárak szolgálták ki, de kialakulóban volt – nem utolsó sorban az ekkor megizmosodó városi sajtó hatására – egy közös olvasói alpműveltség is, ami lehetővé tette, sőt megkövetelte a „mindenkihez” – a város egész lakosságához – szóló könyvtárak létrehozását.

Új könyvtárak sora jött létre, melyek egy-egy kerület ellátására, vagy még ennél is szélesebb körű feladatra vállalkoztak. 1892-ben Kőbányán hoztak létre kerületi közművelődési könyvtárat, 1896-ban a VIII. kerület ellátását vállalta a munkásotthon könyvtára.

Az 1893-ban alakult Szabad Líceum Társaság könyvtára már kerületeken túli közművelődési programot tűzött maga elé, az 1891-ben szerveződő Budai Könyvtár Egyesület pedig tudatosan vállalta a „budai városi könyvtár” teljes körű szerepét.

Az utóbbi kezdeményezést közelebbről is szemügyre kell vennünk, mivel az 1875-ös közgyűlésen elvetett városi könyvtári idea itt tért vissza – polgári kezdeményezésre, szerényebb méretekben, de városi könyvtári ambíciókkal.

POLGÁRI KEZDEMÉNYEZÉS A VÁROSI KÖNYVTÁR MEGTEREMTÉSÉRE: A BUDAI (UTÓBB: BUDAPESTI) KÖNYVTÁR EGYESÜLET (1891–1919)

1891. szeptember 17-én budai polgárok könyvtárszervező vállalkozásba kezdtek *Budai Könyvtár Egyesület* néven.² A kezdeményező *Jurmann Győző* volt, a Toldy Ferenc utcai elemi iskola igazgatója. A vállalkozás széles társadalmi alapra épült: a negyven alapító tag között Buda lakossági viszonyait tükrözően pedagógusok, kistisztviselők, kisiparosok mellett gyárosok, ügyvédek, főtisztviselők is voltak, valamint intézmények: a Polgári Lövészegylet, a Takarékpénztár, a Ganz Vasöntő és Fémgyár, szabadkőműves páholyok. A program: „A budai oldalon oly nagy nyilvános könyvtár létesítésének vetni meg alapját, melyben mindenki feltalálhassa művelődésének, szellemi szükségletei kielégítésének eszközeit.”³

A szervezők a nyugat-európai és amerikai közkönyvtárakra hivatkoztak, de előttük állhatott Bécs példája is, ahol a városi könyvtári ellátást egyleti könyvtárak hálózata oldotta meg, önrőből, igen eredményesen. Utóbb, 1898-ban a könyvtár-egyesületek kooperációjából alakult meg a Verein Zentralbibliothek, 180 ezer kötetes állománnyal, évi egymillió kölcsönzéssel.

A kölcsönzés 1892. szeptember 1-jén indult meg. Az állományt kettéválasztották egy ismeretközlő művekből álló központi gyűjteményre,⁴ az úgynevezett „szakkönyvtár”-ra és mellette a fiókkönyvtár szerepét betöltő, népszerű olvasmányokat tartalmazó „népkönyvtár”-ra. Ez a szétválasztás megteremtette a további differenciálódás lehetőségeit, a „központ-hálózat” kialakításának alapjait. (Utóbb több fiókkönyvtárat is működtettek: a Krisztinavárosi Polgári Körben, két laktanyában, kórházban.) A központi gyűjtemény csak 1899-ben került megfelelő helyre, a Budai Vigadó épületébe.

Az olvasóközönséget előbb pedagógusok, tisztviselők, iparosok, kereskedők alkották, később a gimnazisták és egyetemisták kerültek túlsúlyba. A könyvtár nem vált – mint azt indulásakor tervezték – a tudományos kutatókat és szakembereket is kielégítő gyűjteménnyé, viszont jól megfelelt az elmélyültebben érdeklődő gimnazisták és az igényes önművelésre vágyó polgárok igényeinek. Működésének csúcspontját 1910 körül érte el, állománya ekkor 30 ezer kötet felé közelített és – kölcsönzés szempontjából – Budapest legintenzívebben használt könyvtárai közé tartozott.

A Budai Könyvtár átmenetet jelentett a hagyományos egyesületi (nép-) könyvtár és a korszerű közművelődési könyvtár között. A későbbi szakirodalom csak a sikeres népkönyvtárat látta benne, pedig joggal tekinthetjük a korszerű városi közkönyvtári törekvések előfutárának. Jól tükrözi ezt programnyilatkozatuk: „És míg csodálkozással párosuló irigykedéssel szemléljük a nyugat-európai, de még inkább az amerikai nagyvárosok egynémelyikének különös előrehaladását s nyilvános könyvtáraik számának évről-évre való szaporodását, addig a mi székesfővárosunk e tekintetben még

Az 1899-ben átadott Budai Vigadó. Itt kapott helyiségeket a Budai (utóbb Budapesti) Könyvtár Egyesület is.

a kezdet kezdetén áll. Városias jellege napról-napra jobban kibontakozik, de a köznép szellemi javainak gyarapítására még kevés intézkedés történt.” ... „Fejlettebb, előrehaladottabb államok példája lebeg előttünk [...] Legyen egy erős szakkönyvtárunk és a népkönyvtárak egész hálózatával övezzük ezt a központi intézményt [...] Az elv: elérni, amit a létező viszonyok között csak lehet.”⁵

Az idézetek jól mutatják, hogy a Budai Könyvtár azt az űrt kívánta betölteni, amit a városi könyvtár megszervezésének elmaradása okozott. Ezt érzékelte a korabeli szakirodalom is, mely tendenciózusan kiemelte, a budapesti könyvtárak fölé állította a Budai Könyvtár olvasószolgálati eredményeit. „Egy nagyszabású nyilvános könyvtár megteremtésével komolyan foglalkoznak a budai oldalon, mely megfelelő épületben elhelyezve egy egész városrész szellemi háztartásának igen nevezetes tényezőjévé válnék” – írta a Magyar Könyvszemle 1898-ban.⁶ Gulyás koncepciójának ismeretében

feltételezhetjük, hogy ő a Budai Könyvtárban látta eszméinek legjobb budapesti megvalósítóját, s talán szívesen látta volna egy jövőendő városi könyvtár szerepében is.

Ugyancsak elismeréssel írt a Budai Könyvtárról – két cikkében is – a fővárosi levéltár vezetője, Toldy László, aki nem sokkal a könyvtár megindulása után maga is könyvtárszervezést vállalt, „Budapest fő- és székváros könyvtára”-nak megszervezését.

INTÉZKEDÉSEK A KÖZIGAZGATÁSI SZAKKÖNYVTÁR MEGTEREMTÉSÉRE (1891–1893)

1891 szeptemberében, az évi költségvetés tárgyalásakor, váratlanul és előkészítetlenül ismét napirendre került a városházán a városi könyvtár rendezetlen ügye.⁷

Bár már az 1875-ös közgyűlés kilátásba helyezte a „fővárosi közigazgatási könyvtár” megszervezését, a statisztikai hivatal jól működő könyvtára a probléma megoldásának illúziójába ringatta a főváros döntéshozóit. Előbb-utóbb azonban rá kellett ébredniük, hogy Kőrösy tudatos és kitartó munkája nyomán valóban létrejött egy értékes gyűjtemény, de az nem azonos a hivatalosan elvárt „közigazgatási szakkönyvtár”-ral. Ennek megteremtése került 1891 szeptemberében szóba. Bár a viták során – elvi lehetőségként – felmerült a közművelődési feladatokat ellátó nyilvános könyvtár is, a tanácskozók valójában csak a meglevő állomány adminisztratív rendezésére gondoltak, valamint a munkájukhoz szükséges könyvek biztosítására. Végül is a tárgyalóbizottság egyöntetűen egy *közigazgatási szakkönyvtár* létrehozása mellett foglalt állást.

Már itt megfogalmazódott és rövidesen tanácsi határozattá vált az az elv, melytől hivatalosan és formálisan két évtizeden át nem tért el a főváros. De nem tisztázták egyértelműen a „közigazgatási szakkönyvtár” fogalmát, sőt ellentmondó értelmezések álltak egymás mellett. Az egyik megközelítés a *hivatali szakkönyvtárra* szűkítette le a könyvtár mozgásterét, („A városi adminisztrációra vonatkozó szaklapokat, folyóiratokat, tervezeteket, költségvetéseket stb. rendszeresen gyűjteni és kezelni...” – mondta az idézett bizottsági ülés elnöke), viszont másfél év múlva egy polgármesteri ügyosztályi állásfoglalás ennél sokkal tágabb kereteket jelölt ki: „...alkalmat adni a tisztviselőknek, hogy magukat bizonyos irányban képezhessék.”⁸ Még tágabbra nyitotta a tervezett közigazgatási szakkönyvtár kapuit az 1891-es vita azon elképzelése, mely szerint a könyvek „a fővárosi bizottsági tagoknak, de a nagyközönségnek is rendelkezésre álljanak.”⁹

A különféle közigazgatási szakkönyvtári koncepciók egyetlen kérdésben – egy negatívumban – egységesek voltak: az új könyvtár létesítése ne járjon anyagi áldozattal, ne kívánjon nagyobb ráfordítást sem az állomány fejlesztése, sem az elhelyezés megoldása, s főleg ne járjon új státusz létesítésével.

A „közigazgatási szakkönyvtár” körüli elvi bizonytalanságnak a tájékozottság hiányán túl a 90-es években más okai is voltak. Korábban a hagyományos (Bárczy

szavával: „patriarkális”) városigazgatás viszonylag szűk körű, áttekinthető ismeret s hasonló szakkönyvtárat követelt. Most az új nagyváros irányítása a hagyományos közigazgatási ismereteken túlmenően a közigazdaság, a szociálpolitika, a közművelődés sajátos területein is jártasságot kívánt. A változások a levegőben voltak, határozott megfogalmazásuk azonban még váratott magára. (Ez a szerep Bárczy Istvánra várt.) Mindez a régi típusú „közigazgatási szakkönyvtár” képének felbomlásához vezetett.

A közigazgatási könyvtári koncepció elbizonytalanodása a könyvgyűjtemények kezelőinek meglehetősen tág mozgásteret engedett. Így vált lehetségessé, hogy a fővárosi levéltár vezetője, *Toldy László*, 1892-ben elvállalva a városi könyvtár megszervezését, a „közigazgatási szakkönyvtár” zászlaja alatt valami egészen mást: egy általános gyűjtőkörű, közművelődési funkciójú könyvtárt alakíthasson ki.¹⁰

Az 1891. szeptemberi állásfoglalás után a következők történtek:

- A tervezett közigazgatási szakkönyvtár ügyét először a statisztikai hivatal könyvtárának keretében kívánták megoldani, de Kőrösy József pénz-, helyiség- és személyzethiányra hivatkozva ezt nem vállalta.
- 1882 decemberében a fővárosi levéltár vezetőjétől, Toldy Lászlótól kérdezték meg, tudna-e helyet biztosítani levéltárában „egy létesítendő fő- és székvárosi könyvtár” számára?
- Toldy igenlő válaszával elfogadta a tudakozásba rejtett felkérést. 1893. január 16-án rövid tervezetet adott be a könyvtár működéséről.
- A tanács az 1893. március 16-i döntésével hivatalosan is megbízta Toldy Lászlót a könyvtár vezetésével.

BUDAPEST FŐ- ÉS SZÉKVÁROS KÖNYVTÁRA (1893–1903)

1893. március 16-án tehát döntés született a városi könyvtár létrehozásáról, hivatalos pecsétet is engedélyeztek „*Budapest fő- és székváros könyvtára – 1893*” felirattal. Ezt a dátumot tekintették 1946-ig a fővárosi könyvtár alapítási évének.

A könyvtár további alakulását ezek után szinte kizárólag Toldy elképzelései befolyásolták.

Toldy László (1846–1919), Toldy Ferenc fia, levéltáros, (7 kötetben kiadta *A fővárosi alapítványi oklevelek gyűjteményét*), művelődéstörténész és népművelő a szó klasszikus értelmében: tankönyvek és magyar történeti témájú ismeretterjesztő művek szerzője, a *Magyar Ifjúság Lapjának* szerkesztője.

Népművelői vénájából következett érdeklődése a közművelődési könyvtári kezdeményezések iránt is. Érdeklődését a családi hagyomány is táplálhatta: emlékezhetett apja polgári könyvtárat alapító kísérletére, de annak kudarcára is, talán azért választotta a megvalósításnak rejtettebb, lassan építkező útját.

Toldy László tipikus alakja a magyar századforduló nemzeti értékonzervatív

értelmiségének Ez könyvtáráépítési koncepcióját is meghatározta. Különösen szembevetendő ez, ha összevetjük Kőrösy József egyéniségével és az általa létrehozott könyvtár jellegével. A kialakuló városi könyvtár bölcsőjénél a kor értelmiségének két karakterisztikus alakja állt: Kőrösy József és Toldy László. Nem véletlen, hogy ugyancsak karakterisztikusan eltérő könyvtárakat hoztak létre.

A könyvtár kialakítása

Miután Toldyt 1893. március 16-án hivatalosan is megbízták a városi könyvtár szervezésével, először is a meginduláshoz szükséges állományt kívánta biztosítani.

Alapvetésül javaslatára a főváros megrendelte a Magyar Tudományos Akadémia történelmi kiadványait 1830-ig visszamenőleg, majd újabb javaslatra az összes, természettudományi, filozófiai stb. sorozatokra is előfizettek. Ezt a törzsanyagot folyamatosan gazdagították a fővároshoz érkező ügyészi kötelespéldányok (melyeket 1893-ig a statisztikai hivatal könyvtára kapott meg, attól kezdve Toldy „létesítendő fővárosi könyvtára”, elhíntve ezzel a későbbi konfliktusok csíráját). Toldy széleskörű ismeretségi köréből már az indulás pillanatától kezdve érkezett könyvajándék, amit kiegészítettek az éves költségvetési keretből (1895-től évi 3000.- forint) vásárolt könyvek.¹¹

Az állományt induláskor a fővárosi levéltár helyiségében, irattári szekrényekben helyezték el, majd ezt kinőve a könyvek szinte évről-évre új, mindig valamivel nagyobb helyiségbe költöztek.¹²

Az állomány feltárása az első években mindössze a beszerzési naplóban történt, később (egy munkába állított napidíjas tevékenysége nyomán) katalógus is készült, mely betűrend, szakrend (9 szakcsoporttal, azokon belül további alcsoportokkal) és földrajzi helyek szerint tárta fel az állományt.¹³ (A katalógizálással a könyvtár sohasem érte utol magát, mindvégig késében volt.)

1899-ben az állomány elérte a 18 ezer kötetet, készülőben volt a katalógus, az új helyiség pedig lehetővé tette a kölcsönzést. Lehetővé vált a könyvtár megnyitása: január 15-én a városi könyvtár kinyitotta kapuit, egyelőre csak a városi tisztviselők és a törvényhatósági tagok számára és csak kölcsönzési lehetőséget nyújtva.

Ezután még egy költözés (és zárva tartás) következett, de most már csak a városházán belül, a Károly körúti oldalra. (Ez maradt a városi könyvtár otthona 14 évig.) A teljes értékű, „igazinak” tekintett könyvtárnyitás időpontja: 1900. november 19. Ekkor a könyvtár már a széles közönség számára is megnyílt, s kölcsönzésre és helyben használatra egyaránt volt lehetőség.

A következő két és fél év az olvasók szemszögéből nézve a könyvtár kibontakozása és fénykora volt, belülről nézve azonban a könyvtár léteért folytatott egzisztenciális küzdelmek ideje.

A fénykor (1900–1903)

A könyvtár új (s másfél évtizedig maradandó) helye: a városháza egykori nagyterme (a volt tiszti táncterem). A viszonylag tágas helyiségben a könyveket körös-körül, meglehetősen magas könyvvállványokon helyezték el, kisebb részük felkerült a galériára. A terem közepén tíz asztal, több mint 40 szék nyújtott a használóknak helyben olvasási lehetőséget.

A nyitva tartás ideje csak délelőttre, a hivatali munkaidőre terjedt ki (Toldy hosszabítási javaslatai süket fülekre találtak), ezalatt kereshették föl a főváros alkalmazottai (akik kölcsönözhettek is) és a széles olvasóközönség (akiknek a könyvtárhasználatát életkori határokhoz kötötték, de egyébként nem korlátozták, viszont az ő számukra a könyvtár csak helyben olvasási lehetőséget nyújtott.)

A kölcsönzések száma – tehát a hivatalnokok könyvtárhasználatát – három év alatt meglepő módon nem növekedett, sőt csökkent:¹⁴

	Kölcsönzők száma	Kölcsönzött kötet
1900	1 723	5 064
1901	1 310	4 074
1902	756	3 150

Ezzel szemben a helyben olvasók és az általuk használt kötetek száma, tehát a *nyilvános közkönyvtár* mutatói mindvégig dinamikusan emelkedtek:

	Helyben olvasó	Olvasott kötet
1900 nov.-dec.	228	242
1901	6 515	7 778
1902	21 598	38 419

A Fővárosi Könyvtár zavartalan működésének harmadik évében Budapest legnagyobb forgalmú közkönyvtárai közé emelkedett.¹⁵

A könyvtár jellege – az állomány összetétele

A könyvtár jellegére vonatkozó hivatalos elvárás mindvégig és kizárólag a közigazgatási szakkönyvtár létrehozása volt, Toldy ezzel szemben egy általános gyűjtőkörű, elsősorban a humaniorákat gyűjtő nagy közkönyvtár megteremtésére törekedett, de közművelődési könyvtári ambícióit leplezni volt kénytelen. Ez a kettősség a könyvtár egész történetén végighúzódik 1903-ig.

Toldy első, alapozó javaslatát az MTA műveinek visszamenőleges beszerzésére vonatkoztak. A történeti, filozófiai, matematikai, természettudományi művek már önmaguk-

ban is szétfeszítették a közigazgatási szakkönyvtári kereteket. A következő lépés ezeknek a gyűjtőkörbe való becsempészése volt az 1897-ben beadott előterjesztésben.¹⁶ Ebben „A könyvtár minő elvek alapján létesüljön?” kérdésre válaszolva azt javasolja, hogy a Fővárosi Könyvtár állománya három területet foglaljon magába:

- A tisztviselők számára szükséges műveket, (tehát a közigazgatási szakkönyvtárat.) Ezt a kategóriát azonban Toldy a lehető legtagabban értelmezi: A Fővárosi Könyvtár „egy olyan általános könyvtár kell hogy legyen, melyben a főváros valamennyi alkalmazottja megtalálhassa szellemi táplálékát.”

· Budapest Fő- és Székváros Könyvtárának olvasóterme a központi városháza Károly körúti épületszárnyának első emeletén, 1900 körül

- Másodsorban: „Be kellene szerezni a hungarikákat is [a „hungarika” itt a klasszikus magyar szépirodalmi alapműveket jelenti. K.S.], amennyire csak lehetséges. Ezen munkák beszerzése főképpen a tanári testületekhez tartozók kedvéért szükséges, minthogy a fővárosnak ma már nem csak elemi, hanem magasabb fokozatú közép- és szakiskolái is vannak, s ezek tanárainak kötelességük, hogy előadásaikra készülvén ismereteiket a forrásokból öregbítsék” ... Könnyű átlátni, hogy a közép- és szakiskolai tanárok igényeinek bevonása mennyire kitágítja a gyűjtőkört.
- A teljesség igényével kívánta Toldy gyűjteni a helytörténeti irodalmat, a Budára, Pestre és Óbudára vonatkozó minden nyomtatványt.

A benyújtott tervezet rejtett célját évek múltán maga Toldy is bevallotta: „... nem

fogadtatott el az én első tervezetemnek, melyet még 1896-ban készítettem az az intenciója, hogy a létesítendő könyvtár *általános irányú nagy könyvtár* legyen.”¹⁷

Ha az elvek nem is fogadtattak el, a gyakorlatban az évek során egyre inkább kiépült egy általános gyűjtőkörű közkönyvtár. Állományának utolsó részletes statisztikája az 1901. december végi állapotot tükrözi.¹⁸ (A kimutatásban csak a katalogizált művek szerepelnek, ezért a táblázat kis mértékben eltér a művek tényleges mennyiségétől, arányaiban azonban megbízható képet ad az állomány összetételéről.)

Témakör	Művek száma	Százalékban
Általános művek	59	1
Társadalomtudomány	1 956	28
Történelem és földrajz	1 949	27
Természettud. és matematika	629	9
Alkalmazott tudományok	1 064	14
Humaniorák	945	13
Szépirodalom	579	8
Összesen	7 613	100
Különgyűjteményben:		
Budapestensiák	1 607	

Összetételét tekintve tehát egy olyan gyűjtemény alakult ki, melyben a társadalomtudományok és a humaniorák mellett – bár szerényebb mértékben – a természet-tudomány és a műszaki, egészségügyi irodalom is jelen volt, rendkívül visszafogott volt azonban a szépirodalom aránya.

A művek jellegét Szabó Ervin utólag ismeretterjesztőnek minősítette. (Az „ismeretterjesztő irodalom” itt – a szaktudományos feldolgozásokkal szemben – a szélesebb közönségnek szóló összefoglaló műveket jelentette). Ezek domináltak a Toldy László által vezetett Fővárosi Könyvtárban. Ismerve Toldy irodalmi működését, kapcsolati körét (a művek jelentős része ajándékként érkezett), ezen nem is csodálkozhatunk. Ez az „ismeretterjesztő” jelleg tette lehetővé, hogy az eredetileg felnőtteknek szánt gyűjteményt a tanulóifjúság is birtokba vegye.

Az olvasótábor

Kik használták a Fővárosi Könyvtárat?

A fővárosi hivatalnokok, akik kölcsönözhattak is, és a helyben használatra jogosult nagyközönség. Tudjuk, hogy a hivatalnokok könyvtárhasználatának intenzitása a nyitást követő évek során fokozatosan csökkent, a szélesebb közönségé viszont dinamikusabban növekedett. Az utolsó teljes forgalmú évben a külső közönség által használt művek száma tízszeresen felülmúlta a hivatalnokokét.

Az olvasók foglalkozás szerinti megoszlásáról nem készült statisztika, de Toldy beszámolóiból képet kaphatunk a közönség szociális összetételéről is: „Érdekes az is, hogy kik használják a városi könyvtárat. A főváros minden fokozatú alkalmazottain kívül első sorban a tanulóifjúság használja, és pedig úgy az összes szakiskolák hallgatói, mint a középiskolák felsőbb osztályú tanulói. A látogatók nagy kontingensét alkotják a városi és egyéb tisztviselők, tudósok, művészek, köztük sok pap, hírlapíró, tanár, orvos, szóval az értelmiség minden osztálya, nagy számmal kereskedők és iparosok, és ami különösen öröndetes, az utóbbiak között az ipari munkások, akik nem léha vagy szórakoztató időtöltést nyújtó, hanem komoly, szakmájukba vágó dolgokat olvasnak.”¹⁹

Az olvasott művek megoszlását, az állomány egyes csoportjainak kihasználtságát az 1901-es év statisztikája alapján ismerjük:

Szakcsoport	Használt művek száma	Forgási sebesség
Történelem	2005	1,0
Folyóiratok	1712	?
Irodalom, nyelv	1158	1,1
Bölcsészet, művészet	804	1,5
Term.tud., alkalmazott tud.	721	0,6
Jog és államtud.	720	0,4
Hittudomány	259	0,7
Budapestensíák	250	0,3
Orvostudomány	174	0,3
Együtt	7778	1,2

A tömeges igénybevételről, a könyvtár időnkénti zsúfoltságáról több beszámoló is megemlékezik: Toldy (érdemként) és a Toldyt bíráló bizottsági tagoké (elmarasztalásként). A zsúfoltság az egyébként kielégítetlen tömeges olvasói igényekből és a Fővárosi Könyvtár használatának ingyenességéből fakadt. S ha a könyvtár mechanizmusa nem is volt éppen olvasóbarát, a könyvtáros magatartása feltétlenül az volt: Toldy segítőkészségéről még ellenfelei is elismerően nyilatkoztak

Az ingyenességhez Toldy mindvégig ragaszkodott, s ezzel lemondott arról a szűrőről, ami a könyvtár igénybevételét korlátozta volna, kizárva bizonyos rétegeket. Mindez felszínre hozta a nyilvános könyvtár szociális szerepvállalásának kérdését. Egy közgyűlésen vádként hangzott el: az olvasók egy része a könyvtárba melegedni jár, s közben szórakoztató lapokat olvas. Toldy válasza: „Ha az olvasók egy része melegedő szobának használta volna a könyvtárt és szegénységében a nagy hideg elől oda menekült volna, és ott egy pár órát hasznos olvasással töltött el, még abban az esetben is hivatását teljesítette a könyvtár ...”²⁰. A törvényhatósági tagok azonban ezt nem te-

kintették „a fővárosi könyvtár kultúrmissziójának”. Toldy ismételt kompromisszumra kényszerült. A könyvtár általa készített 1900. évi szervezeti szabályzatterve rögzíti ugyan a könyvtár ingyenes használatát, de a használatot csak a „16. életévét betöltött tisztességes öltözetű egyén”-eknek engedélyezi.²¹

A fiatalok beáramlása

A Fővárosi Könyvtárat, melyet Toldy László a felnőttek igényei szerint alakított ki, nem egészen három év alatt ellepték a fiatakorúak. „Elsősorban a tanulóifjúság használja” – állapította meg az általa vezetett könyvtárról hivatalos jelentésében Toldy. Ugyanez a tény vádként hangzik el egy közgyűlési felszólalásban: „A látogatók túlnyomó része 10-15 éves gyermekekből kerül ki, akik az illusztrált és élclapok régebbi évfolyamait olvassák.”²²

A századforduló utáni években Magyarországon a fiatalok – potenciálisan a legaktívabb olvasók – számára könyvtári ellátás gyakorlatilag nem létezett. Szabó Ervin a fővárosi fiatalok könyvtári ellátását elemző, később írt tanulmányában visszatekintve ezekre az évekre sommásan állapítja meg: „Az ifjúság kapcsolata a könyvvvel – ha eltekintünk a jobb módú családok könyvvásárlásától – csaknem kizárólag a tankönyvekre korlátozódott. A nyilvános könyvtárak állománya nem volt tekintettel a fiatalok könyvigényére...”²³. Az iskolai könyvtárak a 90-es években még nem töltötték be számottevő szerepet. A mindenki számára hozzáférhető könyvtárak (a Budai Könyvtár, Budapest Fő- és Székváros Könyvtára) azért váltak előbb-utóbb rejtett ifjúsági könyvtárrá, mert a kor könyvtárai a fiatalság könyvtári igényét elégitették ki legkevésbé, miközben a fiatal korosztály igényei jelentkeztek a legdinamikusabban.

A Budapestensia

Korábban láttuk, hogy Rómer Flóris a fővárosi vonatkozású irodalom gyűjtőhelyéül 1871-ben a fővárosi múzeumot ajánlotta, ez az intézmény azonban a század végéig nem tudott kibontakozni. Toldy László, mint fővárosi levéltáros hivatalánál fogva is, személyes mentalitásánál fogva is szívén viselte a helyi vonatkozású irodalom gyűjtésének ügyét, s mint városi könyvtáros megtalálta az erre leginkább megfelelő keretet. Ezzel Budapesten eldőlt a helyismereti irodalmi gyűjtemény hovatartozásának országszerte nyitott kérdése.²⁴

Toldy helytörténeti gyűjteményének – melyet *Budapestensiának* nevezett – kialakítását kisebb lépésekkel kezdte el. 1892 márciusában, mikor a tanácstól az MTA történeti kiadványainak beszerzéséhez kért támogatást, kérését „tekintettel ezen gyűjtemények városunk történelme szempontjából is nagy fontosságára” szavakkal indokolta.²⁵

Egy évvel később egy másik beadványában a budapesti vonatkozású nyomtatványok

hiánytalan beszerzése érdekében a nyomdai kötelespéldányok beszolgáltatásának ellenőrzését javasolta: „Tekintélyes kontingenset képeznek azok a nyomtatványok, melyek budapesti nyomdák részéről a polgármesteri hivatalnak 2-2 példányban beküldetnek ... A nyomdászok nem tesznek ennek mindig eleget, ezért módot kell találni rá, hogy kötelezettségüket pontosabban teljesítsék.”²⁶

A helyi vonatkozású művek beszerzése és őrzése önmagában még nem jelentett volna vadonatúj mozzanatot a magyar és a fővárosi könyvtárak történetében. Toldy könyvtárában azonban ez a tevékenység *intézményesült*: végiggondolt és írásba foglalt gyarapítási elvek és kezelési módok alapján létrejött egy elkülönített, az állomány egésznél mélyebben feltárt és sajátosan kezelt *különgyűjtemény*. Ez a városi könyvtárak történetében országosan is egyedülálló, úttörő kezdeményezés volt.

A helytörténeti dokumentumok gyűjtőkörét az 1896-ban kidolgozott előterjesztésében fogalmazta meg. Javaslatára szerint gyűjteni kell „minden olyan nyomtatványt, mely Budának, Pestnek, Óbudának történetére vonatkozik, vagyis a városnak földirati, természeti, gazdasági vagy bármi néven nevezendő leírását tartalmazza, akár régibb, akár újabb keletű legyen ... a legtagabb magyarázat alapján mindent, ahol e három városról hacsak mégoly kevés adat fordul is elő. Tehát mindazon régibb és újabb gyűjteményes munkákat, folyóiratokat, hírlapokat is, melyekben ily anyag előfordul, tehát a térképeket is.”²⁷

Figyelemre méltó a javaslat patrióta - lokálpatrióta indokolása is: „Ily gyűjtemény külföldön számtalan városban található, és pedig nem csak a mívelt nyugaton, hanem a műveltség alsóbb fokán álló országokban. Így pl. Belgrádban van egy olyan városi

Toldy László családja körében 1909-ben

könyvtár, melyben megtalálható minden olyan nyomtatvány, melyben Belgrádnak csak neve is előfordul. [...] Fővárosunknak története annyira összeforrt az ország történetével, hogy célunk ezen szem előtt tartásával nagy szolgálatot teszünk még a hazai történeti kutatásnak is.”

Bár Toldy idézett gyűjtőköri javaslatai sohasem kaptak hivatali szentesítést, valójában a következő években ezen elvek alapján épült ki a Budapestensia. A gyűjteményt külön helyezték el és a szakkatalógusban külön tárták föl, lényegében tárgyszavas rendszerben. A közel hetven tárgyszó hierarchikus rendezés nélkül, betűrendben követte egymást, a korábbi kategóriákat folyamatosan kiegészítették az újakkal. A katalógus a gyűjtemény összetételébe is bepillantást enged.²⁸

A gyűjtemény a levéltáros Toldy jóvoltából rendkívüli értékekre tett szert.²⁹ Állománya 1902-ben 1607 mű volt, az olvasók ebből ugyanabban az évben 250 kötetet vettek kézbe. Anyagáról kéziratkatalógus is készült.³⁰

A könyvtár tíz évének mérlege

Az indulás éveiben a könyvtár fenntartói erre az intézményükre nem fordítottak kellő gondot: megfelelő jogi szabályozás, jóváhagyott szervezeti és működési szabályzat és minden különösebb ellenőrzés nélkül működött. Ennek folyományaként a Fővárosi Könyvtár első tíz évét sajátos kettősség jellemezte: miközben a fenntartók mindvégig egy közigazgatási szakkönyvtár kialakítását várták el, a könyvtár megbízott vezetője, Toldy László elvileg megkötve, a gyakorlatban azonban a lehetőségek kisebb-nagyobb mozgásterét kihasználva egy általános gyűjtőkörű, közművelődési funkciójú könyvtár kiépítésére tett kísérletet, s mellette megteremtette a helytörténeti gyűjteményt, viszont mellőzte a közigazgatási szakkönyvtár kiépítésének feladatát. A könyvtár alakulására rányomta bélyegét a működési eszközök szegényessége is: nagyobb állománygyarapítási keret híján túlzottan érvényesült az ajándékok és a kötelezpéldányok esetlegessége, a szakképzett könyvtáros hiánya pedig egyes területeken elavult könyvtárszervezési módszereket eredményezett.

A felemás jogi helyzet következtében a könyvtár jellege is felemássá alakult: miközben egyre szélesedő olvasóközönsége jellegzetes közművelődési igényekkel kereste fel, a könyvtár nem alkalmazta a korában már ismert korszerű közművelődési könyvtári módszereket. Állományát nem terjesztette ki a szépirodalom szélesebb körökben igényelt tartományaira, a nagyközönség nem kölcsönözhetett, nyitvatartási ideje nem alkalmazkodott a közönség igényeihez. A közönségigény hallatlan intenzitását jellemzi, hogy ilyen körülmények között is a főváros leglátogatottabb könyvtárainak egyikévé vált.

Mindent összevéve: Budapest Fő- és Székváros Könyvtára egy olyan általános gyűjtőkörű, állományában a lehetőségekhez mérten igényes színvonalú könyvtár volt,

melyet megnyitottak a nagyközönség számára. Az adott körülmények között nem válhatott valódi közművelődési könyvtárrá, a szakkönyvtárrá válás útját pedig elutasította.

Toldy László könyvtárvezetői stratégiája feltehetőleg arra az elgondolásra épült, hogy a csendben kialakított általános könyvtárát, – mikor már az olvasók tömegei nyilvánvalóvá teszik, hogy milyen elemi igényt elégít ki, – utólagosan elismerik és megfelelő támogatásban részesítik. A könyvtárvezetés kényszerű átadása előtt így érvelt:

„És ha [valaki] megnézi a könyvtár forgalmi statisztikáját, kell, hogy lelke örömmel teljék meg ezen a felvirágzáson [...] olvasóközönségünkben képviselve van minden foglalkozási ág: papok, írók, tanárok, tanítók, művészek és nem utolsósorban egyszerű iparosok ... s minő számmal tódulnak oda! [...] Ha jelenlegi viszonyok között nem is lehet a fővárosnak intenciója egy általános nagy könyvtárt állítani fel, lehetetlen azt elvként kimondani, hogy ilyennek felállítására sohase törekedjék, vagy hogy meg fogja gátolni azt.”³¹

Budapest Fő- és Székváros Könyvtára az 1903-as átszervezésig működött, akkor beolvaszt az újonnan szervezett intézménybe. Toldy László könyvtárosi életművéből a maga fizikai valójában megmaradt a Budapestensia, mely változatlanul beépült az újjászervezett városi könyvtár elemei közé, eszmei örökségként pedig – sokáig lapangva, majd felszínre kerülve – tovább élt a közművelődési funkció vállalásának igénye, illetve az általános gyűjtőkörű nagy könyvtár eszméje.

AZ ÚJJÁSZERVEZÉSTŐL A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI KÖNYVTÁRIG – A FŐVÁROSI KÖNYVTÁR INDULÁSA (1903–1909)

A KÖNYVTÁR ÜGYÉNEK ÚJRAGONDOLÁSA

Közel nyolc év telt el azóta, hogy a városházán elhatározták a városi könyvtár megszervezését, egy közigazgatási szakkönyvtárét, mely kielégíti a tisztviselőknek a munkájukhoz közelebből-távolabbról kapcsolódó könyvigényeit. Ennek az igénynek a Toldy által vezetett könyvtár csak igen kis mértékben tudott megfelelni. Korabeli beszámolók szerint a könyvtárban a tisztviselők „a könyvtáros segítőkészségével találkoztak ugyan, de a keresett könyvvel nem.”

Toldy László megbízása előtt a városi könyvtárat a statisztikai hivatal könyvgyűjteményére kívánták alapozni, ám Körösy József akkor elutasította ezt a javaslatot. Most, a Fővárosi Könyvtár 1899-ben történt teljes körű megnyitása után szembe kellett nézni azzal a ténnyel, hogy a fővárosnak immár két könyvtára van, melyek nagyságrendjüket és dotációjukat nézve azonosak, jellegükben azonban élesen eltérők. Ezt a két könyvtár állományának összehasonlítása jól érzékelteti:¹

Szakcsoport	Művek száma		Megoszlás százalékban	
	Stat.hiv. könyvtára	Fővárosi könyvtár	Stat. hiv. könyvtára	Fővárosi könyvtár
Ált. művek	146	59	2	1
Társadalomtudomány	4810	1956	71	28
Történelem és földrajz	1354	1949	20	25
Természettud., matematika	244	629	4	9
Alkalmazott tudomány	55	1064	1	14
Humaniórák	108	954	2	13
Szépirodalom	-	579	-	8
Együtt	6656	7607	100	100
Különleges gyűjtemények				
Budapestensiák	-	1607		
Statisztikai gyűjtemény	1217	-		

A város vezetőségének tehát két könyvtár, s a mögöttük álló két koncepció között kellett választania. A két könyvtár kialakult gyűjteményébe és vezetőik személyiségébe már be volt programozva két út: Toldy László gyűjteménye az általános gyűjtőkörű nyilvános könyvtár irányába, Körösy József gyűjteménye a városigazgatási illetve társadalomtudományi szakkönyvtár irányába vezetett.

1899. május 26-án közgyűlés foglalkozott a könyvtár ügyével (egybekapcsolva a múzeummal), s bár határozat is született, ekkor lényegében csak egy önálló, megújult könyvtár elvi igénye fogalmazódott meg („A közgyűlés egy fővárosi múzeumnak és könyvtárnak létesítését és berendezését elvben elhatározza...”), a problémák végig gondolását szakértői bizottságra bízták. Az 1899-ben kezdődő és több mint három évig elhúzódó latolgatás és vitatkozás – mint várható volt – az elvi kérdésektől távolodva mind inkább a személyek közötti, gyakran személyeskedő harccá vált, sőt a városházán belüli érdekcsoportok küzdelmévé. Minthogy már a kezdet kezdetén nyilvánvalóvá lett, hogy a főváros vezetői ragaszkodnak a „közigazgatási szakkönyvtár” elvhez, a vita gyakorlatilag akörül forgott, hogy a két könyvtár közül melyik tud jobban megfelelni ennek az elvárásnak, és egyre inkább taktikai jellegűvé vált, a városi könyvtári funkciók tisztázásához egyre kevésbé járult hozzá. Ezért a továbbiakban a két könyvtár közötti küzdelem részletezésétől eltekintve csak a főbb események számbavételére szorítkozunk, azokra az eseményekre, melyek elvezettek a könyvtár sorsát eldöntő 1903 évi végkifejlethez, a közgyűlési döntéshez.²

A vita állomásai

Miután a városi tanács ismét napirendre tűzte a városi könyvtár kérdését (1899. május 12.), megerősítették Toldy megbízatását, de a kérdések tárgyalására múzeumi és könyvtári bizottság létrehozását rendelték el (május 26.).

1900. március 2-án Toldy László könyvtári szabályzattervezetet nyújtott be. A terv formálisan elfogadta a könyvtár szakkönyvtári jellegét, de hangsúlyozta annak nyilvánosságát: minden 16 éven felüli személy használhatja. A beadványban Toldy azt is javasolta, hogy a statisztikai hivatal könyvtárának szakigazgatási jellegű könyveit olvassák be a Fővárosi Könyvtár állományába. (Ezzel darázsfészekbe nyúlt: ez a javaslat vált a következő viták neuralgikus pontjává.)

A múzeumi és könyvtári bizottság, majd az abból kiváló könyvtári bizottság folytatta tanácskozását. Új fordulatot jelentett Körösy József váratlan javaslata (október 17.): ne az ő állományát olvassák be a Fővárosi Könyvtárba, hanem ellenkezőleg: annak állományából egészítsék ki a statisztikai hivatal könyvtárát, mely így vállalná a városi könyvtári feladatokat is.

A könyvtári albizottság hosszas fontolgatás után hajlott Körösy javaslatának elfogadására. Végül is 1902. február 9-én salomoni döntést hozott: a két könyvtárat egyesíteni kell és egy új könyvtárat létrehozni. Most a részletek kidolgozásba kezdtek, mert az eddig elkészült tervezetek nem feleltek meg az új koncepciónak.

1902 szeptemberében a közoktatási osztály vezetőjévé kinevezett *Bárczy István* vette kezébe az elhúzódó ügyet, és ez radikális fordulatot jelentett. Új tervet terjesztett a könyvtári albizottság elé, amely alapjaiban Körösy variánsát fogadta el. Ezek szerint a Fővá-

rosi Könyvtár szerepét a statisztikai hivatal könyvtára venné át, Körösy József vezetésével, megerősítve a régi Fővárosi Könyvtár odacsatolt állományával. A könyvtári albizottság október 30-án elfogadta Bárczy tervezetét, s az megerősítve az 1903. január 21-i városi közgyűlés elé került.

A nézetek döntő összeütközése:

az 1903. január 21-i közgyűlés

A hosszan elnyúló vitát az 1903. január 21-i közgyűlés zárta le. Itt került szembe a legélesebben a két koncepció: a *tanácsi javaslat* (mögötte Márkus József főpolgármesterrel és Halmi József polgármesterrel) Toldy elképzeléseit támogatta, vele szemben a Bárczy István által benyújtott *különvélemény* (mögötte a tanügyi osztály, a Könyvtári és Múzeumi Bizottság és annak könyvtári albizottsága) a statisztikai hivatal könyvtárára kívánta alapozni a jövő városi könyvtárát.

A tanácsi javaslat legfontosabb mozzanata: „A Fővárosi Könyvtárnak nyilvános közkönyvtár jellegével kell bírnia, figyelmet fordítva természetesen elsősorban az olyan könyvek és folyóiratok beszerzésére, melyek a fővárosra bármi tekintetben vonatkozással bírnak [Ennek érdekében ...] a máris szép fejlődésnek indult s a nagyközönség részéről is mindinkább látogatott Fővárosi Könyvtár minden nehézség és minden nagyobb anyagi áldozat nélkül lesz nyilvános könyvtárrá fejleszthető, ami kívánatos volna....” A tervezet a statisztikai hivatal könyvtárába való beolvasztást a funkciók várható beszűkülése miatt veti el: „... a könyvtár nagyon is szűk korlátok közé szoríttatnék, [...] ez a könyvtár legfeljebb a közigazgatással mint tudománnyal foglalkozók érdekeit szolgálná, a nagyközönség részéről azonban alig használhatnák [...] ezzel előreláthatólag beláthatatlan időre elodázódniok egy nyilvános s a nagyközönség részéről is mindenkor könnyen hozzáférhető könyvtár létrehozását.” A tanácsi határozat ezért a kialakult status quo fenntartását javasolja: „... a hiányokon nem a két könyvtár egyesítésével, hanem sokkal egyszerűbben akként lehet segíteni, ha pontosan megszabjuk, hogy mely munkák tartoznak a statisztikai hivatal szakkönyvtárába, s melyek a Fővárosi Könyvtárba, ez annál kevésbé ütközik nehézségbe, mert hisz a két könyvtárnak más-más a célja és rendeltetése.”³

Merőben másként közelítette meg a kérdést a Bárczy István által beterjesztett különvélemény. A könyvtár gazdaságos működése érdekében azt javasolta, hogy „a jelenlegi Fővárosi Könyvtár a statisztikai hivatal könyvtárával egyesíttessék, s hogy az utóbb említett könyvtár a Fővárosi Könyvtár beolvasztásával nyilvános közkönyvtárrá alakíttassék [...] finansziális szempontból nem indokolható két ilyen különálló könyvtár fenntartása [...] E tekintetben elég csupán arra utalnunk, hogy mindaddig, míg a Fővárosi Könyvtár nem létezett, mindazok a munkák, melyek a főváros birtokába jutottak, a statisztikai hivatal könyvtárában helyeztetek el. Utóbb azonban a Fővárosi Könyvtár

létesítésével az összes könyvek a Fővárosi Könyvtárban nyertek elhelyezést, úgy hogy most nagyon sok egységes egészet képező munka egy része a statisztikai hivatal könyvtárában, más rész a Fővárosi Könyvtárban van [...] Ezen a hiányon nézetünk szerint nem is lehet másként segíteni, mint a két könyvtár egyesítésével ..."

A különvélemény végső javaslata:

„Határozza el a közgyűlés, hogy

1. A statisztikai hivatal könyvtárát a Fővárosi Könyvtárral egyesíti, s annak igazgatását a statisztikai hivatal igazgatójának vezetésére bízza.
2. A fővárosi könyvtár szervezetére vonatkozó szabályzatot a Könyvtári és Múzeumi Bizottság és a tanács által előterjesztett tervezet szerint megállapítja.”⁴

Továbbá javasolta a különvélemény egy könyvtárőri, egy könyvtárügyi és két szolgai állás szervezését.

A közgyűlési vita felszólalóinak többsége kétségbe vonta, hogy a városnak feladata lenne részt venni a polgárok közkönyvtári ellátásában, vitatta tehát azt az alapelvet, melyet a tanácsi javaslat óvatosan, inkább csak megengedőleg kifejtett. Ezeket az állásfoglalásokat jól összegezi az egyik résztvevő, Baracs Marcell felszólalása: „[A tanácsi javaslat] azzal áll elő, hogy egyfelől a statisztikai könyvtárnak egy részét hagyjuk meg a statisztikai hivatal részére, másfelől pedig egy olyan általános közkönyvtárat létesítsünk, mely tekintettel lenne az úgynevezett budapestensziákra és a közigazgatási művekre, de egy majdan kialakulandó általános könyvtárnak is képezze magvát. Egy ily általános könyvtárnak a létesítése a fővárosnak sem feladatához nem tartozhat, sem a főváros anyagi viszonyai, még jobbrafordultuk esetén sem engedik meg azt, hogy ilyen luxuskiadásokba bocsátkozzunk. (Élénk helyeslés). De a fővárosnak nem is lehet feladata egy ily könyvtár létesítése, mert a nyugati nagy kulturális emporiumok már eltekintettek attól a nízustól, [gyakorlattól] hogy általános nagy könyvtárakat tartsanak fenn. Nekünk tehát választásunk van a között, hogy belemenjünk egy fantomba, egy általános közkönyvtár megalakításába, mely, ha európai színvonalon akarjuk fenntartani, a budgetet ezentúl százezrekkkel fogja terhelni, vagy pedig egy közigazgatási szakkönyvtárt állítunk fel.”⁵

A közgyűlés elutasította a mindkét könyvtár kereteit és funkcióját egyaránt megtartani kívánó tanácsi javaslatot, és a statisztikai hivatal könyvtárára épülő újjászervezendő városi könyvtár mellett döntött. Egyértelműen fogalmazott: „Ezen könyvtár részére kizárólag csak közigazgatási érdekű, avagy olyan könyvek, folyóiratok szerezhetők be, amelyek a fővárosra bármi tekintettel vonatkozással bírnak, vagy amelyekre a székesfőváros Statisztikai Hivatalának, többi hivatalának és intézményeinek van szükségük.” Ezzel a közgyűlés pontot tett egy hosszú vita végére, megpecsételte Toldy László koncepciójának és részben gyűjteményének sorsát és hosszú időre levette a napirendről a közművelődési könyvtári feladatok vállalásának kérdését. Ugyanakkor

új távlatokat nyitott és fejlődési lehetőséget biztosított a statisztikai hivatal keretében kialakult társadalomtudományi gyűjtemény kibontakozásához.

A könyvtár történetébe itt lépett be először Bárczy István.

Bárczy István⁶ (1866–1943) nem véletlenül foglalt állást a városigazgatási szak-könyvtár mellett. Nagyszabású városfejlesztési tervei, és az ezt megalapozó városi közigazgatási reformtervei a városigazgatási apparátus professzionalizálására épültek. A korszerű szakigazgatáshoz az urbanisztika kérdéseiben korszerűen tájékozott szaktisztviselőkre volt szüksége, ehhez pedig korszerű városigazgatási információs bázisra. Mintaképe e téren a német városkongresszus Berlinben működő állandó jellegű központi irodája volt, amely mellett egy városigazgatási szakkönyvtár a teljességre törekedve gyűjtötte az urbanisztikai irodalmat, s egyben a tisztviselők számára igen aktív tájékoztató központként is működött. Egy ilyen intézmény budapesti megvalósításának lehetséges csíráját jó szemmel ismerte fel Körösy ekkor még szerény léptékű könyvtárában, (melynek már a vitába való bekapcsolódása előtt is rendszeres használója, jó ismerője volt.) A stratégiaiilag a szakigazgatási információs bázis megszervezését tekintette a legsürgősebb feladatnak, ennek megteremtése mellett nem vállalta a könyvtár közművelődési funkciójának ekkor még tisztázatlannak tűnő szerepét, (melynek nyolc év múlva már elkötelezett híve, következetes és sikeres védője lett.)

A városi könyvtár fél évszázada húzódó történetében Bárczy volt az első városi tisztviselő, akinek egyrészt határozott stratégiai terve volt a könyvtár szerepéről, s akinek ügyes taktikai érzéke is volt terve véghezviteléhez. A könyvtár megformálói - kialakítói között meghatározó helye volt, s ezt a helyet pontosan rögzítik Szabó Ervin szavai (melyeket később, már Bárczy távozása után fogalmazott meg): „...az egész könyvtári személyzet és az összes többi tényezők lelkesedése, hozzáértése, támogatása nem lett volna elég, hogy a kicsiny kezdetektől oly magas mértékre emelje a fővárosnak ezt az intézményét, ha nem támaszkodik dr. Bárczy István polgármester úrnak erős kultúrérzékére és szeretetére.”⁷

Toldy László kudarcának okai

Toldy László nagy ambícióval, sok energiával létrehozott alkotása 1903-ban összeomlott. Nem olvasóközönsége fogyatkozott meg, hanem támogatottsága. A kudarc mögött – túl a személyes és esetleges tényezőkön – mélyebb okok is rejlettek.

A probléma lényegére a legvilágosabban talán *Heltai Ferenc* mutatott rá, a könyvtári albizottság nem könyvtáros, de a könyvtári ügyekben jól tájékozott tagja, egy felszólalásában: „Itt három különböző eszméről van szó, melyeket egymással összevegyíteni nem lehet:

1. Nagy általános könyvtár, mely az összes tudományágakat ápolja. Ezt a város pénzügyi helyzete nem engedi meg.
2. Népkönyvtár. A népkönyvtárak kerületenként volnának felállítandók, és az alsóbb osztályok művelődését célozzák. Ilyen népkönyvtár a VIII. kerületben már létezik, lehetséges és kívánatos, hogy ilyen népkönyvtárak idővel minden kerületben felállíttassanak.

3. Közigazgatási könyvtár. Ilyen például Berlinben és Párizsban létezik, mely könyvtárak azonban a tisztviselőkön és bizottsági tagokon kívül csak polgármesteri engedéllyel hozzáférhetők, a nagyközönségnek nem.”⁸

Toldy László a nagy általános könyvtár és a népkönyvtár eszméjét kívánta „összeegyeztetni”. Olyan könyvtár ideálképe lebegett előtte, mely egyfelől az összes tudományágak gyűjteménye, másfelől az olvasók legszélesebb tábora veszi igénybe, az értelmiség különféle csoportjaitól az iparosokig. A két ideát azonban Toldy nem volt képes szervesen egyesíteni: könyvtárképe egyrészt a hagyományos tudományos könyvtárakat tükrözte, másrészt ugyanezzel a könyvtárral népművelői feladatokat kívánt vállalni. Toldy, bár közel járt hozzá, nem jutott el a public library eszméjéhez, melynek sikerült feloldania ezt az ellentmondást. Toldy könyvtári kudarcainak végső oka: bár szándékaiban előbb járt kortársainál, még nem tudott a public library eszméjéhez kapcsolódni. Erre sem ő nem volt felkészülve, sem az a szakmai-hivatali kör, mely a Fővárosi Könyvtár sorsát befolyásolta, meghatározta.

Az átszervezés első lépései

A Toldy vezette Fővárosi Könyvtár 1903 februárjában kölcsönzött utoljára, márciusban megkezdődött az épület átalakítása és az állomány átadása.

Az újjászervezett könyvtár a Fővárosi Könyvtár régi helyiségeit örökölte a központi városháza Károly körúti oldalának első emeletén, néhány szobával bővítve és az új könyvtári koncepciónak megfelelően átalakítva. Mivel lemondtak a nagyobb közönségforgalomról, viszont lényegesen nagyobb állománnyal és több munkaerővel számoltak, ezért a közvetlenül az utcára vezető lépcsőt lezárták, a korábban mintegy 50 ülőhelyes olvasóteremnek szolgáló helyiséget (a volt tiszti tánctermet) középen is beállványozva raktárrá alakították át, helyette egy kisebb, 16 férőhelyes olvasószobát rendeztek be, és a két kilátásba helyezett könyvtáros számára is kialakítottak egy dolgozószobát.

A két könyvtár állományának egyesítése több fázisban zajlott le. A könyvek átadása-átvétele a helyrajzi leltárkönyv, a „felállítási lajstrom” szerint történt március folyamán. A jegyzőkönyv szerint összesen 13 481 művet, 21 829 kötetet vettek át, beleértve a kikölcsönzött, az olvasóknál levő műveket is (183 mű, 257 kötet.)⁹

Az állományegyesítés második fázisában „1903. év folyamán különválasztattak mindazon művek, melyekről közelebbi vizsgálat nélkül meg lehetett állapítani, hogy az új könyvtári szabályzat értelmében kiselejtezendők, vagy pedig használhatatlan másodpéldányok.”¹⁰ Az anyag többszöri átvizsgálása után „a régi fővárosi könyvtárból véglegesen be lett kebelezve 5 147 mű”, vagyis az átvett állomány nem egészen 40%-a.

Mik lettek „véglegesen bekebelezve” és mik kiselejtezve?

A Budapestensia Toldy katalógus szerinti kimutatása 1607 művet tett ki, az átvételi

jegyzőkönyv szerint, a selejtezések előtt „a Budapestre vonatkozó munkák egy külön szakcsoportot képeznek, ezeknek száma: 1552 munka, ill. 2327 darab.” A selejtezés végleges lezárása után az 1904. évi jelentés megemlékezik a Fővárosi Könyvtártól átvett anyagról: „Ennek az anyagnak javarésze a könyvtár egyik legfontosabb ágát, a Budapestre vonatkozó irodalmat gyarapította 1304 munkával.”¹¹ A mutatkozó csökkenésnek talán formai okai lehettek, elvileg a Budapestensia teljes egésze bekerült az egyesített-megrostált állományba.

A többi állománycsoport közül a társadalomtudományi művekből (közgazdaság, jog, közigazgatás, közoktatás) 50-60% maradt meg, a történelmi művekből 30%, a bölcsészeti, művészeti, szépirodalmi műveket úgyszólván teljes egészükben kiselejtezték.¹²

A két könyvtár összevonásával nem csak a Fővárosi Könyvtár Toldy által kialakított jellege szűnt meg, megváltozott a statisztikai hivatal könyvtárának korábbi, erősen Kőrösy személyéhez kötődő, zárt, mondhatni familiáris jellege is, a könyvtár racionális üzemmé változott. Mindkét vezető megírta visszaemlékezéseit: Kőrösy József *Visszapillantás ...* címmel, Toldy László pedig az 1902-es évi beszámolóhoz kapcsolódva.¹³

AZ ELSŐ HIVATÁSOS KÖNYVTÁROSOK: SZABÓ ERVIN ÉS GÁRDONYI ALBERT

1903. május 27-én tanácsi határozat intézkedett az újjászervezendő könyvtár tervezett státusairól:

- A könyvtár igazgatói tisztét a fővárosi statisztikai hivatal igazgatója (tehát Kőrösy József) látja el hivatalból, külön fizetés nélkül.
- Egy könyvtárnoki státusz létesítendő.
- Egy könyvtártisztai státusz létesítendő.
- Két szolgálka alkalmazható. (A szolgálak kinevezésére azonban csak évek múltán került sor.)

A májusi határozat egy már korábban eldöntött ügyet szentesített, hiszen Kőrösy József a formális döntés előtt két hónappal már levélben fordult a könyvtárnoki állás ügyében egykori egyetemi tanítványához, Szabó Ervinhez.

Szabó Ervin

Kőrösy József, a pályafutásának végéhez közeledő tudós (ekkor három év választotta el halálától) életműve fontos részének tekintette könyvtárát, s okulva az előző évek viharain olyan utódra akarta hagyni, akitől bizvást várhatta az ő szellemében történő (társadalomtudományi irányzatú) továbbvitelét. Ő maga már nem kívánt az újjászervezett könyvtár belső életében aktív szerepet vállalni, ezt utódjára akarta bízni. Erre a feladatra ideális jelöltet talált egykori egyetemi hallgatója, Szabó Ervin személyében.

Szabó Ervin (1877–1918) a budapesti Tudományegyetemen folytatott jogi tanulmányai alatt kevés tanárához került közel, ezek közül kiemelkedett a statisztikai szemináriumot tartó, a statisztikát a társadalmi megismerése eszözének tekintő Kőrösy. (A hatást mutatja, hogy Szabó Ervin doktori disszertációja s egyben első tudományos publikációja – már a bécsi egyetemi évből – statisztikai témát dolgozott fel.¹⁴)

A fiatal Szabó Ervin bécsi tartózkodásának meghatározó élménye az orosz emigráns forradalmárral, Samuel Klatschkoval és közösségével való megismerkedése volt, s ennek nyomán a forradalmi eszmékkel való teljes azonosulása. Ugyanakkor Bécsben – a hazai viszonyokhoz képest – az imponálóan korszerű könyvtárak is maradandó emléket hagyhattak benne, legalább is erre következtethetünk későbbi szakirodalmi hivatkozásaiból.¹⁵

Bécsből hazatérve gyakornokként a Képviselőház könyvtárába lépett, önéletrajza szerint „hajlamaimnak megfelelőleg [...] azon céllal, hogy magamat a könyvtárosi pályára kiképezsem”.¹⁶ 1899 októberében sorsdöntő választás elé került: két állásajánlatot kapott, egy szakszervezetit és egy könyvtárnokit. (Az utóbbit a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara másodtitkárától, Krejcsi Rezsőtől, a Kamarán létesítendő könyvtár megszervezésére.) Szabó Ervin az utóbbi felé hajlott, de megerősítést várt még atyai barátjától, Klatschko-tól is, aki jól ismerve Szabó ket-tős, „agitatori” és tudósi lelkületét, megnyugtatta: „Nézetem szerint dr. K[rejcsi] ajánlata rendkívül szerencsés megoldása a Szabó-kérdésnek, és az Ön részéről felelőtlenség lenne, ha nem fogadná el.”¹⁷

A pályakezdő Szabó Ervin négy évet töltött a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara könyvtárában, s ezalatt „az eredetileg kb. 10 000 kötetből álló könyvhalmaz [...] 18 000 kötetnyi, szisztematikusan rendezett közgazdasági és jogi könyvtárrá fejlődött [...] A teljesen elhanyagolt Kamarai Könyvtárt többől kellett újjáalakítanom, egységes fejlesztésének irányelveit megállapítanom [...] közben a könyvtár jövőendő helyiségeinek technikai berendezését vezetnem, a könyvtár átköltöztetését eszközölnöm.” – írta a fővároshoz benyújtott pályázati kérelmében, aligha véletlenül emelve ki ezeket a mozzanatokat.¹⁸ A Fővárosi Könyvtár története szempontjából ezeket az éveket felső-szintű tanulóéveknek is tekinthetjük, mert ez idő alatt az új könyvtárat létrehozó, s az optimális megoldás érdekében a legjobb külföldi mintákat tanulmányozó Szabó Ervin mindazt elsajátította, amire később a Fővárosi Könyvtár keretében – bár lényegesen nagyobb nagyságrendben – szüksége lett.¹⁹

Néhány olyan terület, amelyekben Szabó Ervin a kamarai könyvtárban szerzett tapasztalatait a Fővárosi Könyvtárban később gyümölcsöztette:

- A könyvtárberendezés technikai kérdései.
- Állományépítés, gyűjtőkör kimunkálása a társadalomtudományok egyes területein.
- Állományfeltárás. A porosz katalogizálási rendszer tanulmányozása.²⁰
- A tizedes osztályozási rendszer magyarországi úttörő bevezetése.²¹
- Bibliográfiai tevékenység. Nemzetközi közgazdasági bibliográfia összeállítása a Közgazdasági Szemlében, majd önálló kötetben.²²
- Az olvasószolgálatban a korszerű reference tevékenység bevezetése.

Szabó Ervint 1902 óta foglalkoztatta a kamarai könyvtár elhagyásának gondolata. 1902 elején a könyvtárosi pályát kereskedői és kiadói vállalkozásra készült felcserélni.²³ Mi készítette arra, hogy az átrendezés munkájának befejezése, a nagy érdeklődést kiváltó katalógus megjelenése után a kamarai könyvtár elhagyását tervezze?

Csak feltételezéseink vannak.

A Kereskedelmi és Iparkamara könyvtára, valószínűleg Szabó Ervin könyvtárosságának idején

Mindenekelőtt bizonyára változtatni akart azon a groteszk és kellemetlen helyzetben, hogy mialatt cikkeivel, elméleti írásaival folyamatosan támadta a nagytőke embereit, (közéleti szereplésében ez volt a legradikálisabb hangvételű „Népszava-korszak”), könyvtárosként ugyanakkor az ő intézményüket építette és szolgálati kapcsolatban állt velük. Másrészt feltételezhető, hogy könyvtárosi szakmai ambíciói számára a kamarai könyvtár már nem nyújtott újabb lehetőségeket, s főként olyanokat nem, mint egy újonnan szervezett, nagy távlatokat ígérő városi könyvtár.²⁴ A fővárosi státus is vonzó lehetett Szabó Ervin számára. A városházán ebben az időszakban nagy volt a mozgás, a távozó idősebb generációt jó képességű, nyitott szellemű fiatalok váltották fel, „a város előtt álló problémáknak megfelelően olyan képzettséggel, érdeklődéssel és igényekkel, amelyeket Magyarországon akkor még csak a polgári radikalizmus, illetve legalább is a modern nyugati polgári eszméáramlatok hatása alatt álló értelmiségi körökben lehetett megszerezni s még inkább színvonalon tartani.”²⁵

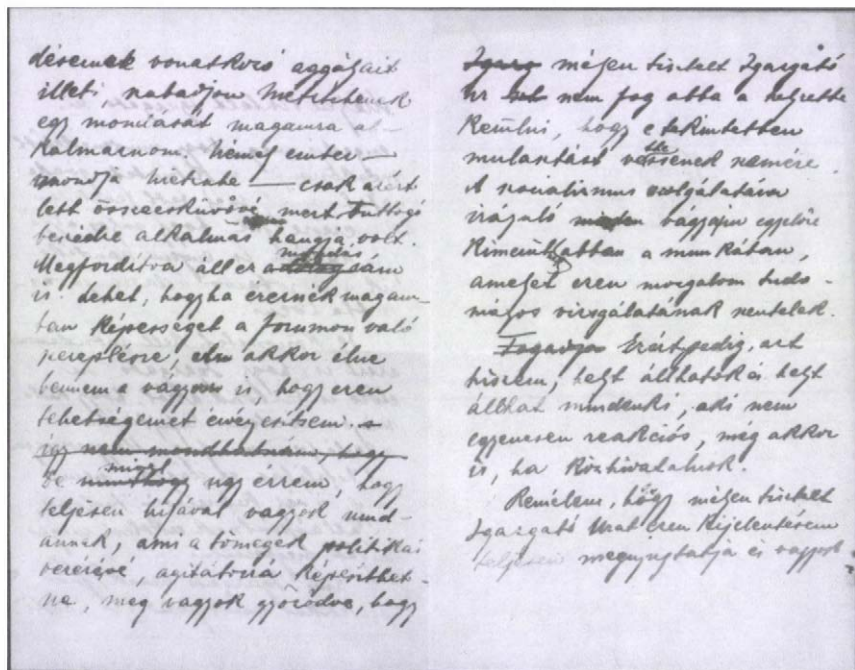
Az új szituációban fontos szerepet kaptak a Bárczy Istvánhoz csatlakozó olyan liberális értelmiségiek, mint Harrer Ferenc és Wildner Ödön tanácsnokok, akikkel Szabó már 1903 eleje óta összejárta a Jászi Oszkár szervezte Klotild kávéházi asztaltársaságba. A liberalizálódó városigazgatás a kamaránál semlegesebb és kellemesebb munkaadónak és környezetnek ígérkezett.

A könyvtárnoki státus elnyerése

Kőrösy József már 1903 elején tudakolta Szabótól: elvállalná-e a könyvtárnoki állást? Szabó Ervin javaslata akkor az volt, hogy egyelőre ideiglenes jelleggel, a hivatali órák

után dolgozna a könyvtárban. Kőrösy viszont attól tartott, hogy ebben az esetben a második könyvtáros szerezne magának jogot a könyvtár vezetéséhez.²⁶ Végül is az ügy elhúzódott 1904 elejéig. Ekkor, február 12-én Kőrösy közölte Szabóval: „a fővárosi könyvtárosi állás betöltéséről javaslatot kell tennem, s a folyamodók közt Önt szándékozom mint legilletékesebbet javaslatba hozni.”

Kőrösynek volt egy hallgatóságos feltétele: írásos nyilatkozatot kért Szabó Ervintől

Városi hivatali állás és társadalomkritikai tudományos tevékenység összeegyeztethető a századelőn:
részlet Szabó Ervinnek jövőendő főnökéhez, Kőrösy Józsefhez írt leveléből

arról, hogy az elméleti munkálkodáson túl nem fog szocialista irányzatú politikai szerepet vállalni. „Ismervén az Ön eddigi nyilvános működését, a magam részéről meg vagyok győződve, hogy Ön tisztán a tudomány embere, csakis elméleti munkálatai által törekszik a társadalmi és politikai felfogások haladásában és tisztulásában részt venni, és nincs szándékában olyan szerepet vállalni, mint az a szocialista pártok politikai vezéreinek nemcsak joga, hanem kötelessége is ... szívesen venném, ha ebbéli feltevésemet személyes nyilatkozatával megerősítené.”²⁷

Szabó Ervin megadta a kért nyilatkozatot a Kőrösynek írt válaszában: „Lehet, hogyha éreznék magamban képességeket a fórumon való szereplésre, akkor élne bennem a vágy is, hogy ezen tehetséget érvényesítsem. De mivel úgy érzem, hogy teljesen híjával vagyok mindannak, ami a tömegek politikai vezérévé, agitátorává képesíthetne, meg vagyok győződve, hogy mélyen tisztelt Igazgató Úr nem fog abba a helyzetbe kerülni, hogy e tekintetben mulasztást vethessenek szemére. A szocializmus szolgálatára írá-

nyuló vágyaim egyelőre kimerülnek abban a munkában, amelyet ezen mozgalom tudományos vizsgálatának szentelek.”²⁸

Ezzel megkötöttett a gentleman's agreement, s nem volt akadálya, hogy március 28-án a fővárosi közgyűlés az ő javára döntsön a könyvtárnoki állásról, és Szabó Ervin 1904. május 1-jén elfoglalja új munkahelyét.

Gárdonyi Albert

A könyvtárnoki állással párhuzamosan folyt a szerényebb jellegű és jövedelmű könyvtártisztí stáusz betöltése is. Feltételezhető, hogy a Gárdonyival már korábban is munkakapcsolatban álló Toldy László figyelt fel a tehetséges – és Budapest múltja iránt behatóan érdeklődő – fiatal könyvtáros-levéltárosra, gondolva régi gyűjteményének, a Budapestensianak további sorsára is.

Gárdonyi Albert (1874–1946) Eperjesen született, apja vasúti hivatalnok volt. Érettségije után mint a premontrei szerzetesrend tagja Bécsben teológiát tanult, doktori oklevelet is szerzett, de kilépett a rendből és 1897-ben beiratkozott a budapesti Tudományegyetem jogi karára. Szabó Ervinnel csaknem egy időben végezte tanulmányait, de a jogtudomány őt sem vonzotta, annál inkább a történelem és a paleográfia, ilyen témájú kollégiumokat hallgatott. Tanulmányai befejeztével a Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtárába, a levéltári osztályba került gyakornoknak.

Gárdonyi 1904. április 1-jén állt „könyvtártiszt”-ként munkába a Fővárosi Könyvtárban. Az egy hónappal később érkező Szabó Ervinnel együtt ketten voltak könyvtárosok; csaknem egyszerre érkeztek, de merőben más szakmai és szakmán kívüli ambíciókkal. A társadalomtudományokban mind jobban elmélyülő Szabó Ervin az újjászervezendő könyvtárban a Kőrösy-féle társadalomtudományi gyűjtemény kibővítésének, egy új, nagy társadalomtudományi könyvtár megteremtésének lehetőségét látta, Gárdonyi Albertet viszont, aki a magyar történelem eseményeit, Pest és Buda múltját kívánta kutatni, a Budapestensia gyűjtemény és az abban rejlő lehetőségek csábították.²⁹

Mély szakadék választotta el őket világnézetileg is. Szabó orosz emigráns forradalmárok, Gárdonyi szerzetesek között nevelkedett. Gárdonyi Albert a radikális fordulatoktól mentes, lassú polgári fejlődés híve volt, világnézetében fontos helyet kapott a nemzeti érzés, az értelmiség feladatát az elmaradott néprétegek művelésében, a magyar nemzeti szellem erősítésében látta. Nézetei a Magyar Társadalomtudományi Egyesület programjához álltak a legközelebb³⁰, amely egyesületnek éveken át titkára volt. A szociális kérdések iránt is érdeklődött, cikkei jelentek meg a munkanélküliségről, a munkásotthonokról, a szociálpolitikáról, a szakszervezetek és a szocializmus kapcsolatáról.³¹ Társadalmi nézetei élesen szemben álltak a Szabó Ervin által képviseltekkel.

Kőrösy pontosan érzékelt: ha Szabó Ervin nem foglalná el idejében állását, „a második tiszt önállóan végezné a könyvtári szolgálatot ... tulajdonképpen ő szerezne magának jogot a könyvtár vezetésére.”³² Gárdonyi Albert nyilvánvalóan más irányt szeretett volna adni az induló új könyvtárnak, azonban 1904-ben a tornyosuló belső feldolgozó munkák elvégzése kötött le minden energiát, többé-kevésbé mechanikus feladatok, amit a két tehetséges fiatal könyvtáros együtt, de ambícióikban és terveikben egymástól igen távol végzett. Szembeállításuk később vált csak nyilvánvalóvá.

ÚJRAKEZDÉS ÉS ALAPOZÁS (1903 – 1906)

Hírnevessé vált intézmények induló éveit szereti az utókor egy diadalút részének látni. Az újjászervezett Fővárosi Könyvtár első évei azonban egyáltalán nem hasonlítottak diadalmenetre.

A működés külső feltételeit Kőrösy már 1903 tavaszán-nyarán kialakította. A városháza Károly körúti szárnyán rendelkezésre állt hét kisebb-nagyobb terem illetve szoba, berendezve a megduplázódott könyvvállomány tárolására. Megtörtént a régi Városi Könyvtárból származó állomány első, hozzávetőleges átválogatása, az egyértelműen kiselejtezendő művek elkülönítése, elkészült az átadás-átvétel jegyzőkönyve. Hátra volt a könyvek átdolgozása, közös elhelyezési rendjük, nyilvántartásuk és a katalógizálásuk mikéntjének kialakítása. Ezek a munkák az 1904 tavaszán érkező könyvtárosokra vártak. Szabó Ervin későbbi visszaemlékezése szerint „Az első évek a gyűjtemény rendezésének és a katalógusok egyesítésének munkájával voltak kitöltve, és sem a gyűjtemény fejlesztésére, sem hozzáférhetővé tételére nagy gondot nem fordíthattunk.”³³

A feldolgozó munka

Gárdonyi Albert április 1-jén, Szabó Ervin május 1-jén állt munkába, s azonnal hozzá is láttak a régi Városi Könyvtár állományának átdolgozásához. Induláskor a statisztikai hivatal könyvtárának szakrendjét és katalógusát vették alapul, (a sürgető feladatok nyomására Szabó Ervin ekkor még lemondott a kamarai könyvtár katalógusánál jól bevált tizedes osztályozási rendszer bevezetéséről), de rövidesen kiderült, hogy ez a maga területén kifogástalanul működő osztályozó rendszer csak kiegészítésekkel alkalmas a Fővárosi Könyvtár tágabb kereteinek kiszolgálására. A módosítások kidolgozása után elkezdtek a könyveket a megállapított szakcsoportba beosztani, és a hiányzó katalóguscédulákat elkészíteni.

A munka mechanikusan végezhető részéhez hiányzott a technikus szintű segítség, ugyanis az 1903-as tanácsi határozatban szereplő két szolgai állást a többszöri sürgetés

ellenére sem kapta meg a könyvtár, csak ideiglenes kisegítőkből részesült. Az átdolgozás munkája így bizonytalan időre elhúzódott. A hivatalos beszámoló jelentések³⁴ ugyan évről-évre részeredményekről számoltak be, a teljes befejezés azonban egyre késlekedett.

Az 1904-es jelentés szerint „a könyvtárrendezési munkák előrehaladtak, a két könyvtár egyesítése befejezettnek tekinthető”, ámde az 1905-ös jelentés szerint csak „1905 folyamán nyert befejezést a két könyvtár anyagának összeolvasztása” és ez a munka „majdnem az egész évben elfoglalta a könyvtár személyzetét”, valójában azonban ez a munka még 1906-ban is folytatódott, a katalógus pedig csak 1907-re készült el.

Az olvasók kiszolgálása, könyvtárnyitás

A könyvtár nem engedhette meg magának, hogy a bizonytalan ideig elhúzódó feldolgozási idő alatt teljesen elzárja állományát a városi tisztviselők elől, ezért a tisztviselőket és a városi bizottsági tagokat az átdolgozás ideje alatt is kiszolgálták. 1903 októberétől a könyvtár már „minden komolyan dolgozni kívánó egyénnek rendelkezésére áll, és pedig úgy a hivatalos helyiségen keresztül, mint a könyveknek házhoz való kiadása által is.”³⁵ A két könyvtáros munkába állásától, 1904 tavaszától kezdve az év folyamán 238 kölcsönzőnek 325 kötetet adtak ki, tovább bonyolítva és nehezítve ezzel a könyvtárosok munkáját.

1904. október 15-én a könyvtár mindezen túlmenően megnyílt minden olyan kívülről származó számára is, „akik a fővárosi könyvtár szakkörébe tartozó tudományokkal foglalkoznak.” Ez a könyvtárnyitás utóbb szimbolikus jelentőséget is kapott, mint a könyvtár indulásának, nyilvánossá válásának időpontja.

A nyitás csendben, ünnepi gesztusok nélkül történt. Előzetesen nem jelentették be. Az első – általunk ismert – dokumentum, mely az eseményről beszámolt, Gárdonyi Albert levele Szabó Ervinnek Párizsba 1904. október 27-i keltezéssel: „Az igazgató úr [Kőrösy. - K. S.] óhajára október 15-én megnyitottuk a könyvtárt, illetőleg levettük a 'zárva van' cédulát az ajtóról, s azóta egy és más kutatóval is van dolgunk.”³⁶

A megnyitás tényét Kőrösy utólag jelentette be a tanácsnak: „Miután a könyvtárrendezési munkálatok annyira haladtak, hogy a két könyvtár egyesítése befejezettnek volt tekinthető, 1904. október 15-én megnyílt a székesfővárosi tisztviselőknél és bizottsági tagoknál kívül azok számára is, akik a fővárosi könyvtár szakkörébe tartozó tudományokkal foglalkoznak.”³⁷ Fennmaradt egy másik fogalmazvány is, Szabó Ervin kézírásában, mely Kőrösy nevében – ugyancsak utólag – jelenti be a tanácsnak a megnyitás megtörténtét: „Van szerencsém most tisztelettel jelenteni, hogy ez évi október 15-étől a könyvtár oly tudományos kutatóknak is rendelkezésére bocsátott, akik a fővárosi könyvtár ápolta tudományterületekben folytattak speciális tanulmányokat.”³⁸

A könyvtárnyitás napja jelképes jelentőségű: 1904-ben elindult a könyvtár a nyilvánosság felé vezető úton, a városi könyvtár legfontosabb feladatának betöltése felé, a korábbi kezdeményezésekkel szemben most már nem bizonytalanul, vargabetűkkel és megszakításokkal, hanem határozott céltudatossággal, a városi vezetés támogatásával. Szabó Ervin is 1904-et tekintette annak az évnek, „melyben Könyvtárunk mint közigazgatási és közgazdasági szakkönyvtár kezdte meg működését.”³⁹

Szabó Ervin pontos különbséget tett a közigazgatási szakkönyvtár működése kezdetének éve és az alapítás éve között, az utóbbit hivatalos jelentéseiben 1893-ra datálta. A Fővárosi Könyvtár egyedi sajátága, hogy többszöri nekiindulással, átszervezéssel, az elődökre épülő szerves fejlődéssel alakult ki, ezért történetében többféle dátumot is alapításnak illetve nyitásnak lehetett minősíteni. A könyvtáralapítás „hivatalos” dátuma az idők során gyakran változott. Az 1904-es könyvtárnyitás kultuszát 1946 után Dienes László kezdeményezte. Remete László könyvtár-története is 1904-et szentesítette.⁴⁰

1905-ben a hivatalosan már nyitva tartó könyvtár forgalma az indulás hónapjaihoz mérten alig emelkedett: 308 kölcsönző 446 művet vitt el. (Ez kb. napi egy kölcsönzöt és napi másfél kötet forgalmat jelent.) A helyben olvasók száma 428 volt. A könyvtár indoklása szerint „e számok igen alacsonyok s élesen fejezik ki, hogy a könyvtár egészen új intézmény, melynek létezése még a székesfővárosi tisztviselői kar köztudatába sem hatolt.”⁴¹

Állományépítés

Az adminisztratív munkákkal zsúfolt időszakban is határozott előrelépés történt az állományépítés területén.

A gyarapítási keretet (ebbe beleértették a könyvkötészeti kiadásokat is) a főváros 1904-ben a Fővárosi Könyvtár régi ellátási szintjén tartotta (6100 Ft), a következő évben „tekintettel Kőrösy József könyvtárigazgató többrendbeli előterjesztésének részletes és alapos megokolására” előbb 2 ezer forinttal megemelte, majd a következő három évben még 5-5 ezer forint rendkívüli könyvbeszerzési hitelt adott.⁴²

Az emelkedő beszerzési keret hatására az állomány kötetszáma évről-évre ugrásszerűen emelkedett.

Az állomány növekedésének üteme: ⁴³

1904:	1899 kötet növekedés
1905:	1292 kötet növekedés
1906:	5298 kötet növekedés
1907:	8337 kötet növekedés

Milyen jellegű művekkel gyarapodott ezekben az években a könyvtár? A gyarapítás tartalmi kérdéseit az 1903. évi közgyűlési határozat szabta meg: „ezen könyvtár részére

kizárólag csak közigazgatási érdekű, avagy olyan könyvek, fokyóiratok szerezhethők be, amelyek a fővárosra bármi tekintetben vonatkozással bírnak, vagy amelyekre a székesfőváros Statisztikai Hivatalának, többi hivatalának és intézményeinek van szükségük.” E téren alapozó-hiánypótló munkát végeztek a könyvtárosok, szakról-szakra haladva állították össze a deziderátát, a pótlólag beszerezni kívánt művek jegyzékét. A könyvtár jelentései évről-évre beszámolnak erről a tevékenységről. „Minthogy sem a statisztikai hivatal könyvtára, sem a régi fővárosi könyvtár nem volt specifikus városügyi és közigazgatási könyvtár, a legfontosabb szakkérdések irodalmára nézve is tűrhetetlen hézagokat tüntet föl, melyeket pótolni ... elengedhetetlen. Ezt a munkát csak könyvtárosaink végezhetik. Megkezdjük már évekkkel ezelőtt, de többször ismertetett okokból minduntalan fennakadt” – számol be egy 1907-ből származó beadvány.⁴⁴

A Toldy László gyűjtéséből örökölt *Budapestensia* is tovább növekedett. 1906-ban nyomtatványon körlevelet küldtek a helyi nyomtatványok beszolgáltatása érdekében, (a vonatkozó szabályrendelet utasításának megfelelően), bizonyára ez is hozzájárult a helyi kiadványok gyarapodásához. A Budapestensiában 1905. január 1-jén 1696 művet tartottak számon, 1907 márciusában már 2701 művet, ez 60%-os növekedést jelent bő két év alatt.

A személyzet

A kis létszámú könyvtár belső, hivatali hierarchiája kezdetben igen egyszerű volt: az igazgató alá rendelt két könyvtáros munkáját az 1903. évi közgyűlési határozat szerint két szolga státusa egészítette ki, az utóbbi státusok tényleges betöltése azonban sokáig késett. Szabó Ervin már 1904 júniusában javasolta, hogy e két szélső kategóriát egészítsék ki egy közbeesővel, „kevésbé kvalifikált, de szintén szellemi vagy nagyobb intelligenciát és tudást követelő munkát végző egyéb alkalmazottakkal ... e célra egy tanárjelöltnek és egy jogszigorlónak alkalmazását vagyok bátor javasolni.”⁴⁵ Így került a könyvtárba a tanárjelölt Enyvvári Jenő.

Az 1906-07-re kibővült hivatali hierarchiát pontosan érzékeltetik a költségvetési kategóriák:

„Személyi kiadások:

a./ Könyvtáros és könyvtártiszt fizetése	6 700 Kor.
b./ Egy díjnok 4 Kor.apidíjjal	1 400 Kor.
c./ Egy díjnok 3 Korapidíjjal	1 095 Kor.
d./ Egy gépirónő 3 Korapidíjjal	1 095 Kor
e./ Két szolga fizetése és lakbére	2 720 Kor.” ⁴⁶

A díjnokok személye általában sűrűn változott. A napidíjas foglalkoztatás gyakran egy-egy állástalan értelmiségi megsegítésére szolgált. Másrészt a napidíjas gyakornoki állás jelentette a végzős bölcsészhallgatók számára – szerencsés esetben – a hierarchia

magasabb fokára, a könyvtárosok közé való feljutás lehetőségét. Az idézett költségvetési javaslat indokolásában például ez áll: „*Enyvvári Jenő* végzett bölcsészhallgató napidíját, aki 2 éve teljes megelégedésre szolgál a könyvtárban, 4 Koronára felemelni szíveskedjék.”

Enyvvári Jenő (1884–1959) egyetemi tanulmányait Budapest után Göttingenben fejezte be, ahol *Husserl* hallgatója volt. Friss szemléletű filozófiai írásai közül kettőt már 1904-ben közölt a *Husadik Század*, Szabó Ervin innen ismerte őt. 1905. január 1-jén lépett napidíjas gyakornokként a könyvtár szolgálatába. A *Husserl*-féle fenomenológiai iskola első magyarországi közvetítőjeként játszott szerepet a magyar filozófiai gondolkodás történetében, 1904–1914 között számos filozófiai tanulmányt publikált, előbb a *Husadik Században*, utóbb többnyire az *Athenaeumban*.

Az új igazgató: Thirring Gusztáv

Kőrösy József 1906. június 23-án meghalt, utóda a fővárosi statisztikai hivatal igazgatói székében az addigi aligazgató, *Thirring Gusztáv* lett, aki ezzel a pozícióval együtt a Fővárosi Könyvtár igazgatói megbízását is elnyerte.

A szaktudósként, statisztikusként elismert *Thirring Gusztáv* (1861–1941) személyisége nem váltott ki olyan általános tiszteletet, mint nagy elődjéé, Kőrösyé, legalább is a Bárczy – Harrer – Wildner – Szabó Ervin körben távolról sem élvezett olyan megbecsülést. Ez vezetői tevékenységében is elbizonytalanította. Korábban Kőrösy József és Szabó Ervin között a bölcs, de visszavonuló mester és a fiatal, tehetséges tanítvány kölcsönös tiszteletre épülő, zavartalan viszonya állt fenn. *Thirring Gusztáv* viszont nehéz helyzetbe került, mert már kialakult viszonyokat örökölt: a könyvtárat ténylegesen Szabó Ervin vezette. Szabónak a fővárosi tisztviselői karában is voltak jó kapcsolatai, s olykor *Thirring* feje fölött átnyúlva intézte ügyeit.⁴⁷ *Thirring* Szabó Ervinhez írt leveleiből a vállalt szerep bizonytalansága, és nem a vezető határozottsága tükröződik.

Szabó Ervin betegségének következményei

„Csőd és blamázs”?

Szabó Ervin életében „a túlhajtott, sokirányú és főleg nem elég sikeres munka 1905 áprilisára idegi és fizikai összeroppanáshoz vezetett [...] A nyár folyamán egészségi állapota rosszabbodott” – írja életrajzírója.⁴⁸ Bár Litván György itt a „túlhajtott és nem elég sikeres” munka említésével elsősorban politikai és társadalomtudományi tevékenységére utal, az 1904-05-ös könyvtárosi feladatvállalása is túlhajtott volt és közvetlen, kézzelfogható sikert keveset hozó, tehát szintén hozzájárulhatott Szabó Ervin egészségének összeroppanásához.⁴⁹ Ő maga ezt az időszakát így jellemezte: „Két esztendeje koronként nagyon beteg, szinte folyamatosan elég rosszul voltam, s nem csak más és az egész világ dolgai, hanem a magaméi is édeskeveset érdekeltek, s ha mégis érdeklődtem irántuk, annak csak kárát láttam.” Máshol pedig: „Ebből a hosszú

lusztrumból másfél év teljes munkaképtelenség ideje volt, jó két évig be kellett érnem, ha legfontosabb hivatali munkáimat jól-rosszul elvégezhettem, és alig ötnegyed éve, hogy hivatalos elfoglaltságom után maradt olykor egy-két órára munkaerőm, amit magánmunkáimra fordíthattam.”⁵⁰

A „legfontosabb hivatali munkák jól-rosszul való elvégzése” azt jelentette, hogy Szabó Ervin ebben a súlyos betegséggel terhelt két évben is ügyelt a könyvtár elemi működésének fenntartására, sőt bizonyos javítására (beadványok, kérelmek a költségvetés egyes tételeinek emelésére, a személyzet fejlesztésére), ügyelt az állományépítés folyamatosságára, de az ezen túlmenő odafigyelésre és főleg kezdeményezésre már nem volt ereje. A helyzet 1906 végére különösen súlyossá vált. Ekkor a könyvtár életében szinte semmi jel sem mutatott arra, hogy az intézmény rövidesen sokkal több lesz, mint egy tisztességesen működő városigazgatási könyvtár. Sőt, 1906-ban a könyvtár helyzete alapján még ezt is kétségbe lehetett volna vonni. Kőrösy halott volt, Thirring új igazgatói szerepében bizonytalan, Szabó Ervin, az élet-halál kérdésével küszködő beteg „csak 50%-ban tartja magát a hivatal tagjának”⁵¹. Csak a legszükségesebb munkák haladtak, azok is vontatottan. Szabó Ervin időnként úgy érezte, mindez „csőd és blamázs” Az ő elvárásaihoz képest valóban kevés volt az eredmény.

1907 februárjában Szabó – betegségének mélypontján – barátainak csodálkozására felkereste Drezdában a „csodadoktort”, Gösselt, akitől kéthónapos kezelés után ha nem is teljesen gyógyult, de testben-lélekben újjászületve, s megújult munkakedvvel tért haza. Elviselhetetlen fejfájásaitól is megszabadult – fél szemének elvesztése árán. Itthon új elképzelésekkel, friss ötletekkel, minden korábbi felülmúló ambícióval vetette bele magát a könyvtári munkába. Az indulás és az alapozás vontatottan haladó éveit után a gyors felvirágzás ideje következett, a Fővárosi Könyvtár kibontakozásának egyik fénykora.

A FELDOLGOZOTT KÖNYVGYŰJTEMÉNYTŐL

A KORSZERŰEN MŰKÖDŐ TÁRSADALOMTUDOMÁNYI KÖNYVTÁRIG

(1907–1909)

1907 elejére befejeződött a könyvvállomány belső átteltározása és feldolgozó munkája, elkészült a katalógus. A márciusban – csaknem két évig húzódó betegeskedés után – a drezdai szanatóriumból visszatérő Szabó Ervin újult erővel vetette bele magát a könyvtári tevékenységbe. Fordulópont volt ez a könyvtár életében: a belső munkák lezárultával új, extenzív szakasz kezdődött.

Az 1907 elejétől 1910 elejéig terjedő három zavartalan, nyugodt év hallatlan intenzitású tevékenysége nyomán az intézmény arculata – melyet a még a Kőrösy József vezette könyvtártól örökölt – alapjaiban megváltozott.

Az új könyvtár koncepciója

Az 1907 után kibontakozó könyvtár három pillérre épült:

- Mint *városigazgatási szakkönyvtár* a városvezetésben felmerülő problémák irodalmának teljes körű gyűjtésére törekedett⁵², ebben leginkább a berlini Städtetag tájékoztató központjának könyvtárára hasonlított.⁵³
- A német típusú szakkönyvtárat Szabó Ervin az amerikai *public library könyvtártechnológia* újításaival ötvözte: liberális olvasószolgálati gyakorlattal, aktív információs szolgálattal.
- A német városigazgatási könyvtárak korlátozott gyűjtőkörével szemben Szabó az állománygyarapítást kiterjesztette a városi életben felmerülő társadalmi kérdések legszélesebben vett körére, előbb rejtve, majd nyíltan vállalva *társadalomtudományi gyűjteményt* alakított ki.

Az állomány átstrukturálása

Az állomány gyarapítására a már korábban felemelt keretek álltak rendelkezésre, ez – a korabeli viszonyok között – tekintélyes gyarapodást tett lehetővé.

	Gyarapodás/mű	Gyarapodás/kötet
1907	5 178	8 337
1908	4 436	9 162
1909	4 991	7 677

Az új beszerzéseknek ez az üteme azt eredményezte, hogy 1910-re a könyvtárban levő könyvek közül csaknem minden másodikat már Szabó Ervin szerezte be.

A legfontosabb változást a „városi irodalom” (elsősorban a külföldi városok beszámolóí, jelentései, idegen nyelvű urbanisztikai munkák) gyűjtésének relatív visszaszorítása jelentette. Szabó Ervin beszámolója szerint: „A városi irodalom évről-évre kisebb hányadát teszi ki a gyarapodásnak, 1908-ban 41%, 1909-ben 31%, 1910-ben már csak 19%.”⁵⁴

Szabó nem változtatott az állomány örökölt – formális – struktúráján, azonban az egyes állománycsoportokat más-más intenzitással fejlesztette, ez által az állomány belső arányai alapvetően módosultak. Állománygyarapítási stratégiáját pontosan érzékelteti az alábbi preferencia-jegyzék (mely azt mutatja ki, hogy egy adott évben, 1907-ben az egyes témakörök irodalmát a meglévőhöz viszonyítva hány százalékkal növelte.⁵⁵

Tudománysszak	Gyarapodás az előző évi állomány%-ában	Gyarapodás a művek számában
1. Társadalomtudomány és szociálpolitika	54,0	510
2. Közgazdaságtan	28,0	206
3. Államtudomány és közigazg. /Politika ⁵⁶	21,0	204
4. Könyvtár- és könyvészet	21,0	9
5. Pénzügy	20,0	59
6. Jogtudomány	18,0	85
7. Közegészségügy	17,0	142
8. Budapestiensi	14,5	342
9. Közművelődés, közoktatás ⁵⁷	10,0	62
10. Statisztika	9,0	69
11. Történelem	5,0	42

Szabó Ervin egyes szakterületek visszafogása (statisztika, történelem), mások folyamatos növelése mellett mindenekelőtt a szociológia kiépítésére koncentrált.

A változást úgy összegezhetjük, hogy a Kőrösy-től örökölt állomány is *társadalomtudományi gyűjtemény* volt, a szó tágabb, átfogó értelmében, azon belül a statisztika kiemelten, a szociológia mennyiségileg szerényebben szerepelt. Szabó Ervin *társadalomtudományi szakkönyvtárát* ezzel szemben a szociológia minden más területet felülmúló jelenléte jellemezte.

A szociológián belül az Értesítőben közzétett gyarapodásjegyzékek 9-10 csoportot tüntetnek fel.⁵⁸ E csoportok beszerzett műveinek mennyiségi megoszlása hozzávetőleg azonos,

kivéve a Szocializmus/Szociáldemokrácia kategóriát. Ez messze túlmagaslott a többin: az összes szociológiai irodalomnak mintegy harmada ide tartozott.

A könyvtárat utóbb, az 1910-es években több alkalommal érte vád a szocialista irodalom gyűjtése miatt. Szabó Ervin következetesen azzal védekezett, hogy minden irányzat műveit beszerezte, a szocializmussal szemben álló konzervatív társadalomtudósok műveit is, s ezt korabeli ellenfelei sem tudták tagadni.⁵⁹ A beszerzési listák mögött valóban egy minden fontos irányzatra figyelő, biztos kézzel válogató kutató-könyvtáros képe bontakozik ki, összhangban azzal a liberális elvvel, melyet az 1907-es pécsi Szabadtanítási Kongresszuson a könyvtárak (s nem csak a népkönyvtárak) számára megfogalmazott: „A múlt és a jelen összes világmozgató problémáit legjobb képviselői útján ismertetni, akár kedvesek azok valakinek, akár nem. Csakis a vélemények harcából alakul öntudatos lét ...”⁶⁰

Nagy Sándor könyvdíszén a szerző rendhagyó portréja látható

Mi készítette Szabó Ervint a szociológiai gyűjtemény kialakítására?

Mindenekelőtt szilárd meggyőződése e tudomány társadalom-jobbitó erejében. Jászi Oszkár jellemzését idézve: „... könyvtár-organizációs művészete neki szellemi-erkölcsi bataillonok szervezése volt az osztályuralom erődítményeivel szemben”⁶¹

Volt más, közvetlenebb oka is a szociológiai gyűjtemény kialakításának. Szabó Ervin, aki egyébként a magyar középosztállyal szemben mélyen bizalmatlan volt, az évszázad elejétől a radikalizálódó szociológusok kis csoportját kivételnek tekintette. Úgy ítélte meg, hogy „a szociológusok egymagukban gyökértelen és visszhangtalan kis csoportja a szervezett munkásság révén jelentős bázisra, hallgatóságra és társadalmi súlyra tehet szert.”⁶² A szociológusoknak Szabó társadalompolitikai stratégiai tervében fontos szerepet szánt (némileg a párt-ortodoxia ellenében is) ezért kívánt egyrészt esztétikai fegyvertárukról gondoskodni, másrészt számukra a könyvtárban szellemi műhelyt teremteni, olyant, amely az ő irányítása alatt működik. A kortársak is egy szociológiai kutatóműhely felé tartó intézményt láttak a könyvtárban: „Már-már egy nagyszabású Institut Solvay [francia társadalomtudományi kutatóintézet. K.S.] alakult volna ki belőle a hazai szociológiai kutatás számára, ha a háború nem húzza keresztül alkotó terveit.”⁶³

A könyvtár használói

Milyen társadalmi rétegek vették igénybe a könyvtárat és milyen mértékben? Erre a kérdésre az 1907 óta rendszeresen publikált bontott forgalmi statisztikák adnak feleletet. A periódus közepéről, 1908-ból való adatok a következő képet mutatják:⁶⁴

A könyvtárat használók száma (helyben olvasók és kölcsönzők):

Fővárosi bizottsági tag és tisztviselő	884
Egyéb közhivatalnok	104
Tanszemélyzet	252
Ügyvéd és ügyvédjelölt	765
Orvos, gyógyszerész	54
Mérnök, építész	98
Író és hírlapíró	383
Iparos és kereskedő	29
Bérmunkás	225
Magántisztviselő	270
Főiskolai hallgató	1127
Közép- és szakiskolai tanuló	585
Magánzó	216
Egyéb	106
Összesen	5098

A könyvtárat három nagy társadalmi csoport jelenlétével jellemezhetjük:

- *A tanulók:* felsőoktatási hallgatók és középiskolai szinten tanulók 16 év fölött, (összesen 1712 könyvtárhasználó, az összes használó 34%-a),
- *a szellemi foglalkozásúak különböző csoportjai* (1674 fő, 33%),
- *a főváros tisztviselői* (856 fő, 17%).

Szembetűnő, hogy ez a könyvtár is követte elődei sorsát: megnyitása után néhány évvel ellepték a tanulók, a legnépesebb csoportot alkotva. A három jelzett nagy olvasói csoport aránya évről-évre azonos irányban változott: a tanulók és a szellemi foglalkozásúak tábora évről-évre jelentősen növekedett, a fővárosi tisztviselők létszáma viszont már 1906-ban elérte a várható teljességet, megállapodott, s attól kezdve stabilan maradt, minden arra irányuló kezdeményezés ellenére sem növekedett.

A szellemi foglalkozásúak táborának közelebbi megoszlása:

Tisztviselő, hivatalnok (városi is)	1230 fő	44%
Ügyvéd, ügyvédjelölt	765 fő	27%
Író, hírlapíró	383 fő	4%
Pedagógus	252 fő	9%
Mérnök, építész	98 fő	4%
Orvos, gyógyszerész	54 fő	2%

Az arányokat akkor tudjuk értelmezni, ha összehasonlítjuk Budapest szellemi foglalkozású lakosságának arányaival.⁶⁵ Ezek szerint a Fővárosi Könyvtárban budapesti arányukhoz képest igen nagy számban voltak jelen az ügyvédek (a budapesti arányuknak csaknem kétszeresét tették ki) és még inkább az „írók, hírlapírók” (akik a budapesti arányuk háromszorosát képviselték a könyvtárban).⁶⁶ (Természetes, hogy a fővárosi tisztviselők is nagy arányban szerepeltek, hiszen az ő hivatalukban működő, az ő kiszolgálásukra rendeltetett könyvtárról volt szó.)

Velük szemben budapesti arányuknál jóval szerényebb létszámban fordultak meg a Fővárosi Könyvtárban a (nem fővárosi) tisztviselők és a pedagógusok. (És az orvosok is, de ez a könyvtár jellegéből természetesen következett.)

Összességében úgy látszik, hogy a szabadfoglalkozásúak (írók, ügyvédek) és az „új” értelmiségiek (a jogi pályán végzett a legtöbb első generációs értelmiségi) igényeit tudta az új intézmény jól kielégíteni (illetve nekik voltak ilyen jellegű igényeik). Velük szemben a „régik” értelmiség, az állami tisztviselők és a pedagógusok szerényebb mértékben látogatták a könyvtárat.

Tudományos szakkönyvtárról lévén szó, feltűnő a munkásolvasók (225 fő) magas számú jelenléte. A századforduló táján még erőteljesen jelen volt az iparosodó társadalmak egy sajátos olvasótípusa: a magát művelni kívánó, puritán eszmeiségű, autodidakta munkásolvasó.⁶⁷ A „szervezett munkás” eszményéhez ezekben az évtizedekben

hozzátartozott az olvasás, az önművelés. Szabó Ervin a munkásakadémiákon vállalt előadásain tudatosan törekedett megnyerésükre.

Melyek voltak a legolvasottabb szakok?

Az olvasott művek száma és számuk az összes olvasmány százalékában 1908-ban:

Társadalomtudomány (szociológia)	1395 kötet	20%
Közgazdaságtan	1170 kötet	17%
Közigazgatás	570 kötet	8%
Államtudomány, politika	555 kötet	8%
Történelem	554 kötet	8%

A közigazgatási olvasmányok szerény helye (8%) mutatja, hogy a Fővárosi Könyvtár már csak a hivatalos deklarációkban volt „közigazgatási szakkönyvtár”, a valóságban már ekkor is társadalomtudományi könyvtárként működött. A könyvtárat használó csoportok közül csak a fővárosi tisztviselők igényeltek minden más szaknál nagyobb számban államigazgatási művet, egyébként az egyes csoportok olvasmányainak a listavezetője a társadalomtudomány volt (ügyvédek, bér munkások), vagy a közgazdaságtan (egyetemi hallgatók). A középiskolások olvasmányának összetétele minden más csoporttól eltért: ők a természettudományokat és a történelmet forgatták a leggyakrabban. Ez a könyvtár nyilvánvalóan nem az ő számukra formált intézmény volt.

A könyvtár helyben olvasásra és kölcsönzésre egyaránt lehetőséget adott, s a használók mindkét lehetőséggel éltek is. (Némileg nagyobb arányban vették igénybe a helyben olvasást.) Az egyes társadalmi csoportok között azonban e téren karakterisztikus különbségek voltak: a fővárosi tisztviselők csaknem kizárólag kölcsönöztek (az esetek 95%-ában) és szinte sohasem ültek le helyben olvasni, velük szemben a hallgatók és tanulók csaknem mindig helyben olvastak (az esetek 78%-ában) s még inkább a helyben történő olvasás lehetőségét vették igénybe a munkások, iparosok, kereskedők (az esetek 85%-ában.)

A könyvtárba nő alig járt, a használók 97%-a férfi volt.⁶⁸ Egyetlen csoport jelentett némileg kivételt: a pedagógusok, ahol a könyvtárhasználók 20%-át a nők tették ki.

Az olvasószolgálati tevékenység keretei

A Fővárosi Könyvtár olvasószolgálatát az évtized végén kettősség jellemezte:

- liberalizmus a könyvtár használati rendjében, számos olvasóbaráti engedmény a korabeli magyar könyvtári viszonyokhoz képest.
- a rossz működési feltételekből (a helyiség szűkösége, az olvasói katalógus hiánya, kisszámú személyzet) fakadó nehézségek és korlátok.

A könyvtár két alapvető szolgáltatást nyújtott: helyben olvasási lehetőséget és könyv-kölcsönzést.

Az olvasótermet minden 16 éven felüli igénybe vehette minden formáság nélkül. (Ez eltért az általános magyar gyakorlattól.) Szabadon lehetett használni az itt levő könyveket és 120 folyóirat friss számait, és minden igazolás nélkül ki lehetett kérni a belső raktárból bármely könyvet vagy folyóiratot.

A könyvkölcsönzést is bárki igénybe vehette, ez azonban már feltételekhez volt kötve.

- A kölcsönzéshez pusztán a személyi igazolás volt szükséges a fővárosi bizottsági ill. tanácsi tagok és a (végleges) tisztviselők, valamint „a közéletben ismert írók és tudósok” esetében.
- Hivatalfőnökük aláírása és felelőssége volt szükséges az ideiglenes fővárosi alkalmazottaknál.
- Szakegylet (szakszervezet) vállalt felelősséget munkások, kereskedelmi vagy ipari alkalmazottak esetében.
- Kölcsönözhetett bárki, akinek aláírása „állásánál vagy vagyoni helyzeténél fogva kellő biztosítékot nyújtott” az esetleges kár megtérítésére.
- És végül kölcsönözhetett bárki, aki a könyv árát vagy egyéb értékes tárgyat (pl. a hallgató indexét) tette le biztosítékkul.

A kölcsönzés ingyenes volt, késedelmi díjat azonban szedtek. A kivihető könyvek számát meglehetősen rugalmasan kezelték. Az olvasó élhetett az előjegyzés vagy a „kívánnakönyv” lehetőségével.

Az állományban való keresés az olvasók számára nem volt egyszerű. Közvetlenül tájékozódni csak az újabb beszerzésekről lehetett (az Értesítő negyedéves gyarapodási jegyzékeinek segítségével, ezt minden olvasó megkaphatta), olvasói katalógus nem volt, mind a szerzői betűrendes, mind a szakkatalógust „egy könyvtári tisztviselő felügyelete mellett” lehetett megtekinteni.

Az igénybevételnek határt szabott a kölcsönzési idő, mely csak a hivatali órákra terjedt ki (hétköznapi 9–2-ig), viszont vasárnap is nyitva volt a könyvtár 9–12-ig.

A helyben olvasást a férőhelyek szűkösége szorította korlátok közé és tette kényelmetlenné: a 16 ülőhelyes olvasószoba a növekvő forgalomhoz mérten szűknek bizonyult.

Aktív referenz szolgálat

A korszerű tudományos könyvtár megteremtése során bevezetett újítások közül különösen figyelemre méltó, a korabeli magyar könyvtári gyakorlatban újat hozó lépés volt a referenz szolgálat kiépítése. A Szabó Ervin számára példaképként szolgáló angol-amerikai public library-ben az olvasószolgálat törzsét a reference library képezte, ami alatt elsősorban a gondosan összeválogatott tájékoztató kézikönyvtárat értették. Ez a kezdeményezés csírájában már a könyvtár első éveiben is megvalósult, bár a szűkös helyviszonyok még nem adtak teret a teljes kibontakozásra.

Lehetőség nyílt viszont az olvasói igényeknek elébe menő, aktív referenz szolgálat bevezetésére. Ez a következő területekre terjedt ki:

- Az olvasók negyedévenként teljes tájékoztatást kaptak a könyvtár új szerzeményeiről.
- Útmutató hívta fel a használók figyelmét a könyvtár nyújtotta szolgáltatásokra.
- A közérdeklődésre számot tartó, aktuális társadalmi-várospolitikai kérdésekről átfogó tematikus bibliográfiák készültek.
- A könyvtár rendszeresen tájékoztatta közönségét távolabbi terveiről, törekvéseiről is.

E sokrétű szolgáltatásnak a könyvtár 1907-ben induló, negyedéves periodicitású, a közönség tájékoztatását szolgáló kiadványa, *A Fővárosi Könyvtár Értesítője* adott keretet.⁶⁹ Az ebben közölt anyagok egy része később önálló formában is megjelent, a tematikus bibliográfiák, pedig utóbb kiváltak az *Értesítő*ből és *A Fővárosi Könyvtár Közleményei* címmel önálló sorozatként szerepeltek.

Az *Értesítő* gerincét a negyedévről-negyedévre megjelenő *állománygyarapodási jegyzékek* képezték, melyek a könyvtár szakkatalógusának rendjéhez igazodva adtak számot a könyvállomány teljes gyarapodásáról. Évente közölték a könyvtárba járó folyóiratok listáját is.

Az *Útmutató a Fővárosi Könyvtár látogatói számára*⁷⁰ a korszak könyvtári útmutatóitól olvasóbarát hangnemében különbözött. „Csak ha a könyvtár eredményes funkcionálásának két tényezője: a tisztviselők és a közönség együttműködnek, lehet a könyvtárból az, aminek lennie kell: mindnyájunk közös tulajdona” – írta.

Tematikus bibliográfiák

E bibliográfiák *A Fővárosi Könyvtár Közleményei* illetve *Szakkatalógus* néven alkottak sorozatot, és az amerikai könyvtárak gyakorlatát kívánták meghonosítani, mint azt a sorozat első kiadványának előszavában Szabó Ervin is hangsúlyozta: „Alig lehet kétséges, hogy Európában az amerikai könyvtárakat kellene mintául venni [...] Amikor egy ország vagy egy város közvéleményét élénkebben foglalkoztatja valamely politikai, társadalmi vagy akár tisztán tudományos kérdés, az amerikai könyvtárak ennek náluk meglevő irodalmát kisebb publikációk keretében közlik [...] Azt hisszük, nem lépünk rossz útra, mikor a Fővárosi Könyvtár szakkatalógusának publikációjában ennek az amerikai módszernek követésére teszünk kísérletet.”⁷¹

E kiadványokkal Szabó Ervin könyvtári célja a várospolitikusok és a városi tisztviselők megnyerése volt intézménye számára, a könyvtár presztízsének növelése, s a gazdag anyag hozzáférhetőségének megkönnyítése. A könyvtáron túlmutató cél: Bárczy István várospolitikájának szakirodalommal való megerősítése, bizonyos szempontból orientálása, „hozzájárulni a közösséget mozgató problémák tisztázásához és gyorsabb megoldásához.” Az utóbbi cél érdekében következetesen olyan témakört választott, mely egyszerre jelentett „eminenter városi kérdést” s ugyanakkor azon túlmutató, szociális feszültséget okozó, többféle megközelítést lehetővé tevő társadalmi problémát.⁷²

Fővárosi Könyvtár
Budapest, IV., Károly-körút 28.

AKTUÁLIS KÉRDÉSEK IRODALMA
1. SZ. 1910 FEBRUÁR

A DRÁGASÁG
Die Teuerung — La Disette

Ez a jegyzék csak kis részét tartalmazza a nagy irodalmi anyagnak, amely a drágaság kérdéséről könyvtárunkban megvan. Aki nem éri be a kis válogatott jegyzékkel, azok az irodalom itt föl nem sorolt részét megtalálják könyvtárunkban a következő csoportok alatt: Városok élelmiszer-; Drágaság; Élelmiszerárak; Élelmiszertermelés; Élelmiszeriparok; Élelmiszerkereskedelem; Kiskereskedelem; Munkásházartás; Fogyasztószövetkezetek; Községi kenyérgyárak; Községi hússzékek; Községi tejellátás; Élelmiszerhamisítás. Stb.

Elmélet

Adler, Georg: Der Kampf wider den Zwischenhandel. Nebst e. Einleitung über Illusionen in der Sozialpolitik. Berlin: D. Haring 1896. (31) — XV 247

Bauer, Otto: Die Teuerung. Eine Einführung in die Wirtschaftspolitik der Sozialdemokratie. Wien: Brand 1910. (99) — XVIII 934

Fenyvessy József: A drága kenyér. — Közg. szemle, 22. 1908. (89—110) — XVIII 18

Die Fleischteuerungen, ihre Ursachen und Mittel zur Abhilfe. M. Gladbach 1907. (16) — XVII 932

Fürth, Henriette: Ein mittelbürgerliches Budget über einen zehnjährigen Zeitraum, nebst Anhang: Die Verteuerung der Lebenshaltung im Lichte des Massenkonsums. Jena: G. Fischer 1907. (131) — XVIII 727

Hell Lajos: Az élelmiszerértékesítés kézikönyve. [1907.] 4. kiad. Bp.: Radó I. ny. 1908. (179) — XVIII 822

Klinkerfues, Friedr.: Ist die Brot- und Fleischnotfrage ein lösbares Problem? Ludwigshafen a. Rh.: G. Biller 1908. (54) — XVIII 810

Myrbach, Franz Frhr. v.: Über Teuerung. Vortr. Leipzig: Deuticke 1910. (47) — XVIII 935

Die Not des höheren Mittelstandes und Massregeln gegen Teuerung und Luxus. Von einem höheren Verwaltungsbeamten. Berlin: Weber 1910. (VI, 94) — XVII 1849

Az első bibliográfia⁷³ témaválasztása – a lakáskérdés – ebből a szempontból telitalálat volt: égető fővárosi kérdés (a „lakbérzúsora” elleni tömegtüntetések, lakbérstrájkok tartották izgalomban a várost), és azon messze túlmutató társadalmi ügy is. És nem mellesleg: Bárczy István ekkor érlelődő nagy lakásépítő akciójának előkészítője.

Szabó maximális igényességgel oldotta meg bibliográfusi feladatát. A könyvtár saját anyagának kibővítéséhez számos ország állami és városi intézményeitől, építőtársaságaitól kért a témával kapcsolatos nyomtatványokat. Folyóiratcikkek is felvettek, némely könyvet analitikusan tártak föl. Lenyűgözően gazdag anyagot adtak az olvasó kezébe.

A gondot éppen a gazdagság, a túlméretezettség okozta. Már az első kiadvány után nyilvánvalóvá vált, hogy egyrészt a könyvtár munkaerő kapacitása nem bír el folyamatosan ekkora feladatot, másrészt a megcélzott olvasók részéről sem mutatkozott igény az ilyen gazdag anyaghasználatára.

A *községi pénzügy* volt a második bibliográfia témája.⁷⁴ A sajátos városi gyakorlaton túl ez is súlyos társadalmi kérdéshez vezetett: a helyi közösségek, a városok és a központi hatalom, az állam konfliktusához. A füzetnek a főváros pénzügyi válsága, az évek óta lappangó deficit 1907-es nyílt jelentkezése adott aktualitást, – de mire a külföldi anyagok beszerzésére is épülő irodalomjegyzék elkészült, Bárczy szerencsésen megoldotta a főváros akut pénzügyi problémáját.

A harmadik szám témája a *választóreform* volt,⁷⁵ ennek időszerűségét az új fővárosi törvény folyamatban levő munkálatai adták. Ez a füzet a teljességről lemondva már csak válogatott jegyzéket nyújtott, és már nem viselte a korábbi *Szakkatalógus* sorozatjelzést sem. (A sorozatnak indulásakor Szabó Ervin szakkatalógusi funkciót is szánt.) A Közleményeknek még egy bibliográfiai kötete volt, az 1909-ben kiadott *A községi szocializmus*.⁷⁶

A sorozat füzetei kitágították a városigazgatás korábban némileg egyoldalú német tájékozási horizontját, mint azt a *Városi Szemlé*ben megjelenő szakmai tanulmányok hivatkozásai is bizonyítják ráirányították a figyelmet az angol, amerikai, francia olasz várospolitikai fejleményekre.

Három év elteltével azonban Szabó Ervinnek látnia kellett: ez az amerikai társadalmi és könyvtári körülmények között jól bevált műfaj a magyar viszonyok és a Fővárosi Könyvtár adott lehetőségei között nem művelhető az ottani hatásokkal és sikerrel. Ezért 1910-től műfajt váltott: *Aktuális kérdések irodalma* címmel rövid (2-4 oldalas), az eseményekre gyorsan reagáló, évente 6-10 alkalommal is megjelenő röplapbibliográfiai sorozatot adott ki.⁷⁷

Szabó Ervin személyzeti politikája

A könyvtár 1907. évi nekilendülésekor a vállalt feladatok nagyságrendjével éles ellentétben állt a személyzet szűkössége, ezért Szabó Ervin már azévből lépéseket tett

a helyzet megváltoztatására, 1908 januárjában pedig ez ügyben beadvánnyal fordult a polgármesterhez.⁷⁸

A beadvány rámutat a létszám szűkösségének kiinduló okára: „Két hivatal, a levéltár és a stat. hivatal versenyezett a Fővárosi Könyvtárért és természetesen mindkét hivatal vezetője azzal igyekezett a maga javára billenteni a vitát, hogy minél kisebb költséggel volt hajlandó a könyvtár vezetését vállalni. Ennek a versenynek lett természetes következménye, hogy két tisztviselővel szerveztek olyan tudományos intézetet, mely már a szervezés idején is sokkal nagyobb volt, semhogy ilyen tisztviselői státussal működését csak megkezdhetne volna.”

A hiányzó tisztviselők pótlására – folytatja történeti visszapillantását Szabó – „rögtön kiegészítő díjnokok alkalmaztattak, eleinte egy, majd kettő, majd gépirónő, végül 1906 óta állandóan három díjnok és egy gépirónő.”

A közigazgatási, városigazgatási gyakorlatban meglehetősen elterjedt „díjnok” kategória az adminisztratív, főként iratmásolási munkák végzését szolgálta. Szabó Ervin viszont a könyvtárban a mechanikus másolási munkákat gépirónőkre kívánta bízni, az érdemi munkákra viszont magasabban kvalifikált munkatársakat kívánt, ezért az alkalmazott díjnoki munkahelyek megszüntetését és a könyvtárosi státusok számának növelését javasolta.

Az 1908-as beadványában Szabó Ervin hét tisztviselői (könyvtárosi) állást kért, 1909-ben (a korábbi kettő helyett) öt ilyen státus betöltésére kapott lehetőséget. *Főkönyvtárosi, könyvtárosi, segédkönyvtárosi és könyvtártiszt* státus alakult, ezzel gyakorlatilag minden érdemi munkatárs számára előrelépési lehetőség nyílt. Ehhez járult még egy *beosztott számtiszt* állás is.

Milyen elvi követelményeket állított Szabó Ervin a könyvtárosokkal szemben? A tisztviselőktől általában elvárhatókon túl (pontosság, rendszeret) követelmény volt

- az „egyetemi vagy azzal egyenértékű” tudományos képesítés,
- irodalmi működés (mint a tudományos dolgozás módszerei ismeretének előfeltétele)
- és a németen kívül legalább egy nyugat-európai nyelvnek ismerete.”⁷⁹

A könyvtári gyakorlatot Szabó nem követelte meg, ő és Gárdonyi voltak az utolsók, akik máshol már megszerzett könyvtárosi ismeretekkel foglalták el fővárosi könyvtári munkahelyüket. Ami pedig az „egyetemi vagy tudományos” képesítést illeti: Szabó Ervin könyvtárosi pályája kezdete óta harcban állt – kezdetben csak elvi harcban – a „filológus-, történész-könyvtáros”-ok túlsúlyával,⁸⁰ (bennük bizonyára a konzervatív könyvtáros megtestesülését látta), 1907-ben pedig az ilyen gyakorlatot szentesíteni készülő új könyvtáros képesítési rendelet terve miatt éles hangú cikkben támadta meg Ferenczi Zoltánt.⁸¹ Mikor 1909-ben egy fővárosi közgyűlési határozat a könyvtárosi állás betöltéséhez a nem bölcsész diplomákat is elfogadta, a belügyminisztérium indokolást kért. A válasz fogalmazványát Szabó Ervin készítette: „a külföld tudo-

mányos könyvtáraiban kezd megszűnni a filológusok és irodalomtörténészek egyeduralma és helyüket fokozatosan jogászok, orvosok, technikusok, szociológusok stb. foglalják el. [...] a Fővárosi Könyvtár [...] igen jól lehet nyelvészek, irodalomtörténészek, sőt magánjogászok nélkül is, de igen jó hasznukat veheti [...] orvosoknak vagy mérnököknek.”⁸²

A filoszokkal szemben más értelmiségi rétegek preferálását Szabó Ervinnél az is befolyásolta, hogy az utóbbiak között találta meg a radikális liberalizmus illetve a szocializmus elvi alapjain álló fiatal, tehetségesnek ígérkező munkatársakat, akiket az állások betöltésénél következetesen előnybe részesített. (Elsősorban az ideiglenes hivatalnoki, díjnoki állások terén volt ilyen lehetősége. E téren javaslatait Kőrösy is, Thirring is módosítás nélkül tudomásul vette.)

Az évtized második felében a konzervatív és a liberális erők kiéleződő harcának következtében a radikális liberalizmus s még inkább a szocializmus hívei nem számíthattak tisztviselői állásra, a Fővárosi Könyvtár kivételes lehetőséget jelentett számukra. Szabó Ervin számos tehetséges, ambiciózus fiatalember közül válogathatott. Így került átmenetileg a könyvtárba *Faber Oszkár*, (akit 1918-ban antiklerikális propagandatevékenysége miatt 4 év fegyházra, majd a Tanácsköztársaság bukása után 14 év fegyházra ítélték,) a radikális gondolkodású *Márki Hugó* és a Marxot fordító *Basch Imre*. Tárgyalások folytak *Kunfi Zsigmond* álláshoz juttatásáról is.

Szabó Ervin egyfelől erkölcsi kötelességének érezhette, hogy politikai küzdőtársainak egzisztenciális segítséget nyújtson, másfelől könyvtárpolitikájának távlati terveihez hozzá hasonló gondolkodású közösségre volt szüksége.

A munkatársak másik része azokból a többnyire egyetemi éveik vége felé járó fiatalokban verbuválódott, akik valamilyen írással jelentkeztek Szabó Ervinnél, mint a Huszadik Század szerkesztőjénél, akikben Szabó jövőt ígérő intellektuális tehetséget látott, s akiknek a Huszadik Század iránti érdeklődése Szabó szemében garanciát jelentett világnézeti elkötelezettségük irányát illetően.

Egy cikk volt az elindítója *Kóthalmi Béla* könyvtárba kerülésének 1909-ben – amiről egy későbbi írásában szemléletes képet rajzolt.⁸³ Hasonló módon a Huszadik Századnak adott filozófiai tanulmányai kapcsán került kapcsolatba Szabó Ervinnel, majd jutott be a könyvtárba a még egyetemét végző *Enyevári Jenő*, és a harmadéves joghallgató *Dienes László* (1909-ben), akinek ideiglenes hivatalnoki álláskérélmét Szabó azzal indokolta, hogy „irodalmi téren máris működik”. Ez az „irodalmi működés” a Huszadik Századnak leadott könyvismertetést jelentette.

A régebbi harcostársakból és a fiatalok csapatából egy sajátos közösség kezdett kialakulni, mely teljesen magáévá tette Szabó könyvtári elveit és törekvéseit, nagyobbik részük pedig politikailag-világnézetiileg is erőteljesen Szabó Ervin hatása alá került. E közösség teljes kiépülésének akadályát Szabó elsősorban Gárdonyi személyében látta. A hierarchiában második helyen álló Gárdonyi súlyát csökkenteni akarta, következetesen kihagyta őt a nagyobb szakmai presztízst ígérő érdemi munkákból.⁸⁴

Az 1909-ben megvalósuló könyvtárosi létszámbővülés jó alkalmat kínált Szabó Ervinnek a számára ideális munkaközösség kialakítására, egyben a belső erőviszonyok megváltoztatására. Könyvtártiszti státussal meg kívánta erősíteni a fiatal Enyvvári pozícióját, a hierarchia második helyét pedig Gárdonyi helyett a kívülről behozni kívánt Rácz Gyulának szánta.

Rácz Gyula (1874–1948) a magyar földbirtokreformért harcoló közgazdasági író. 1905-ben levélben fordult Szabó Ervinhez: „... 'szocialista' vagyok én is, de 'magyar szocialista'...” 1907-re a Szociáldemokrata Párt kongresszusára Szabóval együtt dolgoztak ki új agrárprogramot. 1908 márciusában álláslehetőség iránt érdeklődött.

Az eddig mindenben engedékeny Thirring ez esetben megvédte Gárdonyit Ráczcal szemben:

„Én soha nem elleneztem senkit, kit te megnyerni kívántál, mert meg vagyok róla győződve, hogy csak olyanokat választasz, kikben hasznavehető munkatársakat vélsz feltalálni, nem elleneztem, bár – őszintén szólva – egyénileg nem egészen tetszik, és nem látszik egészen véletlennek, hogy csupa olyan egyénre esett a választásod, kik egy határozottan kifejezett irány képviselői. De ezzel – mint hivatalfőnök – nem törődöm, ha munkáját jól végzi és mint alkalmazott kifogásra nem ad okot, nem törődöm azzal és nincs hozzá semmi közöm, mi az ő egyéni (politikai vagy szociális) meggyőződése. Rácz Gyula ellen sincs tehát semmi kifogásom. [...] Azt azonban újra hangsúlyoznom kell, hogy semmi szín alatt nem járulhatnék hozzá vagy helyeselhetnék olyan esetleges törekvést, mely őt Gárdonyi elé akarná helyezni. Ez ... igazságtalan és méltatlan eljárás volna ...”⁸⁵

Végül is 1909-ben a következő rendben állt fel a könyvtár tisztviselői gárdája:

– Igazgató: Thirring Gusztáv	– Könyvtártiszt: Enyvvári Jenő
– Főkönyvtáros: Szabó Ervin	– Beosztott számtiszt: Kőhalmi Béla
– Könyvtáros: Gárdonyi Albert	– Ideiglenes hivatalnokok:
– Segédkönyvtáros: Rácz Gyula	Basch Imre, Dienes László, Staindl Mátyás

Összegezés

A könyvtár 1907–1909 között – bár hivatalos státusa formálisan változatlan maradt – alapvető változáson ment át. Ezt Szabó Ervin szakmai szövegeinek szóhasználata is pontosan tükrözi.⁸⁶

- 1907-ig kizárólag a *városigazgatási szakkönyvtári* feladatok és az ebből fakadó tenni-valók szerepeltek hivatalos írásaiban.
- 1907-ben fogalmazta meg először nyíltan azt a gondolatot, hogy a szabályrendelet „*elég szabadságot ad a könyvtár vezetőségének arra, hogy tágabb olvasóközönség igényeit kielégítse,*”⁸⁶ s ez a szabadság egyre tágult.
- A periódus végén, 1910-ben már bejelentette: „... könyvtárunk a szűkebb keretű városigazgatási könyvtárból *általános társadalomtudományi gyűjteménnyé* alakul át”⁸⁷

és nyíltan hangoztatta a kész helyzetet, kimondva a társadalomtudományi könyvtár létjogosultsága körüli vitákban: „van már egy ilyen könyvtár.”⁸⁸

Az 1907–1909 közötti időszak mellett egy másik alapvető változást is előkészített: a közművelődési könyvtári funkciók vállalását. A könyvtár orgánumának, *A Fővárosi Könyvtár értesítőjének* szakmai publicisztikai cikkei szinte kivétel nélkül ezt a célt szolgálták. A közművelődési feladatvállalás alapjaiban változtatta meg a könyvtár életét, ezért ennek történetével külön fejezetben foglalkozunk.

A VÁROSI KÖNYVTÁR ÚJ MODELLJÉNEK KIALAKÍTÁSA AZ ELŐZMÉNYEK ÉS AZ 1910-ES ÉV ESEMÉNYEI

Milyen funkciókat kell egy városi könyvtárnak teljesítenie? – ezt a kérdést tárgyalta a Fővárosi Könyvtár 1903-as újjászervezését megelőző években a fővárosi könyvtári szakértői bizottság. (Ld. *A könyvtár ügyének újragondolása* című fejezetet.) Mivel a bizottság a hagyományos könyvtárkategóriákban gondolkodott, a három lehetséges városi könyvtári szerepet – közigazgatási szakkönyvtár, általános gyűjtőkörű nagy könyvtár, népkönyvtár – összeegyeztethetetlennek találta. A tanácskozók nem figyeltek fel arra, hogy az angol-amerikai városi könyvtárak a hagyományos kategóriáktól alapjaiban eltérő, új modell szerint szerveződtek, és már Európa más országai is elindultak az új modell átvételének útján.

Sokkal többről volt szó, mint egyszerű könyvtártechnikai újdonságokról. A polgárság a politikai intézmények után a társadalmi, kulturális intézményeket is radikálisan átformálta, saját igényei szerint újjáteremtette. E folyamat keretében jött létre a nyilvános könyvtár, a public library. Ez az új intézmény minden lényeges vonásban különbözött a régi, „hagyományozott”, patriarkális városi könyvtártól:

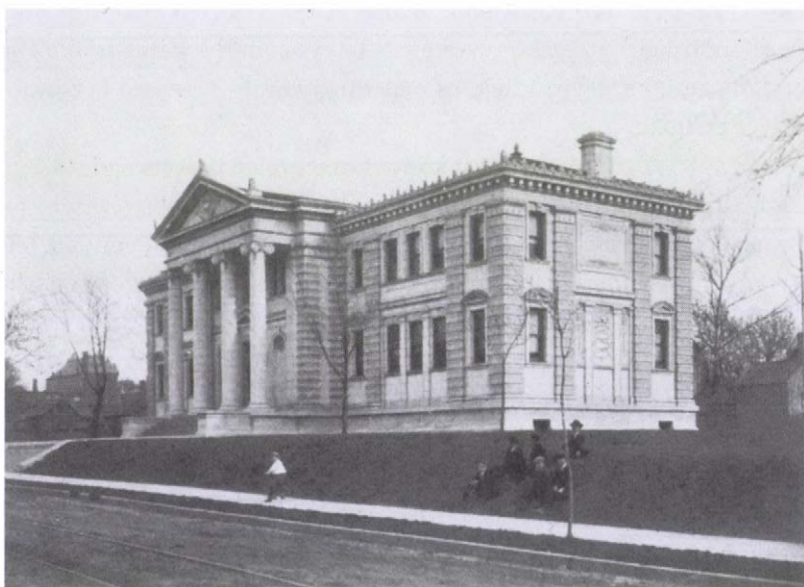
- A könyvtár fenntartója az adófizető (gyakran külön könyvtári adót fizető) városi polgár volt, aki ezért a könyvtárnak nem csak használója volt, hanem – jogosan – gazdájának is tudta magát, s jogot formált arra, hogy az igényei szerint működjön, alakuljon.
- A polgárság a könyvtárral szemben saját érdekeinek megfelelő igényeket támasztott: elvárta, hogy biztosítsa számára mindazokat az ismereteket, mindazt a tudást, ami az életben való boldoguláshoz szükséges, az elméleti ismeretektől a gyakorlati információkig. A használó érdeke a minél gazdagabb és aktuálisabb információhoz való szabad, akadálytalan hozzájutás volt.
- Ez az igény meghatározta a könyvtár állományát: a város lakóinak minden rétegét kielégítő gazdag könyv- és folyóirat választékra volt szükség, legalább is a város egy pontján, a központi gyűjteményben.
- Az angol-amerikai nyilvános könyvtárakat a polgári gazdaságossági szemlélet, a racionális üzemszervezés jellemezte. Maximális „termelékenységre”, azaz minél nagyobb közönség megnyerésére, minél nagyobb forgalomra törekedett minél kisebb anyagi ráfordítással. A használócentrikus megközelítés új könyvtári technológiát alakított ki.
- A könyvtár szorosan összefonódott az iskolán kívüli felnőttképzés, a University Extension ügyével.

Mindezek a törekvések megtestesültek az új könyvtártípusban, melynek neve, a pub-

lic library fogalommá vált a századforduló táján a megújulás útját kereső európai könyvtárügyekben.

A PUBLIC LIBRARY ESZMÉJÉNEK MEGJELENÉSE MAGYARORSZÁGON A 19. SZÁZAD VÉGÉN

Az első, aki Magyarországon az angol-amerikai nyilvános könyvtár, a public library típusát a szakmának és a művelődéspolitikának szakszerűen bemutatta, könyvtári és mindenekelőtt társadalmi jelentőségét méltatta és magyarországi meghonosítását sürgette, *György Aladár* volt a az ország könyvtárügyét áttekintő monográfiájában.¹

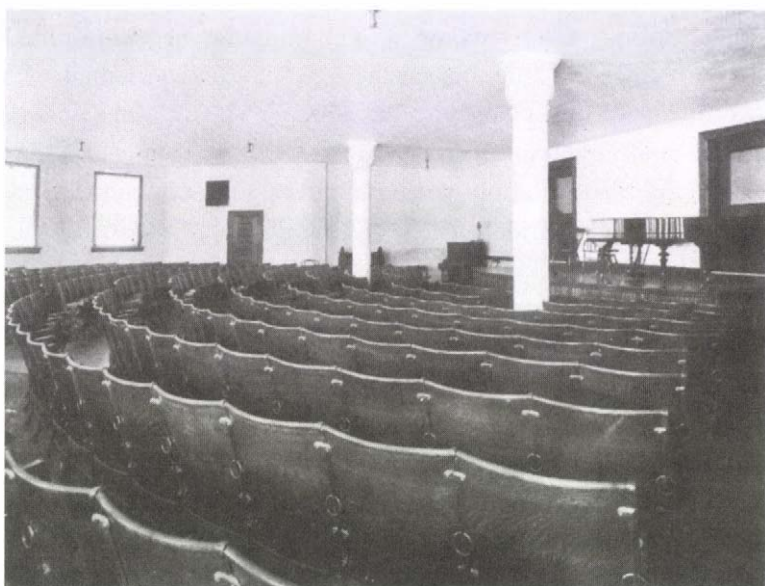

Az amerikai minta: egy public library Sedalia városában

György Aladár az új könyvtártípus, a *nyilvános könyvtár* lényegét funkciójában jelölte meg („az általános műveltség előmozdítása és megszilárdítása”), ennek alapján különböztette meg a szaktudományos könyvtáraktól, az egyesületi és a népkönyvtáraktól. A mintát egyértelműen az angol-amerikai példában jelölte meg: „... Jóformán csak az angolszász faj az, amely ez ideig a nyilvános könyvtárak jelentőségét teljesen átértékelte, s mely ennek megfelelően az ily könyvtárak létesítésében teljes buzgalommal működik. Nemcsak magában Angliában s az Egyesült Államokban vannak tömegesebben ily nyilvános könyvtárak, hanem általában mindenütt, ahol angolok vagy az ún. amerikaiak telepednek le. Örömmel olvashatja minden ember azoknak a valódi palotákban elhelyezett, mindenkre nézve hozzáférhető és kényelmes, sőt fényűzéssel ellátott olvasószobáknak rajzát, aminők pl. a még pár évtizeddel ezelőtt vadonvad Ausztrália új keletkezésű városaiban mindenütt feltalálhatók.”

Az új könyvtártípus meghonosodását Magyarországon – a társadalmi viszonyokat figyelembe véve – György Aladár lassan, folyamatosan képzelte el: „A legtöbb országban a nyilvános könyvtárak helyettesítői: a kölcsönkönyvtárak, a kaszinói s főként a népkönyvtárak megelőzték a valódi nyilvános könyvtárak alakulását [...] Magyarországon még mindig ebben az átmeneti korban vagyunk, s ez igen természetes is [...] nyilvános könyvtárak még csak elvétve léteznek s helyüket az itt felsorolt pótintézmények foglalják el.”²

Az első konkrét, részletes szakmai leírás az ideálnak tekintett új könyvtárak egyikéről a Magyar Könyvszemlében jelent meg *Ballagi Aladár* tollából 1886-ban.³ Ezt követően a Magyar Könyvszemle továbbra is több-kevesebb rendszerességgel közölt tájékoztató

...és egy az ezen könyvtárakban általában megtalálható előadótermek közül (Schenectady, New York)

beszámolókat az új angol-amerikai könyvtártípusról, gyakran a német szakirodalmon, olykor német példákon keresztül.⁴ Egy 1898-as cikk pl. a berlin-charlottenburgi városi könyvtárra hívja fel a figyelmet, majd így folytatja: „Szervezetével és különösen a mintájául szolgáló amerikai és angol népkönyvtárakéval igen tanácsos behatóbban is megismerkedni azoknak, akik a nálunk oly öröndetesen megindult népkönyvtári mozgalomban sikeres tevékenységet akarnak kifejezni.”⁵

A fogalom rövidesen a könyvtárosi kézikönyvekbe is bevonul. *Kudora Károly* 1893-as *Könyvtártanában* még csak utalásként említi a „nagy nyilvános népkönyvtárak” felállítását, *Ferenczi Zoltán* viszont a századforduló után megjelent könyvtártani összegezésében már így ír: „A tennivaló igen sok még, míg oda jutunk, amely fokon Anglia és Amerika ma van...”⁶

A buzdítás nem maradt hatástalan, az ambiciózus könyvtárosoknál a 90-es évek

második felében már szinte kötelezővé válik az angol-amerikai könyvtárakra való utalás.⁷ Példaként elég a Budai Könyvtár Egylet évkönyvének – más vonatkozásban már idézett – bevezetőjét felidézünk: „Csodálkozással párosuló irigykedéssel szemléljük a nyugat-európai, de még inkább az amerikai nagyvárosok egynémelyikének különös előrehaladását és nyilvános könyvtáraik számának évről-évre való szaporodását.”⁸

A magyar könyvtárügy, de a Fővárosi Könyvtár számára különösen fontos mozzanat a századvégén *Wlassics Gyula* kultuszminiszter könyvtári tájékozódása. („Az új könyvtári példák elterjedésében sajátos módon egyértelműen a legnagyobb szerepet a századvég utolsó jelentős kultuszminiszterének, *Wlassics Gyulának* kell tulajdonítanunk” – véli *Voit Krisztina*.⁹) *Wlassics* tájékozódni kívánt a külföldi könyvtári világának legfrissebb tendenciáiról, ezért az 1897-es londoni nemzetközi könyvtári konferenciára kiküldte a Nemzeti Múzeum könyvtárának fiatal könyvtári segédőrét, *Erdélyi Pált* (aki később a kolozsvári egyetemi könyvtár igazgatójaként szerzett kiemelkedő érdemeket, s a Fővárosi Könyvtár új koncepciója körül is szerepet játszott). *Erdélyi* a *Wlassics* számára írt jelentésében az angol-amerikai példára helyezte a fő hangsúlyt: „Anglia a kontinensen túl, Európán kívül mindenüvé elvitte művelődését, melynek egyik hatékony tényezőjét a nyilvános könyvtárak létesítésében találta meg, s a szabad Amerika a maga sajátos és rohamos kulturtörekvéseivel a könyvtárakat szinte erőszakosan ültette át a mindennapi életbe s alkalmazta annak gyakorlati követelményeire. Anglia hatalmas kezdeményezése Amerikában versenyképes könyvtári diszciplínává vált, a többi világ-részben erőteljes fejlődésnek indult” ... „Mindaz, amit hallottam és láttam, aminek része voltam, megtanított arra, hogy a mi diszciplínánk haladása és fejlődése ma az angol és amerikai könyvtárakra s embereire van bízva.”¹⁰

Erdélyi jelentésének szellemét a Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsának és Főfelügyelőségének létrehozói és későbbi irányítói, a magyar könyvtárügy meghatározó személyiségei egyöntetűen magukévá tették. „*Fraknói*, *Wlassics*, majd *Ferenczi* és *Gulyás* a csodálat kifejezésében talán csak vérmérsékletük szerint különböztek.”¹¹

A millennium idejére – mint láttuk – az elvek kibontakoztak már a könyvtárügy és a művelődéspolitikai elitje előtt. Az elméleti megközelítést azonban csak később, egy évtized múlva követték gyakorlati kezdeményezések, pedig a millennium hátszele kedvezett volna egy példaként szolgáló magyar public library létrehozásának. A főváros különösen nagy lehetőséget mulasztott el, hiszen 1899–1903 között nyitott volt a városi könyvtár ügye, s a két meglévő könyvtár állománya kiindulási alapot is biztosított volna, de a könyvtári albizottságtól s még inkább a közgyűlés tagjaitól távol állt a public library gondolata. Az újjászervezett könyvtár indulásának évében, 1904-ben, mikor még sem *Bárczy István*, sem *Szabó Ervin* nem foglalkozott a modern közkönyvtár szervezésének kérdésével,¹² sajátos módon a kolozsvári könyvtártudós, *Gyalui Farkas* vázolta fel először a fővárosi public library körvonalait a Budapesti Szemlében:

„Legyen szabad egy pillantást vetnem a jövőbe: A fő- és székváros a tudományos könyvtárak mellé hatalmas nyilvános közkönyvtárakat létesített. A központi városi közkönyvtáron kívül negyven fiókkönyvtár működik, mindenik olvasóteremmel, szerteszét a város mindenik részében nyújtja bőven a könyveket, képzett könyvtárosok egész serege áll a központi városi nagy könyvtárban s a fiókintézetekben az olvasók rendelkezésére [...] A főváros szellemi életének egyik gócpontja ez a nagy könyvtár és fiai. Az egyetemek, múzeumok és szakintézetek hatalmas könyvtárai a szűkebb szaktudományt szolgálják, mint régen, csakhogy nagyobb erővel, több móddal. Ám a művelt közönség s a nép helyet talált a nagy városi könyvtár termeiben és fiók-intézeteiben.”¹³

A SZABADTANÍTÁS SZEREPE

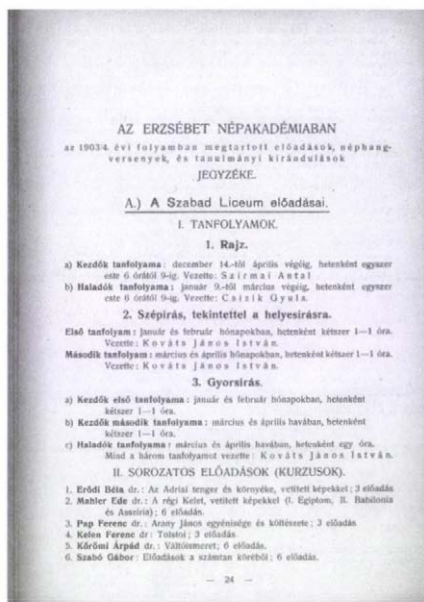
A MAGYARORSZÁGI PUBLIC LIBRARY MOZGALOM KIBONTAKOZÁSÁBAN.

SZABÓ ERVIN BEKAPCSOLÓDÁSA

A korszerű közkönyvtár gyakorlati megvalósítását Magyarországon sajátos módon az iskolarendszeren kívüli felnőttoktatás, a „szabadtanítás” körül feltámadó ideológiai harcok indították útjára a 20. század első évtizedében.

A public library egyik jellegzetessége a könyvtár és az iskolán kívüli felnőttoktatási formák, az úgynevezett *szabadtanítás* összekapcsolódása volt. A 19. század végén Európa-szerte felpezsdültek a szabadtanítás különféle kezdeményezései és intézményei: az angol *University Extension*, a *settlement* mozgalmak, a skandináv *népfőiskolák*. Mozgósító erejű példa volt a londoni *People's Palace*, a Néppalota (benne az előadótermek mellett nagy könyvtár és olvasóterem), a *Toynbee Hall*, az első *settlement* központ. Mintájukra Angliában, az Egyesült Államokban, Párizsban számtalan hasonló intézmény jött létre, a gazdag polgárság adományaiból, a szakszervezetek, a polgári radikálisok és a keresztényszocialista irányzatok támogatásával.

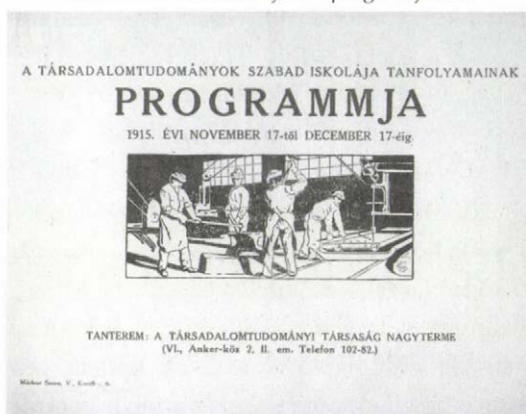
Magyarországon a *szabadtanítás* mozgalma a huszadik század első éveiben pezsdült föl.¹⁴ 1902-ben alakult meg Budapesten az *Erzsébet Népakadémia*, mely az 1894-ben szervezett (és Wekerle Sándor tiszteletbeli elnökletével működő) *Szabad Lyceumból* nőtt ki. Ez a két – lényegében összetartozó – intézmény a középosztály ismereteinek bővítése mellett célul tűzte ki az oktatás kiterjesztését „az olyan kereskedelmi és ipari alkalmazottakra is, akik egyik életcéljuknak tartják, hogy műveltségük kiegészítése útján a középosztályba emelkedjenek.”¹⁵ A Népakadémia elsősorban gyakorlatias jellegű, szakismereteket nyújtó tanfolyamokat szervezett. Mikor a nevezett két szervezet 1906-ban azzal a közös kéréssel fordult az országgyűléshez, hogy kapjanak művelődési céljaikhoz méltó otthont, előadótermekkel és közkönyvtárral, kezdeményezésüket a Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsa is felkarolta. A következő évben meg is kapták a Szentkirályi utcai női ipariskola helyiségeit, de különböző akadályok késleltették azok elfoglalását. Az intézmény így is a főváros egyik legjelentősebb népkönyvtárát

Változatok a népművelésre: részlet az Erzsébet Népakadémia jelentéséből...

röző tanfolyamok is egyre nagyobb szerepet játszottak – nem utolsósorban a hátszéllel, melyet a tömegek politikai megnyerésének lehetősége adott.

A *Népszava* kezdettől elutasított minden fővárosi kezdeményezésű szabadművelődési intézményt, arra hivatkozva, hogy a munkásság „a maga népakadémiáját” fogja majd létrehozni. Szabó Ervin – a század első éveiben a *Népszava* munkatársaként – orientáló szerepet vállalt a szabadtanítás körüli kérdésekben.¹⁸ A főváros millenniumi alapítványból létrehozni tervezett Népotthonról (melynek megvalósításáért később négy éven át minden erejével küzdött) elutasítóan nyilatkozott: „Valódi népotthont...és a Társadalomtudományi Társaság szervezésében működő szabadiskolájának programfüzete

működtette. Évi könyvforgalma a tízes évek elején már meghaladta a 30 ezer kötetet, látogatói kétharmadát az ipari munkások, tanoncok és kereskedősek alkották.¹⁶

A két egyesület idézett beadványának zárószorai rávilágítanak a szabadtanítás iránti figyelem megélénkülésének aktuálpolitikai hátterére is: „Azt hisszük, hogy ma, mikor a választási jog kiterjesztése [kiemelés: K.S.] a népművelés kérdését nemcsak kulturális kérdésül tünteti fel, hanem a magyar állam eminens létérdekéül egyenesen elsőrangú politikai kérdéssé érlelte: nem hiába fordulunk kérésünkkel a nemzet képviselőjéhez.”¹⁷ A század első évtizedében felerősödött a szabadművelődés: a polgári Erzsébet Népakadémia mellett a szakszervezetek által szervezett munkástanfolyamok, a keresztényszocialista Kolping mozgalmak, az évtized derekától a polgári radikalizmus szellemét tükröz-

csak olyan kommunák tudnak létesíteni, amelyek a maguk vezetésében nemcsak a kormányhatalom, hanem a saját polgárai terrorizmusától is teljesen függetlenek, s amelyekben a nép az úr. Ott lehet a népet fölvilágosító könyvtárakat, előadásokat tartani...”¹⁹

Az idézet által érzékeltetett partikuláris, kizárólag a munkásságra építő nézőpontra azonban Szabó Ervinnek rövidesen túl kellett lépnie, s erre éppen a szabadoktatás gyakorlati megvalósításának feladatai vezették rá. Az előadá-

sokhoz előadók kellettek, a szabadoktatáshoz értelmiségiek. Ezt felismerve rövidesen már így jellemzi a szabadművelődés ügyét: „...megindult világszerte az úgynevezett népművelési mozgalom, egyaránt köszönve létét a szervezett munkásság tudásvágyának és az intelligencia feltámadt szociális kötelességérzetének.” Ha viszont a mozgalomban az értelmiség is meghatározó szerepet kap, akkor meg kell találni a közös eszmei alapot. A könyvtáros Szabó Ervin paradox módon a szabadoktatás gyakorlati megvalósításának útját keresve jutott el radikálisan liberális művelődéspolitikai álláspontjához. Ezt később a közművelődési könyvtárakra alkalmazva már túl lehetett lépni a munkáskönyvtárak partikuláris körén az általános közkönyvtár, a public library irányába. A szabadoktatás problémáival birkózó *Az Erzsébet-akadémia* című cikkében jelenik meg először – mint Szabó számára is elfogadható ideológiai megoldás – a liberális elvekre épülő közművelődési könyvtár ideálképe: „... melyek nem zárják ki politikai vagy vallási kérdések vitatását, hanem csak az *egyoldalú* pártirányzatot tiltják: ellenkezőleg – mondja Reyer tanár – ‘a legkülönbözőbb irányzatokat’ kell figyelembe részesíteni.”²⁰

Bár a public library, mint ideális megoldás igen korán, már 1902-ben megjelent Szabó Ervin idézett írásában, még sokáig nem gondolt annak magyarországi megvalósítására. Nem foglalkozott a lakosság egészéhez szóló könyvtári szolgáltatás kérdésével a fővárosi könyvtárosi állás elfoglalásakor sem. Utólag visszatekintve így írt erről: „Hát mi is azt hittük itt Budapesten, úgy tizenkét esztendeje [tehát 1903-1904-ben. K. S.] hogy ha megcsináljuk a Fővárosi Könyvtárat, akkor a városnak egyéb földadata a könyvtár-ügy terén majd nincsen. Az a közigazgatási-, szociálpolitikai és közgazdasági könyvtárnak szerveződött és így hittük jónak. Hisz itt a Múzeum és az Egyetemi Könyvtár és a sok szakkönyvtár, a számtalan iskolai és intézeti könyvtár, népkönyvtárak tucatszám és egyleti és kölcsönkönyvtár számszám. Elég az, sok is.”²¹

Ez nem jelenti azt, hogy saját könyvtárában nem alkalmazta volna a public library *formai* vívmányait. A századforduló táján a magyar könyvtárügy eliteje – mint láttuk – már tájékozott volt a public library jellegéről, és felismerte annak könyvtári - szakmai jelentőségét. Nem lehetett kivétel az akkor pályakezdő Szabó Ervin sem. Pályafutásának első, Iparkamarabeli szakaszából csak töredékesen tudjuk rekonstruálni ilyen irányú tájékozódásának forrásait,²² de kétségtelen, hogy a public library *formai* vívmányait: könyvtárszervezési, könyvtártechnológiai módszereit, tájékoztató szolgáltatását tudatosan beleépítette szakkönyvtárosi tevékenységébe.

Szabó Ervin pályafutásának ebben a szakaszában publicisztikájában, elsősorban a Népszavában megjelenő cikkeiben gyakran szerepeltek ugyan művelődéspolitikai kérdések, és – mint láttuk – a public library társadalmi jelentőségével is tisztában volt, de a széles közönség könyvtári ellátása, a nyilvános könyvtári szolgálat megszervezésének *gyakorlati* kérdése behatóbban még nem foglalkoztatta. Rövidebb írásaiban, például a Huszadik Században 1902-ben megjelent cikkében²³ vagy a Népszava 1903-as

Naptárában közölt írásában a munkáskönyvtárak ügyét taglalta, e cikkek alapján úgy tűnik, ekkor még a munkáskönyvtárak-népkönyvtárak merev ellentétpárjában gondolkodott, az osztályharc polarizációjának megfelelően.²⁴

Szabó Ervin politikai pályájának 1903-04-ben kezdődő új szakaszát, mikor „a főpropagandista szerepkörétől eljutott a főteoretikuséba”,²⁵ életrajzírói mint a táguló világkép, a fokozatos gazdagodás periódusát jellemzik, melyben a közvetlen politikai küzdőtérrel egyre inkább kiszorulva figyelme mindinkább a társadalom nem politikai, kulturális szférája felé fordult.

Erre az időszakra esik a fegyverbarátság keresése a polgári radikalizmus magyarországi képviselőivel: a *Husadik Század* szerkesztője lesz, a *Társadalomtudományi Társaság* alelnöke, baráti kapcsolat fűzi Jászi Oszkárhoz.

Jászi szenvedélyesen igyekezett meggyőzni barátját arról, hogy a célravezető művelődéspolitikai nem épülhet a „munkáskultúra kontra mindenki más” merev polarizációjára. Különösen az 1905-ös párizsi tartózkodása nyomán (mikor szorgalmas látogatója és tanulmányozója volt az ottani „szabadtanítás”-nak, a „népi egyetemek”-nek) érvelt Szabó Ervinhez írt – esszé mélységű – leveleiben a nyitottabb művelődéspolitikai vállalása, az „intellektuel-szocializmus” elvének elfogadása mellett.²⁶

1907 elején rendkívül kiéleződött a harc a magyarországi szabadtanítás intézménye (s a mögötte felsorakozó radikális értelmiség) és Apponyi Albert között. A művelődéspolitikai elveit immár tágabb alapokra helyező Szabó Ervin nem maradhatott külső szemlélő: szereplést vállalt – mint könyvtáros – a rendkívül kiélezettnek ígérkező, őszre tervezett szabadtanítási konresszuson. Ehhez következetesen végig kellett gondolnia nem csak általában a művelődéspolitikai, hanem konkrét a közművelődési könyvtárpolitikai elveit is. Októberig ki kellett dolgoznia azt a nyilvános könyvtári modellt, melyet a hagyományossal szembeállítva a szakma és az ország egész nyilvánossága előtt meghirdethetett. Szabó Ervin e ponton lépett be aktívan a szélesebb körű könyvtárpolitikai életbe.

A PUBLIC LIBRARY SZABÓ ERVIN-I KONCEPCIÓJÁNAK KIDOLGOZÁSA

A KONCEPCIÓ VITÁJA

„A nagyobb tudás egyenlősítése nélkül nincs átmenet egy jobb társadalomba.” 1907-ben Szabó Ervin törekvése arra irányult, hogy a „nagyobb tudás egyenlősítését” szolgáló közkönyvtár megvalósításának útját egy olyan modellben ragadja meg,

- mely elfogadható a polgári radikalizmus szemszögéből is, megfelel az általuk képviselt liberális elveknek;
- beilleszthető a Bárczy István és köre által ekkor kezdeményezett szociálpolitikai programba;
- de egyúttal alkalmas a hazai konzervatív erők elleni kulturális harc eszközének is,

– és elvileg nem zárja ki azt sem, hogy az osztályharc fegyvertára legyen.

Ezt a modellt a public library nyugati, liberális változatában találta meg.

Az életéből másfél évet felemésztő súlyos betegségből 1907 elején visszatérve Szabó Ervin belevetette magát a nyilvános könyvtárak problematikájába, kereste azt a tartalmi-szervezeti megoldást, amely az adott körülmények között megvalósítható, számára elvileg elfogadható, és művelődés-stratégiai terveibe is beépíthető.

Az új program első meghirdetésének fórumaként a könyvtár 1907-ben induló orgánuma, *A Fővárosi Könyvtár Értesítője*, annak első, májusi száma szolgált. Programadó bevezetését Szabó Ervin írta, s egész cikkét a nyilvános könyvtár gondolatának szentelte.²⁷

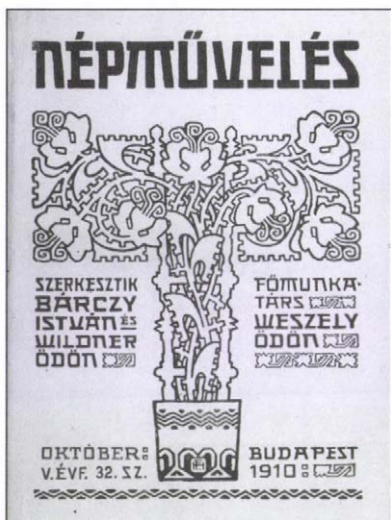
A tanulmány a György Aladár óta szinte kötelező szakírói fordulattal indít: „Az a hatalmas mozgalom, amely Nyugati Európa és Északi Amerika városait a nyilvános könyvtárak sűrű hálózatával vonja be, a modern városok sajátos terméke...” Majd később: „Ezek a népesedési és gazdasági módosulások teremtették meg azt az eredményeiben is csodálatos mozgalmat, amely mindennél alkalmasabb az emberi szellem alkotásainak közkinccsé tételére...”

Szabó Ervin, a szociológus, a potenciális használói csoportokkal és azok igényeivel érzékelteti az általa ideáltípusként megrajzolt könyvtár funkcióját. Az igénybevevők közé tartoznak

- az ipari munkások, akik gazdasági és politikai harcukhoz keresnek szellemi muníciót,
- a munkásnők, akik nyomorúságos életkörülményeikből derűsebb világba vágnak,
- a szegényebb középosztály és
- a szellemi munkások óriásilag megnövekedett tömege fokozott igényeikkel.

E kategóriák mögött felsejlik az 1900-as évek elejének Budapestje, Szabó Ervin ecsetével vázolja, de másfelől egy jövőendő könyvtár funkcióinak megfogalmazása is: gazdag információújtás (az értelmiség megnövekedett igényei), szépirodalmi élmény nyújtása (a derűsebb világba vágyók igényei) és – Szabó Ervinnél első kategóriaként kiemelve, hangsúlyosan – a bérharc és osztályharc szolgálata.

A könyvtári értesítők, beszámolók elvi cikkei legalább annyira szólnak a könyvtár fenntartóihoz mint a nagyközönséghez: az *Értesítő* bevezetője az új könyvtártípus létrehozásának útját készítette elő. Négy évvel ezelőtt a főváros vezetősége ellenkező irányú döntést hozott. Szabó Ervin ebben a cikkében gyakorlati politikai érzékkel úgy tünteti föl, hogy ez a döntés „nem konzervatív indokokból történt”, csak gyakorlati-gazdasági megfontolásokból, s a főváros távlatilag már akkor tervezte a „városi népkönyvtár”, a széles olvasóközönséget kiszolgáló közkönyvtár jövőbeli létrehozását. E beállítás múltbeli hitelessége erősen vitatható,²⁸ de Szabó Ervin ezzel módot nyújtott a főváros tanácsának arra, hogy elvi állásfoglalásának látványos megváltoztatása nélkül, a korábbi, rejtett szándékaira hivatkozva fogadja el a public library kialakításának új tervét.

A Népművelés, a Bárczy István körül csoportosuló közművelődési szakemberek fóruma

A mesterien felépített, célirányosan szerkesztett cikk záróakkordja, ha nem is mondja ki, de egyértelműen érezteti, hogy a jelenlegi Fővárosi Könyvtár lehetne megfelelő központja egy public library típusú hálózati ellátó rendszernek. Ennek alátámasztására Szabó Ervin a könyvtári szolgáltatások már most is jellemző *liberalizmusára* hivatkozik: „... nem is volt eddig okunk, hogy liberalizmusunkat megbánjuk.”

Könyvtári hálózatról Szabó Ervinnek ez a cikke még nem beszél, de néhány hónap múlva már megjelenik ez a gondolat is Gárdonyi Albertnek az *Értesítő* augusztusi számában publikált tanulmányában.²⁹ A közölt tanulmány konklúziója: „Nem vagyunk barátai a népkönyvtár-egyesületeknek ... abban látjuk a megoldást, hogy a Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsa megfelelő számú népkönyvtárt

bocsát a székesfőváros rendelkezésére, a székesfőváros pedig iskoláiban megfelelő olvasótermeket rendez be, s gondoskodik az adminisztrációról. Ily módon minta népolvasótermeket lehetne berendezni.”³⁰

A public library modellnek tehát szinte minden alkotóeleme együtt állt már – bár még csak elméleti alapozásban – Szabó Ervin koncepciójában 1907 elején. Nem foglalkozott viszont még tételesen az állomány kérdésével, pedig – mint utóbb kiderült – ez volt az a Rubicon, melyen átlépve a döntő csatát meg kellett vívni. E lépés megtételére egy kívülről érkezett alkalom nyújtott lehetőséget.

Az Országos Szabadtanítási Kongresszus

Az 1907. október 2–5. között Pécsen megtartott *Országos Szabadtanítási Kongresszus* a magyar művelődéstörténet fontos állomása, máig számon tartott és vitatott eseménye.³¹ Az ország értelmiségének kiemelkedő képviselői néztek itt szembe az iparosodó nemzet felemelése, modernizációja érdekében? A kongresszus közvetlen témája az iskolán kívüli felnőttoktatás, a „szabadtanítás” tartalma és szervezeti formája volt, s az ország könyvtárügye szempontjából nagyon fontos mozzanat, hogy a tanácskozáson a könyvtárak nagy hangsúllyal szerepeltek, mint az iskolán kívül képzés nélkülözhetetlen intézményei. Ugyanakkor itt ütközött meg a leglátványosabban a kétféle út: a hagyományos nemzeti kultúrától leszakadt proletár tömegek lassú, szerves „beemelése” a tradicionális nemzeti, valláserkölcsi, polgári értékek világába, vagy számukra egy radikális új, a konzervatív értékekkel szemben más, modern (liberális vagy

szocialista) értékrendet közvetítő kultúra nyújtása. Ezeknek az alapkérdéseknek a megvitatására hirdették meg 1906 decemberében a kongresszust.

1907 őszén a megelőző országos események a tervezett vitáknak új hangsúlyt adtak. 1906-ban a munkástanfolyamok önálló intézményeként létrejött Társadalomtudományok Szabad Iskolájának igazgatója Jászi Oszkár lett, aki a tanfolyamok célját – többek között – „a megrendült vallási erkölcs helyébe új morál kialakításában” jelölte meg. Apponyi Albert vallás- és közoktatási miniszter mintegy válaszként felszólította az Országos Közoktatási Tanácsot: dolgozzon ki tervezetet a felnőttművelés központi koordinálására, mivel – a választójogi küzdelmek idején – „csak a közérdek ártalmával tűrhető az az állapot, hogy az összes polgári népességből csak 51,4% tud írni és olvasni, majdnem fele nem rendelkezik tehát az általánosabb, körültekintő tájékozódás legelemibb eszközeivel és végképp egyes merészebb, de kevésbé önzetlen vállalkozó személy közvetlen hatásának van kitéve.”³² A lépések a polgári radikális és a szociáldemokrata művelődéspolitikai törekvések adminisztratív visszaszorítására irányultak, s ennek keretében Apponyi kormányellenőrzés alá akarta vonni a Társadalomtudományi Társaság egyik fontos szócsové, a Szabadtanítást. A tervezett intézkedések megvitatására a Szabadtanítás már korábban összehívott kongresszusára fölvonultak egyrészt a konzervatív kultúrpolitika, másrészt a radikális gondolkodás legmarkánsabb képviselői.

A liberális alapokon állók stratégiáját a kongresszus nyitó ülésén Pikler Gyula egyetemi tanár nagyívű előadása fogalmazta meg: „A szabad oktatás körébe csak a tárgyilagoss és valóban tudományosan leszűrődött ismeretek valók, semmiféle felekezeti, politikai, társadalmi vagy tudományos egyoldalúságnak ott nincsen helye.”³³ Pikler ezzel a formulával – mint előadásában ki is fejtette – a valláserkölcsi és hazafias elemeket kívánta kizárni a szabadtanítás köréből.

A *könyvtári szakosztály* első előadójaként Ferenczi Zoltán a népkönyvtárak szervezeti kérdéseit tárgyalta, elhatárolódva az ideológiai problémáktól. (A fővárosi könyvtárügy szempontjából fontos bejelentése volt, hogy az Országos Tanács felhívást készül intézni a nagyobb városokhoz közkönyvtár létesítése ügyében.³⁴)

Szabó Ervin *Általános irányelvek a népkönyvtárak könyveinek megválogatására* címen tartott előadása és az e címmel megjelentett, előre elkészített tézisei (az ún. *szillabus*)³⁵ a könyvtár ideológiai kérdéseire összpontosítottak: a népkönyvtár társadalmi céljára s az ebből fakadó állományépítési elvekre. Szabó voltaképpen a Pikler Gyula nyitó előadásában is kifejtett liberális művelődéspolitikai stratégiát fordította le a könyvtárügy nyelvére. A paternalista, manipuláló könyvtárral szemben a következetesen liberális könyvtár képét vázolta fel, melynek célja az ismeretek felkínálása és nem a nevelés, olyan könyvtárképet, melyben kizárólag a tudományosság és az esztétikai színvonal jelentik az értékmérőt. Ezzel kizárta a hagyományos népkönyvtár jellegzetes nevelői szerepét: „Nem tartozhat a népkönyvtár feladatai közé, hogy a 'hazafiságot', 'vallást', a 'nemzeti eszmét' stb. védelmezze, terjessze.”

Szabó Ervin előadásában a különböző irányzatokhoz tartozó értékek pluralizmusa mellett foglalt állást. Ha a tudományosság a kizárólagos értékelv, akkor ez kizár bármiféle irányzatosságot. A népkönyvtár ezek szerint nem szegődhet *egyetlen* társadalmi, politikai vagy tudományos irányzat szolgálatába, sőt, az olvasó elé kell tárnia „a világmozgató problémák legjobb képviselőinek nézeteit, mert csakis a vélemények harcából alakul ki az öntudatos lét.”

Miközben Szabó Ervin a szépirodalom, a művészi és műszaki irodalom terén a tudományos és esztétikai mérce mellett azt kívánja a könyvtárak polcain látni, „amit a tömegek *tényleg* élvezettel olvasnak”, a társadalmi kérdéseket tárgyaló műveknél más szempontot is megjelöl: „... azt kell nyújtani, ami a munkásság gazdasági, társadalmi és politikai törekvéseivel és harcaival közvetlen vagy közvetett vonatkozásban van, ami ... fegyvereket szolgáltat.”

Az alapelvek leszögezése mellett Szabó beszédében korának népkönyvtári gyakorlatát, annak paternalista szellemét és alacsony színvonalát is kíméletlenül kritizálta.

Szabó Ervin elsődleges célja szereplésével a kibontakozó kultúrpolitikai harcban a radikális polgári erők támogatása volt a konzervatívokkal szemben. Ugyanakkor a pécsi konferencia mintegy laboratóriumi kísérlet is volt számára, mely előrevetítette az új könyvtári koncepció esetleges budapesti megvalósításának várható társadalmi fogadtatását. Ez azért is fontos volt, mert egy új típusú nyilvános városi könyvtár létrehozása bizonyos fokú társadalmi konszenzust feltételezett.

A pécsi konferencia vitája³⁶ éppen ennek a konszenzusnak összeszűkülő lehetőségét mutatta, illetve a hazai kulturális élet polarizációját, az ellentétek végletessé válását. A könyvtári témával kapcsolatban (többségükben csak annak apropóján) felszólalókat világnézeti hovatartozásuk mereven szembeállította: Szabó nézeteinek liberalizmusát még a mérsékelt konzervatívok is elutasították a másik tábor képviselői viszont nem csak egyetértéssel fogadták, hanem – kimondva-kimondatlanul – kevesellték is, közvetlenebb egyház- és kormányellenes harcra szólítva fel. A szélsőséges álláspontok már a távolabbi jövő diktatórikus művelődéspolitikáit vetítették előre. (A szituáció érzékeltetésére: Szabó Ervin előadásához szenvedélyes hangon hozzászólt a Tanácsköztársaság jövődő népbiztosa és a Horthy-korszak jövődő minisztere is.)

Befolyásolta a fogadtatást az a körülmény is, hogy a nemzeti eszmével és a vallással szemben a könyvtárban semlegességet hirdető Szabó Ervint a hallgatóság mint a nemzeti eszmével és a vallással határozottan szemben álló ideológust ismerte meg korábbi, Népszava-beli cikkeiből.³⁷ Még azok a higgadt hozzászólók is, akik elfogadták Szabó Ervin koncepciójának alappilléreit: a tudományos illetve esztétikai értékrendet és a toleranciát szemben a világnézeti kizárólagossággal, gyanakvással fogadták a meghirdetett semlegességet. Az irodalomesztéta *Négyesy László* például nem tudta elfogadni, hogy Szabó „a tilos tendenciák között csak a hazafiságot, a nemzeti eszmét és a vallást nevezi meg, mégpedig a stigmatizáló idézőjelek között, ezzel ellenkező tendenciáknak ad

támaszt.”³⁸ Más hozzászólók, ugyancsak a kompromisszum útját keresve, elfogadták a Szabó által javasolt értéktoleranciát, de azt a szélsőséges eszmék, és a „pártirodalom” kizárásával akarták kiegészíteni.

Mit jelentett a pécsi kongresszus a fővárosi könyvtárügy szempontjából tekintve? Bár a kongresszuson formálisan mindvégig csak a meglevő népkönyvtárak kritikájáról s azok szerepvállalásáról volt szó, valójában a résztvevők egy új könyvtártípus koncepciójával is szembekerültek. A public library *formai* jegyeit a szakma és a művelődéspolitikai már korábban is jól ismerte és kíváncsúnak is tartotta, ezt Ferenczi Zoltán előadása pontosan tükrözte, de a könyvtári szakemberek nem néztek szembe az alapkérdésekkel: miben különbözik a régítől az új könyvtár társadalmi szerepe? Mennyiben más az ideológiája s az ezt megtestesítő gyűjtőköre? A pécsi kongresszus után már a hivatalos könyvtárpolitikának, a Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsának is egyértelműen állást kellett foglalnia ezekben a kérdésekben.

A pécsi kongresszus tehát elősegítette a könyvtárpolitikai nézetek tisztázását, de kérdéses, hogy hogyan befolyásolta a megvalósítás gyakorlati lehetőségét a kérdések túlfűtött átpolitizálásával. Míg annak idején György Aladár a népkönyvtárakat a kelet-európai fejlődés természetes (de majd felváltandó) elemének tekintette, Szabó Ervin az osztályharc eszközének, a munkásság ellen irányuló fegyvernek minősítette azokat, s ezzel rendkívül megnehezítette a konszenzus kialakítását az új könyvtári forma kérdésében egyfelől a radikális polgári értelmiség illetve a szocializmus híveinek tábora, másfelől a világnézetileg konzervatív alapon álló, de a reformokat sürgető másik értelmiségi tábor között. Az együttműködés lehetősége Pécs után mindvégig borotva-élen táncolt. Szabó Ervin hat év távlatából a „nem jól sikerült pécsi kongresszus”-ról írt.³⁹

A Fővárosi Könyvtár műhelymunkája

A Fővárosi Könyvtár Értesítője legelső számában Szabó Ervin programadó cikke a kar-mester intése volt a zenekarnak: a továbbiakban e periodikum számaiban sorra megszólaltak az intézmény könyvtárosai, új vonásokkal gazdagítva a public library-ről kialakuló képet. Többször egy-egy ország helyzetét ismertették, a szakirodalom vagy személyes tapasztalatok alapján.

A tanulmányok között voltak olyanok is, melyek a később hivatalossá vált koncepciótól eltérő nézeteket fejtettek ki, ilyen volt – eltérő megközelítéssel – Gárdonyi Albert és Staindl Mátvás tanulmánya.

Gárdonyi Albert *A városi könyvtárak feladatai* címmel fogalmazta meg elvi alapvetését.⁴⁰ Kiindulópontja, hogy „a városi könyvtárak számára hármas célt lehet megjelölni: szükség van 1. tudományos közigazgatási könyvtárra, 2. várostörténeti könyvtárra és 3. általános közművelődési könyvtárra. Az első a közigazgatás érdekeit szolgálja, a második

muzeális jellegű intézmény, a harmadik pedig a közművelődés terjesztésére van rendelve." Másutt: „A közigazgatási és a várostörténeti könyvtáraknál fontosabb a közművelődési könyvtárak felállítása." Gárdonyi koncepciója tehát Szabóénál erőteljesebben hangsúlyozza a várostörténet fontosságát és nem szól a társadalomtudományi irányba való fejlesztésről.

Gárdonyi – akárcsak a népkönyvtárakról írt korábbi tanulmányában – itt is kitér a központ – hálózat kérdésre. „Célszerűnek látszik egy nagy központi könyvtár felállítása, míg a kerületekben inkább olvasótermek s kézikönyvtárak tartandók fenn, melyek a városi közlekedési eszközök állandó tökéletesedése folytán könnyen összeköttetésbe hozhatók a központi könyvtárral, amely lehetőleg sokirányú könyvanyaggal szerelendő fel." S a központnak nem csak sokirányú anyaggal kell rendelkeznie, hanem mindezt a különböző „kultúrfokok" számára is biztosítani kell, „s ezzel megszűnik a különbség a népkönyvtár és a tudományos könyvtár között." Gárdonyi tehát egy általános gyűjtőkörű közművelődési könyvtárat képzel el a központban, ebben ismét eltér Szabó Ervin központ-képétől. A múltat is másként látja: „Budapest székesfőváros könyvtára eleinte általános közművelődési könyvtárnak volt tervezve, amely közigazgatási szakmunkákat s a város történeti emlékeit is gyűjtötte volna. Miután azonban a város nem biztosíthatott számára e sokoldalú feladatnak megfelelő javadalmazást, meg kellett szorítani tárgykörét."

Egészen más irányban tért el a Szabó Ervin-i koncepciótól Staindl Mátyás publikációja *A dresden-plaueni népkönyvtárról* címmel.⁴¹ Az ebben bemutatott intézményben a könyvtáros „személyesen érintkezik minden olvasóval, s alkalma nyílik megfigyelésre, bíztatásra és vezetésre." Az olvasók „megfigyelése és vezetése" érdekében Hofmann – mert *Walter Hofmann* elhíresült kísérleti könyvtáráról van szó – nem csak a szabadpolcot utasítja el, hanem az indikátornak (az adott pillanatban rendelkezésre álló könyvek cédulás nyilvántartásának) azt a hagyományos módját is, melybe az olvasó maga is beletekinthet. Drezdában ugyanis a könyvtárosnak le kell tagadnia a könyv bentlétét, ha a „fiataloknak nem ajánlható" vagy az „intelligensebb olvasóknak való" jelzetű könyvet nem megfelelő (jelzetű) olvasó kéri.

Staindl Mátyás érezhető egyetértéssel ismertette Hofmann könyvtárpedagógiai módszerét, mely sok vonatkozásban ellentétben állt a Szabó Ervin által hangoztatott liberális könyvtári elvekkel. (A cikk észrevétlen maradt, Gulyás Pál csak akkor szólal majd meg, mikor ugyanezt a rendszert 1915-ben Dienes László még nagyobb nyomatékkal és egyetértéssel, „szociálpedagógia" címszóval újra ismerteti.)

A HIVATALOS KÖNYVTÁRPOLITIKA LÉPÉSEI MODERN NYILVÁNOS KÖNYVTÁR LÉTREHOZÁSÁRA

Budapesten *Wlassics Gyula*, mint a Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsának elnöke tett tapogatózó kísérletet egy public library-szerű nagy nyilvános könyvtár létrehozására, mely egyesítette volna a tudományos és a közművelődési könyvtári funkciókat. Tervét ekkor a Nemzeti Múzeum könyvtárára, illetve a legnagyobb budapesti könyvtárak összevonására építette. „Nagy haladás lenne, ha [...] a Múzeum könyvtára eddigi szűk keretéből általános nagy könyvtárrá alakíttatnék” – írta a Múzeumi és Könyvtári Értesítőben. Az új könyvtár *Wlassics* elgondolása szerint fiókhálózata révén töltötte volna be közművelődési könyvtári szerepét: „Az ily központosított nagy könyvtár, esetleg az ő fiókkönyvtárával, könyvkiadóhelyeivel és fiókolvasótermekkel sok előnyt egyesíthetne magában.”⁴² A terv illuzórikus volt, feltehetőleg ennek belátása után fordult *Wlassics* figyelme a Fővárosi Könyvtár felé, mely – jogállásánál fogva – erre a szerepre alkalmasabbnak látszott.

Ferenczi Zoltán

Ezzel párhuzamosan szóba kerültek a vidéki városok is. *Ferenczi Zoltán* (irodalomtörténész, könyvtáros, ekkoriban az Egyetemi Könyvtár igazgatója) már 1907-ben megfogalmazta: „Hazánk minden [...] nagyobb városában amerikai mintát szem előtt tartó olyan városi könyvtárat kell létesíteni, amely központja legyen a városi s esetleg a közelebbi vidéki összes népkönyvtári működésnek.”⁴³ *Ferenczi* kísérletet is tett néhány nagyobb vidéki városban, a városvezetést a helyi könyvtárak összevonása révén egy korszerű nyilvános könyvtár megteremtésére kívánta rábírní. Erről a kezdeményezésről *Wlassics* számolt be Szombathelyen: „Nem győzöm eléggé ajánlani [...] a vidéki városokban létező könyvtárak egyesítését egy-egy városi könyvtárban. Ennek lelkes híve *Ferenczi Zoltán*. [...] Erre az egyesítésre kényszerezőközök nem igen alkalmazhatók, csak a célszerűség értékének okok fölismerése lehet itt döntő.”⁴⁴ A korszerű városi könyvtárak megteremtésének ügyében *Wlassics* 1909-ben emlékiratot terjesztett be *Apponyi Albert* vallás- és közoktatásügyi miniszternek is.⁴⁵ Az erőfeszítések azonban nem jártak sikerrel.

Könyvtárak egyesítése, egy életerős, nagy könyvtár létrehozása, a közművelődési funkciók vállalása, fiókhálózat szervezése – ezek a gondolatok fognak majd visszatérni a fővárosi nyilvános könyvtár létesítését sürgető 1910-es Emlékiratban is.

A nézőpontok közeledése:

Gulyás Pál kézikönyve – Szabó Ervin reflektálása

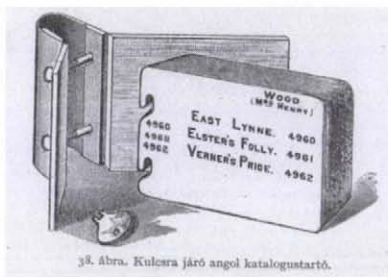
Megérett az idő arra, hogy a Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsa az eddiginél konkrétabban, és mintegy hivatalos formában is összegezze állásfoglalását a közmű-

velődési könyvtárak s ezen belül a városi könyvtárak fejlesztésével kapcsolatban. (Erre a pécsi kongresszus vitái is rákényszerítették a Tanácsot.)

Az összegezés munkáját a Tanács népkönyvtári előadója, Gulyás Pál végezte el *A népkönyvtárak szervezése, fenntartása és kezelése* című kézikönyvében, mely a Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsának megbízásából készült és az Országos Főfelügyelőség kiadványaként jelent meg.⁴⁶ Gulyás – Pécs után – nem kerülhette meg az alapvető kérdést: kié is voltaképp a közkönyvtár és mi a célja? Anglia példája – válaszol a kérdésre könyvében Gulyás – erre egyértelmű választ ad: az angol polgár a saját közvetlen szükségleteit szolgáló könyvtárt hajlandó adóján keresztül fenntartani. Ez a teljesen kielégítő megoldás. S ha a könyvtár gazdája az azt fenntartó polgár, annak célja sem lehet valamely kívülről oktroyált eszme. A közkönyvtárnak „csupán egyetlen célja, egyetlen természetes feladata van: jó, minden irányzatosság nélkül összeválogatott könyvanyaggal a nép minden rétegét nemesen elszórakoztatva a magasabb művelődésre vezetni.” Következésképp nem lehet a közkönyvtár célja

- antiszocialista propaganda,
- vallásos propaganda,
- az osztályharc szítása.

A kézikönyv tehát – s ez a Tanács hivatalos álláspontjának is tekinthető – alapján

38. Ábra. Kulcsra járó angol katalogustáró.

Illusztrációk Gulyás Pál
népkönyvtári kézikönyvéből

véve magáévá tette a közkönyvtár célrendszerének liberális alapon nyugvó megközelítését.⁴⁷ Szabó Ervin, aki fontosnak tartotta az azonnali nyilvános reagálást, a Népművelés című lapban így kommentálta ezt: „Valóban, egyebet mi sem mondtunk [ti. Pécsen. K. S.] s nem is akartunk: örülünk, hogy az akkor legenyhébb jelzővel hazaárulónak bélyegzett vélemény íme hivatalos vélemény lett.”⁴⁸

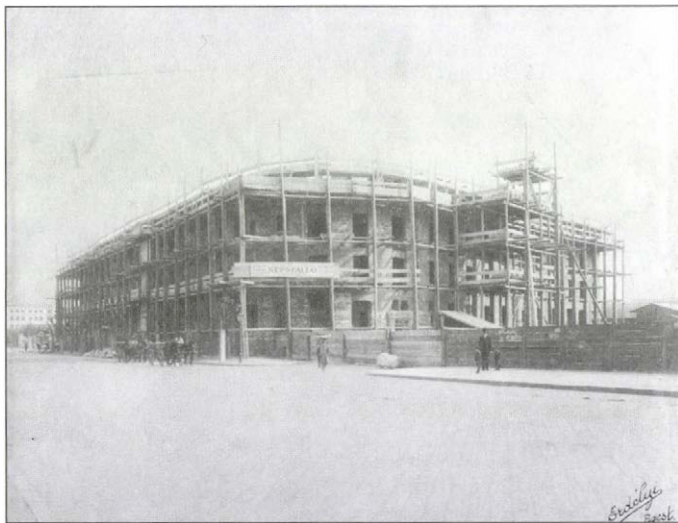
A leglényegesebb ponton tehát konszenzus alakult ki Szabó Ervin és a hivatalos álláspont között, ez egyben üzenet is volt a fővárosnak, biztatás a megvalósításra. Ugyanakkor azonban megmaradt a feloldhatatlan ellentét is egy másik, meghatározó – és a jövőben majd fontos szerepet játszó – ponton: a Kézikönyv kizárta a közkönyvtári célok közül „az osztályharc szítását”, a gyűjtőkörből pedig ennek megfelelően „az olyan művet, melyben szűkkeblű irányzatosság nyilatkozik meg, akármiféle párt vagy felfogás érdekében.”⁴⁹ Szabó Ervin ezt természetesen nem tudta elfogadni: „Csak adjatok hát az olvasónak jó regényeket, akkor majd kikényszerítik maguknak a tudományos irodalomtól is azt, amire mint harcosoknak szükségük van, s hiába próbálják ezt a „pártirodalmat” a népkönyvtárakból kizárni [...] Sokszor megértük már, hogy ami egyszer egy kis párt megnyilatkozása volt, rövidesen uralkodó nézet, 'közvélemény' lett.”⁵⁰

A fenti – nem csekély – konfliktusforrástól eltekintve a Kézikönyv konszenzust kínál a fővárosi könyvtár vezetésének, a főváros vezetését pedig nyíltan is felszólítja a cselekvésre: „A főváros egyáltalán semmit sem áldoz népkönyvtárakra, mert azt csak nem tekinthetjük áldozatnak, hogy egyik-másik egyesületi alapon keletkezett népkönyvtárat megtűr középületeiben, s néha-néha egypár száz korona segílyt adományoz. Községi népkönyvtárak felállítására s fenntartására még csak nem is gondol. Szomorú tünet, hogy a közelmúltban, mikor a főváros új, 200 milliós kölcsön felvételével akart lendíteni szükségletein, s a kerületek egymással vetélkedve dolgozták ki a közgyűlés elé terjesztendő szükségletek lajstromát – szó sem esett arról, hogy ideje volna kerületenkint külön községi népkönyvtárakat felállítani, melyek kielégítenék a lakosság szellemi szükségleteit.” Szabó Ervin tömör megjegyzése erre: „Nem lehet, hogy igazat ne adjunk a szerzőnek.”⁵¹

A FŐVÁROSI SZOCIÁLPOLITIKAI PROGRAM

A public library létrejöttének talán legfontosabb feltétele – a mintaképpül szolgáló angol példák nyomán állíthatjuk ezt – egy dinamikus értelmiségi csoport kialakulása, mely aufklérista, filantróp vagy szociális meggyőződésből vállalja ezt az ügyet, s mely társadalmi befolyásánál fogva képes terveit megvalósítani. Magyarországon a 20. század

A Bárczy-féle program keretében 1911-ben épült Népszálló

legelső éveiben nem sorakozott fel társadalmi erő a public library mozgalom mellett, hiába fogalmazta meg már ekkor a könyvtári elit annak szükségességét. Az évtized második felében azonban a fővárosban Bárczy István körül kialakult a fiatal értelmiségiek „szociális belátású” csoportja. Olyanok, akik „úgy érezték, a modern társadalom sorskérdései a nagyvárosokban dőlnek el. S a városigazgatás, nem utolsó sor-

ban az ő munkájuk révén, olyan eszköztárra tesz szert az alsó rétegek lakókörnyezetének, higiéniai kultúrájának, szabadidő eltöltési szokásainak, a rekreáció egész szférájának kialakítása terén, ami kihúzhatja a társadalmi ellentétek méregfogát.”⁵²

A budapesti modern nyilvános könyvtár létrejöttét előkészítő tényezők közül a legkövetlenebb hatású az a nagyarányú szociálpolitikai, (azon belül építési) program volt, melynek előkészítése 1907-ben kezdődött, s mely 1909 tavaszán indult el a fővárosban. A program legfőbb vonásait egy előterjesztés foglalta össze, melyet március 24-én Bárczy István és Wildner Ödön a mérnök Kabdebó Gyula közreműködésével a közgyűlés elé terjesztettek. Az előterjesztést a tanács egész terjedelmében elfogadta, s megindulhatott a lakótelepekre, bérházakra és szociális intézményekre kiterjedő, átfogó épít-

Az újonnan épült Százados úti iskola 1911-ben

kezés.⁵³ „Budapest ezen építkezési program elfogadásával lépett rá az aktív szociálpolitika útjára, ettől az időtől beszélhetünk a községi közigazgatásban szociálpolitikáról.”⁵⁴

A városvezetés a szociális gondoskodást elválaszthatatlan egységben szemlélte a kultúra terjesztésével. Nem véletlen, hogy a lakásépítési program és a közművelődés, így a városi könyvtár ügye is igazgatásilag egy egységhez került, a Szociálpolitikai és közművelődési osztályhoz, Wildner Ödön irányítása alá.

Wildner Ödön

„Bárczyék koncepciójának lényeges eleme volt az is,” – írja a programról Sipos András⁵⁵ – „hogy az életmódreformot hordozó, a társadalmi konfliktusok kezelésének új eszközeit jelentő intézmények – vagy a fontosabb intézmény-típusok legalább egy-egy mintaintézménye – olyan megjelenéssel valósuljon meg, melyen nem érződik „szegényszag”, a „hazai viszonyokhoz szabott” szerény kivitel; mely mintául szolgáló külföldi metropoliszokban is megállná a helyét.”

A program a várost behálózó kislakástelepek mellé eredetileg szociális intézményeket, így könyvtárakat is tervezett, másrészt pedig a szociális-művelődési szerepet betöltő létrehozandó intézményeket, népházakat, népotthonokat is nyilvános könyvtárakkal kívánták ellátni.⁵⁶ A terv szerint így a könyvtárak egész sora jött volna létre, s ezeket már könyvtárpolitikailag is szervezni kellett.

Gyakorlatilag ez a Bárczy és Wildner által inspirált szociálpolitikai program tette nem csak lehetségessé, hanem megkerülhetetlenné is a fővárosi könyvtári hálózat megszervezésének ügyét, s ennek keretében lehetett elfogadtatni a nagyszabású központi könyvtár tervét.

A MÚZEUMOK ÉS KÖNYVTÁRAK ORSZÁGOS TANÁCSÁNAK EMLÉKIRATA

A BUDAPESTEN LÉTESÍTENDŐ KÖZMŰVELŐDÉSI KÖNYVTÁR ÜGYÉBEN

1910. február 21-én Wlassics Gyula, a Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsának elnökeként emlékiratot terjesztett a fővárosi tanács elé „a Budapestén létesítendő közművelődési közkönyvtár ügyében”.⁵⁷ Ez volt az első olyan hivatalos dokumentum, mely egy létesítendő közművelődési könyvtár ügyét a főváros számára konkrétan megfogalmazta, ez vált kiindulópontjává a közművelődési könyvtárhálózat megszervezéséért tett további lépéseknek.

Wlassics Gyula

„Köztudomású, hogy a fő- és székváros még a múlt évszáz utolsó tizede óta tart fenn egy fő- és székvárosi könyvtárt” – írja a tanácsi Emlékirat. – „Ez azonban nem tulajdonképpen közművelődési, hanem városkormányzati, municipiális könyvtár. Így ez a könyvtár a nagy népesség műveltségére nem hatott s nem is hathatott [...] De megfelelő módon ez is átalakítható volna közművelődési közkönyvtárrá, ha mellette vagy belőle a t.képpen nagy népesség számára egy nagy arányú városi közművelődési könyvtár fejlesztetnék [...] Budapestén a fő- és székváros által a könyvtárügynek a fő- és székváros viszonyaihoz alkalmazott angol-amerikai példa szerint alkotandó berendezését javasoljuk, még pedig egy központi közművelődési közkönyvtár fölállítása s szükség szerint ennek vezetése alatt kifejlesztendő kerületi fiókkönyvtárak által.” Ezért „Vegye föl a fő- és székváros a maga városfejlesztő programjába a legközelebbi jövő feladatai közé egy fő- és székvárosi közművelődési nyilvános közkönyvtár alapítását, esetleg a meglevőnek ilyenné fejlesztését...”

A hivatalos javaslatot Wlassics, nyilvánvalóan a városi vezetőség megnyerése érdekében, publicisztikai formában is megismételte, nyomtatékosította. „A fővárosban egy nagyobb közművelődési könyvtár létesítése elodázhatatlan és elsőrendű közművelődési szükséglet” – írta cikkében. „Azt szeretnők elérni, hogy olyan köztudat fejlődjék ki a főváros értelmiségében, hogy a közművelődési könyvtár épp oly szükséges, mint a jó kövezet, világítás, közbiztonság stb.”⁵⁸

A javaslat a legszerencsésebb időpontban érkezett. 1910 „kegyelmi pillanatában” – rövid időre – egybekapcsolódtak a különböző csoportok törekvései: Wlassics, Ferenczi és a „hivatalos” könyvtárügy egyfelől, Bárczy és mögötte a szociálreformerek szűk csoportja másfelől, végül Szabó és a mögéje felzárkózó szakmai csapat – eltérő eszmei alapokon ugyan, de rokonítható eszközökkel törekedtek a fővárosi művelődésügy és intézményhálózat megújítására. S e pillanatban támogatta törekvéseiket a városi házán kialakult közvélemény is.

Az Országos Tanács emlékiratát Szabó Ervin kapta meg véleményezésre. Ez meghatározó mozzanat: bár a hivatalos formula szerint Szabó megbízása „Thirring Gusztáv igazgató távolléte” miatt történt, valójában Bárczy ezt a könyvtár egész jövőjét meghatározó állásfoglalást aligha véletlenül bízta Thirring megkerülésével Szabó Ervinre. Mindez Bárczynak a terv iránti készségét jelzi. A következőkben minden fontos dokumentum megírására közvetlenül Szabó kapott megbízást, aki csak két év múltán nyerte el formálisan is az igazgatói kinevezést, de gyakorlatilag 1910-től a fejlesztési ügyekben a könyvtár tényleges vezetőjének számított.

Szabó Ervin az április 2-án beadott *Véleményében*⁵⁹ egyértelműen helyeselte Wlassics javaslatát és indítványozta a városi könyvtár általános közművelődési könyvtárrá fejlesztését. Ajánlását jó taktikai érzékkel kötötte össze a könyvtár elhelyezésének elodázhatatlan kérdésével.

Szabó Ervin *Véleményében* a Wlassics-féle emlékirathoz képest két új elem szerepelt:

1. „Kooperáció létesítése hasonló irányú társadalmi tényezőkkel, amelyek a költségek egy részét vállalnák, és a már meglevő könyvtárak beleolvasztása.”
2. Az emlékirat vaglyagos fejlesztési javaslatával szemben (mely szerint a régi *mellett vagy belőle* lehetni a központi közművelődési könyvtárat létrehozni) Szabó Ervin egyértelműen és kizárólagosan az utóbbit javasolja, és pedig olyképpen, hogy a meglevő könyvtár „nagy tudományos, de főként társadalomtudományi könyvtárrá” váljék, s mint ilyen létesítsen „szárnykönyvtárakat”.

A jövőben ez a két javaslat vált a szakmai viták gyújtópontjává.

Egyelőre azonban nem a vitáknak, hanem az optimista terveknek, a fejlesztéssel való általános egyetértésnek az időszaka következett, a Fővárosi Könyvtár ügye most valóságos diadalmenetnek látszott.

Az események felpörögtek.

Április 2-án Szabó Ervin átadta *Véleményét*. Április 13-án a fővárosi közgyűlés előtt Lengyel Endre egy modern közkönyvtár felállítását javasolta, „kerületi fiókkönyvtárakkal és olvasószobákkal, a Fővárosi Könyvtár dotációjának felemelésével és a személyzet megfelelő szaporításával” s mindehhez egy új könyvtárárpületet, az egymillió koronás millenniumi alap felhasználásával,⁶⁰ április 27-én pedig a fővárosi Könyvtári bizottság tárgyalta az Emlékiratot és a *Véleményt*, szükségesnek és halaszthatatlannak ítélve a nagy közművelődési könyvtár létesítését. Az előmunkálatok elvégzésére Szabó

Ervin kapott megbízást, aki teljes energiájával belevetette magát az új könyvtárért folyó harcokba. Életrajzírójának pontos jellemzése szerint: „Állását soha nem tekintette szinekúrának, munkáját mindig a tökéletesség igényével, sőt némi pedantériával végezte, de a könyvtár eddig [1910-ig. K. S.] inkább bázis, 'Hinterland' gyanánt szolgált munkájához, harcaihoz, most viszont harci cél és harci terep lett, egy időre egész érdeklődése központjába került.”⁶¹

A NYILVÁNOS KÖZKÖNYVTÁR TERVE: SZABÓ ERVIN EMLÉKIRATA ÉS ANNAK FOGADTATÁSA

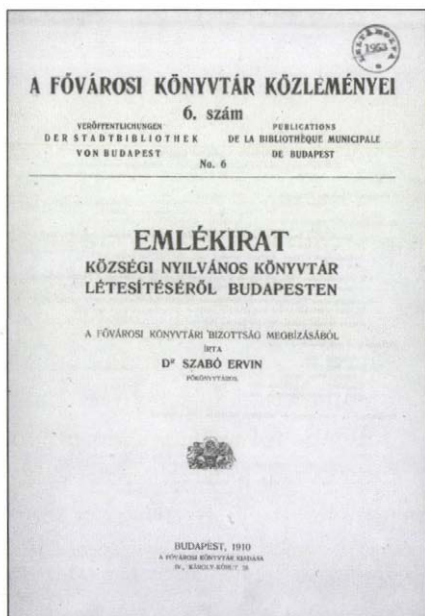
Május második felében Szabó Ervin visszavonult Sárszentágotára, s három hét múlva terjedelmes tanulmányt tett le az asztalra, melyet Emlékirat névvel a könyvtártörténet azóta is a magyar könyvtári szakirodalom klasszikus alkotásai közé sorol.⁶²

Az Emlékirat

Szabó Ervin csaknem valamennyi könyvtári vonatkozású írása valamely aktuális feladat megoldását szolgálta, röviden és célrátörően, mind „valamilyen hadállásból származott” (Kóhalmi Béla⁶³). Az Emlékirat is pontosan meghatározott gyakorlati céllal íródott,

olvasóit, a főváros kulturális életének véleményadó személyiségeit akarta megnyerni a tervezett könyvtár gondolatának, a cél azonban most átfogóbb és egyetemesebb volt minden előzőnél, ezért az Emlékirat is átfogóbb, egyetemesebb (Kóhalmi Béla szavaival: enciklopédikusabb) írásmű, mint a korábbiak. Egyszerre kívánt a laikusokhoz és a könyvtári szakmához szólni.

Szabó Ervin érvelésében az általánosabb, mindenki által könnyebben elfogadható elvekből indul ki: a public library típusú modern könyvtár a fejlett ipari társadalom, a modern kapitalizmus teremtménye s egyben nélkülözhetetlen követelménye. Része a korszerű közoktatásnak, az iskolával egyenrangú intézmény, s mint ilyen a községi politika része. Ügyének vállalása nem hárítható el

*Szabó Ervin koncepciója a fővárosi
könyvtár megszervezéséről*

Budapest egyéb könyvtáira hivatkozva, hiszen – s ezt adatok sora bizonyítja – e könyvtárak együttesen sem képesek teljesíteni a közkönyvtártól joggal elvárható feladatokat.

S ha már az olvasó e ponton az érvek hatására elfogadta az új könyvtár szükségességét, az Emlékirat a következőkben színes ecsettel festi meg az új könyvtár eszményi képét: népes és sokszínű olvasóközönségét, gazdag és változatos állományát. (Az utóbbinál hivatkozva a friss konszenzusra Szabó nézetei és a Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsának álláspontja között.)

Végül következik a legnehezebbje: a megvalósítás költségeinek kérdése. Szabó itt azzal érvel, hogy ezek a költségek elfogadhatóvá tehetők a budapesti könyvtárak közötti kooperációk illetve a beolvasztások útján. Kétségtávol ezek a legkényesebb pontok, mert intézményi – s azon keresztül személyi – érdekeket érintenek. Szabó Ervin javaslatai:

- A nagy budapesti tudományos könyvtárak egyértelműen osszák fel maguk között a vállalt tudományterületeket, s a Fővárosi Könyvtár mint társadalomtudományi szakkönyvtár illeszkedjen ezek sorába. (Tehát a létrehozandó közművelődési fiókkönyvtárak központja egyúttal tudományos könyvtár is legyen.)
- A kisebb intézeti -, társulati -, egyesületi -, kaszinói könyvtárak számára Szabó Ervin kooperációt javasol. Ezek vagy „az új könyvtárban kapnának helyiséget és ennek fejében könyveiket a könyvtár forgalmába bocsátanák”, vagy az új könyvtárnak „mintegy kölcsönző fiókjaiként működnének.” Az utóbbi javaslat vonatkozik a Budapesttel határos községek (Kispest, Újpest stb.) könyvtáira is.
- A budapesti népkönyvtárak a terv szerint beleolvadnának az új nagy könyvtárba, állami és társadalmi dotációjukkal együtt. Kivételt képezne a Budapesti Könyvtár Egyesület és az Erzsébet Népakadémia könyvtára, ezek esetében is indokolt azonban a korporáció.
- Az iskolai könyvtárakat – mint „teljesen céljukvesztett intézményeket” – Szabó Ervin ugyancsak beolvasztaná az új könyvtár állományába. „Az iskolákban nincs másra szükség, mint a tanári szobában egy lexikonra, néhány kézi- és tankönyvre, szótárra és a legfontosabb pedagógiai folyóiratok folyó évfolyamának számaira.”

Az Emlékirat záró fejezete a Népházzal való kooperáció, a népművelési és felnőttoktatási feladatokból való részesedés gondolatát veti föl, ami anyagilag lehetővé tenné egy új kultúrpalota megépítését. Ennek csábító képét villantja föl műve végén Szabó Ervin: a terv megvalósulása „oly intézményt állítana a főváros dolgozó népe művelődési törekvéseinek szolgálatába, amely mindenképpen méltó volna egy, a magasabb kultúra nyomába törekvő nagyvároshoz.”

A fogadtatás

A mű megjelenése után elkezdődött a terv széles körű népszerűsítése. A 60 oldalas, táblázatokkal és fényképekkel dúsított Emlékiratot 500 példányban jelentették meg, a főváros valamennyi kulturális ügyekben kompetens személye és intézménye megkapta.

Megkapta a sajtó is, ennek köszönhetően az országos lapokban a terv bőséges és egyértelműen jó visszhangot kapott. Egyetértő ismertetést közölt a Népművelés is.⁶⁴

A megvitató-népszerűsítő kampány része volt a június 20-án tartott úgynevezett *szakértekezlet*⁶⁵ is. Erre a művelődési-, oktatási és társadalmi intézményeket, és azok kiemelkedő személyiségeit hívták meg, valamint a város vezetésének kulturális érdeklődésű képviselőit és a nagyobb vagy az ügyben érintett könyvtárakat. A Bárczy István elnökletével, Szabó Ervin aktív részvételével lezajlott értekezlet jól mutatta a terv fogadtatását: a könyvtárügyön kívül állók általános lelkesedésével szemben a könyvtárak több szakmai problémát is megfogalmaztak, elsősorban a jelenlegi Fővárosi Könyvtár jövődi funkciójával és a könyvtárak egyes csoportjainak beolvasztásával kapcsolatban. A könyvtár- és művelődésügy vezető személyiségei, bár nem értettek egyet Szabó Ervin társadalomtudományi könyvtári koncepciójával, de nem akarták az új fővárosi könyvtár ügyét akadályozni, ezért távol maradtak a szakértekezlettől. (Berzeviczy Albert, Wlassics Gyula, Ferenczi Zoltán, Fejérpataki László.)⁶⁶

Az értekezleten elhangzottaknál súlyosabb volt a szaksajtóban, a Magyar Könyvszemlében megjelent kritika.⁶⁷ A Gulyás Pál tollából származó terjedelmes (20 oldalas) írás részletesen – mondhatjuk: aprólékosan – elemezte-bírált az Emlékiratot, több lényeges kérdésben vitába szállva Szabó nézeteivel, de ezeknél is többet mondott a cikk egész hangvétele. Szabó írásának célratörő lendületét Gulyás tanáros pedantériával igyekezett eljelenítékteleníteni. Szabó Ervin találó jellemzése szerint: „Kevés jót hagy rajta, vagy pontosabban: ha lát is valami jót benne, arról nem igen szól, ellenben száz apró-cseprő kifogást el nem hallgat [...] Azt hittük eddig, hogy Gulyás Pál agitációja a községy nyilvános könyvtár érdekében azt a célt szolgálja, hogy létesítésének könnyűségéről győzze meg a közvéleményt, ma szinte úgy látszik, mintha megriasztani akarná.”⁶⁸

Szabó Ervin a Magyar Könyvszemle következő számában válaszolt Gulyásnak, aki ugyanott még egy ellenválaszt tett közzé,⁶⁹ mindez azonban már csak a frontok megmerevedését eredményezte.

ELTÉRŐ SZAKMAI NÉZŐPONTOK AZ ÚJ KÖNYVTÁR KONCEPCIÓJÁRÓL

Az 1910-ben kibontakozott szakmai vita főbb területeit érdemes szemügyre vennünk, részint mert azok tovább éltek a későbbi időszakokban is, részint pedig – ha aktualitásuk később el is veszett – jól példázzák az 1910-es kezdeményezés szakmai problémáit.

Milyen funkciót kapjon a központi könyvtár?

A probléma abból származott, hogy szemben a gyakran idézett angol-amerikai példaképekkel, – ahol az esetek túlnyomó többségében egy eleve közkönyvtári intézmény-

nek induló könyvtár bocsátott ki fiókkönyvtárakat, s szemben a német példával is, ahol (pl. Berlinben) az új városi nyilvános könyvtár egyértelműen elkülönült a városigazgatási gyűjteménytől, Budapesten ez a szerep egy olyan könyvtárra várt, melyet városigazgatási gyűjteménynek szántak, de az idők során társadalomtudományi szakkönyvtári jelleget öltött. Adva volt tehát egy (többé-kevésbé) kialakult szakkönyvtár és egy nem szakkönyvtári feladat. A disszonanciát valami módon fel kellett oldani s meg kellett határozni: milyen is legyen az új központi könyvtár?

Wlassics Gyula javaslata – mint láttuk – a *mellette vagy belőle* fordulattal nyitva hagyta a kérdést, Szabó Ervin Véleményében egyértelműen a „belőle” álláspontját foglalta el, az Emlékiratban pedig szemléletes képet festett egy olyan nagy központi könyvtárról, mely egyfelől kielégíti a társadalomtudomány *kutatói* igényeit, másfelől a mesterségüket folytató szakemberek *gyakorlati* igényeit célozza meg: „a könyvtár tudományos részét [ti. a központi könyvtárat. K. S.] nem teoretikusok, hanem főként olyanok fogják használni, akik az olvasmányból közvetlen gyakorlati hasznot, új ismereteiket gazdasági és társadalmi helyzetük megjavítására akarják fölhasználni. Ezért kell, hogy az orvosok orvosi tudományt, a technikusok technikai irodalmat, fém munkásoknak vas-technológiát, varrónőknek talán divattörténetet, szóval mindenkinek a mesterségéhez szükséges könyveket megadhassuk.”⁷⁰

A júniusi szakértekezleten a legtöbb kérdés a központi könyvtár szerepét feszegette. Eltérő vélemények és javaslatok hangzottak el. Voltak, akiknek elképzelései a hagyományos általános tudományos könyvtárhoz álltak közelebb, magasra emeltebb mércével (*Alexander Bernát*), mások viszont inkább a régi népkönyvtár nagyra növelt képéből kiindulva a tervezett új intézmény fő feladatának a nevelést, a közművelődés terjesztését tartották, és nem is annyira az olvasók igényeinek kielégítését, mint inkább az olvasás vágyának felkeltését. (*Kőnig Gyula*). Voltak viszont, akik egyetértően és pontosan idézték Szabó Ervin koncepcióját: „Nem a tudományok művelésével foglalkozó szak-tudósok, hanem az illető szakkal foglalkozók igényeit akarják kielégíteni.” (*Feleki Béla*).

S ha már az új könyvtár sajátos közművelődési funkciója is problémát okozott, még súlyosabb kérdésként merült fel, hogyan illik bele ebbe a koncepcióba a társadalomtudományi könyvtár? A nagy tudományos könyvtárak megszólaló képviselői szerint: sehogy. *Szily Kálmán* a Magyar Tudományos Akadémia képviseletében „nem értett egyet a memorandummal, hogy ebbe a közművelődési könyvtárba mégis akar tudományos szakkönyvtárat bekapcsolni. Nem képes feltalálni a kapcsolatot a népkönyvtár és az államtudományi szakkönyvtár között. Csakis közművelődési könyvtár kell, semmiféle toldalékkal.” A záró mondat szó szerint ismétli *Ferenczi Zoltán* (az Egyetemi Könyvtár igazgatója) levélben közölt véleményét, aki szintén csak közművelődési könyvtárt kívánt „semmiféle toldalékkal”. A Nemzeti Könyvtár könyvtárosa, *Gulyás Pál* az Emlékiratot elemző, már idézett tanulmányában ugyancsak ellentmondást lát: Szabó szakkönyvtárat kíván működtetni, holott két lappal előbb „határozottan

kimondja, hogy az új könyvtár nem lesz a szaktudósok igényeire tekintettel". Sajátos kompromisszumot ajánl: „hasznosabbnak tartanók, ha jellegét továbbra is megőrizve a főváros tudományos könyvtára a tervezett új közkönyvtártól helyiség és javadalom tekintetében is elkülönítve tartatnék fenn [...] Az igazgatás és a könyvtári munka tudományos része közös tisztviselői karra volna bízható [...] Azt meg éppenséggel nem látom be, hogy miért ne lehetne az új könyvtár megalakításánál másból, mint a fővárosnak ma 80 000 kötetet számláló gyűjteményéből kiindulni. Amit Szabó itt ajánl, az lényegileg nem volna más, mint – névváltoztatás.”⁷¹

Szabó Ervinnek az ellenérvekkel szemben egy elvi és egy gyakorlati válasza volt. Elvileg arra hivatkozott, hogy a modern angol-amerikai public library-kben is található egy-egy kiemelt gyűjtemény, s erre a célra a társadalomtudomány, mely felé széles körű kereslet irányul, jól megfelel. Gyakorlatilag pedig azzal érvelt, hogy a társadalomtudományi könyvtár már létezik, nem lehet nem létezőnek tekinteni. Ami pedig Gulyás javaslatát illeti a két könyvtár párhuzamos fenntartására: „Az sem biztos, hogy egy nagy könyvtár létesítésére rábírható a fővárosi törvényhatósága, donquichottéria volna két nagy könyvtár létesítését proponálni.”⁷²

A vitának, mely a következő négy évben meg-megújult, végül is az ultima ratio, a fegyverdörgés vetett véget, szó szerint: az első világháború kitörésével lekerült a napirendről az új nagy könyvtár építésének lehetősége. A megoldatlan kérdés azonban a hamu alatt tovább izzott és 1914-ben majd 1919 eseményei után ismét előkerült.

Munkamegosztás és kooperáció a budapesti könyvtárak között

A három nagy budapesti tudományos közkönyvtár közötti kooperáció – sőt esetleg egyesítés – kérdése évtizedek óta napirenden volt. Szász Károly: *Közkönyvtáraink s az egy országos könyvtár* című tanulmányában már 1871-ben megfogalmazta az elvileg lehetséges megoldásokat,⁷³ az Emlékirat megírása előtt öt évvel, 1905-ben pedig Szily Kálmán tartott előadást erről a kérdéstről az Akadémia ülésén.⁷⁴ „Sokkal jobban szeretném, ha e három nagyobb könyvtár helyett már most egy nagy könyvtárunk lenne: egy nagy 'Nemzeti könyvtár' ” – mondotta, de a közeljövőben járható útnak a három könyvtár gyűjtőkörének és tevékenységének koordinálását tartotta, erre tett részletesen kimunkált javaslatot. – A kérdés a levegőben vibrált. Wlassics Gyula 1907-1908-ban ugyancsak felvetette az egységesítés gondolatát.

Szabó Ervin ezt a sort folytatta. Nem érintette az egyesítés ügyét (amit a negyedik intézmény, az új Fővárosi Könyvtár belépése tovább nehezített volna), viszont új elemként szerepelt nála a gyűjtőkörök radikális tartalmi elhatárolása, s azon belül a társadalomtudomány kiválása. Az Emlékirat azt ajánlotta a főváros nagyobb tudományos könyvtárainak, hogy „ha mindenik az irodalom más-más ágára specializálná magát, bizonyos, hogy rövidesen sokkal több tudományos könyvet bocsáthatnánk a kutatók

rendelkezésére, mint a mai, egymással konkuráló, egyforma általánosságra törekvés állapotában. Ebben a munkamegosztásban az új könyvtár is igen jól beilleszkedik.”⁷⁵

A gyűjtőkori megosztására tett javaslatot az érintett könyvtárak részéről hallgatás fogadta, a tervezett új könyvtár társadalomtudományi könyvtárrá fejlesztését pedig egyhangú elutasítás. Szabó Ervin 1910 őszén már kénytelen volt tudomásul venni javaslatának visszautasítását, s már csak saját könyvtára társadalomtudományi jellegét kívánta megvédeni: „De ha ez a megosztás nem is fog létrejönni – és ma már látom, hogy nem fog – akkor sem javasolhatom, hogy másból induljunk ki, mint a főváros mai könyvkészletéből” – írta Gulyásnak a Magyar Könyvszemlében megjelent kritikai cikkére válaszolva.⁷⁶

Az intézeti, egyesületi, társulati, kaszinói és más kisebb könyvtáraknak a kooperáció többféle formáját ajánlotta fel az Emlékirat. E téren nem annyira az elvi, mint inkább a gyakorlati szempontok voltak a meghatározók. A későbbiekben, a városi fiókkönyvtárak létrehozásakor esetről-esetre a gyakorlati helyzet határozta meg e javaslat megvalósítását.

Súlyosabb problémát jelentett, elvi és könyvtárpolitikai kérdéseket érintett az iskolai könyvtárak beolvasztására tett javaslat.

Az iskolai könyvtárak beolvasztása az új könyvtárba

Az új tervekkel kapcsolatban szükségszerűen felmerültek az ifjúság könyvtári ellátásának kérdései is. Korábban már láttuk, hogy a tanulóifjúság a kor olvasóközönségének talán legmostohábban kezelt rétege volt, a könyvtári ellátásuk egyike a legsúlyosabb kérdéseknek. Szabó Ervin a problémát egy radikális lépéssel megoldhatónak vélte: amerikai minták alapján⁷⁷ az Emlékiratban a községi iskolai könyvtárak teljes felszámolását, állományuk bekebelezését és a tanulóknak kizárólag a városi könyvtáron át történő ellátását javasolta. Meglepő, hogy Szabó Ervin ehhez a javaslatához, melyet minden fórum visszautasított, s melynek helyességét a távolabbi jövő sem igazolta, még négy év múlva is kitartóan ragaszkodott.

Az a gondolat, hogy az iskolákban – az iskolai könyvtári feladatok ellátása mellett – közkönyvtári feladatok is elláthatók, már jóval 1910 előtt is napirenden volt.⁷⁸ Szabó Ervinnél azonban alapjaiban másról volt szó: az iskolai könyvtárnak, mint intézménynek teljes megszüntetéséről. „Az iskolai könyvtárak teljesen céljukvesztett intézmények, amelyek sem didaktikai, sem oktató, sem gyönyörködtető hivatást nem képesek teljesíteni ... kár minden fillérért, amit a főváros az iskolai könyvtárakra költ” – írta az Emlékiratban.⁷⁹ Érvei a következők voltak:

- Az iskolai könyvtárak Budapesten gazdaságtalanul működnek. A 42 ezer kötetnyi ifjúsági irodalomra itt évi 51 ezer könyvkölcsönzés jut, tehát kötetenként 1,2, ezzel

szemben a példának tekintett angol-amerikai városi könyvtárakban az ifjúsági irodalom forgási sebessége 12-21 kötet között mozog.

- Az iskolai könyvtáraknak minden jóakarató fejlesztése reménytelen vállalkozás, mert előbb-utóbb felülkerekedik bennük az iskolai tekintély elve és az uniformizálás.
- A nevelők szakmai tájékozódását jobban fogja szolgálni, ha majd a városi könyvtár pedagógiai részlegéhez fordulnak. Helyben néhány alapvető kézikönyv is elégséges.⁸⁰

Az iskolai könyvtárak védelmét Gulyás Pál képviselte válaszcikkében, így vitázva Szabó érveivel:

- A kisiskolások ellátása könnyű megközelítést, tehát decentralizálást követel, a főváros területén ezért legalább 50 fiókra lenne szükség. Ez jelenleg megvalósíthatatlan.
- Az ifjúság olvasókedvét fokozó közkönyvtári szabadság az ifjúsági részlegekben csak látszólagos lehet, mert az iskolásgyerekek csakis a legnagyobb körültekintéssel, pedagógiai érzékkel létrehozott könyvtárakba nyerhetnek bebocsátást.
- A tantestületi könyvtárak funkciója, hogy a nevelőknek a szakirodalomban történő gyors tájékozódását biztosítsa. Ezt egy távoli gyűjtemény nem pótolja. A helyi tájékozódás néhány kézikönyvre való redukálása nagy lebecsülése a fővárosi tanári és tanítói karnak.

A dilemmát a hazai (és budapesti) iskolai könyvtárügy távlatába helyezve Szabó Ervin álláspontja „néhány mozzanatában valós, ám összességében túlzó” volt.⁸¹ Alábecsülte azokat a jelenségeket, melyek a magyar iskolai könyvtárügyben az 1910 előtti években már a korszerűsödés, a nyugat-európai példákhoz való felzárkózás irányába mutattak. Ekkor már megjelent és hatott *Neményi Imre* korszakot nyitó műve⁸² a fiatalok olvasási szokásairól és az őket ellátó könyvtárak szerepéről. Neményi ebben a művében új szellemű elméleti és gyakorlati összegezést adott az iskolai könyvtárakról, s az ő megközelítése alapján Ferenczi Zoltán egyértelműen meghatározhatta az iskolai- és a közkönyvtár szerepének sajátosságát.⁸³ Gulyás Pál *Kézikönyvében* – az amerikai szakíró, V.T. Harrit idézve – ugyancsak találó leírást adott az iskolai könyvtárak olvasásra nevelő, előkészítő s végső soron a nyilvános könyvtárakba vezető sajátos szerepéről.

1910-ben tehát a magyar szakirodalomban már differenciáltabb kép élt az iskolai könyvtárakról, mint amit Szabó Ervin az Emlékiratban felvázolt. Természetesen a könyvtárak valóságos képe – akár állományukat, akár használatukat tekintjük – igen messze járt a szakirodalomban megfogalmazott ideától, de e téren is történtek meghatározóan fontos lépések. Wlassics Gyula már korábban kezdeményezte a könyvtárak ifjúsági állományának kritikai áttekintését, Neményi e célra a Magyar Paedagogiai Társaságot ajánlotta, Wlassics e helyett létrehozta a *Népiskolai Könyvtárakat Intéző Bizottságot*. Ez – bár több téren eltért Neményi korszerű szemléletétől – az állapot fokozatos javulását

ígérte. A könyvtárak gyakorlati helyzete, jövője sem volt egyértelműen reménytelen, ahogyan Szabó Ervin minősítette azt.

Az iskolai könyvtárak működését egyébként jogszabály is előírta,⁸⁴ ami önmagában is ellehetetlenítette Szabó beolvasztó törekvéseit. Ez is hozzájárulhatott ahhoz, hogy a viták során Bárczy István ezen az egy területen nem állt ki egyértelműen Szabó Ervin koncepciója mellett: „Általában ezeket a könyvtárakat megszüntetni nem lehet, de ez nem jelenti azt, hogy ezen a téren nem lehet valamit elérni” – mondta a szakértekezlet vitájának zárszavában.⁸⁵

A könyvtár és a Népház kapcsolata

Az Emlékirat az új könyvtárat a felépítendő Népházzal együttesen képzelte el. Ennek gyakorlati oka mellett – az egymillió korona voltaképp a Népház céljára állt rendelkezésre – elvi alapja is volt. Ezt sugallta az angol-amerikai példa, ahol „a könyvtárügyet a közoktatás és a népnevelés keretébe illesztik” és ahol „a könyvtárakban nemcsak raktárhelyiségek, olvasó vagy kölcsönző termek vannak, hanem előadó és tantermek, hangversenyek és műkiállítások [...] ezek a helyiségek az angol-amerikai könyvtáraknak épp olyan organikus részei, mint a sajátképpen könyvtári célokat szolgálók.”⁸⁶ A könyvtár és az iskolán kívüli felnőttoktatás, a szabadtanítás szerves összekapcsolásának szükségességét – ugyancsak nyugati példákra támaszkodva – *Kőhalmi Béla* fejtette ki ekkor írt tanulmányában.⁸⁷

A könyvtár és a népművelés kapcsolódásáról szólva Gulyás Pál nem annak létjogosultságát vonta kétségbe, hanem a nyugati példákkal szemben annak hazai gyakorlatát ajánlotta figyelembe: „Ez a kapcsolat már nálunk is kezd átmenni a köztudatba, hiszen a vallás- és közoktatásügyi minisztérium által tervbe vett vidéki „kultúrházak” is igen közeli rokonai ennek az intézménynek.”⁸⁸

A fenntartási költségek és a kölcsönzési díj kérdése

Az új könyvtár létesítésének legsúlyosabb kérdése anyagi jellegű volt.

- Az építkezés költségeire rendelkezésre állt az egymillió koronán felüli millenniumi alap (az építészek pályázati tervei ennél nagyobb összeggel számoltak, Lajta első terve 1 600 000 koronába került volna).
- Az induló könyvállomány összegyűjtésére az Emlékiratban Szabó Ervin részletes javaslatot tett.⁸⁹
- Az új intézmény fenntartási költsége megindulása után (az állománygyarapítást is beleértve) Szabó számításai szerint kb. évi 250 ezer koronát tett volna ki, ami a Városi Könyvtár korábban fennálló költségvetési keretének (évi 60 ezer korona) meg-négyszereződését jelentette.

Szabó Ervin az új könyvtár létrejöttének érdekében mindent megtett azért, hogy az utóbbi többletkiadást a város vezetősége számára elfogadható színben tüntesse fel. (Gulyás a legkényesebb ponton támadta meg, mikor sorra bizonyítani igyekezett, hogy Szabó számításai tévesek, a könyvtár még többbe fog kerülni.) A népkönyvtárak és az iskolai könyvtárak dotációjának tervezett átvételével és beépítésével (évi 20 + 30 ezer korona) a fővárosi költségvetésre váró többlet összege csökkent ugyan, de még mindig 100 ezer korona fölött maradt.

Ezen a ponton felmerült a kardinális kérdés: ki finanszírozza a könyvtárat? Gulyás azt javasolta, hogy a kiadásokat teljes egészében a fővárosi költségvetés fedezze, még olyan áron is, ha ez a szolgáltatások némi csökkentésével jár. (A nagy tudományos könyvtárak használata Budapesten ingyenes volt, a kölcsönzési díj bevezetésének ellenzői azzal érveltek, hogy így a díj éppen a szegényebb, a tudományos könyvtárakba el nem jutó rétegeket fogja sújtani.) Szabó viszont azon az állásponton volt, hogy a használók is járuljanak hozzá az új könyvtár fenntartásához.

A használói hozzájárulás (vagy akár a költségek egészének a használóra hárítása) sem Budapesten, sem Európa más városaiban nem volt idegen. E téren a lehetséges megoldások közül a könyvtári szakirodalom elvileg az Angliában oly jól bevált könyvtári adó bevezetését tartotta ideálisnak, (ebben Gulyás Pál és Szabó Ervin is teljesen egyetértettek). De a magyar viszonyok kényszere erősebb volt az elveknél. Szabó ez ügyben teljes joggal idézte a bécsi könyvtárost, Reyert: „Teremtsetek előbb angol állapotokat, válasszatok olyan községtanácsosokat, akik a népkönyvtáraknak elegendő anyagi eszközöket szavaznak meg, és én szívesen állok a ti pártotokra. De az adott viszonyok közt az ingyenes könyvtár utópia.”⁹⁰

Szabó 4 fillér díjat javasolt kölcsönzött kötetenként. Ez a korabeli gyakorlathoz képest szerény összeg volt, jóval alacsonyabb nem csak a kölcsönkönyvtárakban szedettnél, hanem számos egyesületi könyvtárénál, sőt az iskolai könyvtárakban (a felnőttek részére) bevezetett kölcsönzési díjnál is. Minthogy Szabó évi egymillió kötetes forgalommal számolt, ez a bevétel 40 ezer koronával csökkentette volna a költségvetési kiadásokat, tehát az évi teljes ráfordítás 16%-ának visszatérítését ajánlotta fel saját könyvtári bevételből.

Szabó Ervin és Gulyás Pál

A fővárosi közművelődési könyvtárügy modernizációjának másfél évtizedig két programja élt egymás mellett és harcolt egymással, s amelyek mögött a magyar könyvtárügy két nagy formátumú egyénisége: Szabó Ervin és Gulyás Pál állt.⁹¹

Gulyás Pál (1881–1963) egyetemi tanulmányai után a Magyar Könyvszemle munkatársa, a Nemzeti Könyvtár könyvtárosa, a Múzeumok és Könyvtárak Országos

Tanácsában a népkönyvtárak ügyének előadója. A korszerű magyar közművelődési könyvtárügy megeremtéséért munkálkodott, s azt a népkönyvtárak modernizációján keresztül kívánta megoldani. Alapvető világnézeti ellentét állította szembe Szabó Ervinnel. Bár mindketten elfogadták – más-más megfontolásból – a nyilvános közkönyvtárak világnézeti semlegességének liberális alapelvét, a közművelődési könyvtárügy lényegét az értékconservatív szemléletű Gulyás Pál a szellemi értékek közvetítésében látta, a szocialista Szabó Ervin viszont a jobb társadalmi helyzet kivívásának szolgálatában. Világnézetük különbsége könyvtárszervezési stratégiájukat is meghatározta: Szabó Ervin a radikális lépések, gyökeres változtatások, a nagy, centralizált könyvtár híve volt, s ennek érdekében kész volt feláldozni a kicsi, gazdaságtalan gyűjteményeket. Gulyás Pál a reformok, a kisebb lépések, a folyamatos fejlesztés híveként a meglevő kisebb intézményekből kívánta kinövesztetni az újat, a korszerűbbet. Világnézeti különbségeikből adódóan másként ítélték meg a magyar könyvtárügy múltját és korabeli állapotát is. „A múlt és jelen túlságos pesszimiztikus felfogása és a jövőbe vetett indokolatlan optimizmus általános szocialista jellemvonás, amely teljes mértékben megnyilvánul Szabó emlékiratában”⁹² – vélekedett Gulyás.

1910-re a Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsának vezetői, Ferenczi és Wlassics számára nyilvánvalóvá vált, hogy a korszerű közművelődési könyvtárhálózat megeremtéséhez elengedhetetlenül szükséges központi könyvtári bázist Budapesten csak a főváros tudja biztosítani a meglevő Fővárosi Könyvtár alapjaira építve. Ezzel Gulyás Pál ambivalens helyzetbe került: egyrészt – a Tanácsban betöltött hivatalánál fogva is – támogatnia kellett azt a kezdeményezést, mely a fővárosi közművelődési könyvtárügy nagyléptékű fejlesztését és modernizációját ígérte, másrészt ugyanakkor látnia kellett nagy riválisának fokozatos szakmai előrenyomulását. Azzal is tisztában volt, hogy Szabó Ervin térnyerése egyrészt a könyvtári modernizáció megerősödését jelenti, másrészt a szocialista eszmék fokozatos beszivárgását a közművelődési könyvtárügybe. Ez a kettősség magyarázza az Emlékiratokra válaszoló tanulmányának ellentmondásosságát: látszólag elfogadva a terv alapvonalait, stílárisk eszközökkel mégis annak megvalósíthatatlanságát sugallja. Ugyanez a kettősség fogja jellemezni a következő években is a fővárosi könyvtárhálózat lassú kialakításával kapcsolatos kritikusi magatartását is.

A NYILVÁNOS KÖNYVTÁR MEGALAPOZÁSA ÉS INDULÁSA (1911–1914)

1911. július 5-én a főváros az 1392/1911. sz. közgyűlési határozata kimondta: a Fővárosi Könyvtárat *községi nyilvános könyvtárrá* kell átszervezni.¹ Ez jogi szempontból is fordulatot jelentett: szentesítette a könyvtár működésének új korszakát, véget ért a „hivatali szakkönyvtár” 1903 óta tartó periódusa. 1912. január 1-től a könyvtár a statisztikai hivattaltól független intézményként, az igazgatói tisztséget nyert Szabó Ervin vezetésével működött.

A nyilvános könyvtár létrehozásának elhatározása és a világháború kitörése közötti négy év a szervezés feszített ütemében telt el, nagyratörő tervek, dinamikus szervezőmunka, kudarcok és sikerek váltották egymást. A háború kirobbanásakor már működött az új könyvtár, messze elmaradva ugyan az Emlékiratok optimista elképzeléseitől, de messze meghaladva a korabeli magyar közművelődési könyvtárak általános színvonalát.

KÖNYVTÁRPALOTA TERVEZÉSE

Az optimista kezdet

Az 1910-et megelőző években – mintha régi mulasztását kívánta volna az ország pótolni – egyszerre két nagy és figyelemre méltó könyvtárárpület is emelkedett: a *József Műegyetem könyvtárának* neogótikus palotája 1907-9-ben, Pecz Samu műegyetemi tanár tervezésében, korábbi, az angol-amerikai könyvtárak által már meghaladott könyvtár-építészeti szellemben², és a *Kolozsvári Egyetemi Könyvtár* saroktelekre épülő palotája 1908-ban, Erdélyi Pál szakmai tervei alapján. Ez utóbbi tűzte Magyarországon először zászlajára a modern könyvtár-építészeti elvek megvalósítását.³ Az ambiciózus budapesti városvezetésre mindez ösztönzően hathatott, s 1910 második felében megszületett az idea: korszerűségben és művészi kivitelben messze felülmúlni minden eddigi hazai vállalkozást.

A körülmények konstellációja 1910-ben a lehető legkedvezőbb volt. A városvezetés köreiben ismert és elfogadott tényné vált, hogy szükség van új könyvtárárpületre⁴, a Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsának emlékirata egy új, nagy központi könyvtár építését sugallta,⁵ Bárczy István nagyszabású városfejlesztési terveibe jól beleillett a kulturális funkciójú, reprezentatív alkotás, Szabó Ervin pedig minden energiájával, legendás munkabíráásával az ügy motorja lett. A palota felépítésére tett javaslat jó esélyekkel indult a törvényhatósági vitában.

Biztosított volt a vállalkozás anyagi alapja is a *millenniumi alap* révén.

A millenniumi alap ügye már másfél évtizede függőben volt. 1896 májusán a főváros millenniumi ünnepi közgyűlése egymillió forintot szavazott meg „nemzeti kulturális és közjótékonyossági célok megvalósítására”. Elsősorban „a népkönyvtárakkal kapcsolatos és nemzeti irányba fejlesztendő munkásokhoz” felállítására gondoltak. 1900-ban úgy határoztak, hogy az összeg szétforgácsolása helyett nagyobb, az alkalomhoz méltó intézményt fognak létrehozni. A következő években számos elképzelés született: népház, munkásjelíteli központ, munkanélkülségi biztosító intézet stb. Városi könyvtár céljára való felhasználással Toldy László javasolta először.⁶ A Szociáldemokrata Párt – s a Népszava hasábjain 1902-ben Szabó Ervin is – mereven elzárkózott a Népház városi keretek között történő megvalósításától. A „Nem kell Népotthon, a főváros adja ide a pénzt” jellegű magatartás miatt az ügy ismét el lett napolva.

1910-ben a millenniumi alap kamatai – ekkor már csak ennek felhasználást tervezték – 1,200,000 koronát tettek ki.

Szabó Ervin a Wlassics- emlékiratra írt véleményében (április 2-án) körvonalazta egy nagy nyilvános könyvtár képét, a millenniumi alap e célra való felhasználásának gondolatát pedig – aligha véletlenül – a könyvtári bizottság aktív tagja, Lengyel Endre vetette fel egy interpellációjában április 13-án. Az alaposan megtervezett, soklépcsős előkészítő munka eredményeként a közgyűlés 1910. július 5-én lényegében elfogadta az új könyvtár felépítésének tervét, és megbízta Wildner Ödön tanácsnokot, hogy készítsen javaslatot a millenniumi alap felhasználására a könyvtárpalota céljára.

Szabó Ervin szakmai terve

A meghirdetendő építési pályázat számára Szabó Ervin 1910 végére elkészítette az új könyvtár szakmai tervét, melyet – név nélkül – *A községi könyvtár részletes pályázati programja* címmel publikáltak.⁷ Ezt a célratörően gyakorlatias munkát a könyvtárárpítés elvi szempontjainak elemzésével egészítette ki annak az előadásnak a szövege, melyet Szabó a meghívott építészek számára 1911. január 28-án tartott az Újvárosházán.⁸ A két mű együtt pontosan tükrözi a modern városi könyvtárnak azt az ideálképét, mely 1910–11-ben Szabó Ervinben élt.

A terv egy 5-6 ezer négyzetméter hasznos alapterületű épületkomplexummal számol (négy szinten egyenként 1200-1500 m² hasznosítható területtel), amelyből 1470-1840 m²-t a Népház helyiségei vesznek igénybe. Tehát a tér bő kétharmada könyvtári célokat szolgál.

Szabó felszámolta a raktár és a nyilvános szolgálati tér merev szembenállását és a raktár hagyományosan meghatározó szerepét. Szemben a régi könyvtár példájaként felhozott bécsi egyetemi könyvtárral (ahol tíz emeletből kilenc raktár) „a fővárosi könyvtár programjában a raktár számára előírt terület alig több az egész alapterület egy tizedénél!” De ez a tervezett raktár is elégséges 250 ezer kötet befogadására, és szükség esetén tovább bővíthető 500 ezer kötet tárolására. Újdonság, hogy „a könyvek minden-

hová behatolnak, a kisebb-nagyobb olvasó- és dolgozótermekben mindenütt kisebb-nagyobb kézikönyvtárak vannak, maga az állomány speciális gyűjteményekre tagolódik, melyek alig töltenek meg egy-egy nagyobb szobát s így dolgozóhelyiségül is alkalmasak. Így a központi raktárban nem marad más, mint a kevésbé sűrűn keresett könyvek.”

A kölcsönzői tér a négy szintre tervezett épület (mélyföldszint, magasföldszint, 1-2. emelet) magasföldszintjén helyezkedik el, nagy forgalomra számítva (egyidejűleg 60-80 látogató befogadására alkalmasan), 15-20 ezer kötet *szabadpolcos* hozzáféréseivel.⁹

Az *olvasótermek* differenciált rendszert alkotva minden szinten megtalálhatóak. Jellegük szintről-szintre változik, elindulva a legnagyobb igénybevételt feltételező, általánosabb, populárisabb jellegűektől felfelé haladva egyre specifikusabb jellegűekig jutunk el. Az olvasótermek rendszerében ragadható meg leginkább Szabó Ervin könyvtári koncepciója. A közvetlenül elérhető mélyföldszinten van a legnagyobb forgalmúnak tervezett *újságolvasó* (300-400 m²), mintegy talpazata a könyvtárnak. Szabó reményei szerint ezt a munkásságnak az a rétege látogatta volna, mely „gazdasági és politikai érvényesüléséért folytatott harcának gerjesztő elemeit és értelmi igazolását” keresi a lapokban. Ugyancsak a legkönnyebben elérhető mélyföldszintre került a másik nagy forgalmúnak szánt részleg, a *gyerekkönyvtár* is. Ennek a kölcsönzőből, olvasóteremből és meseszobából álló részlegnek kellett volna igazolnia az iskolai könyvtárakkal szembehelyezkedő Szabó elképzeléseit a pesti gyerekek ideális ellátásáról.

A legszélesebb igényt kielégítő *nagy általános olvasóterem* (300-350 m²) a magasföldszintre került, fölötte, az első emeleten van a nagyobb elmélyülést igénylő *folyóiratterem* (szaklapokkal), s ugyancsak ide került (a könyvtáros Szabó Ervin realitásérzékét mutatóva) az *egyetemi hallgatók olvasóterme*, („nehogy a vizsgára készülő hallgatók előzőnljék a kézikönyvtárt és a tudományos dolgozók használatára szánt egyéb helyiségeket ...”).

A legfelsőbb szint, a második emelet kifejezetten a kutatóké. Itt van a könyvtár szíve, a 10-15 ezer kötetet befogadó *kézikönyvtár*, (180-200 m²), mely egyúttal nyilvános olvasóterem is. (A könyvtáros-tudós-politikus Szabó Ervin érthetően ezt a társadalom-tudományi kutatóműhelynek tervezett teret nevezte a könyvtár „leglényegesebb, legkiválóbb helyiségé”-nek.)

Ugyancsak a legfelsőbb szinten kaptak helyet a *különgyűjtemények*. Ezek raktárt, munkaszobát és kutatószobát alkotnak egy helyiségben. Minthogy speciális igényeket elégítenek ki, olvasói lehetőségeik – a valós szükséglettel számolva – nincsenek nagyra méretezve, egy-egy gyűjteményben csak 2-4 kutatóasztal van. Külön elhelyezést kapott a *Budapestiensia*, a *Hivatalos nyomtatványok* (országgyűlési, kormány és egyéb hivatalos kiadványok), a *Művészeti és ritka könyvek* (páncélszekrénnel), a *Röpiratok* (A Ballagi-gyűjtemény számára, melynek megvásárlása folyamatban volt, gondolva a fejlesztésre is) és a *Térképek*.

Kiválik a sorból a fentiektől eltérő jellegével a váltakozó sorsú (ekkor épp a Fővárosi

Könyvtárhoz tartozó) *Pedagógiai könyvtár*, (10 ezer kötetesre tervezett raktárral és 10 ülőhelyes olvasótermével), a *Zenekönyvtár* (a magasföldszinten), kölcsönözhető partitúrákkal és zongoraszobával, valamint a *Vakok könyvtára*¹⁰ (a legkönnyebben megközelíthető helyen, a mélyföldszinten) 1000 Braille-írással ellátott könyvvel és felolvasó helyiséggel.

Munkaszobát (a vezetők szobáin kívül) a tervezett Bibliográfiai és katalogizáló osztály, a Fiókok központja és a Csomagoló és expedáló részleg kapott volna. A látogatók *technikai igényeit* szolgálta a kerékpárgarázs, a nyilvános telefon és a ruhatár. *Szociális intézményként* a személyzet étkezője és társalgója működött volna. („Elkülönítve a közönségtől, mert szolgálati érdekből kívánatos, hogy a személyzet tagjai mind sűrűbben találkozzanak és beszélgessenek egymással.”) A könyvtár működésének *technikai hátterét* a könyvkötészet (190-240 m²) és a nyomda (40-50 m²) biztosította. A könyvtárhoz kapcsolódtak a *Népháza* termei: Nagyterem (800-1000 személy befogadására), tantermek, laboratóriumok, egyleti helyiségek, gyűjtemények, nyilvános étkező és társalgó.

A Tisza Kálmán téri terv külön érdekessége a lapos tetőre tervezett 4-500 m²-nyi függőkert és egy csillagvizsgáló torony.

Szabó koncepcionális terve nem egyszerűen az angol-amerikai példák adaptálása. Könyvtárfilozófiai alapállása az a meggyőződés, hogy az ember elsősorban társas lény, homo socialis, a közkönyvtárnak ezért mindenekelőtt a társadalmi kérdésekre választ kereső embert kell szolgálnia, a leghétköznapibb – napilap szintű – igényektől a tudományos kutatásig. A programterv ennek a gondolatnak koherens megvalósítása.

A tervezett könyvtár, ha megépül, gyökeresen átformálta volna a magyar könyvtárépítés elveit és azon túlmenően a hazai könyvtári gondolkodásmódot is. Tervezett kapacitása (napi 2000-2500 látogató) többszörösen felülmúlta a budapesti közkönyvtárak együttesét is (Nemzeti-, Akadémiai-, Egyetemi Könyvtár), ez pedig nyilvánvalóan a budapesti könyvtári viszonyok teljes átrendeződéséhez vezetett volna. A könyvtárosi szakma egyes véleményadói eleve eltúloztaknak és ezért keresztülvihetetlennek tartották.¹¹

Tervpályázat

Az építészek számára kiírt nyílt tervpályázat „a Tisza Kálmán (ma: Köztársaság) térre tervezett községi nyilvános könyvtár és közművelődési intézet vázlatos tervrajzaira” 1911. január 12-i dátummal jelent meg.¹² Az eredetileg márciusra kitűzött határidőt rövidesen a 13.289/1911 sz. tanácsi határozattal május 5-ig meghosszabbították. Az építészek tájékoztatásul szolgált a Szabó Ervin által kidolgozott és a pályázati kiírással közösen megjelentetett részletes pályázati program, a január 28-án megtartott városházi tájékoztatás és a Népművelés februári tematikus száma a könyvtári kérdésekről, benne Málnai Béla cikkével az újabb magyar könyvtárépületekről.

A tervpályázat kiírásával kapcsolatban már 1911. február 3-án problémák merültek

1911. Augusztus.

IX. évfolyam, 8. szám.

A községi nyilvános könyvtár és közművelődési intézet tervpályázata.

Építési program.

A helyiségek kívánatos elhelyezése és méretei.

Vezérelv: A helyiségeket úgy kell csoportosítani, hogy felügyeletük minél kisebb személyzetet igényeljen.

Könyvraktár.

A könyvraktár a mély földszinttől a második emeletig terjedhet.

250.000 kötetet fogadhatson be, de úgy, hogy 500.000-nyi befogadó képességre bővíthető legyen.

1 m² alapterületre körülbelül 180–200 kötet, egy emelet sor alapterületére tehát m²-enként 360–400 kötet számítható; a könyvraktár alapterülete emeletenként ilykép, ha a 4 épületemeleten végigviszszük:

$$\frac{250.000}{4 \times 360 - 400} = 160 - 200 \text{ m}^2$$

Földszint.

	m ²
Anyagszertár	40—50
Csomagoló és expedáló	20—30
Gépezés lakása	40—50
Gyermekkönyvtár	100—120
Kapus lakása	40—50
Könyvkötészet	200—240
Szolgák szobája	20—30
Takarítóasszonyok szobája	20—30
Ujságterem	300—400
Vakok könyvtára	60—80
Nyilvános étkező	100—120
	940—1200

Magas földszint.

	m ²
Gondnok hivatala	20—30
Kölcsönkönyvtár	150—200
Kölcsönzőjegyek kiadása	15—20
Olvasóterem (újságterem nélkül)	300—350
Zenekönyvtár	40—50
Nagyterem (nézőtere)	450—550
Ruhatár	45—50
	1020—1250

Első emelet.

	m ²
Bibliográfiai osztály	120—150
Egyetemi hallgatók terme	100—120
Fiókok központja	50—60
Folyóiratterem	100—120
Igazgatóság	
Igazgató nyilvános szobája	40—50
" magánszobája	30—40
Titkár	20—30
Iroda	30—40
Helyettes igazgató	30—40
Osztályvezető	20—30
Könyvtárosiskola	50—60
Kötetlen folyóiratok	40—50
Személyzet étkezője és társalgója	40—50
" ruhatára	30—40
Nagyterem (karzata és légtere)	400—500
	1100—1380

Második emelet.

	m ²
Kézi könyvtár	180—200
Nyilvános katalógus	80—100
Speciális gyűjtemények	
Budapestiensia	40—50
Hivatalos nyomtatványok	50—60
Művészeti és ritka könyvek	40—50
Pedagógiai könyvtár	60—80
Röpiratok	40—50
Térképek	30—40
Ruhatár	40—50
Egyleti helyiségek	40—50
Gyűjtemények	50—100
Laboratóriumok	120—150
Tantermek	300—350
	1070—1330

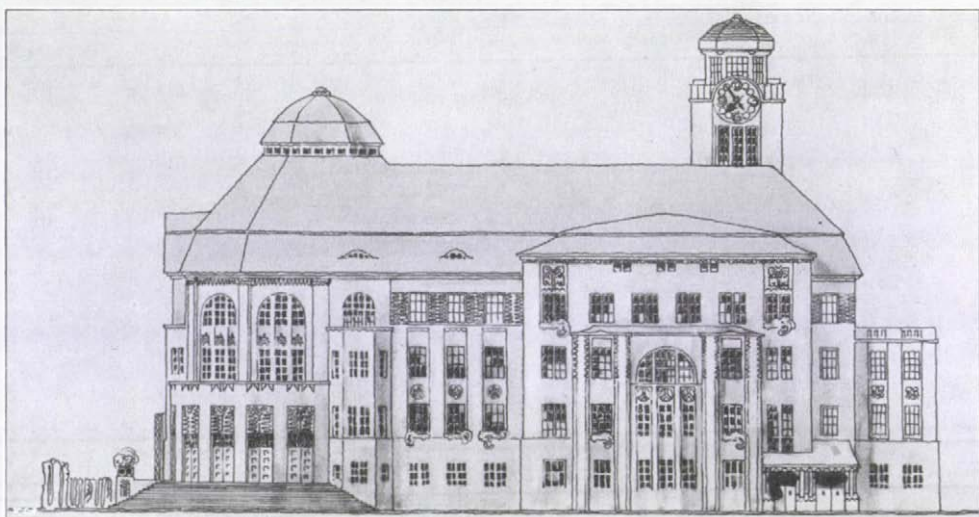
Tető.

400—500 m² lapos tető függő kerttel.
Csillagvizsgáló torony.

fel a fővárosi középítési bizottságban.¹³ E bizottság a februári ülésén szembesült azzal a ténnyel, hogy a tanács megkérdezésük nélkül hirdette meg a pályázatot, és nem vette figyelembe kialakult véleményüket a közterek, így a Tisza Kálmán tér túlzott beépítésével kapcsolatban. Hauszmann Alajos azt javasolta, hogy a terv kerüljön vissza a mérnöki hivatalba új hely kijelölése végett.¹⁴ Bár a középítési bizottság ellenállása ekkor még nem tudta a pályázat menetét megakadályozni, de előrevetítette a jövődő harcok árnyékát.

Február 12-én a másik illetékes fórum, a *Fővárosi Közmunkák Tanácsa* jóváhagyta a pályázati kiírást, azzal a megszorítással, hogy ezután „telekkihásítást a térből semmiféle célra engedélyezni nem fog.”¹⁵

Május 9-én felbontották a beérkezett 17 pályázó borítékját, a 12 tagú zsűri¹⁶ a 300 koronás első díjat (szótöbbséggel) *Menyhárt Miklós* és *Rerrich Béla* közös tervének ítélte, a 200 koronás másodikat *Lajta Béla*, a harmadikat (100 korona) *Tornallyai Zoltán* terve kapta. Hat további pályázatot megvásároltak.¹⁷

1. DÍJ.

FŐHOMLOKZAT.

MENYHÁRT MIKLÓS ÉS RERRICH BÉLA BUDAPEST.

Menyhárt Miklós és Rerrich Béla első díjat nyert könyvtárterve

Már a zsűri ülésekor élénk vita alakult ki a pályaművek értékelésével kapcsolatban, többen, így Szabó Ervin is Lajta tervét értékelték a legjobbre.¹⁸ A vita építész körökben és a sajtóban tovább gyűrűzött. A *Ház* című művészeti folyóiratban Szabó Ervin is hozzászólt a kérdéshez.¹⁹

A megbízás kiadásához a fővárosi tanács és a közgyűlés egyetértését kellett megnyerni. Szabó Ervin és Wildner Ödön aláírásával, június 24-i dátummal részletes előterjesztés készült a tanácshoz „a millenniumi alapítványnak közművelődési intézet létesí-

tésére való fölhasználása iránt”, melyet a tanács június 27-i határozatával elfogadott.²⁰ Ezek után július 5-én Wildner Ödön előterjesztésében a végső fórum, a közgyűlés elé került az ügy. A közgyűlés vita nélkül elfogadta az előterjesztést, és határozatában kétmillió korona felhasználását engedélyezte (a millenniumi alap 1,200,000 koronát kitevő összegét a fővárosi kölcsönalapból kiegészítve) a Tisza Kálmán téren épülő, Népházat és Nyilvános Könyvtárat magába foglaló közművelődési intézet részére.²¹ A közgyűlési jóváhagyás birtokában a tanács azonnal megbízást adott a kiviteli tervek elkészítésére – a második díjat nyert Lajta Bélának.²²

Lajta Béla Tisza Kálmán téri terve

A Lajta építőművészetét igen nagyra értékelő Genthon István a könyvtár terveit az „egyik legérdekesebb késői művének” tartotta, és „a külföldi stílustörekvésekkel teljesen egyenrangúnak” ítélte.²³ A terv szembetűnő vonása erős tagoltsága, vázlatos térszerkezete, a díszítőelemek bátor alkalmazása (szemben a pályázat más tervezőinek tömörszerűbb, zártabb megoldásaival.) Meghatározó eleme a csillagvizsgáló tornya (mely a kortárs beszámolókat is a velencei campanilere emlékeztette,) s melyet az egyes emeletekkel egymásra épülő boltíves folyosók sora kötött össze.

Lajta Béla

A *Pesti Hírlap* korabeli beszámolóját idézve: „Az épületszerek igen harmonikusan csoportosulnak egy campanile módjára megcsinált hatalmas csillagvizsgálótorony mögé, melynek földszinti része nyers kövekből díszes bejáróvá lesz kiképezve [...] nagy területen, nagy méretekkkel dolgozik és művészi fölfogásával tesz kiváló hatást.”²⁴

A *Világ* beszámolója szerint: „... aki sétáló, lassú szemlélődéssel közeledett a Champs-Élysées felől a Tuilleries-kerten át a Louvre nyitott épületcsoportja felé, csak az tudja ennek az építés-elrendezésnek igazi monumentális nagyszerűségét elgondolni. Amellett ez a művészi elrendezés a célszerűség szolgálatában is áll [...] A sokféle szükséglet így akár egyidőben is kényelmesen kielégíthető, az épület minden része egyszerre befogadhatja az emberek árját és kibocsáthatja, a kultur-munka minden szünet nélkül folyhatik, mint a hatalmas gyárakban, kohókban, bányákban.”²⁵

Lajta művészi attitűdje szerencsésen találkozott Szabó Ervin szakmai elveivel, aki a komor, ünnepélyesen dagályos, törvényszéki épületszerű könyvtárépülettel szemben derűs, átlátszó, semmit sem rejtegető épületet kívánt könyvtárának.

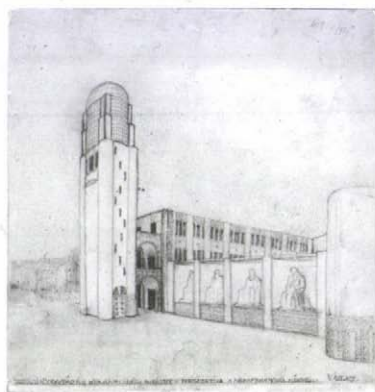
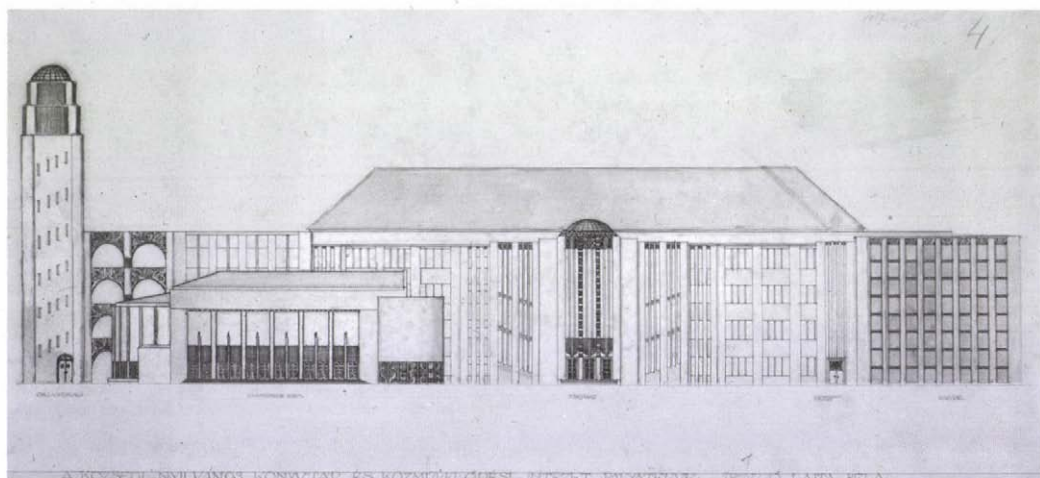
Lajta, az építész és Szabó Ervin, a könyvtáros együttműködése legendássá vált.

A kortárs beszámolója erről: [Szabó Ervin] „mindennapos látogatója lesz az építőművésznek, és együtt formázzák az új könyvtár monumentális épületét, és rajongva beszél arról a munkáról, melyhez foghatót építőművésznél még elgondolni sem tudott, a folyton felmerülő szebbnél-szebb eszmékről, melyek csodálatossá tennék e hatalmas, a város egyik díszének szánt pompás épületet.”²⁶

A tervezett építkezés sorsa²⁷

Az első év lendülete 1912 tavaszán megakadt. A középítési bizottság áprilisban ismét kifogást emelt a Tisza Kálmán téri elhelyezés ellen, és a szomszédos, üresen álló gázgyári telket javasolta beépítésre. Májusban, a könyvtári bizottság ülésén derült fény arra, hogy a tervek túllépték a kétmillió koronás fedezetet.²⁸ Ezért tanácsi határozat döntött arról, hogy „elsősorban a könyvtári szárny épüljön fel” és szóba került egy új kultúralap létrehozása is.

A fordulópontot a középítési bizottság június 21-i ülése jelentette, ahol – immár végérvényesen – megfeneklett a Tisza Kálmán téri építkezés terve.²⁹ Igaz, hogy Bárczy még 1913 decemberéig szavakban kitartott a Tisza Kálmán téri változat mellett, de

Lajta Béla pályaterve a csillagvizsgálót rejtő toronnyal

a színfalak mögött új megoldásokat keresett, egyebek között a kormányzattal való tárgyalás útján is. Új helyszínek kerültek szóba: a Duna partján, a parlament mellett levő városi telkek, az Erzsébet híd melletti városi (volt piarista) telek.

Az építési tervek előkészítésének elhúzódó ideje alatt a könyvtár állapota, helyiségviszonyai annyira ellehetetlenültek, hogy a tanács kénytelen volt „ideiglenes” megoldásról gondoskodni: 1912-ben elhatározta a kiöregedett Károlyi úti elemi iskola átalakítását a Fővárosi Könyvtár céljaira.

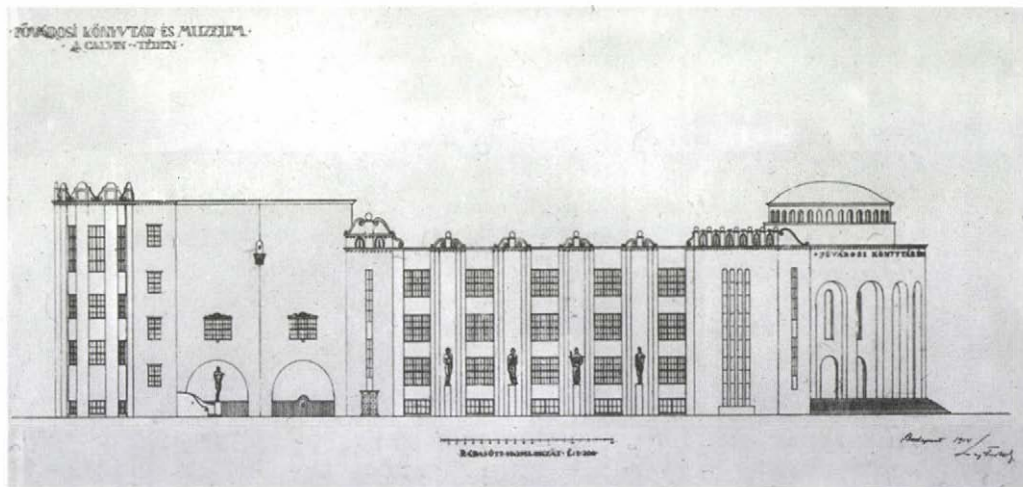
A különféle színhely-variációk közül a Kálvin téri erősödött föl 1914 elejére.

Mintha Bárczy és csapata az előre menekülést választotta volna: az új terv központibb fekvésű (sokkal értékesebb) telekre készült, s kulturális funkciói kibővültek a *Fővárosi Múzeum* befogadásával. Szabó Ervin szavaival: *Budapest város akropoliszát* kívánták méltó helyen és formában megteremteni.

A főváros – bizonyára a művészetpártoló Bárczy hatására – számos kortárs magyar képzőművésztől vásárolt alkotást, s ezeket az eredetileg várostörténetinek szánt Fővárosi Múzeumban helyezték el. Ezek kerültek volna a Kálvin térre. Az elképzelés ideológiai megalapozását Szabó Ervin vállalta egy 70 oldalas röpiratban. Mellette Kremmer Dezső is tanulmányokban népszerűsítette az új ideát.³⁰

A Kálvin téri terv

A beépítésre kiszemelt telek, az „Oroszlános udvar” a református templom, a Ráday és az Oroszlán (ma: Török Pál) utca között helyezkedett el, előregedett kis házak voltak rajta. A város centrumában, ideális helyen feküdt, a telek formája és környezete azonban nehezebb feladatot rótt az építészre, mint a nyitott Tisza Kálmán tér. Csak keskeny homlokzattal nézett a Kálvin térre, és beépített környezet vette körül.

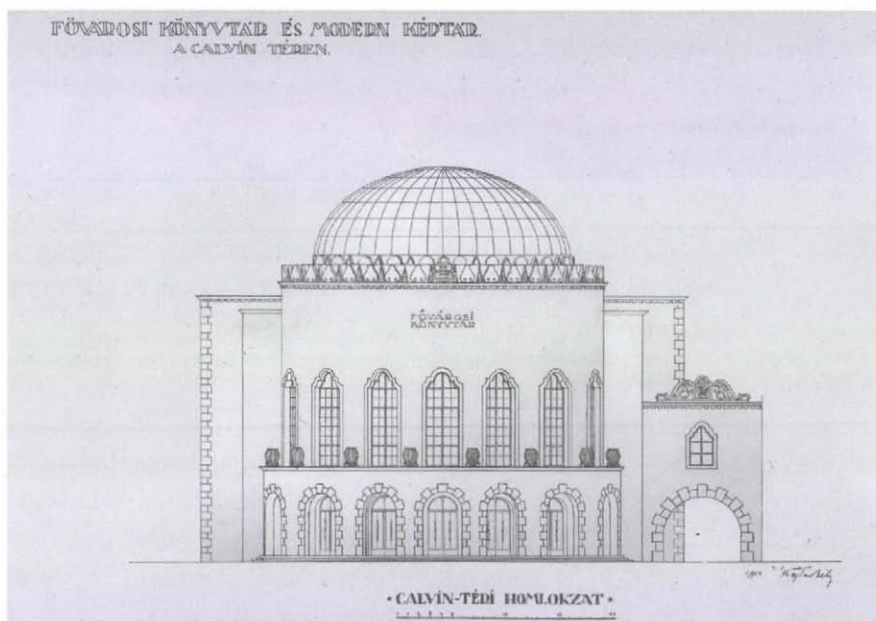

Lajta Béla tervváltozata a könyvtár és múzeum közös épületére. Ráday utcai homlokzat

Lajta terve mesterien megoldotta a helyszín okozta problémákat: V alakú, legyezőszerű épületet tervezett, mely élével (homlokzatával) a Kálvin térre nézett, és az utcák irányában is nagy belső udvarokat hagyott. Az itt is kétemeletesre tervezett épület

belső struktúrája lényegében követte Szabó Ervin programját, illetve annak Tisza Kálmán téri kidolgozott változatát, a Népház helyiségei visszafogottabban szerepeltek, viszont felváltották őket a múzeumnak szánt terek.

Az épület Budapest „kulturális akropoliszának” készült, ezt elsősorban a Kálvin térre néző homlokzat tükrözte. Lajta – akkoriban tett felvidéki, lőcsei tanulmányútja nyomán

Lajta Béla Kálvin téri tervváltozata a könyvtárat és képtárat egyesítő épületre

– a „magyar reneszánsz” elemeit alkalmazta. Művészetének ezt a késői, érett korszakát a népi, szecessziós elemeknek a tárgyilagos, funkcionalista térformálással való egyedülálló összhangja jellemezte.

„Ez az út [ti. a Fővárosi Könyvtár terve. K.S.] az ‘új tárgyilagossághoz’ s azon keresztül a funkcionalista építészethez vezetett. Senki építészeink közül nem sejtette meg úgy a közeli jövődőt, mint Lajta Béla. De előtte nem a funkcionalizmus egy kaptárára készülő, unalmas kockaházai lebegtek, munkáin látni, hogy a kialakulóba új formanyelvet ritmussal, harmóniával és díszítő formákkal akarta gazdagítani.”³¹

A budapesti építészet vajúdó, útkereső, régít és újat ütköztető korszakában Lajta műve – ha megvalósul – nem csupán egy sikeres könyvtárárpület lett volna, hanem jelentős hozzászólás a városkép építőművészeti karakteréhez, a Lechner Ödön-i út továbbfejlesztése.³²

Lajta a művészileg alacsony értékű Kálvin térnek eredeti, sajátos arculatot tervezett. Mikor a könyvtári bizottság ülésén Wildner és Forbáth kifogásolták, hogy a könyvtár-

épület homlokzata nem illik a Kálvin tér épületeihez, Lajta a nagy művészek magabiztosságával az alacsonyabb művészi szintű környezetet készült átalakítani, hozzáilleszteni saját koncepciójához. A református templom tornyának lebontását, oszlopos portikuszának pilléres-íves architektúrává való átalakítását, a környező házak homlokzatának átalakítását tervezte.³³ Egy új, egységes, művészi Kálvin térrel lett volna gazdagabb a város.

A sors keserű fintora, hogy Lajta a könyvtárpalota terveit nem kapott honoráriumot. Remete leírja, hogy „Lajta a proletárforradalom győzelme után fordult ismét a már új városvezetőséghez, amely utasította a fővárosi pénztárát a hátralékos munkadíj, 36,832 korona azonnali kifizetésére.”³⁴ Ámde az építőművész feleségének visszaemlékezéséből kiderül, hogy a pénzt a Tanácsköztársaság ideje alatt sem kapták meg, csak Lajta halála után, 1920 végén, s mire ő az Árvaszéken át valóban hozzájutott, egy villamosjegyet vehetett belőle.³⁵

A végjáték

A könyvtári bizottság által kidolgozott Kálvin téri javaslatot nem fogadta olyan kedvező légkör, mint néhány éve az építkezés tervét. A javaslat már a középítési bizottságban csaknem megbukott, 11:10 arányban ment át. A pénzügyi bizottság csak éles viták után fogadta el a tervet.³⁶ A nézetek döntő – végső soron az új könyvtárárpület egész sorsát eldöntő – összecsapása az 1914. május 27-i közgyűlésen történt meg.³⁷

Az indulatoktól fűtött, feszült légkörű és sokáig tartó közgyűlésen senki sem mondta ki nyíltan, hogy könyvtárra nincs szükség, de a hozzászólók nagyobb része elhibázottnak tartotta a Kálvin téri hely kiválasztását, túlzottnak tartotta a költségeket és a művelődési intézmény ügyének elhalasztását javasolta. A terv elsősorban a ferencvárosi polgárok ellenzését váltotta ki: ők a Kálvin téren olyan üzleti központ kialakítását remélték, melynek gazdasági hatása élénkítően hat majd kerületükre is, a tér feléjük néző oldalának művelődési intézményekkel való lezárása viszont ellentétben állt elképzeléseikkel. Bárczy kompromisszumos javaslatot tett: épüljön fel a könyvtár, Ráday utcai frontjának földszintjén üzletsorral, vagy épüljön fel valahol máshol. Bárczy alighanem tisztában volt a várható halasztó indítvány következményeivel, rezignáltan védte az ügyet: „Én ennek a könyvtárnak a nyomorúságával annyira vagyok ... minden helyhez hozzájárulok, rossz helyhez is, a rossz hely is jobb, mint a halasztó indítvány.”

Végül is a közgyűlés 91 szavazattal 65 ellenében elhalasztotta az építkezés ügyét.

„Nem lesz fővárosi könyvtár” – közölte másnap cikkének címeben *Az Újság*. Bár a könyvtári bizottság június elején még újabb terveket dolgozott ki, közbejött a nyári szünet. Augusztusban pedig kitört a világháború.

A kudarc okairól

Min bukott meg végül az 1910-11-ben nagy reményekkel induló könyvtárépítés?

Korábbi elemzések egyebek mellett politikai indítékú elutasítást illetve a konzervatív építészeti körök féltékenységét látták a kudarc mögött.³⁸ Ma, Sándor Tibor kutatásai nyomán úgy látjuk, hogy végső soron a kedvező időpont elmúlása/elmulasztása okozta a balsikert. Az indulás éve, az 1911-es év „a Bárczy rezsim nagy esztendeje” volt, amelyben sikerült biztosítani a nagyszabású építkezések hitelfedezetét. A következő években mindjobban erősödött a bírálók hangja a városi beruházások túlságosan gyors tempója és a növekvő hiteligenyek miatt. Az 1913-as gazdasági válság a főváros építőiparát is megbénította. A kulturális beruházásokat érő kritikák egyre élesebb hangúvá váltak.

A könyvtár és kultúrpalota ügye késve indult és késlekedve haladt előre. Hátráltatta a kibontakozást a helyszín mindvégig tisztázatlan kérdése, növelte az ellenállást a költségkeretek egyre nagyobb arányú túllépése. Valódi támogatói bázisa – Bárczy és köre – viszonylag szűk volt, nem állt mögötte erős érdekvégyesítő csoport. A múlt idő nem erősítette, hanem felemésztette a palota megépítésének esélyeit.

A kudarc a főváros közművelődési könyvtárügye számára beláthatatlan veszteséget jelentett, ugyanis a központi könyvtár létrejötte nélkül sokak számára a fiókkönyvtári hálózat ügye is kérdésessé vált.

ÚJ OTTHON: A GRÓF KÁROLYI UTCAI ÉPÜLET

„Úgy éreztük, lehetetlen tovább dolgoznunk”

„Sötét folyosóról lépett be az olvasó a félhomályban derengő, rozoga padlójú hajdani táncterembe” – írja az egykori szemtanú a városháza Károly körúti könyvtárhelyiségéről – „... nagyon ósdi, nagyon szerény keret volt ez.”³⁹ A Fővárosi Könyvtár 1903. évi átszervezésekor lényegében két könyvtár anyagát zsúfolták be egy könyvtár helyiségeibe, olyan áron, hogy a korábban olvasóteremként szolgáló nagytermet raktárrá alakították át, hallgatólagosan lemondva a nagyobb létszámú olvasótábor lehetőségéről. A könyvtár életének 1907-ig terjedő első szakaszában – melyben a feldolgozó-munka dominált, az olvasók száma csak kis mértékben emelkedett – ez a megoldás még elfogadhatónak látszott. Mikor azonban 1907-től megindult a dinamikus fejlődés, azonnal jelentkezett s évről-évre nyomasztóbbá vált a helyiségprobléma. Szabó Ervin írásában először 1908-ban szerepel ez a gond, s ha utána egymás mellé tesszük az éves jelentéseknek e témára vonatkozó bekezdéseit, egyre drámaibb hangú naplót olvashatunk.⁴⁰

A probléma először az olvasók leültetésével és kiszolgálásával kapcsolatban jelent-

kezett. „... az olvasószoba oly kicsiny, oly alacsony és oly céltalanul van – a dolgozószobák és a raktárak közt – elhelyezve, hogy még tíznél több olvasó egymásnak és a könyvtár személyzetének folyton útjában van. (1908) „A Fővárosi Könyvtár olvasószobája ... szűk, sötét, kényelmetlen, barátságtalan, nyugtalan ...” (1909)

Rövidesen a könyvek elhelyezése is nyomasztó gondná vált: „... nemcsak a hivatalnokok szobáit kellett megraknunk könyvekkel (a személyzet egy része a poros és rosszul fűtött raktárteremben dolgozik), hanem a folyosókat, sőt a fűtőkamrákat is... (1910)

1908-09-ben már tárgyalások folytak arról, hogy a könyvtár a meglevők mellé újabb helyiségeket kap, de minden a régiben maradt. 1910-ben viszont felcsillant egy vadozatú könyvtárárpület építésének reménye. Ekkor, az új épületért indított kampányban szinte kapóra jött a nyomorúságos helyzet: a közgyűlés előtt márciusban Ballagi Aladár, áprilisban Lengyel Endre ecsetelte drámai hangvétellel a könyvtár helyzetét. 1910-11-ben Szabó is bizakodott, éves beszámolójában kivételesen nem ejtett szót a helyiség-gondokról. De bizakodott a tanács is: „Kár a költségért erre a kis időre.” Ugyanakkor az új könyvtár reményében többszörösére növelték az állománybeszerzést. A könyvek végleg elöntöttek mindent és kiszorítottak mindenkit.

1912-ben Szabó Ervinnek rá kellett döbbsennie: egyhamar aligha költözik be (a még csak a rajzasztalon létező) új könyvtárpalotába. S az elhelyezési viszonyok most már nem csak az olvasókat sújtották és a könyvek elhelyezését lehetetlenítették el, hanem a dolgozói légkört is megmérgezték. A raktár lett „8-10 hivatalnoknak is a dolgozó helye ... a tisztviselők télen sokszor 11-13 R-nél⁴¹ magasabbra nem fűthető, szűk, piszkos, kormos, hulladozó vakolatú, rozoga bútortattal berendezett helyiségekben” dolgoznak, ahol a vezető tisztviselők szobájának légtere kisebb, mint a fegyházakban előírt minimum. A tisztviselők egy része nehezen viselte el, hogy az egyre megalázóbbá váló körülmények között egyre feszültebb munka várt rájuk. Szabó Ervin viszont minden körülmények között tartani akarta a munkatempót és a hivatali fegyeelmet. A konfliktus az 1912. évi beszámolóban is megjelenik: „Ezen szégyenletes állapotok, amelyek súlyát még csak enyhíteni sem lehetett a hivatali fegyelem és a szervezeti követelmények lazításával, sőt éppen idegpusztító és kölcsönös súrlódásokat okozó szigorra volt szükség ...” Az elégedetlenség és a „kölcsönös súrlódások” oda vezettek, hogy 1911-ben a könyvtári hierarchiában Szabó Ervin után következő két vezető munkatárs, Gárdonyi Albert és Rácz Gyula elhagyták a könyvtárat.⁴² Szabó Ervin érezte, hogy a feszültség fokozódása súlyos következményekkel járhat, ezért radikális lépésre szánta el magát: bejelentette, hogy „Ha ősszel az átköltözés meg nem indulhatna, alulírott előre is bejelenti, hogy a továbbiakban a felelősséget nem vállalja.” Kijelentésének – melyet a könyvtár Értesítőjében tett publikussá – április végén a feleteseihez írt levélben hivatalos nyomatékot is adott: ha a könyvtárnak ősszel is a régi helyén kellene folytatnia működését, „ez esetben kénytelen volnék a magam személyére vonatkozóan a következtetéseket levonni ...”⁴³

Erre nem került sor: megkezdődtek a Gróf Károlyi utcába való átköltözködés előkészületei.

Átköltözés a Gróf Károlyi utcai épületbe

A Gróf Károlyi (ma: Ferenczy István) utca 8. sz. alatti elemi iskola egyemeletes, öreg, de még jó karban levő épülete üresedőben volt, mert az iskola számára a közeli Papnövelde utcában új épület emelését kezdték meg. 1912 nyarán került először szóba, hogy a tervezett könyvtárpalota elkészültéig *ideiglenesen* ebben az épületben helyezik el a Fővárosi Könyvtárat. Az átköltözés végső soron a Papnövelde utcai épület elkészültétől függött, ennek elhúzódása okozott nem várt bonyodalmakat.

Az új iskola építői szerződésükben 1912. augusztusi átadást ígértek. A munkák késtek ugyan, de szeptemberben tanácsi döntés született: a Gróf Károlyi utcai épületet ideiglenesen a könyvtár kapja meg.⁴⁴ Tanácsi előterjesztés történt arról is, hogy az intézmény az épület könyvtári célra való átalakítására 42 000 koronát kapjon.⁴⁵

Az 1913-as év a beköltözést illetően bővelkedett drámai fordulatokban. Februárban Szabó Ervin olyan biztosnak vélte a *nyár eleji* beköltözést, hogy erről cikket jelentetett meg.⁴⁶ Áprilisban a könyvtár hivatalos ígéretet is kapott: az iskolaév végétével megkapják az épületet. Erre alapozva a nyári szünetet szánták az átalakítási munkákra, s a megnyitást az új épületben (most már nem a nyár elejére) *augusztus végére* tervezték. A munkák elvégzésére három hónapi (június 1-től augusztus végéig tartó) zárva tartás engedélyezését kérték, hozzátéve, hogy a következő télen már semmiképp sem tudják a könyvtárat a régi épületben üzemeltetni.

Június 1-jén a könyvtár a terveknek megfelelően bezárta kapuit, költözködni azonban még mindig nem lehetett, ezért a zárva tartás idejét belső munkákra fordították.

Az elvégzett munkák:

- az egész állományt a tizedes osztályozási rendszer szerint átszakozták,
- új cédulakatalógust készítettek (betűrendes-, szak-, földrajzi-, különgyűjtemények),
- a feldolgozás elmaradásait (pl. Ballagi gyűjtemény) póolták,
- tartalmi állományrevíziót végeztek, könyveket vontak ki,
- kialakították a különgyűjteményeket,
- a kártyás kölcsönzési rendszerre való áttérés minden technikai munkáját elvégezték,
- elkészült a Mintajegyzék a kerületi fiókkönyvtárak számára.

Az elvégzett munkákat számba véve igazat kell adnunk Szabó Ervinnek: „... a zárva tartás ideje az egész személyzet számára nem pihenő és rekreáló alkalom volt, hanem ellenkezőleg a legerősebb megterhelésé.”

Az épület átadása az ígérethez képest hónapról-hónapra késett. Szeptemberben az

A Károlyi utcai „ideiglenes” központi könyvtár

te a könyvtár birtokába a kiürült iskolát, és kezdhette meg az átépítést.

olvasóközönség – melyet a lapok korábban a nyári könyvtárnyitásról tájékoztattak – zárt ajtókra talált. Ez csemege volt a sajtónak: sorra jelentek meg a cikkek a kívülről indokolatlannak látszó zárva tartás ellen. „Tarthatatlan állapot, ami a könyvtárban uralkodik, ahol különben az utóbbi időben inkább apróbb szekatúrákkal, mint könyvekkel szolgáltak.”⁴⁷ A konzervatív lapok most jó alkalmat találtak arra, hogy visszavágjanak a Fővárosi Könyvtár nagyszabású terveit lelkesen propagáló sajtóközleményekre, s pellengérre állítsák az „indokolatlanul” bezárt intézményt.⁴⁸ Szabó Ervinnek most a sajtóban kellett védekeznie.⁴⁹

Végülis az épület átadása az 1913 nyarára tett ígérethez képest háromnegyed évet késett: csak 1914 februárjában vehet-

Szabó Ervin beszámolója szerint: „A szerkezeti falakon kívül úgyszólván kő nem maradt kövön. Alig van közfal, amelyet le nem bontottak volna, újakat emeltek, a helyiségek egy részében a padozatot kicserélték, valamennyit újra festették, új vízvezetékek, villamos- és gázvezetékek készültek, szellőző berendezések, mosdók stb. stb. Természetesen új bútorzat is kellett, s ha nem is volt módunkban teljesen modernül berendezkednünk, mégis az összes nyilvános helyiségek új és nagyrészt amerikai modellek után készült bútorzatot kaptak, ellenben a többi helyiségek egy részében még mindig a régi bútorzat dísztelenkedik. Magát a Raktárt a régi helyiségekből áthozott kevésbé célszerű faállványokkal kellett berendeznünk és részben azok mintájára szabott, de csak kevésbé tökéletesített új faállványokkal.”⁵⁰

A beköltözés március 16. – április 12. között történt meg. Ezen túl még három hét állt rendelkezésre az állomány elhelyezésére, az épület berendezésére.

A könyvtár 1914. május 1-jén – tizenegy hónapi zárva tartás után – a Gróf Károlyi utca 8. sz. alatt megnyitotta kapuit a közönség előtt.

A könyvtár új otthona

Az egyemeletes épület emeleti része mutatkozott alkalmasabbnak a központi könyvtár céljaira, a földszintet (melynek ekkor csak egy részét kapta meg a könyvtár) részben

A fővárosi könyvtár

Mostanában költözött ideiglenes helyiségébe, a gróf Károlyi-utca 8. sz. alá a Városi Nyilvános Könyvtár. Ez a ház a főváros egyik legrégebbi háza, a hajdani Cukor-utcai elemi iskola épülete. Most a könyvtár számára alakították át, de ebben a helyiségében se maradhat soká ez a gyorsan fej-

lődő és népszerű intézményünk, mert a hely kicsi s az öreg ház építkezése sok kényelmetlenségnek okozója. Szó van róla, hogy a Kálvin-téri Oroszlán-ház helyét foglalja el, mely a képzelhető leghalkalmasabb hely tudományos intézet céljaira. Első képünk a kölcsönző helyiséget, a második a sok ezer kötetet befogadó raktártermet, a harmadik a könyvtár tudós igazgatóját, dr. Szabó Ervint, a negyedik pedig a kedves és barátságos olvasótermet mutatja be. A fővárosi könyvtára nyilvános és mindenki ingyen látogathatja.

(Szabó Lajos felvételei)

Az Érdekes Újság híradása a központi könyvtár megnyitásáról

elfoglalta a kapus lakása, a ruhatár, a könyvkötészet és ide került egy kisebb előadóterem is. Az emelet három szárnyából a középsőt (az utcafrontra s vele a Károlyi-kertre nézőt) kapta meg a nyilvános szolgálat, az erre merőleges egyik szárnyat a raktár, a másik szárny pedig a különgyűjteményeké lett.

Az olvasószolgálat helyiségei:

- katalógus- és kölcsönzőszoba,
- kézikönyvtár és olvasóterem 8 db 6-6 férőhelyes hosszúkas asztallal, 48 személynek,
- folyóiratolvasó egy nagy ovális asztal körül 10 férőhellyel.

A raktár az emelet, a földszint és a pince egy-egy szárnyát foglalta el.

A különgyűjtemények termei: 1. Budapest Gyűjtemény 2. Központi (fiókkönyvtári) állomány 3. Röpirat gyűjtemény (Ballagi hagyaték) 4. Nyomtatvány raktár

A munkaszobákat illetően külön-külön szobát kapott a katalogizálás, az osztályozás és a könyvrendelés, valamint a főkönyvtáros és a könyvtárosok.

A földszintre fiókkönyvtárt terveztek, külön felnőtt- és gyermekrészleggel, ez lett volna az 1. sz. minta fiókkönyvtár. A május 1-i megnyitásra ez a rész nem készült el. Augusztus elején – a háború kirobbanása idején – a hírekre éhes közönség kielégítésére felmerült az a terv is, hogy a földszinten inkább hírlapolvasót rendeznek be. Augusztus 17-én mégis fiókkönyvtár nyílt meg, egyelőre korántsem mint színvonalon: az első hónapokban csak helyben olvasást tudott biztosítani, kézikönyveinek gyűjteménye is szegényes volt.

„Az eddigiekhez képest óriási haladás ugyan, de korántsem alkalmas arra, hogy a könyvtár fejlődését hosszabb időre biztosítsa.” – Ma sem tudjuk találóbban jellemezni az új helyzetet Szabó Ervin idézett szavainál. Az olvasói ülőhelyek száma húszról hatvanra emelkedett, a könyvek és folyóiratok elhelyezése néhány évre megoldódott, a könyvtárosok elfogadható munkahelyekhez jutottak. Hosszabb távon azonban (a könyvtárnak 17 évig ez maradt az otthona) súlyos következményekkel járt: deformálta Szabó Ervin eredeti elképzeléseit.

Szabó Ervin előző, 1910-es építési programja, „az ember, mint társadalmi lény” eszméjére épülve – mint láttuk – egyszerre, koherens módon lett volna tömegkönyvtár és tudományos könyvtár, négy szinten megvalósuló, differenciált, de átjárható rendszert alkotva. Ezzel szemben a Gróf Károlyi utca szűkös viszonyai között le kellett mondani – jelképesen is szólva – a földszintet és a legfelső emeletet összekötő szintekről, megmaradt a tudományos szakkönyvtár odafönt, és egy – populáris igényekkel ostromolt – fiókkönyvtár odalent. A körülmények korlátozó ereje éppen azt tette 1914-ben lehetetlenné, ami a public library eszme meghatározó eleme: a széles igénykört kiszolgáló, nagy központi könyvtár létrejöttét, és éppen abba az utcába kényszerítette bele a könyvtárat, amitől Szabó Ervin mindenáron szabadulni akart: kettévált az „emeleti” tudományos könyvtár és a „földszinti” fiókkönyvtár. S amit Szabó Ervin ekkor ideiglenes kényszermegoldásnak gondolt, a későbbiek során modellé változott.

A FIÓKKÖNYVTÁRAK HÁLÓZATÁNAK KIÉPÍTÉSE

A Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsának 1910-es Emlékirata a Budapesten létesítendő közkönyvtár ügyében már a „kifejlesztendő kerületi fiókkönyvtárakról” írt. Szabó Ervin egyetértőleg terjesztette e javaslatot is a főváros elé, sőt ez idő tájt cikkeiben a fiókok *sűrű* hálózatát sürgette.⁵¹ Az 1911. július 5-i a közgyűlési határozat, mely intézkedett a könyvtár funkcióbővüléséről és átszervezéséről, 4. pontjában a fiókkönyvtári hálózat létrehozását is a könyvtár feladatává tette. A centralizált irányítással és ellátással működő fiókhálózat sajátos előnyeit ugyanabban az évben Dienes László elemezte *Centralizáció a könyvtárügy terén* című tanulmányában.⁵² A könyvtári bizottság 1912. október 19-i értekezletére Szabó Ervin már konkrét fejlesztési tervet adott be, öt létesítendő fiók megnevezésével.

Eltérő elképzelések a fiókkönyvtárak létrehozására

1910 körül Szabó Ervinnek már meglehetősen pontos *elméleti* elképzelései voltak arról, hogy milyen egy ideális fiókkönyvtár, de nyitott kérdés volt, hogy ez az adott viszonyok között milyen úton valósítható meg. Miközben ugyanis a tervezett – de meg nem valósult – új központi könyvtár létrehozásának anyagi alapja a millenniumi alapítvány révén biztosítva volt, a fiókkönyvtárak megteremtésére semmilyen költségvetési keret nem állt rendelkezésre. Szabó Ervin stratégiai elképzelése szerint az új központi könyvtár létrehozása szükségszerűen maga után vonta volna a fiókhálózat létrejöttét is, ezért a szervező munka első egy-másfél évében figyelmét a központ építésének ügyére összpontosította. Csak mikor már nyilvánvalóvá vált, az új központi intézmény létrejötté – legjobb esetben is – évekig fog elhúzódni, akkor fordult teljes energiájával a fiókok szervezése felé. Az 1914-ig terjedő periódus szakadatlan harc volt valamilyen forrás megszerzéséért, s a különböző források nem csak az anyagiak megszerzésének eltérő módját jelentették, hanem – mint az rövidesen nyilvánvaló lett – más-más típusú könyvtár létrehozását eredményezték.

A beolvasztás, mint forrásbiztosítás

Az Emlékirat megírásakor Szabó Ervin abban bízott, hogy az új nagy könyvtár fölénye a kisebbeket beolvasztásra fogja fogja késztetni. „Itt is, mint a gazdasági élet terén, a nagy megeszi a kicsit.” Ez – ha megvalósul – nagyvonalú megoldásra adott volna módot, az Emlékirat százezres nagyságrendben számolta az így beáramló köteteket, ami két tucatnyi fiókkönyvtár felállítását is lehetővé tette volna.

A legnagyobb tételről, az iskolai könyvtárak bekebelezéséről már a kezdet kezdetén, a szakértekezleten kiderült, hogy nem járható út: Bárczy István nem támogatta. A nép-

könyvtárak csatlakozására vonatkozó remények is fokozatosan szertefoszlottak. Szabó Ervin – az Emlékiratban leírt elképzelésével ellentétben – nem kapta meg új fiókhálózat részére azt a támogatást, amiben a Budapesten működő népkönyvtárak részesültek. Maga a főváros továbbra is támogatott népkönyvtári intézményeket. A két hálózat – a népkönyvtáraké és a fővárosi fiókkönyvtáraké – párhuzamosan élt egymás mellett.

Szabó Ervin mindenképp a népkönyvtár jellegű intézmények vezérhajóját, a 30 ezer kötettel rendelkező *Budapesti Könyvtár Egyesületet* akarta saját hadrendjébe állítani. Eleinte úgy látszott, sikerrel, az Egyesület vezetői készek voltak a tárgyalásra. 1910-11-ben még úgy vélték, hogy a Fővárosi Könyvtár expanzív tervei megvalósulnak, s akkor „a kevesebb anyagi eszközökkel rendelkező könyvtárak kényszerhelyzetbe kerülnek.” 1912-ben azonban az Egyesület visszalépett a könyvtár átadásának szándékától. Feltételezhetőleg ekkor ismerték fel, hogy az Emlékirat nagyszabású kooperációs és egybeolvasztási tervei kudarcba fulladtak, ők viszont továbbra is részesülhetnek a Múzeumok és Könyvtárak Országos Felügyelőségének támogatásában.

A Szabó Ervin által beolvasztásra kiszemelt másik intézmény, az *Erzsébet Népakadémia könyvtára* Wekerle Sándor támogatására számítva nagyarányú fejlesztésben bízott. A Népművelés 1911-es cikke beszámol egy tervről, mely szerint a megígért egyesületi palotába költözés után „a Népakadémia könyvtára a székesfőváros hatalmas köz-könyvtárává fejlesztessék”.⁵³ Ez a könyvtár ezek szerint inkább a rivális szerepére készült, mintsem egy szerény fiókkönyvtárára.

A beolvasztás és a kooperáció, mint a hálózat kiépítésének útja illúzióknak bizonyult. Ez nem csupán néhány konkrét eset kedvezőtlen alakulásán múlt: e téren Szabó Ervin szembekerült a magyar könyvtárügy más vezető személyiségeivel is.⁵⁴ A többiek, Wlassics, Ferenczy, Gulyás, Wildner a public library jellegű új könyvtárakat a meglevő közművelődési hálózat *mellett* akarták létrehozni, a távolabbi jövőre és a szerves fejlődésre bízva, hogy majd fokozatosan felváltsák a régieket, Szabó Ervin viszont az új könyvtárat az összes addigi közművelődési jellegű könyvtár *helyett*, azok ellenében akarta megvalósítani. A fővárosi könyvtárügy egészének egyszerre történő, radikális modernizálását tervezte.

Mikor kiderült ennek az útnak a járhatatlansága, Szabó Ervinnek más forrást kellett keresnie.

Fiókkönyvtárak létrehozása a szociálpolitika keretében

Az 1910-es évek Budapestjét nem csak a szociális feszültség jellemezte, hanem a szociális kezdeményezések, a szociális intézmények széles körű alakulása is. 1911-ben létrejött a szociálpolitikai ügyosztály, Wildner Ödön vezetésével, melynek programjában kiemelten szerepeltek a létrehozandó szociális intézmények: népházak, népszállók, diákszállók. A közművelődés, „a szellemi élet szociálpolitikája”, így a városi könyvtár

ügye ugyancsak Wildner ügyosztályához tartozott. Érthető, hogy a városvezetés részéről elsősorban a szociális intézmények keretében képzeltek el a könyvtári fiókhálózat létrehozását is. Ez volt az a hátszél, mely a hálózat szervezését egyáltalán lehetővé tette. Mikor közismertté vált a Fővárosi Könyvtár fiókkönyvtár szervezési terve, az újonnan alakult szociális intézmények erre hivatkozva sorra fiókkönyvtár telepítését kérték épületeibe.

Nem kis gondot jelentett ez Szabó Ervinnek, aki politikailag szemben állt a munkásság „gyámolítását” szolgáló polgári intézményekkel, s könyvtárpolitikusként is szilárd meggyőződése volt, hogy „a szervezett munkásokat [...] nem lehet olyan könyvtárba becsalogatni, amelyre már előre rásütötték a jótékonyság bélyegét, amely már előre abban a színben jelentkezik, hogy azt a gazdagok és jómódúak csak a szegényeknek csinálták.” (A sors ironiája, hogy az „irodalmi népkonyhák” ellen annyiszor kikelő Szabó Ervinnek az első fiókkönyvtárat a Vág utcai Népházban egy valódi népkonyha – étkező, konyha, fürdő, éjjeli szálláshelyek – mellett kellett kialakítania.)

A hálózat kialakításának négy éve szakadatlan harcban telt el: Szabó Ervin megkísérelt ellenállni a szociális intézményekbe való telepítés általános igényének, és azoktól független, önálló fiókkönyvtárakat alapítványok segítségével létrehozni. Helyzete nem volt könnyű: a szociális intézmények felkéréseit nem utasíthatta el, ugyanakkor tisztában volt vele, hogy az új hálózat szervezésének ilyen indítása eleve elzárná az utat az általa képzelte független könyvtárak kialakítása előtt. A kérdést különféle kompromisszumokkal oldotta meg. A Vág utcai Népházban pl. korrektül, „az amerikai public library mintájára” megszervezte ugyan a könyvtárat, de – hivatalosan – nem tekintette fiókkönyvtárának.⁵⁵ Ugyanígy járt el az Aréna úti Népszállóval is. Engedményt csak a hűvösvölgyi Diáktelepnl tett. (Talán azért, mert ez az egyetemista szálláshely voltaképpen önköltséges diákszállóként működött, bérleti díj fejében, csak részben volt szociális intézménynek tekinthető). Egyébként zárt jellegével, elenyésző forgalmával éppen olyan távol állt a Szabó Ervin-i könyvtárideáltól, mint a többi.

A lakásépítési program keretében lakótelepekre tervezett könyvtárak

Bárczy István munkatársaival, Wildner Ödönnel és Kabdebó Gyula mérnökkel 1908-09-ben nagyarányú, átfogó lakásépítési programot dolgozott ki. „A hatóság maga épít lakásokat. Ezt a radikális intézkedést indokolta a szükség, részint a lehetőség: a főváros pénzügyeinek rendezése az utóbbi időben nagy mértékben sikerült.”⁵⁶ A tervezetet az 1909. március 27-i tanácsülés egész terjedelmében elfogadta. A lakásépítést össze kívánták kötni „a szellemi élet szociálpolitikájával”, egy nagyvonalú szociálpolitikai program keretében.⁵⁷ Az épülő lakótelepek mellé kezdettől könyvtárakat is terveztek. A lakásépítési program egyúttal egy könyvtári hálózat megalapozását is ígérte. Tervek készültek a Százados úti, a Gyáli úti, a Palotai úti lakótelepek könyvtárának létrehozására.

A könyvtárak létesítésének ez az útja már nem állt messze Szabó Ervin elképzeléseitől, aki a város peremére helyezett lakótelepeken keresztül a munkásság elérésének lehetőségét látta, de ugyanakkor visszariadt az itt kialakítható könyvtárak szűkössége és szegényessége. A Százados úti lakótelepen például (mely közel állt a korábbi Juranich-, Augusztá- és MÁV telepekhez is) az ingyenes népfürdő épületéhez kapcsolódó kis helyiséget ajánlották fel könyvtár részére, tehát az új intézményre ismét – akaratlanul – a népjóléti intézmény stigmája került.

Végül is a tervezett lakótelepi könyvtárak közül egyedül a Százados úti valósult meg, anyagi nehézségek és a háború közbejötté miatt.

Adományozott – szabad mozgásteret biztosító – könyvtárak

Szabó Ervin előtt ideális megoldásként az angol-amerikai adományozó típusa lebegett: a gazdag polgár, aki pénzét a köznek ajánlja föl közintézmény létesítésére, a felhasználás módját pedig szakemberekre bízta. Arra törekedett, hogy megtalálja a magyar Carnegie-t, a szponzort, azt a tőkést vagy tőkés csoportot, aki hajlandó a könyvtárszervezést nagy összeggel támogatni. Az út ehhez az adott helyzetben a szabadkőművességen keresztül vezetett, több okból is. Egyrészt egyes szabadkőműves páholyoktól a század elején nem volt idegen a könyvtáralapítás gondolata,⁵⁸ (például a hajdani újpesti városi könyvtár elődjét is a Világosság páholy alapította 1904-ben,) másrészt a főváros vezetősége és a szabadkőműves mozgalom között szoros kapcsolat állt fenn.⁵⁹

1911-ben az erőteljesen szociális beállítódású *Deák-páholy*⁶⁰ „ingyenkenyér bolt”-ja mellé népkönyvtárat, „ingyenkönyvtárat” szándékozott felállítani. Ennek a szociális jellegű – népkönyha emlékeket keltő – intézménynek a megszervezésére kapott felkérést a Fővárosi Könyvtár, de a páholy Szabó Ervin rábeszélésére elállt korábbi „jótékonykodási” tervétől, és késznek mutatkozott arra, hogy fedezze egy fővárosi fiókkönyvtár felépítésének és berendezésének költségeit.

Ez új távlatot látszott nyitni a fiókkönyvtárak megvalósításának útján. Ideális utat, hiszen könyvtári célépület épülhetett oda, ahol arra a legnagyobb szükség volt. (Jelen esetben – több variáció után – az Almássy térre esett a választás.) A felépült – nagyságát és megjelenését tekintve meglehetősen szerény – könyvtárban Szabó Ervin egy új eszmény első jelentkezésének jelképét látta, - „az intézmény sajátos jellegét és hivatását világosan és mindenkinek érthetően kifejező épület”⁶¹ – és minden publicitást felhasznált azért, hogy a társadalommal is így fogadtassa el.

1912-ben Szabó még bízhatott abban, hogy a tehetősebb polgárok segítségével tovább bővíülhet a fiókkönyvtárak köre: Kőrössy Albert építész ugyancsak fölajánlott egy nagyobb összeget, elegendőt egy könyvtár létrehozására. Azonban – a könyvtárak társulásához hasonlóan – ez a remény is illúziónak bizonyult. Az adományozók sorának

vége szakadt, Kőrössy adományából végülis nem lett könyvtár. A polgári adományokból Szabó Ervin szakmai irányításával felépült Almássy téri könyvtár nem lett egy folyamat megindítója, elszigetelt jelenség maradt a könyvtártörténetben.

A hálózatot kialakító periódus végére, 1914-re a Fővárosi Könyvtárnak, bár különféle utakon több intézmény létrehozásával próbálkozott, végül is a különböző típusokból csak egy-egy könyvtárat sikerült megvalósítani. 1914-ben a fiókhálózat olyan botanikus kertre hasonlított, ahol minden fajtából csak egy példány van: volt egy szociális intézmény (diákotthon) melletti könyvtár, egy adományozott, belvárosi (Almássy téri) és egy szociális lakótelepi (a Százados úti) fiókkönyvtár. Kuriózumként csatlakozott hozzájuk az Állatkerti fiókkönyvtár. Szabó Ervin szemében egyik sem felelt meg az elvárható ideálnak, ezért egy „minta-fiókkönyvtár” létrehozását tervezte, saját erőforrásból, nem függve a kiszolgáltatottságtól, a központi könyvtárnak adott új épületben.

Megvalósult fiókkönyvtárak, megvalósulatlan kezdeményezések⁶²

Budapesti Könyvtár Egyesület

Az 1910. június 20-i szakértekezleten jelen levő Andriská Antal (az Egyesület alelnöke) hajlandóságot mutatott a fúzióra. 1911 folyamán Szabó Ervin és Hochholzer Károly (az Egyesület elnöke) között további tárgyalások folytak, 1912 februárjában pedig előzetes megállapodás jött létre: az Egyesület könyvtára „mint a fővárosi könyvtár II. kerületi fiókja kezeltessek.” A fővárosi könyvtári költségvetésbe beállították az átvételhez és fenntartáshoz szükséges összegeket. 1912. március 8-án, az Egyesület választmányi gyűlése azonban nem hozta meg az átadási határozatot. A Fővárosi Könyvtár vezetősége továbbra is foglalkozott az átvétel lehetőségével, 1919-ig azonban eredménytelenül.⁶³

Vág utcai Népház könyvtára. (Megnyílt 1911. április 22-én.)

A Népház az V. (ma: XIII.) ker. szociális intézményeként 1908–11 között jött létre, Hamvai Károly előljáró, illetve a kerület módos polgársága kezdeményezésére és áldozatkészségéből, mint az Általános Közjótékonsági Egyesület intézménye. A Vág u. 12–14. sz. alatti (a Váci út középső részéhez közeli) háromemeletes épületben konyhák, étkezők, fürdők, éjjeli szálláshelyek, foglalkoztató műhelyek, bölcsődék voltak.⁶⁴ A kezdeményezést a főváros vezetősége is támogatta, Szabó Ervint helyi fiókkönyvtár szervezésével bízták meg. Az 1911. április 22-én megnyitott könyvtár helyiségei: előtér (ruhatár), olvasóterem (21 m hosszú, 60–70 személynek, szabadpolcos kézikönyvtárral), kölcsönzőhelyiség (2000 kötetes állománnyal, fiókos-kartotékos katalógusszekrénnel, könyvkártyás kölcsönzési rendszerrel.) Nyitva: a gyerekeknek 1/2 4–1/2 7-ig, a felnőtteknek 1/2–1/2 9-ig. „Az amerikai public library mintájára létesült.”⁶⁵ Könyvtárosa Alpári Gyula volt.

Könyvtár a Vág utcai Népházban, 1911 körül

A Vág utcai könyvtárat a Fővárosi Könyvtár hivatalosan nem tekintette fiókjának. 1913 végén, az Almássy téri könyvtár megnyitásával kapcsolatban Alpári az ünnepi megnyilatkozásokkal ellentétben a Vág utcai könyvtárat nyilvánította az első modern közművelődési könyvtárnak.⁶⁶

(A könyvtár 1919 júliusában a Szabó Ervin Könyvtár tulajdonába került, augusztus 13-án mint 7. sz. fiók nyílt meg.)

Aréna úti Népszálló könyvtára

Az Aréna (ma: Dózsa György) út 150-152. sz. alatt 500 hajléktalant befogadó „népszálló” épült 1911-ben. 1912 januárjában polgármesteri rendelet bízta meg a Fővárosi Könyvtárt helyi könyvtár megszervezésével és berendezésével. Az 5x5 méteres könyvtárszoba és a 10x10 méteres olvasóterem a földszinten kaptak helyet.

A Fővárosi Könyvtár hivatalosan nem tekintette fiókéntézményének, jelentéseiben nem említette. (A szerény módon tovább élő könyvtár csak 1925-től szerepel – 4. sz. fióként – a Fővárosi Könyvtár éves beszámolóiban.)⁶⁷

Almássy téri Deák Ferenc könyvtár (2. sz. fiók, megnyílt: 1913. december 27-én.)

A szabadkőművesek Symbolikus Nagypáholyához tartozó Deák Ferenc Páholy 1910-ben 25 éves fennállását szimbolikus-karitatív gesztussal, „szép alkotással” akarta emlékezetessé tenni. A Podmaniczky-Csengery utcában lévő székházban 1901 óta működő „ingyenkenyérbolt” mellé „ingyenkönyvtárat” kívántak a rászorulóknak létrehozni.⁶⁸ Szabó Ervin az akcióval megbízott Székács Antallal 1911. január-februárban folytatott tárgyalások során elérte a terv módosítását, majd március 20-án a páholy tagsága elfogadta, hogy 20 ezer koronás hozzájárulásukkal a város valamelyik központi fekvésű

Az Almásy téri Deák Ferenc Könyvtár

terén épüljön fel a könyvtár a Fővárosi Könyvtár szakmai irányításával, majd annak működtetésével, mint fiókkönyvtár.

A helyszínre tett hat javaslat közül az Almásy teret választották. Bár a tér beépítése ellen a középítési bizottság vétót emelt, a városi tanács majd a közgyűlés jóváhagyta az Almásy téri építkezést. Az építési tervek készítése azonban elhúzódott: Medgyes Lajos, a páholy építész tagja a felajánlott munkával nem készült el, végül Bánlaky Géza városi főmérnök készítette el az építésügyi osztály megbízásából 1913 februárjában sebtében a tervrajzokat. (Az épület megjelenési formáját az egyébként elismerő kortársi kritikák is igénytelennek tartották.)

1913. december 27-én nyílt meg a könyvtár Székács Antal és Bárczy István beszédeivel. A megnyitás széles sajtóvisszhangot váltott ki.

Madzsar József leírása szerint „az egész épület voltaképpen egy teremből áll, melynek egyik része a gyerekek, másik része a felnőttek olvasója, egyúttal könyvraktár és kölcsönző is. Olvasóhelyet terveztünk a felnőttek számára huszat, a gyerekeknek huszonötöt... a könyvtárépítés elvei alapján, a gyakorlat azonban újabb és újabb pótszékek alkalmazására kényszerített, úgyhogy most már hetvennél is többen olvasnak egyszerre ... a forgalom állandóan maximális, a gyerekeket csak turnusokban lehet beengedni.”⁶⁹

Palotai úti könyvtár. (Terv: 1912–1914. Nem valósult meg.)

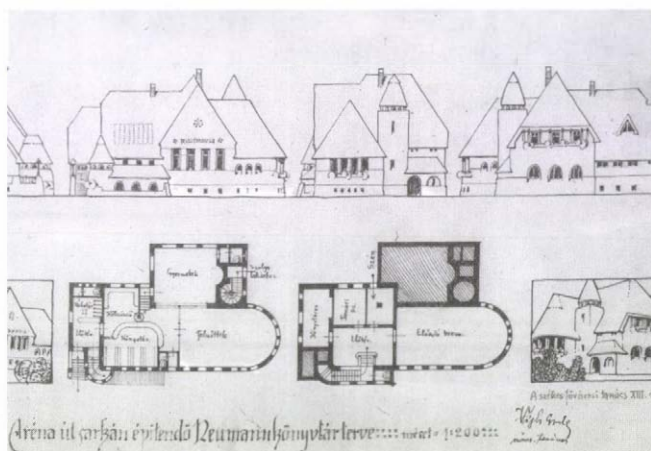
A Palotai úti (ma: Új Palotai út) új munkás lakótelepen, a Babér utcában (Angyalföld és Újpest határán) épületátalakítással tervezték kialakítani az 5. sz. fiókkönyvtárat. A két kisebb könyvtárszoba átépítési tervei 1913 februárjára elkészültek, a megnyitást 1913 végére, majd 1914 közepére hirdették meg. A háború kitörése után a terv már nem került szóba.⁷⁰

Gyáli úti könyvtár (Terv: 1912–1914. Nem valósult meg.)

Az újonnan épült Gyáli úti kislakásos telepen épült volna, megnyitását 1913-ra tervezték.⁷¹

Neumann könyvtár. (Terv: 1912–1918. Nem valósult meg.)

Kőrössy Albert építész 1912-ben 40 000 koronát ajánlott fel (utóbb még 5 000 koronával kiegészítve) a Fővárosi Könyvtárnak közművelődési könyvtár létesítése céljára. Vállalta az építési tervek elkészítését is a hely kijelölése után. Feltétele: apja emlékére Neumann Miksa könyvtár elnevezés.⁷² A sokat ígérő kezdeményezés nem jutott túl a tervrajzok elkészítésén. A helyválasztással kapcsolatos tárgyalások 1918-ig folytak.

Megvalósulatlan terv: a Neumann Miksa könyvtár az Aréna (Dózsa György) úton

Az Országos Ismeretterjesztő Társulat ajánlata (1912)

A Társulat 10 000 koronát ajánlott fel fiókkönyvtár létesítésének támogatására. Feltétel: az új fiók épületében (elsősorban a tervezett Neumann könyvtárra gondoltak) kapjon a Társulat előadói helyiséget. A terv nem valósult meg, a felajánlás elveszett.

Hűvösvölgyi Diáktelep könyvtára (4. sz. fiók, megnyílt 1913. október elején)

A vidéki egyetemi hallgatóknak az albérletnél olcsóbb szálláshoz juttatása érdekében 1913-ban diáktelep létesült a hűvösvölgyi Vadorzó úti épületben. 140 szobát rendeztek be kb. 400 hallgató részére. Az akciót magántőke bevonásával, üzleti alapon valósították meg, a hallgatóknak így is az albérletnél kedvezőbb árat biztosítottak.⁷³

Az intézmény a főváros „erkölcsi pártfogása és ellenőrzése” alatt állt, határozattal rendelték el 2000 kötetes könyvtár létesítését.

Az 1912. október elején megnyílt könyvtár mintegy ezer kötettel rendelkezett, részben az egyetemi tanulmányokkal összefüggő könyvekkel. Nyitva tartás: este 1/2 8–1/2 10-ig. Az intézményt a Fővárosi Könyvtár 4. sz. fiókjaként kezelte, a hozzá fűzött elképzelések azonban nem valósultak meg, a fiók forgalma rendkívül alacsony volt.

Állatkerti fiókkönyvtár (5. sz. fiók, megnyílt 1914. május 1-jén.)

Lendl Adolf, az Állatkert igazgatója (egy időben könyvtári bizottsági tag) 1913 áprilisában javasolta egy állatkerti közművelődési könyvtár létesítését. A tervet Szabó Ervin is támogatta (a Budai Könyvtár Egyesület átvételére tervezett, megmaradt pénzösszeg terhére).

Az 1914. május 1-jén megnyílt fiók állománya: illusztrált, szép könyvek az állatok életéről, a természetről, útleírások, földrajzi és növénytani könyvek (később szépirodalom is.) A raktáron levő könyvekből 200-300 kötetet indiai törpeszamarakkal húzott kiskocsin vitték ki a közönséghez. A könyvtárat Légmán Irén, az Állatkert tisztviselője kezelte.

Az első „mozgókönyvtárnak” nagy sikere volt. Az állatkert bérletjegyes látogatói vetették igénybe: középosztálybeli gyerekek, tanulók és az őket kísérő nők, anyák vagy nevelők. Évente májustól szeptemberig működött.

A császfogatos állatkerti mozgókönyvtár, egy valószínűleg a húszas évek elején készült felvételen

A Százados úti lakótelep könyvtára (3. sz. fiók, nyitás: 1914. május 7-én.)⁷⁴

A Százados úton (a VIII. kerület Kőbányával határos külterületi részén) 1909–1912 között lakásépítési akció keretében 700 kislakás épült kistisztviselők, alkalmazottak, kisiparosok, munkások számára. A környék hangulatára beépítetlen telkek, kaszárnyák, a temető közelsége nyomta rá bélyegét. A könyvtári bizottság 1912 októberében az új telepen könyvtár létesítését határozta el. E célra a népfürdő mellett (Százados út 10, ma: Szörényi utca 3.) biztosítottak egy 35 m² alapterületű, alacsony helyiséget.

A könyvtárat 1914. május 7-én nyitották meg, 2 000 kötetes állománnyal, 45 ülőhellyel, vezetője a szociális érzékenységgű (és a Nyugatban is publikáló, jó tollú) Váradi Irma lett. Nyitva tartás: du 4–8-ig. Az új intézményt a gyerekek önzönlötték el (a felnőtt-

A Százados utcai fiók a húszas években

tek a használók 15-20%-át tették ki.⁷⁵ Az épülethez közel volt a HÉV megálló, ezért távolabbról is (Cinkota, Sashalom) jöttek olvasók. A könyvtár rugalmasan alkalmazkodott az igényekhez: a gyerekek javára korlátozták a felnőttek kölcsönzési idejét, megszüntették a felnőtt helyben olvasást és a tömeges forgalom gyorsabb kiszolgálása érdekében bevezették a szabadpolcos rendszert.

A lényegében gyermekkönyvtárként működő intézményben a gyerekek könyvtári ellátásának számos korszerű formáját kísérletezték ki és valósították meg: a gyerekek szociális háttérének megfigyelését, az iskolákkal való együttműködést, a liberálisabb adminisztrációt, a kölcsönzési állomány szabadpolcos használatát.⁷⁶

Szabó Ervin a fiókokról

Szabó Ervin értékelését a könyvtáraknak adott számok is tükrözik. Az 1. számot három éven át fenntartotta a Gróf Károlyi utcai „mintafióknak”, a 2. számot az ideához legközelebb álló Almássy téri fiók kapta. A számok ezért kezdetben nem tükrözték a keletkezés sorrendjét:

- A legelső – a Vág utcai Népház könyvtára egyáltalán nem kapott számot,
- az 1913 októberében megnyílt Diáktelep könyvtára lett a 4. sz. fiókkönyvtár.
- az 1913 decemberében megnyílt Almássy téri lett a 2. sz. fiókkönyvtár.
- az 1914. május 1-jén megnyílt Állatkerti könyvtár lett az 5. sz. fiókkönyvtár.
- a május 7-én megnyílt Százados úti lett a 3. sz. fiókkönyvtár.
- a periódus utoljára megnyílt (1914. augusztus) könyvtára lett az 1. sz. fiók:

Szabó minden fórumon hangoztatta, hogy a megvalósultak közül az Almássy téri

fiókot tekinti etalonnak: „A Deák Ferenc könyvtár lesz az első önálló modern budapesti népkönyvtár s az első magyarországi képviselője a nagysikerű ideának ...”⁷⁷

A fiókok központi irányítása, használatuk jellege

A fiókok könyvtártechnológiai előkészítése és irányítása 1913 elején vált a könyvtár intenzív feladatává. Az intézmény költségvetésében ekkortól önálló rovatként jelentkezett a fiókok állománygyarapítási, személyi és dologi költsége. A három személyt foglalkoztató, szervezetenként is elkülönülő *fiókközpont* vezetésére 1913 januárjától Madzsar József kapott megbízást. Ő dolgozta ki a fiókok részére történő állománygyarapítás elvi kérdéseit (ld. *A fiókkönyvtárak állományának alakulása* című fejezetet) és annak segédeszközét, a *Mintajegyzéket*. A fiókok vezetésének könyvtártechnológiai kérdéseit a *Fiókok ügykezelése* (1913) című kiadvány foglalta össze, az olvasók részére pedig a *Fiókkönyvtárak szabályzata* (1915) című nyomtatvány.

A kölcsönzési adminisztráció a Walter Hofmann-féle kétkártyás rendszerrel történt, az olvasószolgálatához szükséges nyomtatványokat központilag készítették. (Ezek, jelentéktelen változtatásokkal, hosszú évtizedekig használatban maradtak.)

A legkisebb fiókkönyvtár is párhuzamosan nyújtotta a kölcsönzés és a helyben olvasás lehetőségét. (Az utóbbit a nyomasztó lakáshelyzet miatt tömegesen igényelték).

A csekély beiratkozási díj (10 fillér) mellett helyben ingyen lehetett olvasni, a kölcsönzés díja egy hónapra 20 fillér, egy évre 2 korona volt, (tanulóknak, fővárosi alkalmazottaknak ingyenes). A tanulók egyszerre két könyvet kölcsönözhetek két hétre, a keresett regényeket csak egy hétre. Minden olvasónak rendelkezésére állott a kíváncsi könyv, a panaszkönyv és a hálózaton belüli könyvtárközi kölcsönzés lehetősége: a központból három napon belül kihozták az igényelt könyvet.

A fiókok ellátása, így a könyvbeszerzés is központilag történt, a fiókvezetők javaslatainak figyelembe vételével.

A fiókhálózat kiépítésének könyvtárpolitikai jelentősége

1914-re Szabó Ervin létrehozta a korszerű közművelődési könyvtár egyik legfontosabb elemét: a hálózaton keresztül történő lakossági ellátási rendszert.⁷⁸ Először jött létre Magyarországon olyan könyvtári ellátórendszer, amely nem csak kölcsönzőpontokon át (mint a Budapesti Könyvtár Egyesület esetében), hanem önálló helyiséggel, személyzettel, huzamos nyitvatartási idővel rendelkező könyvtárokon keresztül biztosította az ellátást, a háttérben szilárd bázisra épülve. Ugyancsak újdonságot jelentett az állomány összetétele és a nyugati példa nyomán megvalósított könyvtártechnológia. A kiépített struktúra időtállóan bizonyult: a történelem rövidesen bekövetkező viharait is túlélte.

A viszonyok nem engedték meg nagyobb, erőteljesebb kerületi könyvtárak létrehozását, így nem tudott kiépülni háromszintes ellátási rendszer (mint például ugyan-

ebben az időben Berlinben, 1907–14 között, ahol a központi könyvtár, kerületi főkönyvtárak és a kölcsönzőállomások alkották a rendszert). Nálunk hiányoztak a központi könyvtár és a fiókok között átmenetet képező középszintű intézmények, s ez a hiány hosszú időre rányomta bélyegét a fővárosi könyvtárgyire.

A könyvtárak társadalmi szükségességét mutatja az igénybevétel hallatlan intenzitása. Az olvasói igények nyomása azonban a tervezett igényes működést is ellehetetlenítette, a könyvtárak kényszerűen tömegintézménnyé váltak, ezért nem tudtak a tervezett – az értelmiséget is kielégítő – szinten működni. Fontos könyvtárpolitikai következtetést fogalmazott meg Váradi Irma 1914-ben: „Míg minden kerületnek nem lesz fiókkönyvtára, addig zsúfoltság lesz, s nem fejthet ki eredményes működést egy fiók sem. A fiókkönyvtár működésének milyenségét a könyvtárügy összessége determinálja, [kiemelés: K.S.] ennek fejlesztése az, amelyre mindannyiunknak törekedni kell.”⁷⁹

A fiókok társadalmi fogadtatása. Sajtóvisszhang

Szabó Ervin számára fontos volt, hogy a közvélemény ne csak egyszerű könyvtáravastásként, hanem az új típusú, modern könyvtár megjelenéseként szerezzen tudomást a hálózat nagyobb egységeinek létrehozásáról. Ezért csak az Almássy téri Deák Ferenc könyvtár megnyitásának szervezett publicitást, annak viszont a lehető legszélesebb körűt: egy új kulturális intézmény, melyet a főpolgármester nyit meg, nem maradhatott sajtóvisszhang nélkül. A nagy országos lapok mind cikkeztek róla.

Szabó Ervin elvárásai a sajtóvisszhangot illetően csak részben valósultak meg. A mindenki számára hozzáférhető nyilvános könyvtár megnyitásának gesztusát minden lap méltatta ugyan, de a könyvnek, olvasásnak, könyvtárnak szóló megszokott elismerések sablonjai mellett a legtöbb cikkben elsikkadt az, amit a létrehozók a leglényegesebbnek tartottak: az „amerikai típusú könyvtár” első magyarországi megvalósítása. Még a Szabó Ervin baráti köre által szerkesztett *Világ* is egy újabb „népkönyvtár” megjelenéseként mutatta be az eseményt⁸⁰, Szabó Ervinnek kellett hozzászólásában kifejtenie: „A Deák Ferenc-Könyvtár nem az első népkönyvtár Budapesten...”, hanem az első public library.⁸¹

Minden cikk felfigyelt a könyvtárak iránti hallatlan társadalmi igényre, a látogatók sokaságára, de ezzel kapcsolatban a megvalósult könyvtár szerény méreteire is. Az utóbbit az egyes lapok beállítottságuknak megfelelően kommentálták: az ellenzéki Pesti Napló az államon verte el a port: a könyvtár „igénytelenül húzódik meg az Almássy tér közepén. De hát kell, hogy igénytelen legyen. Az államnak Magyarországon iskolákra, könyvtárakra nincsen pénze...”⁸², a gátlástalanabb stílusú Pesti Hírlap pedig az Almássy tér csücskére épített kis bódéről cikkezett.⁸³

A szakmai sajtót illetően a Fővárosi Könyvtár munkatársai által írt cikkek szakszerű, lényegbevágó elemzést adtak az Almássy téri és a Százados úti könyvtárról.⁸⁴ A Ma-

gyar Könyvszemlében Gulyás Pál számolt be az új könyvtárról. Annak előrebocsátásával, hogy az új intézmény „a kisebb amerikai típus hű utánzata” ő is a nagyságrendet kifogásolta: „Jelenlegi méretei mellett inkább játékszer, amolyan kiállítási minta-faluba való látványosság, semmint komoly eszköze a modern könyvtári politikának.”⁸⁵ A könyvtár dolgozóinak válaszcikkével Gulyás és a Fővárosi Könyvtár között egyre személyeskedőbb hangvételű cikkpárbaj vette kezdetét.⁸⁶

A KÖZPONTI KÖNYVTÁR ÁLLOMÁNYÁNAK ALAKULÁSA

Új állományépítési koncepció

1910 elején Szabó Ervin abba a különlegesen ritka helyzetbe került, hogy szinte kööttségek nélkül tervezhette meg egy közintézménnyé váló, jó anyagi lehetőségekkel rendelkező könyvtár állományépítési koncepcióját. Elgondolásait legrészletesebben az Emlékiratban⁸⁷ fejtette ki.

Szabó a főváros lakossági igényeinek teljes skálájából indult ki, elválasztva a jövőendő városi könyvtár által ellátandó területeket azoktól, melyek ellátása továbbra is a tudományos könyvtárak feladata maradna. A városi könyvtárt illetően (a központot és a hálózatot együttesen szemlélve) az irodalom három nagy tartományát nevezte meg: 1. a társadalom kérdéseivel foglalkozó irodalom, 2. a szépirodalom és 3. az egyének munkavégzéséhez kapcsolódó, alkalmazott tudományos szakirodalom.

E témakörök kiválasztása nem véletlen. Szabó Ervin nézetei szerint a városi közkönyvtár legfőbb missziója az, hogy a város polgárainak az életük jobbításáért folytatott társadalmi és gazdasági harchoz szellemi fegyvert szolgáltatson. Szabó a könyv- és sajtótermésből azt kívánta a városi könyvtár körébe vonni, ami közvetlenül a fenti célt szolgálja, ami ezen túl van (természettudományok, hagyományos humán tudományok), azt továbbra is a tudományos könyvtárak körébe utalta.

A *társadalmi kérdések irodalmát* illetően teljességre kívánt törekedni, kielégítve azokat is, akik nem teoretikus, hanem gyakorlatias igénnyel közelednek, „minden jelentékenyebb intézmény, irányzat, iskola” szóhoz jutattása mellett minden párt sajtótermékeinek is helyet kívánt adni, beleértve a populáris, propagandisztikus irodalmat is.

A városi könyvtár gyűjtőkörébe vont társadalomtudományok közé tartozik a szociológia, a politika, a közgazdaságtan, a jog, a népjólét irodalma. Az Emlékirat szerint az új fővárosi könyvtár vállalná ezeken a területeken a „tökéletességre és teljességre” törekvő gyűjtést, (későbbi terminológiával: az országos szakkönyvtári szerepet). Teljes egészében átbocsátaná viszont „a régi, humanisztikus tudományok” irodalmának gyűjtését a régi tudományos könyvtáraknak, hiszen „... hajlandóságuk is ezek irányába vonzza őket, a sokkal fiatalabb, de mind nagyobb szerepet játszó társadalomtudományokkal nem tudnak megbarátkozni.”

A szépirodalomnak Szabó Ervin ugyancsak a társadalmi jobbításért folytatott harc eszközeként tulajdonított fontos szerepet: „... az emberek cselekvésének motívumai között sokkal erősebbek, sőt döntőek az érzelmi, és így minden eszközt, mely az érzelmi életet mélyíti, differenciálja és erősíti, alkalmazni kell. A jó szépirodalom pedig bizonyára ezek közé tartozik” – „... az élet harcára, tehát cselekvésre erősítenek”.⁸⁸ (A szépirodalmat Szabó Ervin a fiókkönyvtárakon keresztül kívánta eljuttatni az olvasókhoz. A válogatás elvi szempontjaival a fiókkönyvtárakat tárgyaló fejezetben foglalkozunk.)

Az alkalmazott szakirodalomnak az egyének munkavégzéséhez kapcsolódó része az 1910-es állományépítési koncepció szerint a gyűjtőkör harmadik, meghatározó területe lett volna. Az Emlékirat a központi könyvtár tevékenységi körébe utalja, „hogy az orvosnak orvosi tudományt, technikusoknak technikai irodalmat, fém munkásoknak vastechnológiát, varrónőknek talán divattörténetet, szóval mindenkinek a mester-ségéhez szükséges könyveket megadhassuk. Számolni kell a könyvtárnak azzal is, hogy Budapest az országnak egyetlen nagyszabású ipari városa.”

Bár az Emlékirat egyértelműen vállalta az alkalmazott tudományok irodalmának nem kutatói mélységű gyűjtését – amerikai példákra is hivatkozva – ennek ellenére már az 1910. június 20-i szakértekezlet könyvtáros résztvevőinek is feltűnt, hogy a tanulmányban nem szerepelnek az alkalmazott tudományok szakkönyvtárai, nincs szó a velük való együttműködésről, a gyűjtőkörök elhatárolásáról. Kétségtelenül ez volt kezdettől a gyűjtőköri koncepció legproblematisabb és legmostohább része. A helyiségszükségviszonyok szűkösségének is ez esett áldozatul.

Az alapvető irányok kijelölése mellett az állományépítési koncepció 1910-től több más területen is módosult. A városigazgatási szakirodalom gyűjtésének feladata elvileg változatlan maradt ugyan, de a gyakorlatban sokkal visszafogottabbá vált. Szabó Ervin hivatalos beszámolóiban is telítettségéről és kihasználatlanságról írt,⁸⁹ ezzel indokolta a viszonylagos háttérbe szorítást. A kifejezetten statisztikaelméleti irodalom beszerzése – miután az intézmény függetlenedett a fővárosi statisztikai hivaltaltól – kikerült a gyűjtőkörből. Előtérbe került viszont a *Budapestiensék* gazdagítása, a vonatkozó művek kurrens figyelését egyre erőteljesebben egészítette ki a retrospektív, antikváriusi beszerzés.

Az állományépítési koncepciót az 1910-es évektől még egy fontos változás jellemezte: nyitás a történeti aspektus felé.⁹⁰ Míg a könyvtár szerzeményezési politikájában korábban a jelen problémáira koncentrálnak a társadalomtudományi irodalom dominált, most erőteljes hangsúlyt kapott a társadalomtörténet (politika-, kultúrtörténet) is. A könyvtár – ha nem is egyértelműen – elmozdult a történeti gyűjtés irányába.⁹¹ Az elmozdulást – és annak bizonytalanságát – híven tükrözi a gyűjtőköri szabályzat 1913. évi belső vitája is.⁹²

A történeti, s különösen a kultúrtörténeti művek erőteljes beáramlása fokozatosan átszínezte a könyvtár gyűjteményét, olykor Szabó Ervin puritánabb gyűjtőköri elvei ellenére.

A gyarapodás adatai

Az egyre jobban prosperáló városvezetésnek egyre nagyobb összeggel volt módjában a könyvtárat támogatni.⁹³ A könyvtár könyvbeszerzési kerete évről-évre emelkedett, 1913-ban pedig – mikor rátértek a fiókkönyvtári állomány előkészítésére – megduplázódott.

A könyvbeszerzési keret változásai⁹⁴
(Ezer koronában)

	Központi könyvtár	Fiókkönyvtárak	Együtt
1910	11	-	11
1911	13	-	13
1912	18	-	18
1913	23	26	49
1914	27	27	54

A feldolgozott és állományba vett kötetek száma csak részben követte ezt a felívelő fejlődést, viszonylag állandó maradt, az 1910–14-es periódusban évi 8 – 10 ezer kötet között ingadozott. (A nagy kötetszámú hagyatéki vételek feldolgozása ugyanis – a munkaerők kapacitásától függően – folyamatosan zajlott, s évről-évre áthúzódott.)

A beszerzett művek összetételében bekövetkezett változásokat 1912-től tudjuk egyértelműen nyomon követni: a könyvtár akkor tért át a tizedes rendszerű osztályozásra.

A beszerzett művek megoszlása szakcsoportonként

	Kötetszám			Százalékban		
	1912	1913	1914	1912	1913	1914
Ált.művek	883	832	779	9	9	9
Társadalomtudomány	7358	6211	4978	73	64	60
Természet- és alkalmazott tudomány	617	587	488	6	6	6
Humaniórák (1,2,4,7,8 szak)	679	984	907	7	11	13
Történelem és földrajz	547	1078	984	5	10	12
Összesen	10336	9805	8336	100	100	100

Az adatok fontos állománygyarapítási tendenciákat tükröznek: a társadalomtudomány – bár abszolút elsőbbségét mindvégig megőrizte – határozottan csökkenő tendenciát mutat, (73-60%), ezzel szemben a történelmi művek csoportjának beszerzési aránya több mint kétszeresére nőtt, (5-12%), sőt a humaniórák is csaknem kétszeresükre növekedtek (7-13%). Változatlanul alacsony maradt viszont a beszerzett természet-tudományi és az alkalmazott tudományos művek száma.

A társadalomtudományon belül a következők a beszerzési arányok (az 1914-es év adatai):

30 Társadalomtud. általában/szociológia	412 köt.	8%
31 Statisztika	314 köt.	6%
32 Államtudomány/politika	519 köt.	10%
33 Társadalmi kérdés	614 köt.	13%
34 Jogtudomány	744 köt.	15%
35 Közigazgatás	692 köt.	14%
36 Társadalmi tevékenység	167 köt.	4%
37 Nevelés	203 köt.	4%
38 Közgazdaságtan	1198 köt.	24%
39 Néprajz	115 köt.	2%
Együtt:	4 978 köt.	100%

A beszerzett művek *nyelvét* illetően egyharmaduk magyar, kétharmaduk idegen nyelvű. Az idegen nyelv az esetek felében a németet jelenti, a másik félen kb. egyenlő arányban az angol és a francia osztozkodik. Az összes többi más nyelv 2-3%-ot tesz ki, leginkább olasz (1-2%).

Az állomány lassú átrétegződése a kívülállók számára észrevétlen maradt a társadalomtudományok továbbra is fennálló dominanciája mellett. A könyvtár változatlanul a szociológia egyoldalúnak tartott túlsúlya, más tudományterületek hiánya miatt kapta a kívülről jövő kritikákat, például az *Irodalomtörténet* című folyóirattól.⁹⁵

Antikvár vásárlások, hagyatékok, ajándékok

A társadalomtudományi művek beszerzési arányának fokozatos csökkenésére, a történelem és a humaniorák arányának emelkedésére 1910–14 között a gyarapítási források számbavétele ad magyarázatot.

Az *új könyvek* vásárlása ebben az időszakban viszonylagosan hátra szorult (30-40%-ra), a régi könyvek különböző forrásokból (ajándék, hagyatékok, antikvárium) történő gyarapítása viszont 60-70%-ra emelkedett.⁹⁶

1910-11-ben a Városi Könyvtár fenntartói és könyvtárosai már az új könyvtárépületben gondolkodtak, melynek legfeljebb egyötödét töltötte volna ki a meglevő állomány. A lehető leggyorsabban igyekeztek a tervezett férőhely üresen tátongó 4/5-ét – amennyire lehetséges volt – feltölteni. A gyarapításnak nem annyira a pénzügyi keret szabott korlátot, mint inkább a gyűjtőkörü elvek figyelembevételével beszerezhető friss könyvtermés határai. Egy-egy nagyobb *hagyatékok* megszerzése során viszont egyetlen szerződéskötés nyomán nagy tömegű könyv áramlott a könyvtárba. (Illetve annak rak-tárába, a Főherceg Sándor – ma: Bródy Sándor – utcai egykori képviselőház egyik helyiségébe, mert a könyvtárban ezek számára már nem volt hely.)

Egy másik szempont is szerepet játszhatott a nagyarányú hagyatéki vásárlásoknál.

A tervezett új könyvtár – nagyságrendjében – a hagyományos nagy budapesti könyvtárak közé emelkedett, viszont tőlük eltérően hiányoztak a „gyökerei”, néhány kötettől eltekintve a könyvtár nem rendelkezett régi állománnyal. (Most vált mindenki számára érzékelhetővé az elszalasztott Frank hagyaték hiánya.) Mintha e gyökerek hiányát akarták volna az 1910-14-es évek lázas ütemű hagyatéki vásárlásai pótolni.

Más szempontok érvényesültek a *könyvajándékok* terén.

A Szabó Ervin által példaképnek tekintett angol-amerikai public libraryk történetének egyik jellemzője volt, hogy a polgárság magáénak tekintette és jelentős adományokkal támogatta őket. Az ajándékok nem csak az állományt gazdagították, hanem a könyvtár társadalmi elismertségét is reprezentálták. A kulturális intézmények – elsősorban a múzeumok – érdemleges támogatása a századforduló táján a budapesti polgárság egyes rétegeitől sem volt idegen. Szabó kezdetől tisztában volt vele, hogy könyvtára igazi társadalmi meggyökerezését a jelentős ajándékok fogják jelezni ezért a könyvtár Értesítőjében folyamatosan hírül adott minden egyes könyvajándékozást, (amit munkatársaitól és hivatalnok barátaitól egyértelműen el is várt, a példaadás kedvéért). Ennek ellenére 1910-ig a nyugatiakhoz hasonló nagyságrendű és jelentőségű adományozásban nem részesült a könyvtár. (Ezt nem is igen lehetett elvárni, hiszen a könyvtár formálisan a városigazgatás, és nem a polgárság intézménye volt.) 1910-ben azonban a helyzet megváltozott: az új könyvtár széles körben népszerűsített terve felkeltette „a mi könyvtárunk” érzését, s megindult az adományok sora.

Bár 1910–14 között több jelentős gyűjteményt is kapott ajándékként az intézmény, ezek nagyságrendileg és irodalmi értékben messze elmaradtak a vásárolt hagyatékoktól. A jelentősebb ajándékozók köre behatárolt volt: a Szabó Ervin személyével és irányzatával rokonszenvező személyek és intézmények köréből került ki.

A jelentősebb gyűjtemények megszerzésük időrendjében:⁹⁷

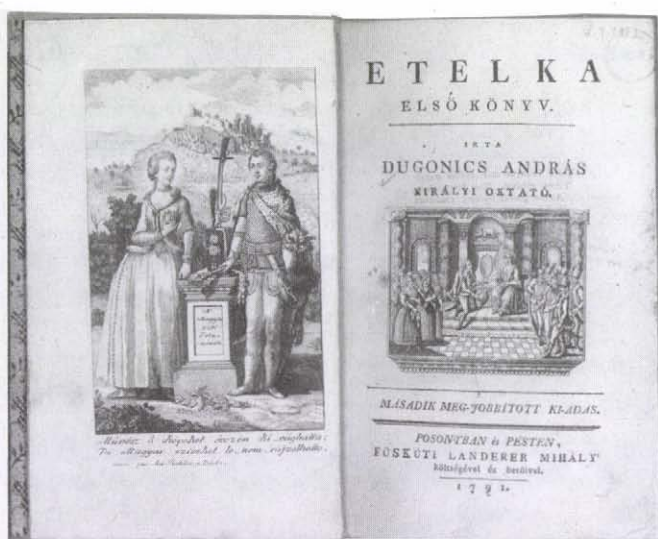

Szűry Dénes gyűjteménye (Megvásárolták: 1910 november)

Szűry Dénes (1849–1909) minisztériumi tisztviselő, fordító, könyvgyűjtő. Könyvtára az 1767–1867 között megjelent magyar nyelvű művek első kiadásait tartalmazta, nagyrészt szépirodalmi, részben politikai és történeti műveket, mintegy 2000 kötetet. „Szűry Dénes mint gyűjtő a magyar szellemi élet legizgalmasabb és legtermékenyebb száz esztendejének irodalmát választotta gyűjtése tárgyául. Páratlan tudással, s nem kis szerencsével halmozta egybe ennek az óriásokat nemző korszaknak szellemi termését, szinte maradéktalanul.” (Szentkuty Pál.) Könyvtárának katalógusát maga készítette el 1907-ben.⁹⁸

A hagyaték megvásárlásáról 1910. november 3-án döntött a közgyűlés. A vételár 22500 korona volt, ezt az összeget azonban nem a könyvtár költségvetési keretéből, hanem a városi költségvetés „építési díjak” rovatának maradványából fizették ki.

A könyvtár Értesítője a vételről nem adott hírt. A gyűjteményt kétfelé bontották: a

Egy kötet a Szűry-hagyatékából

politikai irodalmat beolvastották a meglevő állományba és besorolták a szakrendszerbe, néhány nagy auktor (pl. Széchenyi István) nagyértékű első kiadásának kivételével. A magyar szépirodalmi művek első kiadásait külön gyűjteményként megőrizték,⁹⁹ (felállításuk betűrendben történt), s az alapító szándéka szerint folyamatosan kiegészítették és továbbfejlesztették a későbbi értékes szépirodalmi művek editio princepsének megszerzésével. Ugyancsak kiegészítették a gyűjtemény „népiratka” (19. századi ponyva) anyagát, elsősorban a Ballagi-gyűjteményből áthelyezett művekkel. A Szűry-gyűjtemény tehát – bár mindvégig különgyűjteményként, corpus separatumként kezelték – valójában állandóan változott. A ma „Szűry-gyűjtemény”-nek nevezett állománytestben, (melyet az 1987-es katalógus tükröz), az eredeti Szűry-gyűjteményből való művek csak az állomány mintegy egyharmadát teszik ki, a többi utólagos kiegészítés.

Batthyány Ervin ajándéka (A könyvtár átvette: 1910-ben)

Gróf Batthyány Ervin (1877–1943) a társadalom szociális berendezkedéséért küzdő, azt az anarchista elvek alapján megvalósítani akaró nagybirtokos. Közeli barátságba került Szabó Ervinnel, aki többször és hosszasan is tartózkodott Batthyány bögötei birtokán. Anyai ágon Trefort Ágoston közoktatásügyi miniszter (1817–1888) unokája. A család 1910-ben Londonba költözött, ez alkalomból könyvtárukból mintegy kétezer kötetet a Fővárosi Könyvtárnak adományoztak. A gyűjteményben a francia nyelvű történelmi és politikai művek voltak a meghatározók.

A Fővárosi Könyvtár számára ez volt az első nagy ajándék, melynek társadalmi súlyát az ajándékozó személye is növelte. Nem kezelték különgyűjteményként, beolvastották az állományba.

Ballagi Géza gyűjteménye (Megvásárolták: 1911 januárjában)

Ballagi Géza (1851–1907) történész, a sárospataki jogakadémián a politikai tudományok tanára, országgyűlési képviselő, a magyar politikai irodalom történetének kutatója. Rendszeresen gyűjtötte az 1790 utáni magyar politikai röpiratokat. (Gyűjteményének néhány darabja régebbi, a 18. sz. közepéről való.) Az anyag, mely 9700 röpiratból állt, (részben kolligátumba kötve), a magyar politikatörténet rendkívül értékes forrása. Szabó Ervin: „A Ballagi gyűjtemény a maga egészében olyan anyagot tartalmaz, mely sehol másutt és könyvtárakban is csak töredékesen volt meg.”¹⁰⁰

A Fővárosi Könyvtár 1910 végén tárgyalta a hagyaték megvételéről Ballagi Géza özvegyével. 1911 januárjában Szabó Ervin javaslatot tett a város vezetőségének a vásárlásról, s a tanács hozzájárulása után január 31-én megkötötték a szerződést. A gyűjtemény ára 15000 korona volt, amit a könyvtárnak négy év alatt kellett részletekben kifizetnie. Az özvegy kikötése szerint a gyűjteményt *Ballagi* megnevezéssel külön kellett kezelni, ez a követelmény találkozott Szabó Ervin szándékával is. Miután február elején Enyvvári Jenő a könyvtár képviselőjében számba vette az anyagot és arról jelentést készített, Szabó Ervin az új szerzemény széles körű népszerűsítésébe kezdett: az *Értesítőben* több alkalommal is ismertette a gyűjteményt, hangsúlyozva annak különös jelentőségét.¹⁰¹

Szabó számára e gyűjtemény annyira fontos volt, hogy már a szerződés végleges megkötése előtt szerepeltette az új könyvtáráépület 1911-es pályázati tervében, mint Röpiratgyűjteményt, s külön 40-50 m²-es helyiséget írt elő részére.¹⁰² Valójában a Ballagi gyűjtemény a kényszerű raktári pihenés után csak 1914-től, az új, Gróf Károlyi utcai épületbe való költözködés után vált az olvasók számára hozzáférhetővé, miután ott megkapta – szerényebb méretben – a külön raktárhelyiséget.

A röpiratokkal együtt két jól használható katalógust is kapott a könyvtár, egy betűrendest és egy időrendit. Az előbbit 1913-ban beépítették a központi betűrendes katalógusba, így az állomány könnyebben hozzáférhetővé vált.

Szabó Ervin kezdettől a Ballagi-féle politikai röplapgyűjtemény folytatását tervezte. Már a vásárlás utáni héten körlevéllel fordult a szerkesztőkhöz és a nyomdákhoz: új röpirataikból küldjenek a könyvtárnak rendszeresen 1-1 példányt.

Zichy Jenő könyvtára (A Fővárosi Könyvtár átvette: 1911. szeptember)

Gróf Zichy Jenő (1837–1906) politikus, országgyűlési képviselő, az Országos Ipar-egyesület elnöke. Tudományos expedíciókat vezetett Oroszországba és Ázsiába a magyarság eredetének felkutatására. 1901-ben magánmúzeumot létesített, ezt végrendeletileg a fővárosra hagyta egy *Zichy-múzeum* létesítése céljából. A múzeummal együtt a könyvtár is a hagyatéki adomány része volt.

A mintegy 3000 kötetes családi könyvgyűjtemény a meglepő ritkaságokat őrző, de különösebb irányultságot nem mutató gazdag főúri könyvtár tipikus példája.

„Nem egységes [...] mindamellett nagy értékű” gyűjteményként mutatatta be a könyvtár Értesítője. A Zichy könyvtárban megtalálhatók voltak az egyetemes könyvtörténet bibliofil kincsei, a velencei aldinák, a magyar művelődéstörténet emlékei, 17–18. századbeli magyarországi naptárak, s olyan kuriózumok, mint a Mária Lujzának tulajdonított napló. A Zichy könyvtáron belül egységes gyűjteményt csak az expedícióval kapcsolatos földrajzi és néprajzi művek alkottak. A hagyatéék legnagyobb értéke az az itáliai származású kódex volt, melynek valódi jelentősége csak az átvétel után, a későbbi évek során deült ki, s mely *Zichy kódex* néven vonult be az egyetemes könyv- és művelődéstörténetbe.

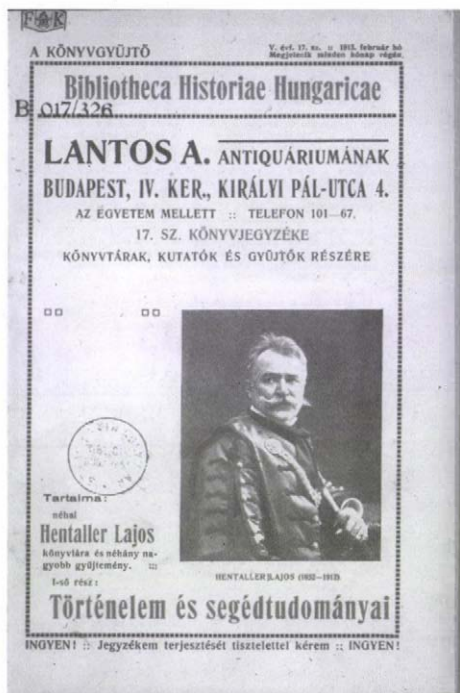
Az adományozó halála után csaknem öt évig folyt a pereskedés (1906–1911) a főváros és a vérszerinti örökös, Zichy Rafael között. A könyvgyűjteményt a könyvtár 1911. szeptember 13-án vette át és helyezte el ideiglenesen Főherceg Sándor utcai raktárában.

A könyvtár birtokába került kódex és ősnymtatványok kezeléséhez nem volt a Fővárosi Könyvtárban megfelelő szakismeretekkel rendelkező könyvtáros. A kódex elemzésére *Zambra Alajos* egyetemi tanárt, az Iparművészeti Múzeum tisztviselőjét kérték fel. Zambra a korábbi feltételezésekkel szemben (Mátyás számára készített Corvinának tartották) kimutatta Angelo Cortino szerzőségét. A könyvet a múzeum laboratóriumában szakszerűen restaurálták, ennek során a leragasztott lapok alatt a 15. században lejegyzett késő-reneszánsz költeményeket fedeztek fel.¹⁰³

Az átvett anyagot csak részben kezelték különgyűjteményként. A Vámbéry-hagyatéék átvétele után, 1914-ben a két gyűjtemény földrajzi vonatkozású könyveit *Keleti Gyűjtemény* néven összevonták.

A könyvtár ma is legértékesebb régisége Zichy Jenő hagyatékából: egy 15-16. század fordulóján keletkezett velencei papírkódex

Hentaller Lajos 1848-49-es gyűjteménye (A könyvtár megvásárolta 1912-ben)

Hentaller Lajos (1852–1912) politikus, publicista, országgyűlési képviselő, történész. Írásaival a szabadságharc és Kossuth Lajos emlékét kívánta szolgálni, történeti munkáihoz az 1848-49-es események dokumentumaiból gazdag gyűjteményt hozott létre. Az anyag korabeli kiadványokat, röpiratokat, rölapokat, folyóiratokat, újságokat tartalmazott.

Hentaller Lajos halála után özvegye 5000 koronáért, egy tételben kínálta fel a gyűjteményt. Mivel az anyagban sok másodpéldány is szerepelt, az ár és a vétel körül élénk vita folyt. Szabó Ervin számára a gyűjtemény sorsa magánemberként sem volt közömbös, a korszak egyik kutatási területe volt.¹⁰⁴

*Hentaller Lajos hagyatékának katalógusa
a Lantos antikvárium 1913. évi aukcióján*

A hagyatékok és ajándékok szerepe a gyűjtemény jellegének módosulásában

Miközben Szabó Ervin 1910 nyarán-őszén szakmai viták során védte meg a központi könyvtár társadalomtudományi jellegét és hárította át a humaniorákat a régi tudományos könyvtárakra, a főváros már tárgyalásokat folytatott Szüry Dénes özvegyével a tekintélyes humaniora-gyűjtemény megvásárlásáról. Feltűnő, hogy Szabó Ervin, aki az Értesítőben a legjelentéktelenebb kis adományokról és minden fontosabb beszerzéséről azonnal beszámolt, a Szüry gyűjteményről négy évig hallgatott. A hallgatás okát ma sem ismerjük, de feltételezhetjük, hogy ebben az ügyben nem volt egyetértés Szabó és a vásárlást kezdeményező-lebonyolító Wildner Ödön között.

Nem kis tételről volt szó. A főváros Szüry Dénes hagyatékáért 22500 koronát adott, ez kétszerese volt a könyvtár egész évi könyvbeszerzési keretének. (1910-ben: 11 ezer korona).¹⁰⁵ Bár ezt az összeget idegen rovatból, nem a könyvtár költségvetéséből fedezték, a könyvtár tehát mintegy ajándékként kapta, az állomány gyarapodásában, jellegének alakulásában ez a lépés – az Emlékiratban megfogalmazott elvekkel szemben – határozottan újat jelentett. A nagyrészt magyar szépirodalmi művek editio princepsiből álló hagyatéka ugyanis kifejezetten irodalomtörténeti-filológiai szempontból volt gyümölcsöztethető.¹⁰⁶ Szüry gyűjteménye valójában a Nemzeti Könyvtár hungarika-funkciójába illett volna jól bele.

A könyvtár nagy ajándéka trójai falónak bizonyult: új, Szabó Ervin által nem tervezett és nem is kívánt funkciók vonultak be vele együtt az intézménybe. A hagyaték előírt gyarapítása és továbbfejlesztése irodalmi, irodalomtörténeti feladatokat rótt a könyvtárra.

Más volt a helyzet a Ballagi-gyűjteménnyel, mely politikai jellegénél fogva jól beleillett a könyvtár vállalt profiljába. Másrészt viszont ez is több mint száz évre visszatekintő gyűjtemény volt, ezért erőteljes történeti aspektussal bővítette ki a könyvtár vállalható funkcióit. Még inkább a történetiség irányába vitte az állományt a Batthyány ajándék és a Hentaller-hagyaték. Ezt az irányt Szabó Ervin is vállalta. Sőt, mintha bizonyítani akarta volna, hogy a Fővárosi Könyvtár immár a hagyományos történeti-kultúrtörténeti témák kutatásakor is megkerülhetetlen: Hentaller 1848-49-es anyagáról az Értesítő beszámolója büszkén említi, hogy annak egyes dokumentumai a Nemzeti Könyvtár állományában sem találhatók meg.

Más hagyatékok – a Zichy-, a Vámbéry-gyűjtemény – a földrajz, sajátosan az orientalisztika irányába vitték el az állományt. Ez ismét ellene mondott a gyűjtőkörök egyértelmű elhatárolását javasoló, az Emlékiratban kifejtett elveknek, hiszen az Akadémiai Könyvtárban már volt egy orientalisztikai gyűjtemény. Szabó a Keleti Gyűjtemény tervét megkísérelte a társadalomtudományokhoz közelíteni: „E gyűjteménybe a Zichy és Vámbéry-könyvtárak anyagán felépülve az ázsiai, oroszországi, balkáni és az egész mohamedán afrikai világgal foglalkozó irodalmat fogjuk felvenni, különös súlyt helyezve itt is a közgazdasági, politikai, gyarmatügyi és történeti részre.”¹⁰⁷ Valójában a Keleti Gyűjtemény a könyvtár egészébe sajátos színt vitt, eredeti, új perspektívát nyitott. Ennek kibontakozása azonban különböző okok – elsősorban a gyűjtemény feldolgozásának nehézségei és késlekedése miatt – 1914 utánra, a háborús évekre esett.

Az Emlékirat fenntartással szólt „a régi és ritka, de inkább csak történeti értékű” művekről. E téren jelentkezett a legélesebb fordulat a korábban megfogalmazott elvekhez képest: megjelentek az állományban a kifejezetten könyvtörténeti, muzeális értékek: a Zichy-hagyaték itáliai kódexe, velencei régi nyomtatványai stb.

Az állománygyarapítás deklarált elvei engedtek ugyan kis rést (a gyűjtőkör tervezete „főként a társadalomtudományok körére szorítókozó tudományos gyűjtemény”-ről beszélt), 1913-ban pedig – Wildner Ödön javaslatára – formálisan is bevették a gyűjtőkörbe a magyar történelmet, a társadalomtudományon kívüli állományrészek előnyomulása azonban egyre nagyobb mérvű, szinte feltartóztathatatlan lett.¹⁰⁸ Szabó Ervin megkísérelte őket a különgyűjtemények egyre bővülő keretei közé szorítani.¹⁰⁹ Valójában azonban a Fővárosi Könyvtár állományának jellege mindegyre tágult, a humaniorák terén szinte általánossá bővült, olykor a könyvtárosok szándékától függetlenül, sőt annak ellenére. Bár a könyvtár szervezeti szabályzatában csak 1925-ben jelent meg a „minden főtudomány” és „szellemi tudományok” irányába való (részleges) nyitás hivatalos meghirdetése, valójában ez a nyitás már 1910-ben megkezdődött.

Viták az állomány ideológiai jellegéről

Szabó Ervinnek a közkönyvtárra vonatkozó állományépítési elvei hangsúlyozottan két sarokpontra épültek:

- Egyetlen kritérium a tudományos (illetve esztétikai) érték.
- Minden jelentékeny világnézeti és politikai irányzat legyen képviselve.

Az első, aki kétségbe vonta, hogy ezek az elvek a Fővárosi Könyvtárban meg fognak valósulni, Gulyás Pál volt. Szabó Ervin Emlékirata még csak tervekről szólt, de Gulyás feltételezte, hogy a társadalomtudományi állományt „némelyeknek kedves irányba” fogják fejleszteni. Szabó Ervin e célzást öntudatosan visszautasította: „...az ilyen viselkedés szögesen ellenkezőnek éppen azzal az állásponttal, amelyet a közkönyvtárak dolgában éppen én a legmerevebben és legélesebben képviselek és hirdetek, hogy ti. azokat nem szabad *semmiféle* pártpolitikai törekvés egyoldalú szolgálatába állítani [...] Felszólítom Gulyás Pált: mutasson nem Budapesten, hanem az egész országban egyetlen közkönyvtárt, amely a *maga területén* az összes ‘jelentékenyebb véleményeket, irányzatokat, iskolákat, pártokat’ részrehajlatlanabban és több, valamennyi iránt egyformán kiterjedő gonddal juttatná szóhoz, mint a Fővárosi Könyvtár teszi.”¹¹⁰

Az első olyan kritika, amely nem csak feltételezésekre, hanem konkrét adatokra is épült, Gulyás cikke után három évvel, 1913-ban a *Magyar Kultúrában* látott napvilágot.¹¹¹ A katolikus értelmiség konzervatív folyóirata névtelen tanulmányt közölt a Fővárosi Könyvtár állománygyarapítási politikájáról. A „Vallás és egyház” állománycsoport gyarapítását elemezte a könyvtár Értesítőjének 1911. szeptemberi száma alapján. A füzetben regisztrált negyedéves időszakban a könyvtár 21 ide sorolt művet szerzett be, ebből – a szerző értékelése szerint – határozottan katolikus álláspontot egy mű képviselt (Prohászka), a többi 20 között viszont sok vallásellenes (vagy legalább is katolikusellenes) nézeteket hirdető mű szerepelt.¹¹² Hasonló eredményre jutott a szerző a folyóiratok elemzésénél is.

A tanulmány – tendenciózussága, bántóan személyeskedő hangneme ellenére – tényleges problémát vetett fel: valóban objektív, elfogulatlan, csak a tudományos értékre tekintő volt-e a Fővárosi Könyvtár állományépítési gyakorlata, Szabó Ervin ismételten hangoztatott elveinek megfelelően?

A kérdésre másként válaszolt a Magyar Kultúra cikkírója és másként a *Világ*-ban megjelenő válaszcikkében Szabó Ervin. A nézőpontok alapvető eltérése miatt ugyanazt az állományterületet a két vitakozó fél egészen eltérően ítélte meg.

- A „tudományos érték” meglehetősen szubjektív kategória, ennek következtében a Magyar Kultúra cikkének szerzője például tudományosnak ítélt olyan műveket, melyeket a könyvtár propagandisztikusnak, apologetikusnak minősített, és viszont: értéktelen pamfletirodalomnak nevezte a könyvtár által beszerzett művek nagy részét.

– Szabó Ervin a „*jelentékeny* vélemények, irányzatok részrehajlatlan” szóhoz juttatását ígérte, de a a különféle irányzatok jelentőségének megítélése ugyancsak szubjektív volt. A Magyar Kultúra cikkének szerzője arra hivatkozott, hogy Budapest lakosságának 2/3 része keresztény, s minthogy a Városi Könyvtár az ő adójukból gyarapítja állományát, nem szerezhethet be sokkalta több vallásellenes művet, mint keresztény szelleműt. Szabó Ervin hiába hivatkozott válaszában arra, hogy a vallásos irodalom fontos művei is megtalálhatók a könyvtárban: az arányok kérdésén ez nem változtatott.

S ha a könyvtárosok szubjektív beállítódása ilyen mértékben befolyásolja a könyvtárak szellemi arculatát, (márpedig Szabó Ervin radikális ateizmusa és egyházellenessége közismert volt¹¹³), a szerző nem látott más megoldást, mint „színtelen embert” – vagyis egyetlen szélsőséges irányzathoz sem tartozót – állítani a könyvtár élére.

A cikk szerzője számos elfogultsága mellett (pl. nem volt szeme a könyvtár tényleges tudományos teljesítményének meglátására, hangneme személyeskedő volt¹¹⁴) súlyos és reális problémákra tapintott rá: a lakosság többségével ellentétes, radikális elveket vallóktól és elvárható-e a valóban objektív állományépítés? Elégséges-e, ha a közkönyvtár minden irányzatot szerepeltet gyűjteményében, vagy az arányokra is tekintettel kell lennie, és – demokratikus módon – igazodnia kell a nagy többséghez? És végül: a tízes évek megkeményedő világában fenntartható-e változtatás nélkül az, amit a századforduló liberális szellemisége még lehetővé tett?

A FIÓKKÖNYVTÁRAK ÁLLOMÁNYÁNAK KIALAKÍTÁSA

„Mit olvasnak és mit olvassanak?”

Az állományépítés elvi kérdései

„Mit olvasnak és mit olvassanak?” – ez a Szabó Ervin-i tanulmánycím pontosan tükrözi az alapkérdést, mellyel az új közművelődési könyvtári hálózat állományépítőinek szembe kellett nézniük. „Mit olvasnak?” – melyek a város lakóinak kialakult olvasási szokásai és igényei, melyekre a közkönyvtárnak figyelemmel kell lennie, és – másfelől – „Mit olvassanak?” – melyek azok az irodalmi-esztétikai elvárások, melyeket a közkönyvtárnak szolgálnia kell.

Szabó Ervint pályája kezdetétől foglalkoztatta ez a dilemma. Már 1902-ben felfigyelt arra a belga kísérletre, mely – szakítva a voluntarista elvekkel – a munkásolvasók tényleges olvasmányaiból, meghatározónak mondott irodalmi élményeikből kiindulva állította össze az ideális munkáskönyvtár törzsanyagát.¹¹⁵

A pécsi Szabadtanítási Kongresszuson Szabó már konkrétan is kifejtette elveit. A közművelődési könyvtárba valók „a régi írók közül azok, akik mai esztétikai igényeinket is kielégítik, az újak közül azok, akik tárgyban és formában maiak, modernek.”¹¹⁶ Ez

a definíció kizárta nem csak a népkönyvtári jegyzékek „erkölcsnemesítő”, „hazafias” szépirodalmát, hanem a kor rendkívül népszerű irodalmi kismestereit is. A puritán Szabó Ervin nem tudta elfogadni a szórakoztatást, mint könyvtári feladatot: „A szórakozás kidomborítása egyik oka a népkönyvtár alsórendűségének, pangásának és a hiányos érdeklődésnek.”¹¹⁷ Nem kis optimizmussal azt vallotta, hogy az esztétikailag értékes és modern művek a „művelt” és a „műveletlen” rétegek olvasmányigényeit egyaránt kielégítik. Állásfoglalását hazai tapasztalatok hiányában amerikai mintakatalógusokkal és német szakirodalommal támasztotta alá.

Optimizmusát tovább erősítették a sok tekintetben példaképének tekintett német könyvtáros, *Walter Hofmann* nézetei. Hofmann úgy vélte, hogy mindenkinben, minden társadalmi osztály körében van fogékonyság „a jó olvasmány” iránt. A munkásolvasó irodalmi ízlése – vélte – alapjában véve tiszta lap, a ráarakódott kispolgári hatásoktól megtisztítva alkalmas a legigényesebb irodalom befogadására is. Szabó Ervin ebből azt a következtetést vonta le: „A válogatásban csak egy kritériumunk lehet: az ízlésben legfejlettebb és fogékonyságban legdifferenciáltabb olvasó szükséglete.”¹¹⁸

1911-ben azonban már túl kellett lépni az ilyen sarkalatos *elvi* állásfoglalásokon: másfél év múlva már konkrét művek beszerzéséről kellett dönteni a fiókkönyvtárak számára. Szabó Ervin ennek megalapozására *mintajegyzék* készítését rendelte el.

A Mintajegyzék

A közművelődési könyvtárak részére Magyarországon az első igényes állománygyarapítási mintajegyzék 1910-ben jelent meg, Gulyás Pál szerkesztésében, *Népkönyvtári címjegyzék* névvel.¹¹⁹ Ez a mű azonban alapjaiban eltért Szabó Ervin állományépítési koncepciójától, ezért megjelenése után Szabó még fontosabbnak tartotta, hogy saját mintajegyzéke tükrözze a Gulyás Pál-i elvekkel szemben álló nézeteit. A kötet összeállítására 1911-ben *Staindl Máttyás* kapott megbízást, de a munkát időközben átvette a fiókkönyvtárak szervezésével megbízott *Madzsar József*.

Madzsar József (1876–1940) pályáját orvosként kezdte, majd az egészségügy-politika radikális harcosa lett, közéleti szereplő, több művében a darwinizmus népszerűsítője, a Társadalomtudományi Társaság elnöke, 1914-től a Polgári Radikális Párt alelnöke. Irodalmi kérdésekben is tájékozott volt: kapcsolatban állt Ady Endrével, Kaffka Margittal. Szabó Ervinnel már 1905-ben együtt dolgoztak Marx és Engels műveinek sajtó alá rendezésében. A Fővárosi Könyvtárba 1912-ben lépett be főkönyvtárosi minőségben.

Az 1913-ban megjelent *Mintajegyzéknek*¹²⁰ Szabó Ervin rendkívüli jelentőséget tulajdonított. „Ennek a jegyzéknek a megjelenése határt jelez Budapest városi könyvtárának történetében” – írta a kötet előszavában. – „Mindazok a bibliográfiák, amelyeket eddig kiadtunk, szoros értelemben vett

tudományos szakjegyzékek, ez az első, amellyel arisztokratikus korlátozottságunkból kilépve, a nagyközönség olvasószükségletét akarjuk kielégíteni. A társadalomtudományi szakkönyvtárból városi nyilvános könyvtárrá lett intézménynek első könyvészeti szereplése ez.”

A közel négyezer címet tartalmazó jegyzék fele ismeretterjesztő irodalom (a tizedes osztályozás szerint rendezve), a másik felén a szépirodalom (regények – versek – színművek) és – kisebb arányban – az ifjúsági irodalom osztozik.

Az ismeretterjesztő irodalom összeállításának alapelve: „A mindennapi életben szükséges információkat” tartalmazó művek kerültek be, a szakmai információkat tartalmazók nem. A válogatás ideológiai szempontból híven követte a Szabó Ervin-i elveket, mint azt a szerkesztői bevezetés is kifejtette: „A legaktuálisabb kérdésekben föl kellett venni az ellentétes álláspontokat képviselő könyveket. Az olvasó lássa, mit mondanak ezek, és alkossa meg maga a világnézetét. Felnőtt emberekkel és szabad polgárokkal van dolgunk, akikkel szemben a könyvtár számára egyetlen lehetséges álláspont, hogy csak anyagot ad, de irányt nem.”

A szépirodalmi jegyzék összeállítása viszont – ezt a Bevezető sem rejtette véka alá – egy lényeges ponton eltért a Szabó Ervin-i koncepciótól. Az összeállítás megkezdője, Staindl Mátyás ugyanis 1912-ben megbízást kapott a Népszálló könyvtárának felügyeletére, s ott, a hajléktalan munkások között a gyakorlatban szembesült a teória és a tényleges olvasói igények ellentmondásával. Úgy találta, hogy az utóbbinak nagyobb teret kell engedni. Madzsar szavaival: „A szépirodalmi jegyzék összeállításánál vezetőszempont a közönség szempontja volt: fölvenni mindazt, amit ma olvasnak.”

Hogyan módosította ez a válogatást? „Fölfelé nem vontunk meg semmiféle határt, besoroztuk a klasszikus, nehéz írókat is, ha azt remélhettük, hogy akad olvasójuk, ellenben nem vettünk fel senkit, még a „legklasszikusabbakat” sem, ha erre nem számíthattunk [...] Lefelé annál nehezebb volt megvonni a határvonalakat. Mit csináljunk azokkal a kisebbségű írókkal, akik az irodalomtörténetbe de még a kritikába sem kerülnek be, akik oly nagy tömegben gyártják a kérész életű regényeket?” Végül is a közönségigénynek engedve igen nagy számban kerültek be a kor jellegzetes bestseller írói, mint pl. Ohnet (4 művel), Marlitt, Carmen Sylva stb., vagy az olyan lektűr írók, mint Doyle (8 művel). Nem néhány kivételtől van szó: a külföldi regényírók műveinek mintegy harmada irodalmilag értéktelen, a kor kispolgári ízlését kiszolgáló tucatolvasmány.¹²¹ Madzsar két dologgal érvelt. Egyrészt a szórakozás könyvtári létjogosultságával: „A nyilvános könyvtártól joggal megkívánhatja a szórakozását az, aki nem akar tanulni, de még gondolkodni sem akar nagyon, hanem napi súlyos munka után pihenni egy-egy órát olyan könyv mellett, melyet másnapra egészen elfelejthet.” Másrészt Madzsar jóval szkeptikusabb volt a könyvtár nevelői lehetőségeivel szemben, mint a Walter Hofmanntól tanuló Szabó Ervin: „Arra nem lehet számítani, hogy a könyvtár majd nevel magának ezekre [az értékes] könyvekre olvasóközönséget. A tapasztá-

lat azt mutatja, hogy a közönség a könyvtári ajánlásokkal szemben nagyon bizalmatlan. Egyelőre megelégedhetünk azzal, ha sikerül a nagyon elterjedt rossz könyvek helyett valamivel kevésbé rosszakat megkedveltetni.”

A jegyzékből csaknem teljesen kimaradt a kor legnépszerűbb olvasmánytípusa: a népnemzeti irányzat historizáló, a vidéki életet alkalmanként anekdotikusan bemutató elbeszélései, az egyesületi és kölcsönkönyvtárakban markánsan jelen levő Gaál Mózes, Baksay Sándor, Bársony István, Abonyi Árpád és hasonló szerzők írásai. Ez az irodalom a korabeli felmérések szerint a népkönyvtárak legkedveltebb olvasmányai közé tartozott,¹²² a lassan polgárosodó vidéki lakosság körében sajátos szocializációs szerepe volt, de feltehetően ilyen szerepet töltött be a Budapestre bevándorolt, falusi, vidéki lakosság többszáz ezres tömegei körében is. (1904 és 1914 között rendkívüli mértékű volt a bevándorlás, Budapest lakossága csaknem 300 ezer fővel gyarapodott.)

Összességében a Mintajegyzék a modern irodalom felé nyitott utat, a magyar irodalomban szélesre tárta kapuit a Nyugat írói és költői előtt, ismeretterjesztő része pedig igényesen válogatott, változatos képet nyújtott a kor problémáiról. „A modern városi népesség szükségletével, lelkével és szellemével számolt” – Szabó Ervin szavaival élve, ma már a kor olvasásszociológiai dokumentumaként is olvashatjuk. (Mint ahogy olvasásszociológiai dokumentum Gulyás Címjegyzéke is: a konzervatívabb, lassabban polgárosodó vidéki népesség szükségletét és szellemét tükrözi.)¹²³

A Mintajegyzék lényegében meghatározta az egyes fiókok állományát: anyaguk túlnyomó többsége válogatás volt ennek címeiből, állományukat is hasonló struktúrában tárták fel.¹²⁴ Eleinte ritkán fordult elő, hogy – egy-egy népszerű szerző esetében – a Mintajegyzéken túlmenően más műveket is beszereztek.¹²⁵

AZ OLVASÓTÁBOR ALAKULÁSA

„A legelső követelmény az olvasók körének legtágabb kiterjesztése” – írta 1910-ben az Emlékiratban Szabó Ervin.¹²⁶ Az átszervezésre fordított négy év elteltével – miután kialakultak az ellátórendszer alapjai, új épületében működni kezdett a központi könyvtár és az év végi jelentés már öt fiókkönyvtár tevékenységéről számolhatott be – csírájában megjelent az új olvasótábor is. Minthogy sem a központi könyvtár, sem a fiókok nem az 1910-ben remélt nagyságrendben alakultak ki, az olvasók körének bővülése is messze elmaradt az akkor reméltnél. A szerényebb mennyiségi eredmények ellenére már ekkor kialakult az olvasótábor új struktúrája, mely a jövő fejlődés lehetséges kereteit is előre vetítette.

A mennyiségi növekedés sem volt kicsiny: a használt kötetek száma 1914-ben pontosan tízszerese volt az 1910-es évinek.¹²⁷ A fejlődést elsősorban a fiókok megjelenése jelentette: 1914-ben a kölcsönzők számának 20%-át adta a központ, 80%-ot a fiókok.¹²⁸

Az egyes egységek jellemzői

A központi könyvtár. Az 1910-11-12 éveket így jellemezte Szabó Ervin: „Ha használati statisztikájából itélné meg valaki a Fővárosi Könyvtár szellemét, ítélete mindenestre a lehető legkedvezőtlenebb kellene, hogy legyen. Hogy egy könyvtár teljesíti-e hivatását, annak legelső mértéke az elért forgalom számai. Ezek pedig minálunk szinte stagnálnak.”¹²⁹

Szabó Ervin szigorú volt: csekély előremozdulás ezekben a nehéz években is történt:

	1910	1911	1912
Helyben olvasó	5 768	6 174	6 637
Kölcsönző	7 539	8 473	7 911
Helyben olvasott kötet	8 386	9 060	9 136
Kölcsönzött kötet	10 272	10 047	11 824

1914-től a nyilvántartási rendszer megváltozott, ezért a forgalom statisztikai adatait nem lehet a korábbi évekkal összehasonlítani.¹³⁰

A felnőtt olvasók foglalkozási megoszlása az új helyen, a Gróf Károlyi utcában alapvetően nem változott, tovább növekedett viszont az egyetemi és főiskolai hallgatók száma, a helyben olvasóknak 1914-ben már több mint a felét ők tették ki. (A könyvtár helyileg még közelebb került az egyetemekhez.) Ugyanakkor felére csökkent a középiskolások száma: ők a számukra előnyösebben használható földszintet, a fiókkönyvtár olvasótermét szállták meg. (Ott viszont a használóknak csaknem a felét ők tették ki.)

Az új, szélesebb olvasóközönség felé nyitás szándékát jól tükrözi a könyvtár *bibliográfiai kiadványaiban* bekövetkezett változás. Míg az 1909-ig megjelenő *Fővárosi Könyvtár közleményei Szakkatalógus* sorozatának kötetei elsősorban városigazgatási kérdésekkel foglalkoztak, 1910-től az *Aktuális kérdések irodalma* sorozat már szélesebb közönséghez szólt, a város polgárait leginkább foglalkoztató mindennapos kérdésekre reagált, rövid, válogatott irodalmat kínálva. A 2-4 oldalas rölapok témái: a drágaság, a jégghiány, a kiütéses tifusz, a tejhiány, kétéves katonai szolgálat, a munkanélküliség stb. Ezzel egyidejűleg bibliográfia készült a *Népművelő Társaság* 1912-ben meginduló *Szociálpolitikai tanfolyamának* – az első magyarországi szociálpolitikai tanfolyamnak – minden előadásához is.¹³¹

A *Gróf Károlyi utcai 1. sz. fiókkönyvtár*. Az új könyvtár egyetemek és középiskolák közelségébe, régi, kulturált városnegyedbe került. A központi könyvtár épületének földszintjén kialakított 1. sz. fiókkönyvtárat elsősorban a tanulók keresték fel: a használók közel fele középfokú iskolában tanuló diák volt, további egyharmada pedig egyetemi hallgató. A könyvtár voltaképpen „tanulókönyvtárként” működött: azok látogatták, akiket zavart a központi könyvtár gazdagsága, az idegen nyelvű könyvek

túlsúlya, a választék bősége, tanulmányi és információs igényeiket a szerényebb földszinti választékból is ki tudták elégíteni.

Az Almássy téri 2. sz. fiókkönyvtárat egészen más közönség látogatta. A környéket a szegény, de a polgári lét alsó peremén már megkapaszkodni képes kisemberek lakták, köztük nagy számban Budapest zsidó lakosságának szegényebb rétegei. A lakók társadalmi összetétele némileg hasonlított a peremkerületekére, de mentalitásuk lényegesen más volt: „belvárosibb” jellegű.

Az Almássy téri könyvtárnak nagy vonzereje volt: látogatói között azonos nagyságrendű csoportot képeztek a felnőttek, a középszintű iskolába járók és az elemi iskolás gyerekek. Hiányzott a társadalom felső kulturális rétege: a szabad foglalkozású értelmiségiek 1,3%-kal, az egyetemi és főiskolai hallgatók 2,5%-kal voltak jelen. Szerény volt a nagyipari bér munkások jelenléte is (5,7%).¹³²

A központi könyvtár hírlapolvasója 1914 körül

A Százados úti lakótelepi 3. sz. fiókkönyvtár ismét más képet mutatott. A gyárak, lakotanyák, üres grundok közé szorított városperemi telep lakói többségükben alkalmazottak voltak: szerény közigazgatási státuszban lévő szolgák, altisztek, postások, vasutasok, vagy kisipari alkalmazottak. A nagyipari munkások aránya 10% körül volt.

A könyvtárat a felnőttek messze elkerülték, az elemi- és polgári iskolába járó gyerekek viszont megrohanták, az olvasók több mint háromnegyedét a gyerekek tették ki. A könyvtár lényegében gyerekkönyvtárként működött, a gyerekek majdnem tízszer annyi szépirodalmi művet kölcsönöztek, mint a felnőttek.

A három meghatározó fiókkönyvtár olvasótáborának eltérő jellegét a főbb olvasói kategóriák összehasonlítása érzékelteti:

	Felnőtt	Egyet. és főisk. hallg.	Közép-szintű isk.	Elemi isk.
1. sz. fiók (Gróf Károlyi u.)	22,4%	30,7%	46,9%	–
2. sz. fiók (Almássy tér)	34,3%	2,5%	32,2%	31,0%
3. sz. fiók (Százados út)	14,6%	0,3%	9,3%	75,8%

Az új olvasótábor

(A tervek és ami megvalósult)

Szabó Ervin 1910-ben, az Emlékiratban részletesen leírta az új könyvtár új olvasótáborával kapcsolatos elképzeléseit. A már korábban is működő egyesületi és népkönyvtárak közönségéből indult ki, természetesnek véve, hogy azok használói az új városi könyvtár hálózatában is jelen lesznek. Ezek közül három réteget emelt ki:

- a tanuló ifjúság különböző kategóriái,
- a kispolgárság asszonyai és lányai,
- a munkásosztály némely keskeny rétege.

De – tette hozzá – „ezen kívül be kell vonnunk

- az ipari munkásság százezres seregét,
- az iparban és kereskedelembe alkalmazott hivatalnokokat,
- az értelmiségi középosztályt, a tanítók, tanárok, írók, művészek és egyéb intellektuelek ezreit.

Szóval: Budapest egész írni és olvasni tudó népességét...”

Az 1914 végére kialakult olvasói struktúra mennyire felelt meg – tendenciájában, mivel mennyiségileg erősen korlátozva volt – a négy évvel korábban kijelölt iránynak?

Kölcsönzésre beiratkozók aránya és száma 1914 végén

	Központ (megoszlás%-ban)	Fiókok	Együtt olvasók (száma)	Együtt olvasók megoszlása)
Szabad foglalkozásúak	19,3	1,1	210	4,9
Pedagógusok	11,5	1,0	137	3,2
Köztisztviselők	16,4	2,8	243	5,6
Önálló iparos és keresk.	0,6	0,9	37	0,8
Magán-alkalmazott	16,8	8,5	442	10,2
Bérmunkás	0,3	4,5	159	3,7
Egy. és főisk. hallgató	21,1	3,4	302	7,0
Középsz. Tanuló	9,6	23,7	800	20,9
Elemi és polg. tan	-	46,4	1594	37,0
Egyéb	4,4	7,7	287	6,7
Összesen	100	100	4311	100

A felnőtt olvasók

Szabó Ervin két réteg jelenlétével jellemezte az ideális nyilvános könyvtárat: az értelmiség jelenléte jelzi az intézmény színvonalát, az ipari munkásság jelenléte jelzi, hogy a könyvtár elérte legfontosabb társadalmi célját.

A létrejött fiókkönyvtárak szűkössége és zsúfoltsága nem tette azokat kívánatosná az értelmiség számára. A szabad foglalkozású értelmiségiek és a pedagógusok a továbbra is a Fővárosi Könyvtár központját illetve a főváros más nagyobb tudományos könyvtárait látogatták, a fiókok olvasói között részvételi arányuk 1–1% volt. Az ipari bér-munkásság a fiókkönyvtárakban ennél nagyobb arányban, 4,5%-kal volt képviselve, de a bér-munkások társadalmi nagyságrendjéhez képest az ő arányuk sem volt kiemelkedő. A felnőtt olvasók legszélesebb rétegét a hálózatban – s egyszerűen a Fővárosi Könyvtár összes olvasója között is – az alkalmazottak alkották, (a fiókkönyvtárakban 8,5% az összes olvasó között 10,2%-kal).

Az „alkalmazotti” olvasókról Váradi Irma korabeli elemzéséből kaphatunk képet. E réteg két, nagyságrendileg hasonló csoportra oszlott: a közigazgatási alkalmazottakra (postás, rendőr, vasutas, altiszt, szolga) és a kisipari alkalmazottakra (segédek). Váradi Irma jellemzése szerint: „Életüket elkerülik a nagy válságok, a megelégedettség egy bizonyos fokát érzik.” A könyvhöz jutás ingyenes, illetve olcsó lehetősége e szerény jövedelmű, de egy bizonyos olvasási igénnyel rendelkező réteg számára jelentette a legnagyobb vonzerőt. Ők, illetve az ő gyerekeik (ezt ugyancsak a Százados úti felmérésből tudjuk) látogatták legnagyobb mértékben az új könyvtárakat.

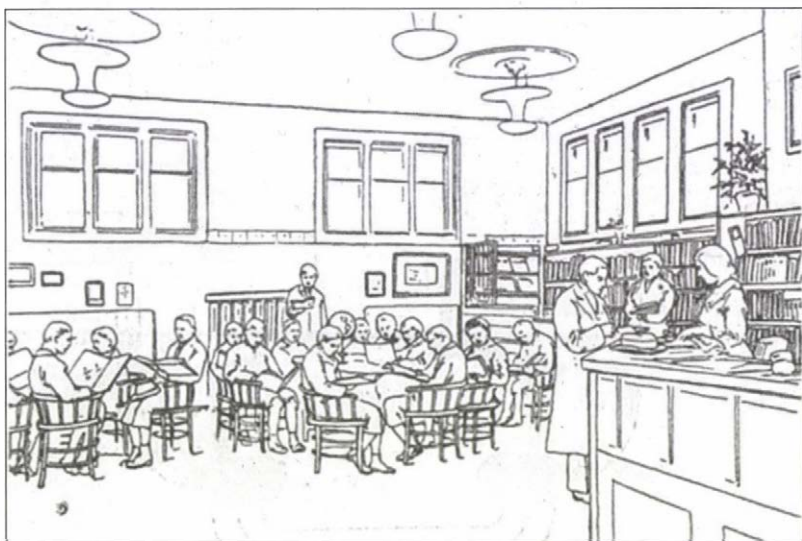
Szabó Ervin koncepciója a gyerekek könyvtári ellátására

1907 óta – mióta felmerült annak gondolata, hogy a Fővárosi Könyvtár közművelődési könyvtári feladatokat is vállalhat – foglalkoztatta Szabó Ervint, illetve a „Szabó-iskola” tagjait a gyerekek korszerű könyvtári ellátásának kérdése. A korszerű példát az amerikai gyermekkönyvtárakban találták meg, erről a könyvtár dolgozói számos tanulmányt írtak.¹³³ Ezek a beszámolók a gyerekkönyvtárakat még mint az iskolai könyvtárak célszerű kiegészítéseit mutatták be. Szabó Ervin 1910-es Emlékirata – mint láttuk – ennél radikálisabb tervet dolgozott ki: az iskolai könyvtárak beolvasztását indítványozta a Fővárosi Könyvtár tervezett hálózatába.

Bár a beolvasztás tervét minden fórum elutasította, Szabó Ervin 1910–1914 között az Értesítő hasábjain ismételten visszatért rá, s mikor 1912-ben realizálódni látszott az első nagyobb fiókkönyvtár létrehozása az Almássy téren, ismét előállt javaslatával a Könyvtári bizottság előtt: „Abban az arányban, ahogy a fiókkönyvtárak kiépülnek, korlátozni kell az [iskolai] ifjúsági könyvtárak működését egy megállapítandó normál könyvtár

típusára.”¹³⁴ A Bizottság elnapolta állásfoglalását. (Formálisan az Almássy téri tapasztalatoktól tette függővé, valójában soha nem tért vissza rá.)

1914-ben a Lipcsei Nemzetközi Népművelési és Népművelési Kongresszusra való meghívás alkalmat kínált Szabó Ervinnek ezirányú nézetei részletes kifejtésére. (A meghívás terve Walter Hofmanntól származott, aki erről már januárban értesítette Szabó Ervint, a hivatalos felkérés a Magyar Gyermektanulmányi Társaságon keresztül történt májusban¹³⁵). Szabó Ervin két változatot is készített a tervezett kongresszusi előadásra: fennmaradt egy erősen javított, magyar nyelvű kéziratos fogalmazvány¹³⁶ és egy nyomda- illetve előadás-kész német nyelvű gépirat. Ez utóbbi minden más szövegnél teljesebben tartalmazza Szabó Ervinnek az ifjúság könyvtári ellátására vonatkozó nézeteit.¹³⁷

Az Almássy téri fiókkönyvtár gyermekolvasója

Szabó a következő követelményeket állította az ellátó intézmény elé:

- Korszerű szemlélettel, jól válogatott, friss, rendszeresen selejtezett állomány. Ennek a követelménynek a magyar iskolai könyvtárak nem feleltek meg, sem avult állományukkal, sem a Népiskolai könyvtárakat intéző bizottság (NIKIB) 1912-es ajánló jegyzékével,¹³⁸ melyet túlzott óvatossága szegényessé tett, megfelel viszont a Fővárosi Könyvtár friss állománygyarapítási rendszere és jól válogatott ifjúsági anyagot (is) tartalmazó Mintajegyzéke.

- Olvasóbarát, modern könyvtártechnika, a gyerekeknek megfelelő nyitva tartási idő.
- A gyerek számára nagyobb, szabadabb választási lehetőség biztosítása. A kézikönyvtár szabad használata, a könyvtáros megítélése alapján a könyvtár felnőtt részlegéből való választás lehetősége. („Nálunk a dolog sokkal egyszerűbb: adunk a gyerekeknek egy könyvet, és a gyerek azt olvassa” – idéz Szabó egy iskolaigazgatót.)¹³⁹

Budapest ifjúságának könyvellátása

A fiókkönyvtári hálózat kialakítása a legnagyobb változást a gyerekek és fiatalok könyvellátása terén jelentette.

Az 1900-as évek elejének általános helyzetét pontosan jellemzi Szabó Ervin: „Az ifjúság kapcsolata a könyvvel – ha eltekintünk a jobb módú családok könyvvásárlásától – Magyarországon csaknem kizárólag a tankönyvekre korlátozódott. A nyilvános könyvtárak állománya nem volt tekintettel a fiatalok könyvigényére, a 16 éven aluli gyerekek még a népkönyvtárakba sem juthattak be, csak mint tanulók tudtak az iskolai könyvtárakon keresztül könyvhöz jutni.”¹⁴⁰ Az iskolai könyvtárak szolgáltatásai a statisztikai adatok szerint – az évtized minden előremutató iskolai könyvtárpolitikai törekvése ellenére – alacsony szinten stagnáltak: Budapest 80 ezer feletti tanulója évi 50 – 60 ezer kötet ifjúsági kötet kölcsönzése jutott, tehát tanulóként átlagosan még egy kötet sem.

Ebben a szituációban forradalmi változást jelentett a fiókkönyvtárak gyermekrészlegeinek megjelenése. A gyerekek kezébe adott könyvek száma 1914-ben megközelítette a 100 ezret.

A gyerekek által használt kötetek száma 1914-ben

	Ismeretterjesztő	Szépirodalom	Összesen
1. sz. fiók (Gróf Károlyi u.)	-	24 115	24 115
2. sz. fiók (Almássy tér)	2 059	37 146	39 205
3. sz. fiók (Százados út)	2 037	20 228	22 265
5. sz. fiók (Állatkert)	5 897	3 110	9 007
Összesen	9 993	84 599	94 592

Az eredmények egyértelműen jelzik, hogy az iskolai könyvtárak gyenge teljesítménye (egy tanulóra nem egészen egy kötet kölcsönzése jutott) nem a tanulók igénytelenségét mutatta, hanem a könyvtári szolgáltatás elégtelenségét: a Százados úti könyvtárban egy beiratkozott tanulóra 20 igénybe vett könyv esett.

Hogyan tudták a fiókkönyvtárak kezdeti, szegényes állományukkal ezt a forgalmat elérni? (A Százados úti könyvtárban például 585 ifjúsági könyvre 22 265 igénybevétel jutott, ami 38-as forgási sebességet jelent.) A forgalom túlnyomó részét a helyben olvasás jelentette:

Otthoni használatra kölcsönzött kötetek száma 16 315

Helyi olvasásra a raktárból kiadott kötet: 78 635¹⁴¹

Az adatok meggyőzően bizonyították azt a nézetet, hogy a forgalom növelését nem lehet pusztán az állomány növelésével elérni, csak működőképes könyvtárak létre-

hozásával, megfelelő terekkel, önálló könyvtárossal, az olvasóknak megfelelő kölcsönzési idővel, helybenolvasási lehetőséggel. A létrehozott korszerű könyvtárak forgalma a fővárosi iskolai könyvtáraknak csaknem kétszeresét tette ki, annak ellenére, hogy a városnak mindössze négy pontján működtek, tehát a budapesti tanulók nagy többségének ellátása továbbra is megoldatlan maradt.

A KÖNYVTÁRTECHNOLÓGIA MEGÚJÍTÁSA

Az új könyvtáráépület terve aktuálissá tette az évek óta elodázott feladatot: a könyvtár technológiájának teljes megújítását.

1904-ben Szabó Ervin egy harminc éves 19. századi, könyvtári üzemet vett át, és csak a működés megindításához szükséges változtatásokat hajtotta végre, erejét más kötötte le. A modern könyvtári üzem ideálképe azonban egyre határozottabban kirajzolódott előtte: az Iparkamara könyvtárának kialakításakor szerzett tapasztalatait az évek során a nyugati könyvtári technológiák tudatos megfigyelésével egészítette ki.¹⁴²

1910-től napirendre került a belső megújítás kérdése, de egy ideig részben az építkezéssel kapcsolatos tervek és küzdelmek kötötték le Szabó Ervin energiáit, másrészt a könyvtár rossz elhelyezési viszonyai gátolták a nagyobb munkálatok megkezdését. 1913 júniusától, (az eredetileg csak három hónapra tervezett) kényszerű zárva tartás alatt megkezdődött és a zárva tartás végére lényegileg be is fejeződött a teljes technológiai rekonstrukció. A munkákat a részletesen kidolgozott, 60 oldalas *Utasítás* alapján a könyvtár ekkor már huszonöt fős törzsgárdája (és öt ideiglenes munkaerő) végezte Kóhalmi Béla irányításával. Tizenegy hónap elteltével egy teljesen újjászületett könyvtár várta az olvasókat.

Raktározás, állománykezelés

Szabó Ervint már az Iparkamara könyvtárának szervezésekor foglalkoztatta a könyvek szabadpolcos felállításának kérdése. „A könyvtárberendezésnek legvitásabb kérdése ma kétségtelenül a könyvek fölállításának rendje [...] A rendszeres vagy rendszertelen fölállítás előnye még mindig vitás. Amerikában és Angliában a könyvtárnokok a rendszeres fölállítás hívei, s talán nem tévedünk, ha ennek okát – nagyobb anyagi erőik mellett – főképpen abban találjuk, hogy az angol könyvtárnokok a közönség érdekét tartják első sorban szem előtt, míg mifelénk inkább a könyvtárnokok érdeke dominál, amely az egyszerűbb és kényelmesebb rendszertelen fölállítást kívánja” – írta 1902-ben.¹⁴³

Az örökölt könyvtár felállítási rendje a Kőrösy által kidolgozott, a Statisztikai hivatal könyvtárának megfelelő szakrend volt. Ez semmiképpen sem felelt meg az új követelményeknek. Az új (Tisza Kálmán téri) könyvtáráépület tervezésekor Szabó kompromisszum felé hajlott: az állomány egy részét szabadpolcon, tehát szakrendben kínálta

föl az olvasóknak, nagyobb részét pedig raktárban „rendszeretlen” nagyságrendi felállításban. A Gróf Károlyi utcai épület kisebb nagyságrendje azonban már nem tette lehetővé a külön szabadpolcos kölcsönzési állomány felállítását. Itt a hely maximális kihasználására törekedve 1914-ben a könyveket mechanikus elhelyezéssel, numerus kurrens rendben helyezték el, csak nagyságrend szerint különítve el néhány hagyományos kategóriát. Ez a feladat a teljes állomány újrafeldolgozását követelte meg: a könyvek új, numerus kurrens szerinti raktári jelzettel kaptak. Ez az olvasók és a raktár kezelője számára egyaránt egyértelműbbé tette a raktári könyvek kiírását illetve megtalálását.

A raktár mechanikus rendje ellenére a könyvek nagy része szakrend szerint volt hozzáférhető. Ilyen volt mindenekelőtt az olvasóterem kézikönyvtára (K jelzettel) és lényegében ilyenek voltak a különgyűjtemények, melyek száma 1914-re már tízre emelkedett, s melyek most megkapták – véglegesnek bizonyuló – betűjelüket.¹⁴⁴

A könyvek bekötésének kérdése is megnyugtatóan rendeződött: 1913 júniusától három könyvkötő alkalmazását engedélyezték, s az ideiglenes engedély véglegesnek bizonyult: létrejött a könyvtár állandó könyvkötő műhelye.

A könyvek formai revízióját tartalmi selejtezéssel köttették össze. A könyvtár és a Statisztikai hivatal szétválása után ki kellett válogatni az utóbbi munkájához szükséges szakkönyveket, ez mintegy 10 ezer kötetet tett ki. Másrészt a könyvtár több éves működésének tapasztalata alapján ki lehetett válogatni a holt anyagnak bizonyuló, fölösleges műveket. Ezek száma ugyancsak 10 ezer körül mozgott.

A katalógusok formai megújítása

Az 1903-1904-ben újjászervezett intézmény a Statisztikai Hivatal gyűjteményének katalógusát örökölte, illetve 1904 után azt egészítette ki. 1910-ben egy betűrendes, egy szakrendi és egy földrajzi katalógussal rendelkezett a könyvtár, (az olvasóknak a könyvtárosi munkahelyeken levő katalógusokat kellett használniuk).

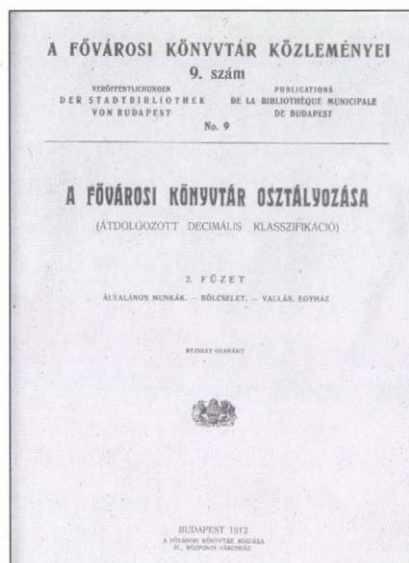
A katalógusok dobozokba fektetett, kézzel írt lapokból álltak, melyek a használat során fokozatosan elrongyolódtak. Őrzésüket sem lehetett biztosítani.

1913-14-ben a könyvtár revideált és újraírt katalógust hozott létre. A szövegeket a könyvtár házi nyomdájával illetve sokszorosító géppel vitték rá a nemzetközi méretű és tartós papírú katalóguscédulákra. A cédulákat nyárssal rögzítve a katalógusszekrények fiókjaiban helyezték el. A 24 új szekrény többsége 15 fiókos volt.

Betűrendes -, szakrendi -, földrajzi - és különgyűjteményi katalógus készült, mind-egyikből egy olvasói és egy szolgálati.

1914 végéig mintegy 50 ezer könyv katalógusrevízióját tudták elvégezni (ez közel 350 ezer új cédulát jelentett), az állomány 2/3-ával készültek el. A többi állományrészhez továbbra is a régi katalóguson keresztül lehetett hozzájutni. Az elmaradt rész feldolgozása egészen a háború végéig elhúzódott.

A Tizedes Osztályozás bevezetése

A Tizedes Osztályozás európai diadalútja akkor kezdődött, mikor a brüsszeli Nemzetközi Bibliográfiai Intézet (Institut International de Bibliographie) első, alakuló kongresszusán (1895) átvette Dewey módszerét. Ebben fontos szerepe volt a magyar Mandelló Gyulának (aki 1893-ban az Egyesült Államokból hozta magával az új módszert, és aki az 1895-96 tanévben a jogi karon Szabó Ervin tanára volt), ugyanis ő javasolta a Bibliográfiai Intézet vezetőjének, Paul Otletnek, hogy térjen át a Dewey-féle Tizedes Osztályozásra, mint a legjobb osztályozó rendszerre.

Az 1895-ös és 1897-es nemzetközi bibliográfiai kongresszusoknak több magyar résztvevője is volt, az új osztályozási rendszer magyar szakmai körökben is ismertté vált.¹⁴⁵ Az első részletes szakmai híradás Esztergár Lászlótól jelent meg róla 1896-ban.¹⁴⁶ Szabó Ervin több külföldi vagy hazai forrásból is értesülhetett Dewey új rendszeréről.¹⁴⁷ Egy-

értelműen övé viszont az első magyarországi gyakorlati alkalmazás érdeme: az Iparkamara nyomtatott katalógusában 1902-ben, majd a *Közgazdasági Szemle* kurrens bibliográfiájában a Dewey-féle tizedes osztályozási rendszert alkalmazta.¹⁴⁸ A kezdeményezés merész lépését a pálykezdő Szabó Ervin így indokolta: „A decimális rendszerhez fűződik a legújabb évek nemzetközi kulturmozgalmainak egyik nem kis jelentőségű ága. Ezt a rendszert fogadta el a brüsszeli nemzetközi bibliográfiai intézet bibliográfiai munkálatai alapjául. [...] Még ha tudnám, hogy azoknak az állítása győző majd, akik sem az Institut, sem a tizedes rendszer sikerében nem bíznak, akkor is alkalmaznám a decimális rendszert ...”¹⁴⁹

Szabó kezdeményezésére a magyar könyvtáros szakma is felfigyelt. Éppen a jövő nagy ellenfél, *Gulyás Pál* tollából jelent meg ismertetés a Magyar Könyvszemlében: „Az Európa-szerte nagy port fölvert katalógus rendszerről van szó” – írta, melyet „a szerző hazánkban először alkalmazott.”¹⁵⁰

Szabó Ervin bibliográfiai tevékenységében elkötelezett híve maradt a decimális rendszernek.¹⁵¹ A Fővárosi Könyvtár örökölt szakkatalógusának átszervezésére azonban az első években nem gondolhatott.

Később, mikor érni kezdett az „amerikai típusú” fővárosi közkönyvtár létesítésének eszméje, s elkezdődött a tudatos külföldi tájékozódás, az első benyomások számos érvert szolgáltatottak a tárgyszavas katalógus mellett is. *Basch Imre* így számolt be a *New York Public Library*-ről: „Igen érdekes a katalógusrendszerük. Egy cseppet sem tudományos, de igen praktikus, főleg az olvasók szempontjából, és nem tudom, nem ajánlatosabb-e a miénknél ez a „pszichológiai” alapon való beosztás [...] Az egész rend-

szer alfabetikus és együtt vannak a szak- és betűrendes cédulák. Az egyes szakoknál nem a tudományos beosztás a szempont, hanem hogy minden olyan címen megtalálható legyen a könyv, amelyről feltehető, hogy az olvasó keresheti [...] A katalógus bámulatosan könnyen kezelhető.”¹⁵²

Szabó Ervin azonban hű maradt Dewey nemzetközi rendszeréhez: 1911-ben elhatározták az áttérést és elvégezték a könyvtár saját szempontjainak megfelelő módosításokat. „A decimális rendszert mi sok tekintetben átalakítottuk. Megmaradtunk ugyan a rendszer alapelveinél, de kiküszöböltünk több logikai és egyéb hibát és továbbfejlesztettük a kellőleg ki nem dolgozott részeket. E meglehetősen nagy átalakításokkal azonban ellenkezésbe jutottunk önmagunkkal, mert veszélyeztettük a rendszer nemzetközi egységét...”¹⁵³ Márpedig éppen a tudományos élet nemzetközivé válásának szolgálata jelentett Szabó Ervin számára Dewey rendszerével kapcsolatban a nagy vonzerőt.¹⁵⁴

A probléma feloldása érdekében 1912 nyarán Szabó Ervin Brüsszelben tárgyalásokat folytatott a Nemzetközi Bibliográfiai Intézet vezetőivel, akik felkérték: tegyen javaslatokat a hibák kiigazítására valamint a társadalomtudományok jelzeteinek átdolgozására. E megállapodás azért is jelentős, mert korábban az Intézet vezetői és a rendszert alkalmazó több nagy könyvtár éppen a változatlanságban látták a Tizedes Osztályozási Rendszer egyetemességének és maradandóságának biztosítékát. A megállapodásnak megfelelően 1912 második felében Szabó Ervin és az osztályozási munkákkal megbízott Braun Róbert elkészítették és elküldték javasolataikat. (Többek között a Nyelvészet és az Irodalom összevonását tervezték a 8-as főosztályban.)¹⁵⁵ (Javasolataik azonban nem épültek be az újabb brüsszeli kiadásokba.)

A könyvtár életébe fokozatosan vezették be az új rendszert. 1912 elejétől a gyarapodást már a tizedes osztályozás csoportosításában közölte az Értesítő, s ez év statisztikai adatait is ebben a rendszerben adták meg. Ugyanebben az évben megkezdtek a könyvtárban használatos rendszer táblázatainak kiadását is. Az első két füzethez – mely a rövidített táblázatot, a formai alosztásokat, a 0, 1, 2 főosztályokat és azok tárgymutatóit tartalmazta – Szabó Ervin írt elvi bevezetést.¹⁵⁶ A teljes táblázat csak több évi szünet után jelent meg.¹⁵⁷

A Fővárosi Könyvtár áttérése a tizedes osztályozási rendszerre a magyar könyvtárügy egészének szóló kihívás is volt, joggal írta Szabó Ervin az ismertető bevezetésében: „Nagyon kíváncsi vagyok, hogy minden könyvtár olyan gyorsan fogadja el e rendszert, amint csak lehet.”

A nyilvános szolgálat technológiájának megújítása

A kölcsönzési adminisztráció „tértivevényes rendszeréről” (mely minden könyvről külön nyomtatvány kitöltését követelte meg, ezért nehézkes és lassú volt, tömeges

kiszolgálásra alkalmatlan) a könyvtár 1914-ben áttért a könyvkártyás rendszerre (német közkönyvtárak, elsősorban Walter Hofmann módszerének átvételével.) Az új módszer tette lehetővé a fiókkönyvtárakban tömegesen jelentkező olvasók viszonylag zavartalan kiszolgálását.

Az úgynevezett kétkártyás rendszert vezették be, az egyik kártya az „indikátor”-ban jelezte, hogy az adott könyv bent van-e vagy kint olvasónál, a másik kártya azt mutatta, hogy ki és mikor kölcsönözte ki. (Ez a rendszer a Központi Könyvtárban 2000-ig, a számítógépes rendszer bevezetéséig fennállt.)

A nyilvános szolgálat adminisztrációjának egyszerűsítésére és egyöntetűségének biztosítására minden munkafolyamathoz (beiratkozás, jótállás, felszólítás stb.) formanyomtatványok készültek. A fiókok számára lehetségessé vált a hálózati könyvtárközi kölcsönzés: minden igényelt könyvet három napon belül meghoztak a kérő számára a Központi Könyvtárból. (Balázs Béla ezen felbuzdulva javaslatot tett a könyvtárközi kölcsönzés országos bevezetésére a városi könyvtárak részére, a Fővárosi Könyvtárral, mint ellátóközponttal, költségtérítéses alapon.¹⁵⁸)

Összegzésül: Szabó Ervin a Fővárosi Könyvtárban a 19. század hagyományos könyvtártechnológiáját örökölte, s ezt a 20. század elejének legmodernebb technológiájával váltotta föl. Az alapozás olyan jól sikerült, hogy az utódok közel száz évig felmentve érezték magukat az alapvető könyvtártechnikai változások bevezetése alól.

SZEMÉLYZETI KÉRDÉSEK

Változások a könyvtár vezetői tisztségeiben

1911–1914 között teljesen átalakult a könyvtár vezetői gárdája.

1912. január 1-től megszűnt Thirring Gusztáv vezetői jogköre, Szabó Ervin igazgatói kinevezést kapott. Valójában már 1910-től informálisan Szabó Ervin vezette az intézményt, az új intézkedés csak a tényleges viszonyokat szentesítette.

1911-ben távozott a könyvtári hierarchia második embere, Gárdonyi Albert, helyét 1912-ben az akkor 36 éves, orvosi állását feladó, az egészség- és szociálpolitika kérdései iránt érdeklődő *Madzsar József* foglalta el. Ugyancsak távozott a Szabó Ervinnel részben szembekerülő Rácz Gyula is, az ő helyét a belső hierarchiában az akkor 32 éves, tanári állásától megváló, a szociológiát aktívan művelő *Braun Róbert* töltötte be. Így a könyvtár szakmailag meghatározó pozícióiba Szabó Ervin könyvtárpolitikai nézeteit maradéktalanul elfogadó, társadalompolitikai nézeteit fokozatosan magukévá tevő (Madzsar) vagy legalább is tiszteletben tartó (Braun) munkatársak kerültek. A könyvtár homogénebbé vált.

Sokáig megoldatlan maradt a történeti jellegű különgyűjtemények, elsősorban a Budapest Gyűjtemény kezelőjének kérdése. „Különös véletlen folytán a gyűjtemény feldol-

gozásával megbízott és szakértő alkalmazottak egymás után hagyták el a könyvtárt: *Gárdonyi Albert, Niklai Péter, Molnár Imre*¹⁵⁹ 1914-ben *Kremmer Dezső* – aki akkor még fővárosi múzeumi hivatalnokként dolgozott – külön megbízást kapott a Budapest Gyűjtemény kezelésére.¹⁶⁰ Kremmert véglegesen egy év múlva, 1915-ben helyezték könyvtárosi státusba.

A keretek bővülése és differenciálódása

1911-ben a főváros közigazgatási apparátusának szervezetét újra rendezték. Ez a mozzanat szerencsésen egybe esett a Fővárosi Könyvtár új feladataihoz szükséges új létszámkeretek meghatározásával. A fejlesztésnél messzemenőig figyelembe vették Szabó Ervin javaslatait.¹⁶¹ Döntés született az 1912. január 1-től fokozatosan betöltendő létszámkeretről. A konkrét fejlesztést a nyilvános városi könyvtári szolgáltatások fokozatos kiépítéséhez köthették.

1911–1914 között sorról-sorra jelentek meg az új feladatok. A könyvbeszerzési keret ötszörösére növekedett, a kölcsönzések száma pedig – az 1913-14-ben meginduló fiókönyvtárak hatására – megtízszereződött. A személyzet létszáma eközben két és félszeresére emelkedett: 1914 végére elérte a 35 főt. (Megoszlásuk: 24 hivatalnok, 8 gyakoronok, 3 szolga).¹⁶² Ha a műszaki személyzetet (könyvkötők stb.) is figyelembe vesszük, a teljes létszám 42 fő volt.

A munkaerők megnövekedett nagyságrendje a korábbinál nagyobb differenciálódásra adott lehetőséget. Elkülönültek az egyes könyvtári tevékenységek, szétváltak a központi könyvtári és a hálózati feladatok, különvált a rendelő-, a katalogizáló osztály és a nyilvános szolgálat, gazdát kaptak a különgyűjtemények. Az elkülönülés azonban nem volt merev: a munkabeosztás rugalmasan alkalmazkodott az új feladatokhoz, gyakori volt a változtatás, a munkaerők és munkafeladatok átcsoportosítása.

Elkülönültek a nagyobb szaktudást igénylő könyvtárosi feladatok (8-10 fő) és a hivatalnoki (mai fogalmainkkal: „asszisztensi”) rutinmunkák. Szabó Ervin munkaerőszerzői erőfeszítései egyrészt az utóbbi kategória mennyiségi növelésére irányultak, másrészt a könyvtárosi gárda szakmai színvonalának biztosítására. Ezt – „ameddig megfelelő könyvtáros iskola Magyarországon nem létesül” – írta 1911-ben Szabó Ervin – a könyvtárosi szakvizsga volt hivatva biztosítani. A vizsga igen magas követelményeket támasztott.

Az írásbeli vizsga tárgyai: a/ rövid dolgozat valamely könyvtári kérdésről b/ magyar, német, francia és angol nyelvű munkák katalogizálása c/ gépírás diktandó után. A szóbeli vizsga tárgyai: a/ könyvtárban: a könyvtári szolgálat minden ágának ismerete b/ könyvészet: a legfontosabb magyar, német, francia, angol és amerikai ált. és speciális bibliográfiák, enciklopédiák, kézikönyvek c/ tudomány- és irodalomtörténetben való jártasság d/ nyelvismeret megállapítása e/ tudomá-

nyos tisztviselőknél: városigazgatási és szociálpolitikai ismeretek. – A vizsgabizottság elnöke a könyvtárigazgató, tagja a aligazgató, a tanügyi osztály vezetője, a budapesti nyilvános könyvtárak felkért tudományos tisztviselője. A bizottság által egyöntetűen elfogadott vizsga a kinevezéseknél előnyt jelentett.

A Fővárosi Könyvtárban meghonosított könyvtárosképzés eredményességét – szembeállítva a Gulyás Pál egyetemi oktatói tevékenységével – utóbb a Múzeumi és Könyvtári Értesítő is elismerte.¹⁶³

A könyvtár mint üzem

A kor tradicionális felfogásával szemben, mely a könyvtárat személyzeti vonatkozásban kulturális *hivatalnak* tekintette, Szabó Ervin a Fővárosi Könyvtárat *üzemként* akarta működtetni, a korszerű üzemszervezés törvényeinek megfelelően.¹⁶⁴ Ismételten hangoztatta, hogy a modern könyvtár eredményes működésének mutatója a minél több „termelés” (több olvasó, könyvtárlátogató, kölcsönző) minél alacsonyabb „ráfordítással.” Ezt az elvet Szabó két úton tudta megvalósítani: egyrészt a könyvtári technológia és munkafolyamatok racionális megszervezésével (ld. *A könyvtártechnológia megújítása* c. fejezetet), másrészt a munkaerők maximális kihasználásával.

Az utóbbit illetően azonban Szabó Ervin beleütközött a hivatalnoki státusz által nyújtott tradícióba és védettségbe.¹⁶⁵ A munkahely érdekének és a személyi, dolgozói érdeknek konfliktusában Szabó egyértelműen a munkahelyi érdek pártján állt: e téren is az amerikai könyvtári viszonyokat tartotta ideálisnak, ahol nagyobb volt a könyvtárosok függősége. „A könyvtárosi állás [az Egyesült Államokban. K. S.] nem élethosszigra szól, csak addig maradhat állásban, ameddig megfelel a követelményeknek [...] teljesen úgy bánnak el velük, mint az ipari bér munkásokkal.”¹⁶⁶ Szabó Ervin ezt a bér munkási kiszolgáltatottságot kedvezőnek tartotta a könyvtári üzem tevékenységére nézve. „Kérdés azonban, hogy a könyvtárakra magukra [...] nem hasznosabb-e ez a szabad munkaviszony, amely általában ébren tartja az alkalmazottak felelősségérzetét és buzgóságát, mint a mi köztisztviselői rendszerünk.”¹⁶⁷

Számos visszaemlékezés szól Szabó Ervin legendás főnöki „pedantériájáról”. Ez valójában a szigorú munkafegyelem megkövetelése volt, a munkaerő és a munkaidő maximális kihasználására való törekvés logikus következménye.

„8 óra után 5 perccel elindult az első emeleti szobájából és a pincétől a padlásig végigjárta az épületet. Ellenőrizte a portást és a telefon működését, a takarítónőket és a porszívókat, minden helyiség rendjét és tisztaságát. Megkövetelte, hogy minden tisztviselő a helyén legyen, sőt a ceruzáknak is meghegyezve kellett feküdniük az íróasztalokon.”¹⁶⁸

Néha ez a törekvés a munkaidő tökéletes kihasználására meglepő intézkedéseket eredményezett:

FŐVÁROSI KÖNYVTÁR

MUNKAREND

Naponként

Nézd át a bibliográfiát.
Állítsd össze a megrendelendő könyvek jegyzékét.
Készíts cédulát az ajándékkiadványokról.
Köszönd meg az ajándékkönyveket.
Szedd ki a beérkezett ajándékkiadványok céduláit és tedd át az ajándékozók
lajstromba.
Véled ki a folytatások munkáit új darabjait cédulákra és lásd el őket
helyilezzel.
Állíts ki cédulát az új folytatások munkáiról.
Készíts cédulákat az évközből előfizetve vagy kapott új folyóiratokról.
Jegyezd be a folyóiratok új számaint és bélyegezd le azokat.
Oszd be szakszúbeja az új könyveket.
A szakkatalógus sémájának módosításait vezesd végig valamennyi példányon.
Írd ki a folyóiratokról a városi érdektű cikkeket.
Nézz utána, hogy a kényvtárban rendben legyen.
Helyezd ki a polcra a folyóiratok új számaint.
Nézz utána az olvasóban, hogy a katalógusok, kériálapok, tenta, toll stb.
rendben legyenek.
Nézd át a kériálapokat és rakd el.
Nézd át a térírvényeket és rendezd el.
Helyezd át a lejárt térírvényeket és reklamálj.
Nézd meg a büntetéspláncot.
Rendezd el az új kölcsönzőjegyeket.
Helyezd át az olvasók számára félreírt könyveket.
Rakd helyükre a visszahozott könyveket.
Nézd meg a kéri- és panaszönyveket és tégy jelentést.
Nézz utána, hogy a villámámpák le legyenek csavarva, kályhaajók bezárvá,
ajtók, ablakok becsukva.
Revidéld a fekete táblát.
Tedd türe a kötésműveléssel javítandó könyveket.
Készítsd el a napi forgalmi jelentést.
Nézd át munkafeladatokat és intézd el az előző napról való hátralekaidat.

Endred el ar elhivult cédalakat (akcoris),
 felirandbe
 Endred el a Szigörö könyveket

Hetenként

Kalld vissza a könyveskereskedőkhöz a meg nem tartott könyveket.
Írtasd be az új szerzeményeket.
Lásd el helyszámlát az újonnan írtatok könyveket.
Vezess be a beszerzési naplóját a könyveskereskedő szállító
könyvébe.
Reklamál a rendeltetése, lejárta-e és reklamál.
Reklamál a folyóiratok számlát.
Rendezd el a duplomok és a kislejezett könyvek jegyzékét.
Nézd át a folytatások munkáját, hogy kell-e katalogizálni.
Nézd át a szakba beosztott könyveket és tedd át a katalogizálóba.
Vizsgáld át az újonnan bekötött könyveket, kötésként, jelzéseket.
Készítsd elő a könyvtár részére a félrelet köteteket és megrendelt könyveket.
Nézd meg a szerzők és a szerkesztők egyéb anyagait a tisztelőkhöz.
Készítsd el a heti statisztikát.

Őrül be a szörvöcském kánthédd, jába ar any remene!
 yek cédulihát mártatant (nak nek)
 Rendel el (bejőndben) a diinnéct (Kingsman)
 v. Anya márt cédulihát
 hírsz at a káthéddiát a káthéddiát
 Kóthetenként

Kéthetenként

Nézd át a beszállított és katalogizált könyvek lajstromát, hogy cédláaik a katalógusba beosztottak-e?
Oszd be a befutóknak cédlákat a katalógusba.
Számold meg az olvasószoba látogatóit reggel 10 órakor, déleán és este 7 órakor.
Nézd át a beszerzési naplót és egészítsd ki adatait.
Revideld a kézipéniárt.

Havonként

Nézd át a külföldi könyvkereskedők számláit és fizess ki.
 Engedsz ki a rendszeren szállítandó folytatatos munkák listámat és közdöl
 a változásokat a könyvkereskedőkkel.
 Gondoskodjál, hogy a nyomtatott katalógusok és bibliográfiák feloldalas
 levonatát fotóragassz.
 Oszd be a földrajzi cédulákat a katalógusba.
 Küldd szét az újonnan megjelent fővárosi kiadványokat.
 Nézd át a kézikönyvtárt és új könyvekkel bővítsd.
 Számold el a büntetéspénzekkel.
 Lásd el a könyvkötő munkával.
 Köttesd be az előző hónapban teljessé vált folyóirat-köteteket.
 Intézd el a könyvkötő számláját.
 Állíts össze a fizetési listámat.
 Nézd meg, nincs-e valamelyik felszerelés vagy kezelési nyomtatvány fogyóban?
 Hozd rendbe az anyagszerző naplót.
 Nézd át a pénztári lejárati naplót.
 Készítsd el a havi statisztikát.

Rendered at a Bibliographical Convention

Kéthavonként

Néz át a sűrűn keresett (rövidebb lejárati) könyvek állományát és egészítsd ki.
Készítsd el és köld az adományozók jegyzékét.
Készítsd el az Ertesítő kézirát.
Oszd be a szakszolgálatok a katalógusba.
Köttesd be a kurrens napilapok teljessé vált kötetét.
Jelöld ki az ügyeletéseket.
Számold el az apró előlegeket.
Rendeld át az anyagszertár, gondnoki, gazdasági stb. hivatalok által el nem
intéztet rendeléseket.
Gondoskodjál az Ertesítő szétküldéséről és kommunikációról.

Heljard el a mánfando (Rince), edulak ríe
 ar Interitiból himnastadad
 Vigard el ar Interitiból Rincebrait is Rinsitad el a mánfand

Negyedévenként

Nézd át a folytatás munkánk lajstromát és reklámját.
Fizess elő a felfutó folyóiraokra.
Rendezd át a folyóiratbórád és az új folyóiratokat illeszd be helyükre.
Fizess ki az esedékes számlákat.
Revideáld a könyvkereskedők számláit.
Tarts pénztár- és könyvvizsgálatot.
Számolj el a negyedévi előlegeket.
Gyűjtsd meg róla, hogy az esedékes előleg folyószámláid ki van-e utalva.
Készítsd el a próbamegítét.
Töröld a negyedévi takarítással.
Készíts statisztikai jelentést utolsó háromhavi munkádról.

Évenként

Revidelid a kézikönyvtár katalógusát.
Revidelid az olvasószobában kített folyóiratok jegyzékét és a szelvést elő-
szájó alá.
Készült el az Értesítő mutatója.
Értesítést a könyveskereskedőket, hogy számláikat mikor zárják le.
Készült el a zároltatási és zárolkimutatás.
Zárd le és nyisd meg a könyvtéket.
Érld elő a lejárati naplóból a jövő évi terhére előjegyzett tartozásokat.
Készült el a költségvetés.
Foglald össze negyedéves jelentésed eredményeit az évi jelentés számlájára.

1912 december 16 - in

frat

„Elrendelte, hogy az ajtó előtt nem szabad egymást tessekkelni, előreengedni. Az lép be elsőnek, aki előbb ért oda, tekintet nélkül arra, hogy nő-e vagy férfi.”¹⁶⁹

Ugyancsak meghökkentő, hogy dolgozók tervezett nyilvántartó lapján a magánolvasmányaikat is regisztrálni tervezte.

Mint várható volt, Szabó Ervin igazgatói szigora munkahelyi feszültségeket is eredményezett. Leglátványosabbak ezek közül a nők túlzottnak tartott szabadnapjai körüli nézeteltérések voltak.

A női munkaerők kérdése

A főváros munkaügyi rendelkezései a hivatalnoki állás betöltését csak férfiak részére engedélyezték, nő csak fizetés nélküli gyakornoki munkakörben dolgozhatott. Mivel ez a nők számára a könyvtárban nem jelentett semmilyen perspektívát, a könyvtárakban még gyakornokként is csak férfiak dolgoztak.

A hagyomány először az Egyetemi Könyvtárban tört meg, ahol Czehe Marian vállalta a fizetés nélküli gyakornoki munkát.¹⁷⁰ Rövidesen, 1908 januárjában követte őt a Fővárosi Könyvtárban – hasonló gyakornoki státusban – *Pikler Blanka*.

Szabó Ervin elvi kérdésnek tartotta, hogy a nőket kizáró szabályzat érvénye alól a könyvtárat kivonja, erre – a Thirring Gusztáv által szignált beadványokon keresztül – ismételten engedélyt kért a fővárostól. E beadványok azzal érveltek, hogy a nőket „könyvtári szolgálatra kiválóan alkalmassá teszi aprólékos pontosságuk és lankadatlan ügybuzgalmuk”, másrészt a nyugati (és főleg az amerikai) könyvtárak e téren már bevált gyakorlatára hivatkoztak. A kérelemnek végül eleget tettek: 1908. július 8-tól a könyvtár már (ideiglenes) hivatalnokként alkalmazhatta *Pikler Blankát*.¹⁷¹ Így ő lett az ország első *fizetést is kapó* könyvtárosnője.

Rövidesen azonban az érem másik oldala is feltárult: Szabó Ervin megfigyelte, hogy az egyre növekvő számú női alkalmazott következetesen több (beteg) szabadságot vett igénybe, mint a férfiak. Az intézményi érdeket mindenkor az egyéni szempontok fölé helyező Szabó laza munkafegyelemre gyanakodott, s a problémát úgy kívánta kezelni, hogy a könyvtár nyilvános Értesítőjében évről-évre közzétette a legtöbbet hiányzók névsorát. Nem tudjuk, hogy az érintettek hogyan tolerálták ezt a módszert, de a feministák lapja, *A Nő* védelmükre kelt. „A pellengér – radikális hivatalfőnök kezelésében” című szerkesztőségi cikkében¹⁷² feltette a kérdést: „Szabad-e a fővárosnak olyan könyörtelen munkaadónak lennie, aki megtagadja alkalmazottaitól a teherhordó állatnak is kijáró jogot, hogy betegek legyenek?” S hozzáfűzte: „A ‘mulasztók’ egyike még gyermekágy idején is mulasztani merészelt.” A cikk írója szerint öntudatos, szervezett dolgozók ilyen esetben már sztrájkba léptek volna.

Szabó Ervin válaszában azzal érvelt, hogy korszerű, jól működő könyvtárat létre-

A könyvtár női munkatársai 1918 körül. Jobb szélén Szigeti Gabriella

hozni (A Nő cikke is elismerte, hogy a Fővárosi Könyvtár ilyen,) csak az avult hivatalnoki szokások és erkölcsök megváltoztatása árán lehetséges.¹⁷³

Bár e vitában Szabó következetesen védte álláspontját, ekkor, 1914-15-ben már szkeptikusabban szemlélte a nők alkalmazásának kérdését, mint 4-5 évvel korábban. Az eltelt évek tapasztalataira visszatekintve az 1914. évi beszámolójában már kezdeményezése helyességét is megkérdőjelezte, eljutott a visszavonás gondolatáig: „Az adatok aggodalommal töltenek el és kételyeket támasztanak az irányban, helyes és [...] eléggé indokolt volt-e az a kezdeményezés, amellyel megtörtük annak idején a főváros végleges közigazgatási személyzetének egyéb kategóriáira egyébként ma is érvényes elvet, amely a nőket a városi hivatalokból kizárta.”¹⁷⁴

Bár a kérdés valójában költői jellegű és nevelési célzatú volt, mégis jól rávilágít a puritánul teljesítményelvű, saját eredményeivel örökké elégedetlen könyvtárigazgató és az adott környezet belső konfliktusaira.

A „Szabó-iskola”

A fogalom (melyet Gulyás Pál alkalmazott, elítélőleg) pontosan kifejezi: 1914-re kialakult a könyvtár szakmai törzsgárdája, számos meghatározó közös jeggyel:

- Mindnyájan fiatalon kerültek a Fővárosi Könyvtárba, legtöbbször az egyetemi éveik végén, legfeljebb egy-két éves más munkaviszonnyal. (1914-ben a könyvtárosi törzsgárda átlagos életkora 28 év volt.) Mindnyájuknak ez volt az első könyvtári munkahelye. Valamennyien maradéktalanul magukévá tették Szabó Ervinnek a modern nyilvános könyvtárra vonatkozó szakmai elveit.

- Alkotó szellemű, nyitott, a könyvtáron kívül valamely más tudományágban is újat alkotni kívánó, (a Huszadik Században és máshol rendszeresen publikáló) fiatalok voltak.
- Világnézetüket, társadalompolitikai nézeteiket az új keresése jellemezte. Többségük e téren Szabó Ervin hatása alá került, s egyre radikálisabb nézeteket vallott.

Ebbe a törzsgárdába tartozott 1914-ben (a könyvtárba lépésük rendjében, feltüntetve születésük* és belépésük évszámát):

Enyvvári Jenő (*1884), 1905	Pikler Blanka (*1883), 1908
Drescher (utóbb: Szentkuty) Pál (*1889), 1909	Kőhalmi Béla (*1884), 1909
Dienes László (*1889), 1909 illetve 1910	Krisztics Sándor (*1890), 1912

1914-ben tehát már együtt volt a következő – eseményekben és fordulatokban ugyan-csak gazdag – évtized minden főszereplője.

Kísérlet a nyitásra: Babits és Szabó Ervin

Szabó Ervin könyvtárosi pályafutásának legbizakodóbb szakaszában, 1910-11-ben megkísérelte Babits Mihályt megnyerni munkatársának. Ez nyitást jelentett volna a „Szabó-iskola” irányultságához képest.

Az ekkor Fogarason tanároskodó Babits budapesti álláshoz juttatásának ügyében 1911-ben többen is megmozdultak: Wildner Ödön Ignotus közbenjáró kérésére ajánlott fel a költőnek fővárosi tanári állást, Hatvany Lajos pedig – többek között – Szabó Ervin ajánlatát közvetítette Babitshoz írt levelében: „Szabó Ervin (József u.2.) arra kéri Önt, hogy amennyiben ílyyszerű állás ínyére volna, méltóztassék neki írni. Ő mint a fővárosi könyvtár igazgatója, ugyancsak a könyvtárhoz szeretné Önt juttatni. Minden egyéb részletkérdésben ő maga ad Önnek felvilágosítást.”¹⁷⁵

A terv nem valósult meg: Babits sem a tanári állástól, sem az állami státustól nem akart elszakadni, ezért a kínálókozó lehetőségek közül az újpesti állami gimnáziumot választotta.

A fővárosi állások visszautasítása, az állami státus elfogadása után a *Világ* című lapban „Fogarastól Újpestig” címmel vezércikk jelent meg,¹⁷⁶ mely feltételezte, hogy Babits az állás fejében megalkuvásra kényszerült, a minisztériumi elvárásnak megfelelően belépett a Mária-kongregációba. A cikk Babitsot, mint az állami önkény áldozatát mutatta be. Babits cáfolata (nem lépett be a kongregációba) a lap szeptember 22-i számában jelent meg.

A cáfolatot figyelmen kívül hagyva a Népszava október 1. és 5. számában *Bresztovszky Ernő*, a lap belső munkatársa megismételte a vádakat, most már durván támadva Babitsot, sőt a *Nyugatot* is.¹⁷⁷

Az el nem fogadott ajánlat után Babits és Szabó Ervin kölcsönösen figyeltek egymásra, de személyesen nem találkoztak a Schöpflin Aladár által közvetített összeismerkedésig, 1916-ig.¹⁷⁸

Törésvonalak, belső ellenzék

A hajdani munkatársak későbbi beszámolóí jó munkahelyi légkörről írnak. Kőhalmi Béla például „az önkéntes alárendelés, a szabad és vidám munkaközösség” világát idézi fel. Mások a közösség politikai összeforrottságát hangsúlyozzák. Pórné Váradi Irma leírja, hogy Szabó Ervinnek a tisztviselők részére rendezett zsúrjain az Internacionálét énekeltek.

E visszaemlékezések a Szabó Ervinnel politikailag is azonosulóktól származnak. Korabeli feljegyzésekből, levelekből viszont az is kiderül, hogy a könyvtárnak ez a légköre, mely bizonyos politikai normákat szinte kötelezően várt el a munkatársaktól, a más véleményen lévőket mennyire feszélyezte.

Horváth Stefániának¹⁷⁹, a könyvtár titkárnőjének 1913-ban írt – a könyvtárban nyilvánosságra került – magánlevele arról számol be: „Egy szociális felvonulás alkalmából piros kendőket lobogtattak a hivatal ablakaiból, s a strike számára pénzt gyűjtöttek [...] én mindebben nem vettem részt, ami bizonyára [Szabó Ervin] ellenséges indulatának fejlesztésére szolgált.”¹⁸⁰

Nem csak – Horváth Stefánia szavait idézve – „Szabó Ervin túlhajtott eszméi” osztották meg a könyvtár közösségét, hanem egy alapvető könyvtárpolitikai kérdés is. Az új nyilvános városi könyvtár tervezésekor, 1910-ben a könyvtár dolgozói közül többen egy általános gyűjtőkörű nagy könyvtárat szerettek volna megvalósítani. Bár Szabó Ervin már ekkor is ragaszkodott a társadalomtudományi funkcióhoz, a tervezett új könyvtáráépület mégis igen tág értelmezést tett volna lehetővé. Fokozatosan rá kellett azonban mindenkinek ébrednie, hogy az új nagy könyvtáráépület és benne a társadalomtudományon túlmutató egyéb funkciók illúziója szertefoszlott. A Gróf Károlyi utcai épületbe való berendezkedés a kérdést véglegesen eldöntötte, de a könyvtárosok egy csoportja ebbe nem nyugodott bele. 1914 áprilisában e csoport emlékiratot készített, mely a könyvtár társadalomtudományi koncepcióját alapjaiban támadta meg. A nyomdai kefelenyomatig jutott írás kifogásolta, hogy az „eredetileg általános közművelődési könyvtárnak tervezett” intézményt Szabó Ervin társadalomtudományi, sőt azon belül egyoldalúan szociológiai gyűjteménnyé alakította, aránytalanul favorizálva benne a szocialista szellemű műveket, s mindez kizárja, hogy a gyűjteményből valaha is közművelődési könyvtár legyen. A nyomdai kézirat egy véletlen folyamán a könyvtár vezetőségének kezébe került, Szabó Ervin – aki ezt az írást összefüggésben látta az előző hónapban megjelent, a könyvtárat támadó újságcikkekkel, (Budapesti Hírlap, 1914. febr. 20., Nagy Budapest, febr. 23.) fegyelmi vizsgálatot kért. A vizsgálat annyit állapított meg, hogy az írás a könyvtár jelenlegi és volt munkatársainak műve.¹⁸¹ Szóba került Gárdonyi Albert, Staindl Máttyás, Rácz Gyula és Horváth Stefánia neve.

Az úgy Horváth Gabriella áthelyezésével zárult, de a probléma ezzel korántsem

oldódott meg, hiszen nem egy „maffia” tevékenységéről volt szó, hanem egy olyan szakmai állásfoglalásról, melyet a könyvtár más meghatározó személyiségei (Krisztics, Kremmer) szintén osztottak.

TÖREKVÉSEK A MAGYAR KÖNYVTÁRÜGY MÁSODIK KÖZPONTJÁNAK MEGTEREMTÉSÉRE

Szembekerülés a hivatalos könyvtárügyi irányítással

A századforduló körül létrejöttek a magyar könyvtárügy irányításának központi szervei: a *Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsa* (1897) majd annak hivatala, a *Főfelügyelőség* (1901), a *Múzeumok és Könyvtárak Országos Szövetsége* (1902, korábban: Országos Múzeumi és Könyvtári Bizottság.) A 20. század első évtizedében a *Tanács* létrehozta a könyvtárügy orientálásának teljes eszközrendszerét: a regisztrációt szolgáló *Magyar Minervát* (1900-tól), a sajtó fórumot jelentő *Múzeumi és Könyvtári Értesítőt* (1906-tól) és kiadta a szakmai elvárásokat jelző könyvtári szabályzatokat, népkönyvtári címjegyzékeket és a könyvtárosi kézikönyvet is. Ami az anyagi ösztönzést illeti: „... talán Franciaország kivételével nem igen akad olyan nyugateurópai állam, amelynek költségvetésében a népkönyvtárügy olyan arányokkal szerepelne, mint a magyarban.”¹⁸² A személyes kapcsolatokat a *Szövetség* évente megtartott közgyűlései, az azokon elhangzó programadó elnöki beszédek biztosították. Mindezt összevéve a magyar könyvtárügy központi irányítása megszervezettségében magas színvonalú volt. „Ha valaki a magyar könyvtári és múzeumi szervek és szervezetek szerint ítélné meg könyvtárügyünk fejlettségét, szükségképpen a legkedvezőbb véleményt kellene, hogy alkosson.”¹⁸³

A hivatalos könyvtárügyi vezetés és Szabó Ervin koncepciója között kezdettől mély ideológiai szakadék húzódott, ugyanakkor egyetértettek a modern, nagyvonalú városi könyvtárak megteremtésének szükségességében.¹⁸⁴ 1910 elején rövid időre úgy látszott, hogy a közös cél érdekében lehetségessé válik az együttműködés a könyvtárügy országos irányítói és a Fővárosi Könyvtárt vezető Szabó Ervin között. Szabó elismeréssel nyilatkozott Gulyás Pál kézikönyvéről, egyetértve annak alapelveivel, Wlassics Gyula a Tanács nevében korszerű városi könyvtár létrehozását javasolta a fővárosnak, Szabó Ervin számára is elfogadható keretek között, Szabó pedig az Emlékirat írásakor és a szakértekezlet összehívásakor úgy vélte, hogy megteremthető a szükséges konszenzus. Rövid ideig úgy tűnt, hogy a viták nem távolítják, hanem közelítik a nézeteket: „Csak minél gyakrabban és minél élesebben mérjük össze fegyvereinket, kik valamely kérdésben egyet nem értünk” – írta ekkor optimistán Szabó Ervin.

Az illúzió már 1910 júniusában szétfoszlott. A szakértekezleten a könyvtárügy vezető személyiségei nem jelentek meg, a hivatalos orgánumnak tekinthető Magyar Könyvszemlében Gulyás Pál – a látszólag elismerő bevezető gesztusok után – valójában

támadta az új városi könyvtár terveit. Újra jelentkeztek az elvi ellentétek is: Szabó Ervin úgy érzekelte, hogy a *pártatlan könyvtár* elvi álláspontját, „ezt a Gulyás Pál könyvében is érvényre jutott elvet hamar visszavonták, amennyiben a Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsa 1910 júniusi ülésén mégis kimondotta, hogy 'a tisztán szocialista tanokat terjesztő szakszervezeti könyvtárak' akciójának ellensúlyozására” kívánnak törekedni.¹⁸⁵

A könyvtárügyi Tanáccsal – tehát az állami könyvtárpolitikával – egyre jobban szembekeverülve Szabó Ervin abban bízott, hogy a Múzeumok és Könyvtárak Országos Szövetsége, mint az „egyetlen némiképp autonóm szervezet ezen a téren” fórumot fog biztosítani új törekvéseinek szélesebb körű szakmai bemutatására és megvitatására. Ebben is csalódnia kellett. 1913 őszén már így írt a Szövetségről: „Itt kellene a múzeumi és könyvtári érdeklődéseknek és erőknak csomósodniuk. Ehelyett mi történik? Miben áll a szövetség élete? Lehet mondani, hogy tisztára formai működésben telik el ... évről-évre egyebet sem tesz, mint évenként más városban közgyűlést tart, melynek sztereotíp napirendje: ismerkedési est, egy – egyébként kitűnő – elnöki beszéd, megürült helyek betöltése, a helyi múzeum vagy könyvtár megtekintése, bankett. Aztán egy évig megint szünet, hogy más városban ugyanez a program peregjen le.”¹⁸⁶

Szabó Ervin – külföldi könyvtáros egyesületek programjára hivatkozva – ilyen témák hiányát vetette a könyvtárügyi irányítás szemére: a szabadpolc, a gyermekkönyvtárak, könyvtár és iskola, a hátrányos helyzetűek és a könyvtár, a könyvtári igazgatás gyakorlata stb. Ezekkel a kérdésekkel a Fővárosi Könyvtár kollektívájának magának kellett szembenéznie. Nem kis energiát követelt az ehhez szükséges eszközrendszer megteremtése: a tájékoztató csatornák kiépítése, a belső vita fórumainak megteremtése, a publikáció lehetőségeinek biztosítása.

A publikációs csatornák és a könyvtárügyi kiadványok párharca

Az autonóm könyvtárpolitikai bázisra való törekvést legszembetűnőbben az önálló publikációs csatornák megteremtése tükrözte.

Szabó Ervin elvszerűen elzárkózott a hivatalos könyvtári lapokba való írástól, (a Magyar Könyvszemlében két pályakezdő írását leszámítva csak egy válaszcikke jelent meg). Mikor 1907 után szükségét érezte a public library téma sokoldalú kifejtésének, saját orgánumot teremtett A Fővárosi Könyvtár Értesítője címmel. Az Értesítő számos – a Fővárosi Könyvtár körein messze túlmutató – könyvtárpolitikai írást közölt, ennek ellenére 1910 után ez a fórum már szűknek bizonyult. Bár a Wildner Ödön által szerkesztett Népművelés és a Szabó Ervinhez közel álló *Világosság* állandó szakmai publikációs lehetőséget is biztosítottak, Szabó szükségét érezte egy folyóirat-jellegű saját szakmai orgánumnak is. Annál is inkább, mert a Magyar Könyvszemle szerkesztését Kollányi Ferenc távozása után 1912-ben Gulyás Pál vette át, s a *Múzeumi és Könyvtári Értesítő-t* szerkesztő – Szabó Ervinnel egyébként rokonszenvező – Mihalik József is

*A hivatalos könyvtárpolitika
orgánumainak ellensúlyozására
létrehozott Könyvtári Szemle*

Gulyás Pálra bízta a könyvtár-
ügyi cikkek megírásának na-
gyobb részét.¹⁸⁷ Szabó Ervin
olyan orgánusot akart, mely
formálisan független ugyan a
Fővárosi Könyvtártól, valójá-
ban azonban állandó szöcső-
ként folyamatosan rendelke-
zésre áll. Így született meg a jó-
nevű *Lantos antikvárium RT.*

*Kóhalmi Béla
portréja 1918-ból*

kiadványaként a *Könyvtári Szemle* (1913–1917),
Kóhalmi Béla szerkesztésében.¹⁸⁸ Ha jogilag és for-
málisan nem is, valójában a Fővárosi Könyvtár lap-
jának tekinthetjük, mivel cikkeit csaknem kizárólag
a könyvtár munkatársai írták¹⁸⁹, s Szabó Ervin –
Kóhalmi Béla visszaemlékezése szerint – „cédulás”
feljegyzéseivel orientálta a szerkesztést. A *Könyvtári*

Szemle írásai olyan témákkal foglalkoztak, melyek a két hivatalos könyvtári folyóí-
rattól távol álltak (pl. a könyvtári üzemtan), vagy nagyon is kényesek voltak (pl. a ma-
gyar nemzeti bibliográfia ügye) illetve közvetlenül is reflektáltak a könyvtárügyi
vezetők megnyilatkozásaira (pl. a Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsának
állásfoglalásaira, Wlassics Gyula programbeszédeire).¹⁹⁰ Az új szakmai orgánus így a
két régi szakmai lap riválisává kezdett válni. Gulyás Pál nem is mulasztotta el – egy
későbbi vitacikkében – megtenni a maga oldalvágását: e kiadványok „nagyon is
magukon hordják az antikvárius kiadó üzleti érdekeinek bélyegét.”¹⁹¹ A jogosan
megsértődött Szabó Ervin bírósághoz akart fordulni, de a jogászok lebeszéltek róla.¹⁹²

A hivatalos könyvtárügynek ebben az időszakban több fontos kiadványa jelent meg,
ezekre Szabó Ervin rövid időn belül hasonló témájú, de a témát saját elvei szerint
megvilágító kiadvánnyal felelt. Miután Gulyás Pál *Kézikönyve* kifejtette a közmű-
velődési könyvtárak hivatalos koncepcióját, Szabó Ervin az Emlékiratban – a Fővárosi
Könyvtár kérdéskörét fővárosi, sőt országos könyvtárpolitikai távlatokba emelve – egy
másik közművelődési könyvtári koncepcióval válaszolt. Az állománygyarapítás kérdé-
seire adott hivatalos felelet a 600 oldalas Népkönyvtári címjegyzék volt, amire a Fővá-
rosi Könyvtár egy attól merőben eltérő, más koncepció alapján álló, de nem kevesebb
gonddal kidolgozott Mintajegyzékkel felelt. Az utóbbi már címében is közölte, hogy túl
akar lépni a Fővárosi Könyvtár keretein: „Mintajegyzék a városi könyvtárak számára.”
A hazai viszonyok között ugyancsak úttörő tett, a Tizedes osztályozásra való áttérés
szintén egy olyan kiadványban testesült meg, mely címével is jelezte: Szabó Ervin és
iskolája a magyar könyvtárügy egészében gondolkodott: *Könyvtárak nemzetközi osztályo-
zási rendszere magyar viszonyokra alkalmazva* (1912).

A könyvtárpolitikai irányzatok ütközése

1910 körül a magyar könyvtárügy egységes volt abban az alapelvben, hogy városainkban kívánatosak lennének a modern, nyugati mintájú közkönyvtárak, most már az vált kérdésessé: az amerikai vagy a német modell legyen-e a mérvadó? Ekkor már mindkét példa messze túllépett az egykori „szellemi népkönyha” szűkös keretein, de míg az amerikai public library-t a teljes liberalizmus jellemezte, Németországban a nyilvános könyvtári mozgalom sohasem szakadt el teljesen bizonyos erkölcsi-politikai értékek szolgálatának hangoztatásától, liberalizmusa nem volt következetes.

A hivatalos könyvtárügyi irányítás e kérdésben nem volt egységes. Wlassics Gyula inkább az angol-amerikai modell felé hajlott („Amerika példája a vonzó” – mondta egy programbeszédében), Gulyás Pál viszont a német modellt tekintette ideálnak.

A Fővárosi Könyvtár 1910-es tervei (az Emlékirat és a Pályázati program) körül már nyíltan kialakultak a frontok: Szabó Ervin egyértelműen amerikai modellre épített, Gulyás viszont éppen ezért támadta: „Az én véleményem szerint a németek járnak helyesebb úton” – írta a programmal vitázva.

A képlet azonban mégsem volt ilyen egyszerű. A „német út” is többfelé ágazott.

1910 végén Szabó Ervin megbízásából Staindl Máttyás két hetet töltött *Walter Hofmann* Drezda-Plauen-i könyvtárában. Lelkesülten tért vissza, tapasztalatait az *Értesítőben* is közzétette.¹⁹³ Egyetértően megírta, hogy Hofmann, (túllépve az olvasói igényekre és liberális alapelvekre épülő könyvtár eszméjén), a könyvtár szociális nevelő funkcióját tartja meghatározónak. A következő évben a drezdai gyógykezelésen időző Szabó Ervin is meglátogatta *Walter Hofmann* könyvtárát. (A látogatást Hofmann emlékirata örökítette meg.) Szabó Ervin úgy összegezte benyomásait, hogy Plauen-ben az angol-amerikai public library kívánatos továbbfejlesztésével találkozott. Mert: „Vajon e egyszerű könyvtártípus [az angol-amerikai public library. K. S.] alkotói mennyire gondoltak a mi munkásainkra?” Hofmann viszont gondolt: könyvtári tevékenységének meghatározója a munkások körében végzett könyvtárpedagógia, a „szociális pedagógia”. „Ha valamennyi szociális intézményben ilyen szellemben dolgoznának, mint itt, az ön könyvtárában” – mondta Szabó Ervin búcsúzásakor – „akkor könnyebb dolgunk lenne a szocializmussal.”¹⁹⁴

Egy év múlva, 1912-ben a német közművelődési könyvtárosok egy része a *Zentralblatt für Volksbibliothekswesenben* nyílt levélben támadta Hofmann nézeteit, a liberális alapelvek megsértésével vádolva őt. Hofmann válaszával megindult az „irányzatok harca”, a német könyvtárügy egyik legnagyobb belső ideológiai küzdelme. Hofmann irányzata is erős volt: meg tudták szervezni a német könyvtárosok (egyik) központi intézményét: az új *Deutsche Zentralstelle für volkstümliches Büchereiwesen* (Német Közművelődési Könyvtári Központ) Hofmann elveinek szolgálatában állt.

Szabó Ervin élénk figyelemmel kísérte az eseményeket. Leveleiben Hofmannat egyet-

értéséről biztosította, és részt vállalt a Zentralstelle bizottságában is. A német fejleményekben bizonyára a Magyarországon is megvalósítható lehetőségek körvonalait látta, s ezek felkelthették reményét: nálunk is létrehozható egy második – nem hivatalos – könyvtárügyi irányító centrum. Ez volt a csúcspont az autonóm könyvtárpolitika megteremtésére irányuló törekvéseiben.

A következő években, 1913-14-ben már a gyakorlatban is dönteni kellett a fiókokban bevezetendő módszerről. A tér és a berendezés kialakítása az angol-amerikai minták alapján történt, az adminisztrációs rendszer Németországból származott. Hofmann hatásának tudható be Szabó Ervin kezdeti tartózkodása a szabadpolcos rendszertől is. A Hofmann-i „szociális pedagógia” nevelési elveinek gyakorlati megvalósítására azonban a fiókkönyvtárak minden elképzelést felülmúló igénybevétele-zsúfoltsága miatt nem kerülhetett sor.

A törekvések ideiglenes megtorpanása

1914-ben – a háború kitörésével, a közhangulat változásával, a könyvtárfejlesztés lehetőségeinek megszűntével – megtorpantak Szabó Ervinnek a második – szellemi vagy tényleges – könyvtári központ kiépítésére vonatkozó törekvései is. Walter Hofmann is egyre jobban elszigetelődött hazájában, olyannyira, hogy 1915 júniusában arra kérte Szabó Ervint: vesse latba befolyását érdekében. Szabó azonban romlott pozíciójában nem vállalhatta ezt, és elutasító választ küldött az alábbi indokolással:

„Három szempont alakult ki előttem:

1. hogy mint korábban, úgy továbbra is az Ön által kifejtett alapelvek ... mellett tartok ki,
2. hogy saját gyakorlatomban mégis ... az általam vezetett intézmény jogi és politikai helyzete folytán ... az ellenkező irányban sem kötöttem le magam kevésbé.
3. Ezért nincs jogom nyilvánosan állást foglalnom ebben a küzdelemben, amely – ezt csak most, a polémia újabb tanulmányozása után látom – a fogalmak legélesebb tisztázása alapján, rendkívüli élességgel folyik, anélkül, hogy hogy saját álláspontomat ne ugyanolyan élesen és világosan fogalmazzam meg. Így hát nem tudom összeegyeztetni lelkiismeretemmel, hogy a dolgot elsiessem.”¹⁹⁵

A kényes problémát Szabó Ervin úgy vélte megoldani, hogy Dienes Lászlóra bízta: a Könyvtári Szemlében, mely formálisan független volt a könyvtártól, ismertesse Hofmann nézeteit. Dienes nagy lélegzetű könyvtárpolitikai tanulmányt írt a témáról, nem titkolva saját szakmai egyetértését Hofmannal.¹⁹⁶

A manőver túl átlátszó volt: a tanulmány megjelenése alkalmat adott Gulyás Pálnak arra, hogy a liberális szabályokat felrúgó Hofmann-i nézetek mögött Szabó Ervint gyanítsa.¹⁹⁷ És alkalmat adott arra is, hogy először fogalmazza meg nyíltan és nyilvánosan: a Fővárosi Könyvtár „a mi állami Zentralstellénkkal, a Múzeumok és Könyv-

tárak Országos Főfelügyeletével és Tanácsával szemben meg akarja szervezni az ő külön Zentralstelléjét [...] de ha hitünk szerint Németországban is sok a két Zentralstelle, úgy engedjék meg, hogy mi meg magunkra nézve tartsunk két központi irányító szervet fölöslegesnek.”

A nyilvánvaló utalás Walter Hofmann németországi helyzetére kemény figyelmeztetés volt Szabó Ervinnek: hagyjon föl a magyar könyvtárügy második központjának megteremtésére irányuló törekvéseivel.

Valójában e törekvéseket nem Gulyás támadása állította meg (aki mögött nem is állt ott egységesen a hivatalos könyvtárügyi vezetés), hanem a háborús szituáció. A liberális elveken átlépő Hofmann-i elvek nyílt hangoztatása most lekerült a könyvtár napirendjéről, de a Tanácsköztársaság körülményei között már kész panelekből lehet felépíteni az új könyvtárpolitikai koncepciót.

A KÖNYVTÁR AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ ÉVEIBEN (1914–1918)

A világháború egy rendkívül dinamikusan fejlődő, ideiglenesnek vélt otthonába éppen beköltözött (de az új könyvtáráépületben még mindig reménykedő), öt fiókkönyvtárból álló hálózatát nemrég beindító, (de további fejlesztési terveket szövő) intézmény életébe robbant be. „Az Európát lángba borító világháború a mi új terveinket és kezdeményezéseinket is elfojtotta” – fogalmazta meg Szabó Ervin.¹

Bár a háború első hónapjaiban a könyvtár körül – s részben a könyvtárvezetésben is – az elbizonytalanodás volt a jellemző, („a kölcsönzést az első időkben beállott jogbizonytalanság miatt teljesen beszüntettük, majd később is lényegesen korlátoztuk”, és az állománygyarapítás is elbizonytalanodott), de rövidesen kialakultak az új helyzet könyvtári életének keretei. Tudomásul kellett venni az intézményfejlesztésre vonatkozó tervek (új épület a központi könyvtárnak, új fiókkönyvtárak) szertefoszlását. Ugyanakkor a könyvtár további helyzetére nézve fontos és kedvező körülményt jelentett az a tény, hogy 1914-ben már a kiépített hálózat és a megindult központ működéséhez szükséges – a korábbiakhoz képest igen magasra emelt – költségvetéssel és létszámkerettel lépett be. Jogosan jegyezte meg Szabó Ervin: „A mi könyvtárunk a

Szabó Ervin

háború előtti utolsó években a magyar könyvtárak történetében példátlan fejlődési lehetőségekkel rendelkezett.”

Az 1914–18 közötti időszakban a könyvtárnak a következő új feladatokkal kellett szembenéznie:

- Az elért színvonal megtartása mennyiségileg és minőségileg a háborús, inflációs körülmények között.
- Az 1914-ben hazai előzmények nélkül induló „magyar public library”-nek ki kellett alakítani – a tapasztalatok állandó elemzésével, a szükséges korrekciók végrehajtásával – az optimális formáját.
- A liberális elvekre épülő Szabó Ervin-i könyvtárnak meg kellett találnia a háborús viszonyok közötti mozgásterét és az új helyzetben vállalható-vállalendő feladatokat.

A MŰKÖDÉSI FELTÉTELEK ALAKULÁSA

A költségvetés

A könyvtári költségvetés mindvégig megtartotta nominálértékét (évről-évre csekély emelkedéssel), csak 1917-ben történt 10% fölötti növekedés:

	Költségvetési előirányzat (korona)	Növekedés az előző évhez mérten
1914	284 634	47%
1915	303 450	6,3%
1916	307 876	5,5%
1917	356 780	15,9%
1918	385 621	8,0%

A helyiségek kinövése, bővítések

A nyilvános könyvtári szolgáltatások indulása után nagyon hamar kiderült: mindenütt a szűk térvizonyok jelentik nem csak a továbbfejlődés, hanem a normális működés lehetőségének legfőbb akadályát. A szűkös helyiségek az eltömegesedés, s folyományaiként a szakmai igények leszállításának veszélyét hordozták magukban.

Nagyobb fejlesztésre nem lévén mód, mindenütt kisebb hozzátoldáshoz folyamodtak.

A Gróf Károlyi utcai helyiséget illetően „alig egy évvel az új helyiségbe költözés után érezni kezdtük az ideiglenes helyiség hiányosságait és szűkösségét” – mondta az 1915-ről szóló beszámoló. A zsúfoltságához hozzájárult, hogy a régi képviselőház helyiségeiből be kellett hozni a korábban ott tárolt anyagot: raktári könyvvállványok kerültek nemcsak a raktár folyosóira, hanem a nyilvános terekbe is. Lassan kezdett visszatérni a régi

városházabeli állapot: a mindenhová benyomuló könyvek tömege nem tette lehetővé a személyzet ésszerű elhelyezését. A földszinti helyiségek fiókkönyvtárként működő termei ugyancsak szűknek bizonyultak.

A nyomasztó helyhiány megoldására a könyvtár 1916 végén a Királyi Pál utca 11. számú bérház földszinti és első emeleti helyiségeit vette bérbe, s oda költöztette át fokozatosan az 1. sz. *fiókkönyvtárát*. Ezzel a lépéssel sikerült ugyan a központi könyvtárnak egy időre föllélegeznie, viszont véglegesen elszakadt egymástól a szolgáltatásoknak az a két szintje, melyet Szabó Ervin 1910-ben még egy épületbe, szervesen egymáshoz kapcsolódva tervezett. (S ugyancsak elszakadt egymástól térben a fiókkönyvtár felnőtt- és gyerekreszlege, eltávolodva a közös tér Szabó Ervin által is hangoztatott előnyeitől, létrehozva viszont az első térbelileg is elkülönült gyerekkönyvtárat.)

A 2. sz. (*Deák Ferenc*) *fiókkönyvtár* helyiségviszonyai voltak a legrosszabbak: az ülőhelyek számát az eredetileg is sűrűre tervezett 45-ről 77-re emelték, s a zsúfoltság miatt a könyvtár több alkalommal hónapokon át nem fogadott új beiratkozót.² Itt is egy közeli házban (Almássy tér 10.) béreltek egy üzlethelyiséget, és ide helyezték át a tanulóknak kölcsönzését.

A 3. sz. (*Százados úti*) *fiókkönyvtár* zsúfoltságát ugyancsak bővítéssel enyhítették: egy szomszédos szobát csatoltak a meglevő teremhez, abba került a raktár és a könyvtáros dolgozószobája.

A 4. sz. (*Diákotthoni*) *fiókkönyvtár* egy éves működés után, 1914 augusztusában bezárt, majd a Fővárosi Diákmenza (Városház u. 10.) mellett nyílt meg 1916. február 6-án, szerény kötetszámmal és forgalommal.

A hálózat továbbfejlesztésének reménye egyetlen pontra szűkült le: a háború egész tartama alatt folytak a tárgyalások a már korábban tervbe vett *Neumann Miksa könyvtár* megvalósításáról, melynek felépítését *Kőrössy Albert* építész adománya és az *Országos Ismeretterjesztő Társulat* ígért hozzájárulása tette (volna) lehetővé. A könyvtár sorsa kísértetiesen hasonlított a központi könyvtár tervezett épületének történetére: a megvalósítást a tervezett helyszínek váltakozásai késleltették,³ míg végül megállapodtak az Aréna út és az István út sarkán történő elhelyezésbe, ahová igényesen kivitelezett építészeti tervek is készültek.⁴ Szabó Ervin maga is részt vett a tervezésben – ez lehetett volna az Almássy téri építészeti balsiker után az első, igényei szerint alakuló könyvtárépület – a háború utáni megvalósításban reménykedve. A háború végeztével azonban Kőrössy letétbe helyezett adománya az infláció folytán elvesztette értékét, a terv füstbe ment.

A személyzet

A dolgozók számának erőteljes növekedése mellett a minőségi romlásra vonatkozó Szabó Ervin-i panasz jellemezte a személyzet alakulását a háborús években.

Az egyes munkaköri kategóriák létszáma – évről-évre egyenletesen emelkedve – így alakult:⁵

	Hivatalnok	Gyakornok	Szolga	Együtt
1914	24	8	3	35
1917	33	18	12	63

A gondot nem a munkaerő létszáma, hanem a státusok jogállásának rendezetlensége és a minőségi romlás okozta.

Szabó Ervin már 1914 elején javaslatot nyújtott be a könyvtári státusok rendezésére, az ügy azonban négy éven át megoldatlanul húzódott, visszautasítások és módosító javaslatok váltották egymást. Ennek következményeként a könyvtárban az ideiglenes hivatalnokok aránya a véglegesekhez viszonyítva sokkal nagyobb volt, mint a közigazgatás egyéb ágaiban. A rendezés csak Szabó Ervin halála után, 1918 végén történt meg: a belügyminisztérium 168.836/1918. sz. rendelete nyolc könyvtári főtisztviselői állást engedélyezett (igazgató, aligazgató, 2 főkönyvtáros, 4 könyvtáros.) A rendelet 1919. január 1-jén lépett életbe.

Súlyosabb problémát jelentett a minőségromlás. Korábban, 1914-ig a könyvtár személyzetének nagy arányú mennyiségi növekedése nem jelentett felhígulást, a színvonal megőrzését a magasan kvalifikált, szakmailag igényesen választott vezetői gárda párhuzamos növekedése biztosította. Most viszont „az a példátlan helyzet alakult ki, hogy a könyvtárhoz engedélyezett ideiglenes hivatalnokok létszáma nem volt teljes, mert nem akadt megfelelő pályázó.”⁶ (Hasonló volt a helyzet a közigazgatás más területein is, ott viszont egyre lejjebb szállították az igényeket.)

A legsúlyosabb csapást az jelentette, hogy a háborús behívások erősen megröstálták a könyvtár régi vezető gárdáját, a „Szabó-iskolát”:

- *Madzsar Józsefet* 1914 augusztusában behívták a Központi Segítő Bizottságba, s bár 1915-től volt némi módja a könyvtár életébe is bekapcsolódni, idejének nagyobb részét a Bizottságban töltött munka vette igénybe.
- *Braun Róbertet* mint népfőlkelő hadnagyot behívták és csak 1918-ban tért vissza munkahelyére.
- Ugyancsak behívták, közlegényként, *Drescher Pált*. (Őt 1916-ban mint szolgálatképtelent leszerelték).
- *Enyvvári Jenő* az Országos Hadsegélyező Bizottság könyv- és hírlaposztályának előadójaként teljes munkaidejét ebben a munkakörben töltötte.
- *Benze Adolf* titkár és a Keleti Gyűjtemény vezetője 1915-ban önként hadbavonult.

A könyvtárnak két hősi halottja is volt. *Peinits György* közlegényként hadbavonult szolga a szerb harctéren esett el 1914. november 27-én, *Benze Adolf* 1916. május 10-én az orosz harctéren vesztette életét.

Szabó Ervin a háború várható gazdasági és társadalmi következményei miatt e téren a jövőt illetően is pesszimista volt: „Alig hihető, hogy a köztisztviselői fizetések a béke-

kötés után is megmaradó drágaság arányában fognak emelkedni, ellenben igen valószínű, hogy a magángazdaságok könnyebben fognak hajlani arra, hogy alkalmazottaik bérköveteléseit teljesítsék. Ennek következménye aligha lehet más, mint hogy az értelmiségi középosztály legjobbjai a magángazdaság szolgálatába fognak törekedni és bizonyára nem a leginkább munkaképes, legerélyesebb és legönállóbb, a vállalkozó szellemű, az új iránt fogékony és nyílt eszű elemek lesznek azok, amelyekből a közhivatalok fogják személyzetüket ujoncozni. ... Tartunk tőle, hogy személyzetünket ily erővel kiegészíteni sokáig nagyon nehéz lesz.”⁷

ÁLLOMÁNYGYARAPÍTÁS HÁBORÚS KÖRÜLMÉNYEK KÖZÖTT

A Fővárosi Könyvtár állománygyarapítási lehetőségei szempontjából a háborús évek három szakaszra oszthatók:

- A háború kitörését közvetlenül követő hónapokat az elbizonytalanodás, a súlyos mennyiségi visszaesés és a korábbi arányok módosulása jellemezte.
- 1915-ben, de különösen 1916-17-ben a könyvtárnak ismét sikerült – új megoldásokat találva – konszolidálni az állománygyarapítást, mennyiségileg és minőségileg egyaránt.
- 1918 második felében a fokozódó anyagi nehézségek az elkerülhetetlen összeroppanáshoz vezettek.

Az *első ijedelem és dezorganizáltság* – Szabó Ervin szavait idézve – a háború kitörését követően nem csak a könyvtárakat bizonytalanította el, hanem a könyvkiadást is, mely az év végéig nem tért magához, radikálisan visszafogta a termelést, szüneteltette a megkezdett sorozatok kiadását is. Megcsappant a hivatali és intézményi kiadványok száma, megbénult a könyvkereskedelem, elzáródtak a nyugat-európai könyvbeszerzés csatornái. A német könyvpiacra, a Fővárosi Könyvtár másik fő beszerzési területén hasonló volt a helyzet.

Mindez érzékenyen érintette a könyvtár állománygyarapítását. A könyvvásárlás mennyiségileg visszazuhan: bár a könyvbeszerzési keret összege 1914-ben magasabb volt az előző évinél, az 1913-ban vett 20 304 kötetrel szemben 1914-ben a könyvtár mindössze 12 003 könyvet vásárolt.

A kezdeti elbizonytalanodás után a könyvtár energikusan keresni kezdte az új lehetőségeket. „Küzdelembe és munkába került, hogy felbomlott kapcsolataink helyett újakat fűzzünk” – számolt be erről az útkeresésről Szabó Ervin.⁸ A dráguló és minőségileg romló könyvkiadással szemben egyre fokozódó mértékben fordultak az antikvár kereskedelemhez, a könyvtár számos alapvető történeti és társadalomtudományi forrásmunka és több fontos periodika visszamenőleges beszerzését ennek a korszaknak köszönheti, a hálózat pedig ekkor alapozta meg a magyar klasszikusokra épülő állományát és ifjúsági anyagát. A külföldi irodalom beszerzése terén a korábbi

csatornák bezárulása, a hagyományos angol és francia könyvszállítmányok megszűnte ellenére is sikerült utat találni a kurrens nyugat-európai irodalomhoz. (Martinus Nijhoff hollandiai, Leo Olschi svájci – valójában: nemzetközi – antikvár és könyvkereskedő cégén keresztül, a háború elején Amerikán át.) 1915-től a miniszterelnökség sajtóosztálya is nagyobb szabadságot engedélyezett a behozatalra.

A háborús évek közepén Szabó Ervin úgy érezte, hogy „a tudományos érdeklődés a normális irányokba kezdett visszatérni.” Ez a könyvtár beszerzéseinek tartalmi összetételében is tükröződött. Az első háborús év negatív kilengései után ismét a régi arányokban szerepelt a társadalomtudomány, mérséklődött a hadügy és a politika iránti, korábban aránytalanul megnövekedett kereslet, ismét erősödni kezdett a jogtudomány, a közgazdaságtan, a szociálpolitika iránti érdeklődés.

Összességében elmondhatjuk, hogy a háborús évek derekán, 1915-től, de még inkább 1916-17-ben a könyvtár „csökönys harcai” nyomán sikerült a könyvbeszerzést ismét konszolidálni mind mennyiségileg, mind minőségi összetételében. A könyvtár ezekben az években nem szenvedett pótolhatatlan károkat.⁹

1917-ben azonban utoljára tudta a könyvtár végbeinni a lehetetlenséggel határos bűvészmutatványt: miközben a magyar könyvpiac árai mintegy 100%-kal emelkedtek¹⁰, a könyvtár költségvetése viszont csak 24%-kal, azon belül a könyvbeszerzési keret mindössze 17%-kal, mégis sikerült a Fővárosi Könyvtárban a beszerzés mennyiségi szintjét megtartani. A minden szempontból várható összeomlás 1918-ra következett be: a beszerzett művek száma ekkor a felére zuhant. Nehéz szétválasztani, hogy az 1918-as összeomlásban mekkora szerepe volt a belső tartalékok végleges kimerülésének, a Szabó Ervin betegsége és halála, a megbízott vezetők váltakozása nyomán kialakult könyvtári helyzetnek és annak az országos társadalmi-gazdasági földcsuszamlásnak, ami 1918 végét jellemezte.¹¹

Azt a tény, hogy 1915–17 között a könyvtárnak sikerült az utolsó békeév, 1913 állományfejlesztését mennyiségileg megközelítenie, azért is hatalmas eredménynek kell tartanunk, mivel 1913 állománygyarapítási keretébe a létesítendő fiókhálózat megalapozását is beépítették, ez évben a gyarapítási keret 1912-höz viszonyítva csaknem megháromszorozódott.

Az állománygyarapítás mennyiségi mutatói

Év	Kötet összesen	Ebből: Központ	Fiókok	Összesből vétel
1913	25 805	9 805	16 000	20 304
1914	15 942	8 336	7 606	12 003
1915	21 428	9 292	12 136	17 166
1916	22 226	10 574	11 652	17 446
1917	24 103	7 345	16 758	19 674
1918	12 525	7 750	4 775	8 268

Az állománygyarapítás tartalmi kérdései

Szabó Ervin – az állománygyarapításról szólva – 1917-ben hitvallást tett az egységes európai kultúra mellett: „Különös gonddal ügyelünk arra, hogy a háborúnak az európai kultúra egységét fenyegető hullámai könyvtárunkat el ne borítsák.”¹² Rendkívüli erőfeszítések árán ezt a célt sikerült is megvalósítania: „Úgy a Központ, mint a fiókok beszerzésében az ellenséges nyugati államok irodalma nem szerepel kisebb hányadokkal, mint az előző években, sőt egyes vonatkozásokban felül is emelkedik a korábbi arányokon.”¹³ S ha a háború elején, 1914-15-ben még aggódnia kellett Szabó Ervinnek a német irodalom egyoldalú térnyerése miatt, mely a könyvtári beszerzésekben is elkerülhetetlenül kifejezésre jutott, 1916-17-re e téren is konszolidálni tudta a könyvtár állománygyarapítási politikáját, csaknem maradéktalanul vissza tudta állítani a béke-években kialakított arányokat.

Az „egységes európai kultúra” könyvtári jelenlétét a gyarapítási statisztika oszlop-sorai érzékeltetik:

A beszerzett művek nyelvi megoszlása a központi könyvtárban, százalékban

	Magyar	Német	Francia	Angol	Egyéb
1913	37,8	35,7	11,0	12,1	3,1
1914	32,2	41,1	8,9	12,0	5,6
1915	23,7	52,8	8,4	10,1	4,5
1916	31,3	42,7	9,3	11,9	4,8
1917	41,2	39,4	8,5	7,3	3,6
1918	36,5	39,2	5,3	5,9	13,1 ¹⁴

Összegezésül Szabó Ervint idézhetjük, egyetértéssel: „Némi büszkeséggel utalhatunk arra, hogy minden háborús akadály dacára szolgáltatásaink nemcsak mennyiségileg emelkedtek, hanem talán minőségileg sem romlottak.”

Az olvasótábor alakulása

A háborús évek alatt, 1914–1918 között – bár a könyvtár intézményrendszere egyáltalán nem növekedett – mind az olvasótábor, mind a forgalom két és félszeresére emelkedett. A fejlődés üteme kezdetben igen nagyfokú volt, majd fokozatosan mérséklődött.

	Regisztrált olvasók száma ¹⁵	Forgalom ¹⁶
1914	4 625	189 850
1915	9 038	286 009
1916	11 136	327 378

1917	11 157	355 022
1918 ¹⁷	nincs adat	311 259

A központ és a hálózat adatait külön-külön vizsgálva, mindkettőnél hasonló változási tendenciákat találunk:

	Forgalom / Központ	Forgalom / Fiókok	Összes forgalom
1914	20 636	169 214	189 850
1915	42 734	243 275	286 009
1916	51 802	275 576	327 378
1917	57 538	297 484	355 022
1918	55 856	255 403	311 259

1914–15 között az olvasói és forgalmi adatok csaknem megkétszereződtek. Ennek egyik magyarázata, hogy 1914-ben a legnagyobb forgalmú könyvtárak kényszerű okokból hosszán zárva voltak. A fejlődés azonban – bár kisebb mértékben – még két éven át meghatározó maradt. Ez azért is figyelemre méltó jelenség, mert a könyvtárak már indulásuk évében, 1914-ben „csúcsra járatottak” voltak, elérték kapacitásuk teljes kihasználtságát, gyakran kellett a beiratkozást a túltelítettség miatt bizonytalan időre leállítaniuk. A háborús évek szakadatlan küzdelmet jelentettek a szolgáltatási kapacitás növelése érdekében:

- Évről-évre egyre több napon át voltak a könyvtárak nyitva. (1914–17 között évi 1378, 1723, 1919, 2064 napra emelkedett a nyitva tartások összesített száma.)
- Kisebb helyiségek bérlésével némileg növelték a könyvtári teret (Deák Ferenc könyvtár, Százados úti könyvtár).
- Növekedett a kölcsönözhető könyvek állománya.
- A szabadpolc részleges bevezetésével (előbb a Százados úti, majd a Deák Ferenc könyvtár) gyorsították az adminisztrációt.
- A nagyobb állomány-, tér- és munkaerő igényű helyben olvasásról egyre inkább áttértek a nagyobb forgalmat lehetővé tevő kölcsönzésre.

Szabó Ervin helyesen mérte fel: Budapest lakossága olyan nagy mértékben rászorult a könyvtári szolgáltatásokra és annyira igényli az olvasnivalót (különösen a háborús könyvtárak mellett), hogy a forgalom növeléséhez „szinte alig van egyébre szükség, mint csak a könyvek hozzáférhetővé tételre.” Láttuk azonban, hogy ez a „csak” mekkora erőfeszítést követelt a fiókkönyvtárak dolgozóitól, s a fejlődés lehetőségei még ilyen áron is egyre szűkebb körre korlátozódtak. Szabó Ervin – látva, hogy minden erőfeszítés mellett is elérkezik az az állapot, mely már csak stagnálást jelent – 1917-ben megfogalmazta a továbblépés útját: „Budapestre is alkalmaznunk kell a modern könyvtárpolitika általános érvényű szabályát, mely szerint a könyvtárnak kell elmen-
nie az olvasókhoz [...] Decentralizálni kell, új és új fiókokat s – ha ez pénzügyi okokból

nehézségbe ütköznék – kölcsönző helyeket kell nyitnunk. Csakis ettől remélhetjük népmívelő munkánk teljessé válását...”¹⁸ Szabó tehát a háborús helyzetben a pénzigényesebb fiókok helyett kölcsönzőhelyek nyitását látta járható útnak, de ennek megvalósítására sem volt már lehetősége.

A háború rányomta bélyegét az olvasótábor összetételére is. Az egyetemi-főiskolai hallgatók korábban a könyvtár meghatározó csoportját képezték, most e hadköteles korú olvasói réteg száma két év alatt felére csökkent.¹⁹ Sajátos módon hasonló arányban csökkent a szabad foglalkozásúak könyvtári részvétele is. Velük szemben nőtt a tanulóifjúság száma, elsősorban a középiskolai diákoké.²⁰ „A gyerekek számára megnőtt a könyvtár fontossága, a családfő behívása és az anya kenyérkereső munkája folytán” – állapította meg az olvasótábort elemző éves jelentés. És valóban: a tanuló fiatalok aránya a könyvtár olvasótáborán belül 60% fölé emelkedett.

A sebesültek, hadifoglyok és a fronton harcolók könyvellátása

A könyvtár ellátó tevékenysége a háborús évek során egy új rétegre is kiterjedt: a hadikórházakban fekvő sebesültekre, kisebb mértékben a foglyotáborokra és a harctéri alakulatok katonáira.

Az Országos Hadsegélyező Bizottság könyvosztályának feladatát lényegileg a Fővárosi Könyvtár látta el. Az osztály elnöke Herczeg Ferenc volt, ügyvezető alelnöke Szabó Ervin. Az osztály feladata a különböző szervezetek, elsősorban a Vöröskereszt útján a lakosságtól összegyűjtött könyvek és folyóiratszámok, valamint a könyvkiadók által felajánlott könyvanyag összegyűjtése, a használhatatlannak kirostálása, az igénylő egészségügyi és más intézmények nyilvántartása, és közöttük a könyv- és folyóirat anyag elosztása. A munkát, melyhez a könyvtár biztosította a helyiséget és a személyzetet, Enyvvári Jenő irányította.²¹

Az első évben hatalmas könyv- és folyóiratanyag gyűlt össze, ezzel sikerült a hadikórházak ellátását megalapozni. 1916-17-ben egyrészt ezek kiegészítésére került sor, másrészt hadifoglytábori- és frontkönyvtárak létesítésére is.²² A feldolgozott anyag mennyisége:

	Könyv/kötet	Folyóirat/szám	Összesen
1914-1915	212 800 23	940 700 24	1 153 500
1916	116 000 25	269 000 26	385 000
1917	78 000	13 000	91 000
1917 végéig összesen	406 800	1 222 700	1 629 500

Az összegyűjtött anyagból 1283 Magyarországon működő illetve más országba kihe-lyezett hadikórház részesült benyújtott igényeik alapján, ezen kívül több foglyotáborba és számos harctéren levő csapattesthez is küldtek ki könyvet, a magyar mellett német

és más nyelvűeket is.²⁷ A Fővárosi Könyvtár készítette el 1917-ben a Vöröskereszt kérésére az első tábori mozgókönyvtár tervét is, és adta annak könyvanyagát, 3350 kötetet.

A könyvtár beszámolója szerint „nap-nap után tömegesen érkeznek be kérő levelek, melyekből kitűnik, hogy katonáink számára a könyv igazi szükséglet és sokszor az egyedüli szórakozás.”²⁸ Szabó Ervin, bár felmérte, hogy „Megcsappant erőforrásainkból ez a munka is sokat elvett: személyzetet, helyiséget, költséget” – azt is értékelte, hogy „bizonyára sok olyan kézbe is jutott olvasmányt, aki különben talán sohasem barátkozott volna meg vele.” Igazat kell adnunk a Könyvtári Szemle cikkírójának is: hatalmas arányaival és „gyönyörű eredményeivel ez a mozgalom egy hatásvos népkönyvtári akció formáit mutatja.”²⁹

KÖNYVET A HARC TÉRRE!

Katonáink olvasni valót kérnek!
Ön hazafias és emberbaráti kötelességet teljesít, ha felesleges könyvet a katonáknak ajándékozza, akik Önért és az Ön családjáért mindenképp feláldozzák.

KÖNYVEKET, FOLYÓIRATOKAT, KÉPES FÜZETEKET a Vöröskereszt Szereteadomány-osztálya gyűjt. (Budapest, V., Lipót-körút I. Telefon 108-76.)

Küldje oda ajándékát vagy jelentse be, hogy elvittessék az Ön lakásáról.

AZ ORSZÁGOS HADSEGÉLYZŐ BIZOTTSÁG ÉS A MAGYAR Szent KORONA VÖRÖSKERESZT EGYLETE.

A katonák könyvellátására szervezett akció plakátja

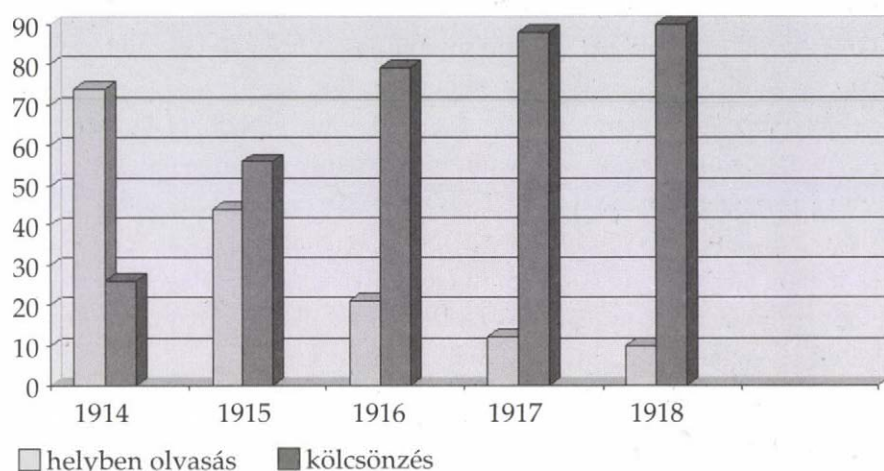
A KÖNYVTÁRHASZNÁLATI ÉS OLVASÁSI SZOKÁSOK VÁLTOZÁSAI

Helyben olvasás – kölcsönzés

1914-ben az újonnan szervezett Fővárosi Könyvtár (új nevén: Városi Nyilvános Könyvtár) – központja és fiókhálózata egyaránt – olyan helyben olvasásra berendezett könyvtár volt, mely kölcsönzésre is adott ki könyvet. 1918-ra az intézmény olyan kölcsönzésre berendezkedett könyvtárrá vált, mely a helyben olvasás lehetőségét is biztosította. Ezt a meghatározó, a további időszakokra is kiható radikális fordulatot jól tükrözik a forgalmi statisztika adatai:

	Helyben olvasott kötet	Kölcsönzött kötet
1914	140 095	49 757
1915	127 920	158 089

1916	68 172	259 206
1917	41 993	313 029
1918	31 584	280 725

A helyben olvasás és a kölcsönzés százalékos aránya

Több tényező magyarázza, hogy az indulás évében, 1914-ben miért volt meghatározó még a fiókkönyvtárakban is a helyben olvasás.³⁰ Az olvasók oldaláról: a lakások jelentős része alkalmatlan volt az otthoni olvasásra, másrészt a helyben olvasáshoz nem volt szükség adminisztrációra (jótállóra, beiratkozási díjra).³¹ A könyvtár oldaláról: a szerény mennyiségű induló állomány a helyben olvasást képes volt biztosítani, nagyobb tömegű kölcsönzést viszont már nem.

1914 után – a fiókok folyamatos feltöltődésének idején – a könyvtár gazdaságosságának követelményei ellenkezőjére fordultak: az (állandóan túlszűfolt) helyben olvasási lehetőségeket nem lehetett bővíteni, az olvasótábor növelésének egyetlen módjául a kölcsönzés szélesebb körűvé tétele kínálkozott. Ezt a gazdaságossági szempontokból is fakadó folyamatot Szabó Ervin céltudatos programként szorgalmazta: „Arra törekszünk, hogy az otthoni olvasást mozdítsuk elő a helyben olvasás rovására (...) céltudatos törekvésünk (...) hogy olvasótermünk a napilapok és folyóiratok olvasására szolgáljanak és a könyvekből csak a kézikönyvtárit kapják az olvasók.” Az elmélyültebb otthoni olvasás értéktöbbletét a maga pedáns módján meg is határozta: „Egy kölcsönzés minőségileg ötször annyit ér, mint a helybenolvasás egy esete.”

1917-18-ra a könyvtár hálózata nagyüzemi szervezettséggel a kölcsönzések olyan tömegét bonyolította le, melyre Magyarországon korábban semmilyen példa nem volt.

A szabadpolc térhódítása

A főkönyvtárak – csakúgy, mint a központi könyvtár – zárt polcos rendszerrel indultak. *Váradi Irma* nevéhez fűződik a *nyílt polc* bevezetése a 3. sz. Százados úti fiókban, a forgalom meggyorsítása érdekében. Az ő példáját követte a 2. sz. Deák Ferenc könyvtár, mikor a nyomasztó helyhiány miatt az ifjúsági kölcsönzést kihelyezte az Almássy téren bérelt üzlethelyiségbe, s a változtatás adott alkalmat a szabadpolcra való áttérésre. A Gróf Károlyi utcai 1. sz. fiókban az ifjúsági kölcsönző berendezését már eleve a szabadpolc rendszer céljainak megfelelően készítették.

A könyvtárvezetés hamarosan átlátta a gyakorlatias okokból bevezetett rendszer könyvtárpedagógiai előnyeit is. A Könyvtári Szemle cikkírója szerint: „A nyílt polc a könyvtár pedagógiai hatását növeli. A könyvtár és az iskola akkor jó igazán, ha önállóságra nevel. A könyvtár feladata nemcsak az, hogy a gyermeket jó olvasmánnyal lássa el, hanem hogy (a gyerek) megtanulja az olvasmány kiválasztását is...”³²

A felnőttek továbbra is indikátoros rendszerrel működő zárt polcos kiszolgálásban részesültek, a Walter Hofmann-i példának megfelelően.

Az olvasói igények és a könyvtár célkitűzései

A háború kitörésekor Szabó Ervin úgy vélte, hogy a háborús események mélyebbre ható változást fognak előidézni a budapesti közönség olvasási igényeiben is: előtérbe kerül a politikai és hadügyi információk iránti érdeklődés, növekedni fog a velük összefüggő témakörök keresettsége, tömegessé válik a könyvtári újságolvasás. Ilyen megfontolások alapján rendezett be soron kívül egy ideiglenes hírlapolvasó termet.

Az első hónapok elteltével azonban a közönség olvasási igényei alapvető vonásokban a régi mederbe tértek vissza. A kölcsönzött művek tematikai összetétele a központi könyvtárban a háborús évek alatt nem különbözött alapjaiban az előző évtized struktúrájától.

Másrészt Szabó Ervin 1914-ben, az intézménynek nyilvános könyvtárként való újra nyitásakor arra is számított, hogy a központi könyvtár immár nyíltan hirdetett társadalomtudományi jellege s ennek megfelelő állománygyarapítása előtérbe fogja állítani a szorosan vett társadalomtudományi témakörök (szociológia, szociálpolitika, államtudomány) iránti keresletet. Ez sem következett be. 1916-17-ben a forgalmat illetően arról kellett beszámolnia, hogy „akárhány, nem szoros értelemben vett vagy egyáltalán nem társadalomtudományi diszciplína a társadalomtudomány elé került.”

A sorrend:

közgazdaságtan (16%)

történelem (12%)

jogtudomány (9%),

és csak negyedikként következett 8%-kal a szociológia. A 7-8 évvel korábbi állapothoz képest – amennyire az összehasonlítást az eltérő statisztikai felvétel lehetővé teszi – a szociológia forgalma nem előbbre, hanem hátrább került. „Ez azt mutatja, hogy a budapesti tudományos könyvtárak még mindig nem képesek teljesen kielégíteni a nem társadalomtudományi érdeklődésű kutatókat és olvasókat” – vonta le a következtetést Szabó Ervin. A „merre tovább?” kérdésében azonban már a könyvtáron belül is megoszlottak a vélemények. Szabó Ervin szerint: „Mindazonáltal azt hisszük, továbbra is ragaszkodnunk kell központi könyvtárunk szakjellegéhez. Mert amíg szakkönyvtár maradunk, addig valamennyire nyomon követhetjük a szakirodalom fejlődését [...] Ha ellenben engednénk a kétségtelenül erős csábításnak, hogy más területekre is elkalandozzunk, vagy éppen általános könyvtárrá akarjunk lenni, akkor anyagi és szellemi erőink korlátoltsága menthetetlenül az általános felületesség és a könyvtári dilettantizmus vizeire hajtana.”³³ Szabó Ervin nézeteinek azonban ekkor már a könyvtár fontos pozícióban levő munkatársai között is ellenzői voltak. A belső erőviszonyok megosztottságát mutatja, hogy az Értesítő ugyanabban a számában, melyben Szabó Ervin fenti nézeteit kifejtette, a központi nyilvános szolgálatot vezető Krisztics Sándor így írt: „Az a tény, hogy a többi szakok [ti. a nem társadalomtudományiak. K.S.] valóban kis könyvanyagát is mégis milyen erősen használják, azt igazolja, hogy mennyire kívánatos volna általánosabbá tenni a könyvanyagot, *speciális könyvtárból általános könyvtárrá tágítani ki a Városi Nyilvános Könyvtárat.*” [Kiemelés: K.S.]³⁴

A fiókkönyvtárak olvasói

(A könyvtár irodalompolitikája és az olvasói ízlés világa)

A fiókok olvasói túlnyomó részben (induláskor: 85%-ban) szépirodalmat igényeltek. A részükre szánt állomány összeállításával kapcsolatban láttuk, hogy Szabó Ervin optimistább volt a könyvtár jövőbeli szerepét illetően, szívesen látott volna erőteljesebben értékszemponitú válogatást, Madzsar József viszont kevésbé bízott a könyvtár nevelő szerepében, meghatározóbbnak gondolta a kialakult ízlésviszonyokat, ezért engedékenyebb volt a válogatásnál. Az első évek a kialakult közízlés meghatározó szerepét igazolták.

Dienes László egy beszámolójában úgy tájékoztatott, hogy a fiókkönyvtárakban kölcsönzött szépirodalmi művek 72%-a „értékes”, a többi „kevésbé értékes” mű. Nem ismerjük azonban, mit fednek valójában Dienes kategóriái. Pontosabb képet kapunk viszont a magyar szerzők műveinek forgalmáról az 1916-ban Staindl Mátyás által készített felmérésből.³⁵ Adatainak értékét növeli, hogy a legnépszerűbb – leggyakrabban kölcsönzött – szerzők névsorát módunk van összevetni a névsorral, mely 1911-ben 448 népkönyvtárban készült hasonló jelleggel:³⁶

A magyar szerzők közül kitől kölcsönözték a legtöbb kötetet?

Fiókkönyvtárak 1916	Népkönyvtárak 1911 ³⁷
Jókai Mór (33%)	Jókai Mór
Mikszáth Kálmán (12%)	Mikszáth Kálmán
Gárdonyi Géza (7%)	Gárdonyi Géza
Eötvös József	Vas Gereben
Jósika Miklós	Herczeg Ferenc
Herczeg Ferenc	Eötvös József
Ambrus Zoltán	Jósika Miklós

A két sor meglepő hasonlósága szerint az általános olvasói igények erősebben hatnak a könyvtári forgalomra, mint a könyvtár irodalompolitikája. Mindkét olvasótábor ízlése Jókai-centrikus, és a hagyományosan anekdotázó irodalmat (Mikszáth, Gárdonyi) részesíti előnybe. „Tulajdonképpen mindig ugyanannak a néhány tucat szerzőnek néhány száz művét olvassák” – panaszolja a Fővárosi Könyvtár egyik évi jelentése – „És akárhány példányban állítjuk be könyvtárainkban – némely író, pl. Jókait oly példányszámban, amilyeneket külföldön sehol sem engednek meg – mégis szinte mindig ugyanazok a könyvek forognak.” Az elmozdulás a jellegzetesen múlt századi vidéki irodalomtól a jelen városi-polgári világa felé, a hagyományos anekdotázó irodalomtól a modern stílusirányok felé szerény, de nem jelentéktelen, mint azt a Vas Gerebent felváltó Ambrus Zoltán megjelenése mutatja. A Nyugat által fémjelzett írók (Kafka, Móricz stb.) együttes részaránya Staindl felmérése szerint a fiókkönyvtárakban olvasott magyar szépirodalomban 9% volt.

A tudatos könyvtárpolitika egy téren mégis átütő sikert könyvelhetett el: az ismeretközlő irodalom olvasásának aránya a fiókkönyvtárakban forgalmazott művek egészéhez viszonyítva évről-évre emelkedett:

1914	14,7%	1916	18,4%
1915	15,2%	1917	21,3%

Ez az eredmény azért is figyelemre méltó, mert a korszak könyvkiadása egyáltalán nem bővelkedett a széles közönségnek szóló, jól megírt ismeretterjesztő művekben. Ilyen értelemben méltatta és állította széles távlatokba a Fővárosi Könyvtár teljesítményét a Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsának lapja is: „Hogy a tudományos és gyakorlati ismereteket terjesztő irodalom mily roppantul szegény hazánkban, azt régóta fájdalmasan érezzük ... Most komoly és nagyon illetékes helyről a magyar könyvkiadók figyelmét is felhívták e nagy horderejű kérdésre ...”³⁸

A Fővárosi Könyvtár irodalompolitikája és a Nyugat

Szabó Ervin – rajta keresztül a Fővárosi Könyvtár – és a Nyugat írói között kapcsolatok már korábban is épültek. Közvetetten a *Világ* szerkesztőségéből is ismerhették egymást vagy legalábbis tudtak egymásról, a Világnál munkatársnak számított Ady, Kosztolányi, Ignotus, Csáth Géza, írt a lapba Kaffka, Karinthy, Krúdy, Móricz, Nagy Lajos, Osvát. Másrészt 1913-ban Szabó Ervinnek feltűnően sok írása jelent meg a *Nyugat*-ban, ahol később is, bár ritkábban, szerepelt cikkeivel.³⁹ Ott jelent meg Várnai Zseni verseskötetéről írt kritikája, melyet Bresztovszky Ernő a *Népszavában* mint antimarxista cikket megtámadott. Szabó Ervin válaszcikkeiben (mert a vita kétszeri pengeváltással folytatódott) nem csak irodalomelméleti nézeteit fejtette ki, hanem közvetve Bresztovszky nézeteivel szemben megvédte a Nyugat irányzatát is.⁴⁰

A Madzsar által 1913-ban szerkesztett Mintajegyzék irodalmi szakértőiként még egyetemi tanárok, Angyal Dávid és Riedl Frigyes szerepeltek (bár Madzsarnak kapcsolatai voltak a Nyugat meghatározó egyéniségeivel is), három évvel később Szabó Ervin már a Nyugat kritikusaival bevonásával kívánt új – könyvtári és irodalomkritikai – periodikumot létrehozni. 1916-ban született meg az *Irodalmi Őr* „könyvtári és kritikai szemle” terve. Havi folyóirat lett volna 4-5 ív terjedelemben, két tartalmilag elkülönülő résszel: a könyvtári részt, (a Könyvtári Szemle lényegében változatlan folytatását) továbbra is Kőhalmi Béla szerkesztette volna, az irodalmi rész szerkesztésére Szabó Schöpflin Aladárt kérte fel, aki azt el is vállalta. Főszerkesztőként a tervekben Szabó Ervin szerepelt. Programjuk szerint „A Kritikai Szemle, mint új része a folyóiratnak, arra fog szolgálni, hogy teret nyisson irodalmunk legelhanyagoltabb és legszerveletlenebb ágának, a könyvkritikának. Figyelemmel akarjuk benne kísérni a magyar irodalom minden jelentősebb termékét, szépirodalomét és tudományos irodalomét egyaránt.” A folyóirat megindításának dátumát 1917 januárjára tűzték ki, a lap már nem csak a tervezés, hanem a konkrét előkészítés szakaszában volt. Schöpflin váratlan visszalépése miatt hiúsult meg. Ha programja szerint megvalósul, az egész magyar irodalomra kiterjedő áttekintésével, objektivitásra való törekvésével, az irodalomkritikus Schöpflin, a könyvtáros Szabó Ervin és Kőhalmi Béla együttműködésével az ország könyvtárügyét és irodalmi életét befolyásoló, eredeti és fontos orgánus jött volna létre, (sok tekintetben a jóval későbbi Új Könyvek igényes elődje).⁴¹

A KÜLÖNGYŰJTEMÉNYEK KIEMELT SZEREPE

„A különgyűjtemények reprezentatív szervei könyvtárunknak, ezekben a központi könyvtár erős irányzatai jutnak kifejezésre” – nyilatkozta Szabó Ervin. Két gyűjteményre különösen igaz, hogy „erős irányzatok” megtestesítői voltak, s a szinten

maradásáért küzdő könyvtár háborús éveiből megerősödve kerültek ki: ilyen volt a Budapest Gyűjtemény és a Keleti Gyűjtemény.⁴²

A Budapest Gyűjtemény

A Budapest Gyűjtemény 1914-15-ben nyerte el évtizedekre meghatározó kereteit.⁴³ A gyűjtemény a könyvtáron belül viszonylag önálló szervezeti egységgé vált, mely a könyvtár 1914. május 1-i megnyitásán külön raktárrészleggel és külön (bár igen kicsi befogadású) olvasószobával várta látogatóit. A gyűjtemény vezetése muzeológus szakember kezébe került: 1914-ben *Kremmer Dezső* kapott erre megbízást, ekkor még mint fővárosi múzeumi hivatalnok, majd 1915-től mint a Fővárosi Könyvtár státuszában dolgozó könyvtáros.

Újrafogalmazták a gyűjtőkört, s ennek megfelelően öt állománycsoportot különítettek el:

- Budapesti vonatkozású könyvek,
- Kéziratok, ritka könyvek, unikumok. (A nem budapesti vonatkozású könyvritkaságok a „09 Ritkaságok” gyűjteménybe kerültek. 1916-ban ott 76 darabot tartottak nyilván.)
- Kisnyomtatványok, plakátok. (Ezen belül külön állománycsoportot képeztek: 1./ 17–19. századiak 2./ Közigazgatási vonatkozásúak 3./ Társadalmi vonatkozásúak 4./ Reklámok 5./ Háborús gyűjtemény.)
- Újságszelvények. (Újságkivágatok.) Ennek törzsanyagát a Fővárosi Levéltártól kapott 5000 db. újságkivágat képezte, bár a könyvtár már korábban is gyűjtött cikk-kivágatokat.
- Kölcsönkönyvtár. (A duplumokat és a budapesti témájú szépirodalmi műveket tudományos céllal kutatók részére kikölcsönözték.)

A különlegesen védett anyagot a Budapest Gyűjtemény termében, a többbit az általános olvasóteremben lehetett használni. A forgalomról 1916-ban vezettek először nyilvántartást:

Helyben olvasott mű a Budapest Gyűjteményben	124 mű
Helyben olvasott mű az ált. olvasóteremben	1126 mű
Kölcsönzött mű	823 mű
Összesen	2073 mű

A Fővárosi Könyvtár helytörténeti-helyismereti tevékenységének kialakításában részben az e téren már kialakult hagyománnyal rendelkező angol városi könyvtárak gyakorlatát követte.⁴⁴

A helyismereti tevékenység, mint megvalósítandó fontos feladat ebben az időszakban kapott helyet az országos könyvtárpolitikai célok között is. „Nagyobb vidéki

könyvtáraink egyik legfontosabb feladatát a helyi irodalom lehető teljes felgyűjtésében látjuk.”⁴⁵ Gulyás Pál a helyi irodalom könyvtári gyűjtését kilenc régióra decentralizálva tervezte, köztük a budapesti és a pestkörnyéki nyomtatványok gyűjtését a Fővárosi Könyvtár feladatkörébe utalta.⁴⁶

A Keleti Gyűjteménnyel kapcsolatos tervek

Már a *Zichy-gyűjtemény* is – melyet a könyvtár 1911-ben vett birtokba – szükségessé tette az Emlékirat-ban megfogalmazott állományépítési koncepció kibővítését. Kóhalmi Béla visszaemlékezése szerint Szabó Ervinben 1912-ben, a balkáni háborúk idején merült fel először egy ezen túlmenő, gazdag anyagú *keleti gyűjtemény* létrehozásának terve.⁴⁷ Bizonyára nem véletlen, hogy a Szabó Ervinhez és köréhez közel álló Vámbéry Rusztem a Fővárosi Könyvtárnak ajánlotta fel az 1913-ban meghalt apja, Vámbéry Ármint orientalisztikai gyűjteményét.⁴⁸

Vámbéry Ármint (1832–1913) orientalista, közép-ázsiai utazó, a keleti nyelvek magántanára. Nemzetközileg elismert eredményeket ért el Közép-Ázsia földrajzában, néprajzában és kultúrájának kutatásában, a török nyelvészetben.

A Vámbéry-hagyaték „méltán sorakozik gróf Zichy Jenő könyvtárához. Ily nagy ázsiai vonatkozású anyag birtokában elhatároztuk, hogy külön keleti gyűjteményt létesítünk” – tájékoztatta a közönséget 1914-ben Szabó Ervin.

Eközben érlelődött már a harmadik nagy keleti gyűjtemény megszerzésének terve is. Szabó Ervin tájékoztat arról is, hogy „Thallóczy Lajos ... könyvtárunk egyik leghívebb barátja ... a Balkán és Oroszország gazdasági, politikai és történeti irodalmában gazdag könyvtárát a tulajdonunkban levő Gróf Zichy és Vámbéry könyvtárak kiegészítéséül nekünk szánta, erről már évek óta ismételtén tárgyalt.”

Thallóczy Lajos (1856–1916) történész, az MTA tagja, a Magyar Történelmi Társulat elnöke, Balkán-kutató. 1915-ben a megszállt Szerbia polgári kormányzója. Az 1916 decemberében vasúti szerencsétlenségben meghalt tudós mintegy 6000 könyvből és kisnyomtatványból álló könyvtárát végrendeletileg a Fővárosi Könyvtárra hagyta.

A könyvtárát Szekfű Gyula így jellemezte: „A szerb történeti irodalom csaknem teljes gyűjteménye, továbbá igen sok orosz publicisztikai munka. Albán gyűjteménye: a föld és népének leírása mellett albán nyelvtudományi művek. ... A magyar történeti részben legértékesebb az aprónyomtatványok igen terjedelmes sorozata. Ami a könyveket illeti: 1870-től majdnem teljes gyűjteményét állította össze a magyar történeti irodalom termékeinek.”⁴⁹

A Keleti Gyűjteménnyel kapcsolatban Kóhalmi Béla a Szabó Ervinről szóló, 1918-ban írt visszaemlékezésében meglepő kijelentést tesz: „Szabó Ervin szemében ez a gyűj-

temény volt a könyvtár reménysége.”⁵⁰ E mondat arra utalhat, hogy a szociológia iránti igény lanyhulását látó (és jelentéseiben is regisztráló) Szabó Ervin könyvtárát más módon is be akarta vonni a társadalom érdeklődési körébe. „A keleti gyűjteményünk fejlesztése ... nagyon fontos nemzeti föladata lett” – írta a polgármesternek.⁵¹ Többről volt szó, mint a társadalomtudományi tájékozódás földrajzi kiterjesztéséről. Az lett a cél, hogy „Keleti gyűjteményünk ne csak a messze jövőben feleljen meg a keleti testvéresülés és expanzív törekvések nyomában bizonyára fölébredő érdeklődésnek a keleti tudományok iránt, hanem lehetőleg meg is előzze azokat.”⁵² [Kiemelés: K.S.] A „keleti testvéresülés és expanzív törekvések” tudományos intézménye a *Magyar Keleti Kultúrközpont* volt, alelnöke és meghatározó szellemi irányítója *Teleki Pál*, aki a Kultúrközpont köré tömörülő, különböző szakágú tudósok működésében eszközt látott a Keletre történő sikeres gazdasági és kulturális expanzióhoz, a „nemzeti tudományra épülő nemzeti gazdagodás” elvének megfelelően. Szabó Ervin már megalakulásának évében, 1916-ban tárgyalt a Kultúrközpont vezetésével, Telekivel is,⁵³ (tőle a Keleti Gyűjteménnyel kapcsolatban szakvéleményt kért, amit meg is kapott), és megegyeztek a Kultúrközpont könyvtára és a Keleti Gyűjtemény egyesítésében, hogy az „a Budapesten előreláthatólag majd nagy számban tanuló ifjúság dolgozó helyévé, laboratóriumává tétessék.”⁵⁴ Az egyesítés feltétele önálló helyiség biztosítása lett volna, ezt azonban a könyvtár nem tudta megvalósítani.

Az egyesítés érdekében tett lépésekkel párhuzamosan Szabó Ervin a gyűjtemény további bővítésén is munkálkodott. Módot talált rá, hogy Braun Róbertet hivatalos jóváhagyással eljuttassa Belgrádba, „hogy ott szerb könyveket vásároljon, esetleg az illetékes hatóságok engedélyével a lefoglalt készletekből válogathasson.”⁵⁵ Kitartóan kereste a gyűjtemény kezelésére alkalmas, orientalista ismeretekkel, nyelvismerettel rendelkező személyt, a Keleti Kultúrközpontból ideiglenes átcsábította Pilya Milovoj Keleti Akadémiát végzett tudóst, és tárgyalt az állástalan gimnáziumi tanár, Dávid Antal (a későbbi aligazgató) felvételéről.⁵⁶

Szövetségest keresve a Keleti Gyűjteménnyel kapcsolatos terveihez jutott el Szabó Ervin a *Turán* című folyóirathoz. 1918 elején levélben kérte Telekit, a *Turán* főszerkesztőjét egy cikkének közlésére, majd egy belső használatra szánt feljegyzésben, pro memoria-ban tájékoztatta őt koncepciójáról.⁵⁷ Ebben gyűjtőköri kooperációt tervezett – mint 1910-ben, az Emlékiratban – de most már csak a nagyobb könyvtárak és az érintett szakgyűjtemények keleti vonatkozású anyagára szűkítve.

Ugyanezt a koncepciót fogalmazta meg a szélesebb közönség számára, némileg visszafogottabban, diplomatikusabban, a *Turán*-nak küldött és ott megjelent cikkében is.⁵⁸

Az ésszerű könyvtárközi kooperációra vonatkozó Szabó Ervin-i tervek azonban – mint 1910-ben is – süket fülekre találtak. A Keleti Gyűjteményre vonatkozó nagyszabású tervek kibontakozását Szabó Ervin betegsége és a viharossá váló belpolitikai események megakadályozták.

A KÖNYVTÁR ÉS A BÉKETÖREKVÉSEK

Az elvi állásfoglalás

A háború nemcsak a könyvtár működési kereteit érintette, újra kellett fogalmazni annak ideológiáját is. A kérdés az volt: egy magát liberálisnak valló közkönyvtár következetesen ragaszkodjon-e irányzatmentességéhez, vagy elkötelezheti magát a háborúellenes irányzat mellett? S ha az utóbbit választja: milyen formában, milyen mértékben?

Szabó Ervin a problémát először tágabb összefüggésben fogalmazta meg 1915-ben a könyvtár „félhivatalos” lapjában, a Könyvtári Szemlében. Programadó cikkének kiindulási pontja: az európai kulturális közösség léte olyan érték, melyet a könyvtárnak vállalnia kell:

„Amit az emberi elme és emberi képzelet okosat és szépet alkotott, az egész művelt emberiségnek közös munkája és közös öröme. A tudomány és a művészet a legjobb értelemben nemzetközi. Nem a fosztogató nemzetköziség értelmében, amely mindenütt vesz, ahol csak vehet, s semmit sem ad érte, hanem annak a teremtő nemzetköziségnek értelmében, amelyben minden egyes a maga erejéből s a maga egyéniségéből a legjobbat és a legsajátosabbat adja a közös műhöz ...”⁵⁹

A könyvtár magatartására vonatkozó konkrét kérdést Dienes László tette fel ugyancsak a Könyvtári Szemle hasábjain: „Neutrális álláspontot kell elfogadnia a könyvtárnak a békemozgalommal szemben, vagy pedig jogosult-e előnyére beavatkozni, azaz propagandát kifejteni?”⁶⁰ A választ Dienes egy amerikai cikk bemutatása ürügyén, mintegy azt ismertetve fogalmazza meg, de semmi kétségünk nem lehet, hogy itt a Fővárosi Könyvtár kereste a maga mozgásterét: „A könyvtárnak általában a vitás kérdésekkel szemben a részrehajlatlanság álláspontjára kell helyezkednie. Ez azt jelenti, hogy a vitás kérdésre vonatkozó pro és kontra irodalmat egyforma buzgalommal kell a közönség rendelkezésére bocsátania.” Tehát a liberális alapállás már önmagában is arra kötelezi a könyvtárat, hogy tegye hozzáférhetővé a békemozgalmak dokumentumait is. Ebben az esetben – mondja az amerikai cikk kapcsán Dienes – többről van szó, hiszen „a könyvtárnak egész lényege és minden érdeke a békemozgalom elősegítését parancsolja.” A könyvtárnak „többhez van joga”, mint az álláspontos semleges felmutatása, de hogy mi ez a „több jog” és hogyan lehet élni vele, azt a kérdést a cikk nyitva hagyja.

Ugyancsak amerikai könyvtári folyóiratok cikkeit idézve szögezte le Szabó Ervin az 1916-os Értesítőben álláspontját:

„... tekintet nélkül arra, hogy a könyvtárosnak egyénileg mi a meggyőződése, harcias vagy békés világnézetet vall-e, mint könyvtárosnak csak egy álláspontja lehet, és pedig csak háborúellenes.”⁶¹

A békemozgalom irodalmának beszerzése és népszerűsítése

Az idézett elvek gyakorlati megvalósítását mindenekelőtt az Angliában, Franciaországban, és az Egyesült Államokban kiadott művek változatlanul nagy arányú beszerzése szolgálta. (Ld. az Állománygyarapítás háborús körülmények között című fejezet adatait.) Ezek között a nyugati szerzők kifejezetten pacifista könyvei is eljutottak a budapesti olvasókhoz, pl. Romain Rolland, Jean Jaurès művei. Talán még fontosabb szerepet játszottak a nyugati pacifista értelmiség által terjesztett lapok, melyek, ha akadozva is, ugyancsak eljutottak a Fővárosi Könyvtárba. Így a közönség olvashatta a genfi *Demain*-t és a *La Plus Grand Monde*-ot, (bennük többek közt magyar szerzők, Ady, Babits és mások háborúellenes verseit), a müncheni *Forum*-ot, a londoni *Socialist Review*-t, a zürichi *Die Verbote*-t, a stockholmi *Bote der Russischen Revolution*-t.⁶²

A könyvtár nemcsak beszerezte ezeket a kiadványokat, hanem bibliográfiai tevékenységével feltárta, mintegy ajánlotta tartalmukat. A háború alatt a könyvtár legnagyobb, voltaképpen egyetlen bibliográfiai vállalkozása *A világháború irodalma* volt.⁶³ A sorozat első füzeté 1914 szeptemberében jelent meg az Aktuális kérdések irodalma sorozatban.⁶⁴ A következő összeállítások *A világháború újabb irodalma* címmel előbb az Értesítő füzetében láttak napvilágot⁶⁵ (és különlenyomatban is, 400-400 példányban), majd önálló kiadványként, évente két alkalommal. A sorozatnak összesen 10 füzeté jelent meg.

Mint a könyvtári munka sok más területén, itt is az amerikai mintát tekintették mércének. A Library of Congress hasonló kiadványa volt az minta, mely „nem a háború alatt megjelent, beszámíthatatlan és egymás ellen acsarkodó, vitás röpirodalmat hozza, hanem a háború előzményeire fényt vető, a háború megértéséhez segítő alapos és igazán tudományos irodalmat.”⁶⁶ Ugyanezekkel a szavakkal lehetne jellemezni a Fővárosi Könyvtár kiadványát, Krisztics Sándor szerkesztői munkáját is.

A legalitás határain belül

A Fővárosi Könyvtár, bár következetesen síkra szállt a béke értékei mellett, nem lépett át a jogilag államellenesnek minősíthető tettek határvonalán. A könyvtár lehetőségeit mérlegelő, idézett Dienes cikk is leszögezte: „Antimilitarista propagandát folytatni jelenleg kétségtelenül egy könyvtárnak sem szabad.”⁶⁷ A pacifista tartalmú könyvek és folyóiratok beszerzése a miniszterelnökség sajtóosztályának engedélyével történt.

A könyvtárban nem működött illegális „mozgalom”.

Bár az ötvenes években több visszaemlékező egykori könyvtáros felidézett mozzanatokat, melyekből ők közvetetten ezt feltételezték, a Szabó Ervin-i életmű későbbi kutatásai ezeket kétségbe vonták. „A legendák – Szabó aktív, személyes szerepéről az antimilitarista mozgalomban, röpcédulák saját kezű terjesztéséről, a könyvtárban

működő sokszorosító csoportról, egy népgyűlési felszólalásáról, rendőrségi kihallgatásáról stb. – valóban bőven teremtek az 1945 után meginduló visszaemlékezés-áradatban, s a „koncepció” többnyire egy prebolsevik stílusú ténykedés meglétének – de legalábbis látszatának – bizonygatására irányult.”⁶⁸

Mindennek ellenére Szabó Ervin nem kerülhette el sem a rendőrség gyanakvását, sem ellenségei rosszindulatú rágalmazásait. Az utóbbi *Sipos Kamilló* újságírónak 1918 szeptemberében a Fővárosi Könyvtár ellen tett feljelentésében csúcsosodott ki.⁶⁹

Sipos főbb vádpontjai a következők voltak:

1. „Szabó Ervin, a székesfővárosi könyvtár igazgatója anarchista elveket vall, a „Szindikalizmus és szociáldemokrácia” című füzetben lázadásra szólítja fel a munkásokat az állam törvényei ellen és antimilitarizmusra izgat.”
2. „A könyvtár főkönyvtárosa Braun Róbert pánszláv irányú tevékenységet fejt ki, most kb. 10 nap előtt járt lenn Belgrádban, ahonnan sok gyanús szerb könyvet hozott fel a könyvtár számára ...”
3. „A könyvtár tele van államellenes, anarchista, antimilitarista könyvekkel, melyeket mindenkinek szabadon kölcsönöznek. ...”
4. „A könyvtárban nagyon sok elkobzott, a magyar állam területéről kitiltott oláh röpirat és könyvek találhatók ...”
5. „Az erkölcstelen gyűjteményből, a pornográfiából külön, ún. E /erotika/ gyűjtemény van, melyet a 13-14 éves gyerekek szabadon nézhetnek és olvashatnak.”

Sipos feljelentésének ismertetése kapcsán a *Budapesti Hírlap* újabb vádakat sorolt fel:

„A főváros pénzén a radikális párt rendezte be házi könyvtárát. E miatt a könyvtár elhanyagolja a municipális és speciálisan budapesti irodalmat. Nem a nép és a tanulmányosság látogatja a Fővárosi Könyvtárat, hanem a galileista ifjak. A könyvtárat alaposan meg kell reformálni, s azt hisszük, a Múzeumok és Könyvtárak Országos Felügyelete ebben szívesen siet majd a főváros segítségére...”⁷⁰

A feljelentés híre sajtótítát robbantott ki: két héten belül tíz cikk is foglalkozott az ügygel, az írások fele védte, a másik fele támadta a könyvtárat, politikai-világnézeti pártállásának megfelelően.⁷¹ A könyvtár érdekében fogott tollat Kaffka Margit (a Pesti Napló hasábjain) és Supka Géza (a Világ-ban). A könyvtár a tanácsnak írt, Madzsar által fogalmazott igazoló jelentésében sorra cáfolta Sipos Kamilló érveit, azzal zárva észrevételeit: „.... tiltakoznunk kell az ellen, hogy a könyvtár gyűjtésében bármiféle tendencia mutatkoznék, vagy hogy a kölcsönzéssel a könyvtár bárminemű propagandát folytatna, éppen ellenkezőleg, a könyvtár teljes pártatlansággal gyűjti a keretébe tartozó irodalmat és éppen pártatlanságánál fogva csak dicséretet, de semmiképpen sem megrovást érdemel.”⁷²

Braun Róbert Sipos ellen viszontfeljelentést akart tenni. Az ország sorsát meghatározó októberi politikai viharok azonban hamarosan elterelték a figyelmet a könyvtár ügyéről.

A SZABÓ ERVIN-I KORSZAK LEZÁRULÁSA

Szabó Ervin betegsége, halála, búcsúztatása.

Szabó Ervin 1918 június végéig tudta ellátni könyvtárvezetői feladatait, akkor spanyolnátha támadta meg. Júliusban Sárszentágotára vonult vissza szabadságra, itt – utolsó erejével – még egy tanulmányán dolgozott. „Olyan gyöngé és fáradt vagyok, mint soha életemben. Egész nap fekszem, ülök, kabátokba és kendőkbe vagyok bebugyolálva.” Augusztus-szeptemberben budai lakásán ápolták. (Augusztus 27-én a már hivatalosan is betegszabadságon levő igazgató helyettesítésére ideiglenesen Braun Róbert kapott megbízást, de rövidesen – a más irányú tevékenysége alól rövid időre felszabadul – Madzsar József igazgató vette át a könyvtár irányítását.)

Utolsó két hónapját Szabó Ervin egyre súlyosbodó betegségben töltötte.⁷³ 1918. szeptember 30-án halt meg, a Madzsar házaspár volt mellette.⁷⁴

Október 2-án temették el a Farkasréti temetőben. Sírjánál négy búcsúztató hangzott el. *Harrer Ferenc* alpolgármester a főváros nevében mondott beszédet, méltatva Szabó Ervinnek a Fővárosi Könyvtár alapítása és fejlesztése körüli érdemeit. A munkatársak nevében *Madzsar József* igazgató beszélt. „Mi, akiknek mestere volt, akik előtt szellemének szikrája világított ... kétségeskedünk, tudjuk-e viselni, tudjuk-e továbbvinni ezt a terhet az ő célja felé? Kétségek között búcsúzunk. Ahányan itt állunk, talán más-más hittel, más meggyőződéssel, közösek az ő szeretetében. És az ő mindent megértő, minden meggyőződést megbecsülő szellemében búcsúzunk tőle csendben, ki-ki a maga meggyőződése szerint ...” – *Kunfi Zsigmond*, mint a Szociáldemokrata Párt nemrég megválasztott vezetője egyértelműen politikai szónoklatot tartott, (hallgatva Szabó Ervin és a párt vezetőségének ellentéteiről). *Jászi Oszkár* a Társadalomtudományi Társaság és a Huszadik Század nevében szól. Szavai – a korabeli kommentár szerint – „a mai élére állított helyzetben egy új ország erkölcsi programjaként hangzottak” – „Látjátok, ilyen a szép élet:” – kezdte – „tisztá célok felé tiszta eszközökkel haladó, friss megismerésekben naponta újjászülető, az egész világ vérkeringését magába átölelő ... heroikus és lendületes alkotó munka ... De már is érnek lankadatlan munkájának szép tudományos és politikai gyümölcsei.”

A temetésen gyászolók százai vettek részt, a könyvtár munkatársai testületileg kivonultak, „megható volt a Fővárosi Könyvtár virágos leánytisztviselőinek kettős sora, amely a gyászmenetet megnyitotta ... Utána a koporsót az elhunyt barátai vitték a nyitott sírhoz, s közvetlenül mögötte ment a mélyen sújtott család tagjai után gróf Károlyi Mihály Bárczy Istvánal.” A temetés időpontjában a csepeli tölténygyárban, a mátyásföldi és az erzsébeti repülőgépgyárban 5-10 percre leállt a munka.⁷⁵

Könyvtárosi életművének első értékelései

A számos megemlékezés közül, melyek Szabó Ervin halálát követően megjelentek, a legtöbb politikai és társadalomtudósi szerepével, morális példájával foglalkozott. Könyvtárosi tevékenységére Jászi tért ki: „Mint könyvtáros a legteljesebb felkészültséggel újjászervezte és valóságos mintaintézménnyé emelte fel a Fővárosi Könyvtárat, mely felvehette a versenyt a külföld legjobb kutató műhelyeivel. Már-már egy nagyszabású Institut Solvay alakult volna ki belőle a hazai szociológiai kutatás számára, ha a háború nem húzza keresztül alkotó terveit.”⁷⁶

A szakma részéről Wlassics Gyula a Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsa nevében méltatta érdemeit: „Vannak, akik nézeteitől eltérő eszmekörben élnek, de bizonyára egy sincs ezek között, aki ne méltányolná az ő nemes gondolkodását és különösen nagy érdemeit, melyeket a magyar, de főképp Budapest könyvtárügye fellendítésének becsületes, odaadó munkájával szerzett”⁷⁷. A Tanács hivatalos folyóirata szintén elismerő megemlékezést közölt: „Teremtő energiájának főeredménye, a budapesti Városi Nyilvános Könyvtár, a legbeszédesebb tanúságtétele, hogy nemcsak mint könyvtári szaktudós, hanem mint szervező és adminisztráló erő is a legelső sorába tartozott.”⁷⁸ Gulyás Pál viszont nekrológiájában is támadta nagy ellenfelét: „...A könyvtárt eredetileg pusztán közművelődési célok szolgálatába kívánták állítani, de Szabó, mint vérbeli szociológus és szélsőséges szocialista, legott kibővítette a programot és különös súllyal fejlesztette a könyvvállomány szociológiai részét. Bár igyekezett a beszerzésnél minden irányt szóhoz juttatni, exponált egyénisége akaratlanul is abba a hitbe hozta a vezetése alatt álló intézetet, mintha pártpolitikai célokat szolgált volna.”⁷⁹

Szabó Ervin halálát követően könyvtárosi életművének legszebb, legteljesebb összegezése Kóhalmi Béla tollából került ki A könyvtárpolitikus Szabó Ervin címmel. „Ember legyen, aki munkáját folytatni akarja” – zárta tanulmányát.⁸⁰ Ugyancsak Kóhalmi volt az, aki Szabó Ervin könyvtárosi emlékének megörökítésére több indítványt tett, többek között egy „Szabó Ervin könyvtár” névvel megnyitandó munkáskerületi fiókkönyvtárat, Szabó Ervin emlékalapot, megfestendő arcképet javasolt.⁸¹

Szabó Ervin könyvhagyatéka

Szabó Ervin végrendeletében a Fővárosi Könyvtárra hagyta könyvgyűjteményét. A mintegy 5000 kötet 1918 végén került a könyvtár épületébe, feldolgozása három éven át húzódott. Anyagáról nem maradt fenn jegyzék.⁸²

Szabó Ervin magánemberként egy személyben volt szaktudós és szakterületének bibliofil könyvgyűjtője. Magánkönyvtárának gyűjtési területe: a szorosan vett társadalomtudomány, különös tekintettel a szocializmus elméletére és a szocialista társadalmi-

politikai mozgalmak irodalmára. A könyveken kívül gazdag folyóiratanyaggal is rendelkezett, sőt brosúrákkal, kéziratokkal is.

Gyűjteményének legrégebbi rétegét a 18. századi kiadványok alkotják, például Morus Utópiájának 1777-es londoni kiadása. Úgyszólván teljes az utópista szocialisták gyűjteménye: Owen, Saint-Simon, Fourier, Proudhon, Louis Blanc művei.

Kiemelkedő könyvészeti értékekkel szerepelnek Marx és Engels. Megvan például a *Das Kapital* első, 1867-es kiadása, a Kommunista kiáltvány 1872-es lipcei példánya és más művek a két szerzőtől az 1840-es évektől kezdve.

Megtalálhatók az anyagban a német szociáldemokrácia kezdeti szereplői (Lasalle, Bebel, Liebknecht művei), az 1870-es francia forradalom és az 1871-es Párizsi Kommün irodalma, az angol, francia, olasz munkásmozgalmak anyaga. A leggazdagabb természetesen a témakör kortárs irodalma.

A gyűjtemény magyarországi vonatkozású anyagából kiemelkedik a Szociáldemokrata Párt 1890–1913 közötti kongresszusi jegyzőkönyveinek sorozata.

Szabó Ervin hátrahagyott gondolatai a könyvtár háború után várható helyzetéről és feladatairól

Szabó Ervin egyik utolsó portréja

Szabó Ervin a háború második felében írt szakmai cikkeiben feltűnően gyakran foglalkozott a könyvtár háború után várható sorsával, meglehetősen pesszimista képet festve. A társadalom várható helyzetéből indult ki: a gazdasági erőforrások és tartalékok háborús felélése, a valuták inflálódása nyomán rossz gazdasági helyzetre lehet számítani, pénzügyi nehézségekre, s a fogyasztók általános helyzetében osztozni fog majd a könyvtár is – vélte Szabó. Ráadásul a szabadabban mozgó magángazdaságok magasabb béreikkel el fogják csábítani a rosszul fizetett köztisztviselői munkahelyekről a legönállóbb, vállalkozó szellemű alkalmazottakat. A pusztán maradás is rendkívüli erőfeszítéseket fog követelni: a könyvtárak részéről a szerény lehetőségek leggazdaságosabb

kihasználását, a főváros közönségétől pedig a könyvtárak érdekében hozott áldozatokat. A társadalom műveltségi szintjének megmaradása – ami pedig a társadalom jövőendő jólétének alapja – megköveteli a művelődési intézmények, s ezek első sorában a könyvtárak kielégítő működését. Erről azonban a könyvtárosoknak kell meggyőzniük a társadalmat: Szabó Ervin 1918-ban abban bizakodott, hogy a háborút követő években „semmilyen pénzügyi nehézségekre való hivatkozással nem lehet majd elhallgattatni a magyar könyvtárügy vezetőinek remélhetően hangosan megnyilatkozó igényét...”⁸³

B

B 923 1/1918. 10. 2

SOMOGYI-KÖNYVTÁR ÉS VÁROSI MÚZEUM, SZEGED

279/1918. X. 2.

A „Fővárosi Könyvtár”

Tekintetes Igazgatóságának.

Budapest.

Tekintetes Igazgatóság,

Szabó Ervin halála talán nagyobb veszteség a holnapi Magyarországnak, mint a maiak, de a érte való gyász egészen a miénk s abból igaz fájdalommal vesszük ki a részünket mi is, akik szerte a vidéken vagyunk névtelen és kicsi, de hűséges és hívő kulbikosai annak a kultúrának, amelynek ő építőmestere volt.

A Somogyi Könyvtár és Városi Múzeum nevében
Szeged, 1918. X. 2. mély tisztelettel.

Móra Ferenc

A KÖNYVTÁR A FORRADALMAK KORÁBAN (1918–1919)

A FŐVÁROSI KÖNYVTÁR A POLGÁRI FORRADALOM IDŐSZAKÁBAN

Az 1918 ősztől 1919 márciusáig terjedő időszakot a könyvtár életében – a működési feltételek rohamos romlása mellett – a politikai eseményekhez fűződő felfokozott bizakodás majd csalódás, a politikának a könyvtári életbe való egyre nyíltabb bevonulása jellemezte.

Az időszak elején a könyvtár stabil vezetés nélkül maradt, a megbízottak sűrűn változtatták egymást. Szabó Ervin betegségének kezdetén, augusztus 27-én – a helyettes Madzsar József távolléte miatt – Braun Róbert kapott megbízást a könyvtár vezetésére, őt rövidesen felváltotta a kis időre visszatérő Madzsar, akit azonban november elsejével a Népjeléti Minisztériumba helyeztek át. Ekkor ismét Braunra szállt vissza a vezetői tisztség, de november 10-én őt is áthelyezték a Külügyminisztériumba, ettől kezdve Dienes László kapott „további intézkedésig” megbízást a könyvtár ügyeinek vitelére.

Korábban Szabó Ervinnek a könyvtár valamennyi munkatársa előtt vitathatatlan szakmai tekintélye volt, Dienest viszont a törzsgárda egy része előnyhöz jutott riválisának tekintette (Enyvvári, Kremmer, Krisztics), a könyvtáron belüli világnézeti különbségek ekkor kezdtek szakmai ellentétekké mélyülni. Előnyösen befolyásolta viszont a könyvtár belső légkörét, hogy egy 1919. január elsejétől életbe lépő rendelet hosszú évek után végre megnyugtatóan rendezte a belső státuszviszonyokat, módot adott a régóta esedékes kinevezésekre, (s hosszú évekre szóló stabil keretet adott a könyvtár létszámgazdálkodásának).¹ A háborús összeomlás nyomán a könyvtár működési feltételei is megroggyantak, kimerültek a belső tartalékok. 1918 második felében összeomlott az éveken keresztül rendkívüli erőfeszítésekkel fenntartott állománygyarapítási rendszer. A beszerzett kötetek száma 1918-ban az előző évnek felére csökkent (24 ezerről 12 ezer kötetre), ez mélypontot jelentett a korábbi hat év állományépítésében. Különösen katasztrofális volt a visszaesés a hálózatban, itt az előző évi negyedére zuhant vissza a beszerzett kötetek száma. Igazolódott Szabó Ervin jóslata a háború után várható gazdasági helyzetről és ennek könyvtári következményeiről.

Az olvasók hűségesekek maradtak ugyan a könyvtárhoz, de az olvasószolgálat korábbi expanziója megtorpant. A forgalmi adatok több területen visszaesést jeleztek. (A könyvforgalom például az előző évi 355 ezerről 1918-ban 311 ezerre esett vissza.)

A polgári forradalom hatalomra jutását követő politikai változások, Szabó Ervin barátainak magas vezető pozícióba kerülése (például Jászi a Nemzeti Tanács tagja lett), a könyvtárosok várakozásaival ellentétben nem hoztak közvetlen változást a könyvtár életében. Bár Dienes novemberben felajánlotta a könyvtár közreműködését Gönczy

Jenőnek, a Kultuszminisztériumban létesített reformbizottság vezetőjének, bízva benne, hogy „a reformosztály bizonyára sorát fogja ejteni a könyvtárügy megreformálásának is”, az általános politikai helyzet feszültsége elterelte a figyelmet a könyvtárügy kérdéseiről.

A polgári kormányban csatlódott Dienes radikálisabb körökkel keresett kapcsolatot. Ezek a lépések nem csak az ő életútját, hanem a könyvtár jövőjét is meghatározták. Emlékiratában beszámol a Kun Bélával és a Kommunisták Magyarországi Pártjával (KMP) való kapcsolatának kialakulásáról: „A pártalakító gyűlésen Kun Béla ismertette a bolsevizmust. Azokat hívta össze – mondotta – akik különböző árnyalatokat képviselnek ugyan, de akikre a KMP megalakításánál és további működésében számíthat. Jól tudja, hogy Szabó Ervin környezetében olyanok nőttek fel, akik alkalmasak erre a feladatra.”²

Dienes – a Szabó Ervin-i hagyományokkal ellentétben – feladta a könyvtár politikasemleges státuszát, a Fővárosi Könyvtárat *közvetlenül* is hozzákötötte a politikához. Beengedte a politikát a könyvtárba, szó szerint is: hivatali szobája 1919. február 20. a KMP betiltása után pártértekezletek színhelye lett: „A második Központi Vezetőség megalakítása, Kunék lefogása után, hivatali szobámba történt. Ez megfelelő helyiség volt, mert két kijáratral rendelkezett. Kun Bélának lefogása után az ő helyükbe léptünk földalatti munkára [...] Hivatali állásomnál fogva, mert jó barátaim voltak a kormány tagjai között, nyugodtan exponálhattam magam.”³ A Dienes által rajzolt képet megerősíti Rákos Ferencnek, a „második” vezetőség tagjának visszaemlékezése: „Munkahelyem a fővárosi könyvtárban volt, Dr. Dienes Lászlónak, a könyvtár igazgatójának szobája. Íróasztala baloldali felét rendelkezésemre bocsátotta. Rajta kívül helyettesét, Kóhalmi Bélát avattuk be a dologba.”⁴

Szemléletes képet rajzolt a könyvtár február 20. utáni képéről egy korabeli szemtanú, Heller Samu: „A Fővárosi Könyvtárba könnyű volt. dr. Dienes elvtársunkra ráakadni. Az előszobája telve várakozókkal, lelkes galileistákkal, kommunistákkal. Dienes hivatali helyisége volt az az összekötő kapocs, amely a még le nem tartóztatott központi bizottsági tagokat összetartotta. [...] Hozzá küldötte Szamuely Tibor elvtárs a röpiratok kézíratait is, és ő gondoskodott, hogy amennyiben lehet, azok ki is nyomattassanak és terjesztessenek. Mindezeket olyan nyájas közvetlenséggel és feltűnő nyugalommal intézte, mintha csupán ezekből állanának a főkönyvtárosi teendők.”⁵

AZ ÚJ KÖNYVTÁRPOLITIKAI KONCEPCIÓ KIDOLGOZÁSA

A főkönyvtárosi teendők nem csak ebből álltak: Dienes a könyvtárvezetés átvételének első napjától nekilátott az új viszonyoknak megfelelő koncepció, majd a *várható* új viszonyokra alkalmazott stratégia kidolgozásához. Néhány héttel a Károlyi kormány megalakulása után már program készült a könyvtár szerepéről a várható változások

között.⁶ Megújuló lendületet kapott könyvtárpolitikai tervező munkája 1919 februárjától, új politikai tájékozódásának is megfelelően. Február 12-én könyvtárpolitikai szeminárium indulását jelentette be: „A közel jövő a kultúra demokratizálódása irányában nagy feladatokat fog róni a könyvtárra, erre a munkára nekünk, akik a hazai könyvtárügyben a legfrissebb haladást akarjuk képviselni, fel kell készülnünk oly módon, hogy a könyvtári reformok programját fő vonásaiban és részleteiben kidolgozzuk.”

Dienes László népbiztosként beszél a Margitsziget megnyitásának ünnepélyén, 1919 áprilisában

Február végére elkészült a *Könyvtárügyi program*.⁷ Ez a 21 pontba tömörített könyvtárpolitikai koncepció átmenetet képez a Szabó Ervin-i alapok és a Tanácsköztársaság könyvtárpolitikája között. Tartalmában híven követi Szabó Ervin modernizációs elképzeléseit (erőteljes közművelődési hálózati rendszer a kis könyvtárak integrációjával, a szakkönyvtárak funkciójuk szerint racionálisan összehangolt rendszere), a megvalósítás javasolt módjában azonban már lényeges különbség van. Míg Szabó Ervin Emlékiratában a változtatást a meggyőzés, az önkéntesség útján látta megvalósíthatónak, a Könyvtárügyi program erre minden olyan jogi eszközt felhasználna, ami egy elkötelezetten demokratikus polgári könyvtárnak rendelkezésére áll. Alapelve, hogy „törvény útján köteleztessenek” az intézmények a nagyszabású könyvtári modernizációs program végrehajtására.

A Könyvtárügyi program 1919 február végére készült el, összeállításánál Dienes László és Kőhalmi Béla feltehetőleg figyelembe vette még a könyvtárpolitikai szemináriumban részt vevő más könyvtárosok véleményét is. A kéziratot, mint Kőhalmi Béla visszaemlékezéseiből tudjuk, a KMP néhány vezető személyisége (például Lukács György) megtekintette és megvitatta⁸ ennek alapján március végére új, lényegesen

módosított, aktualizált kétrészes változat készült: *Az országos könyvtáriügy rendezésének általános alapelvei*.⁹

Az Alapelvek tartalmi kérdésekben változatlanul a Szabó Ervin-i könyvtári modernizációs koncepció nyomvonalán halad, a megvalósítás módját tekintve azonban már nem csak Szabó Ervin egykori liberális javaslatain lép túl, hanem a februári Könyvtárügyi program ennél radikálisabb megoldásain is. Vezérelve, hogy az új könyvtári rendszert – melyben a közművelődési könyvtári funkció erőteljes hangsúlyt kap – a régi intézményrendszer gyökeres felszámolásával vagy legalább is átszervezésével kell megteremteni, s a tervezett új, nagy központi könyvtárak és könyvtárhálózatok könyvbázisát a megszüntetett kisebb intézmények könyveinek, a könyvkiadás és kereskedelem raktári készleteinek összevonásával kell biztosítani.¹⁰ *Lefoglalandók* a népkönyvtárak, egyesületek, klubok, kaszinók, körök stb. könyvtárai ... *felkutatandók* a kiadók, szortimenterek és antikváriumok rejtett készletei ... nagyobb gyűjteménnyel rendelkező magánosok *felszólítandók* ezek átengedésére ... *lefoglalandók* minden kerületben a célra legalkalmasabb épületek és berendezések ... – írta az Alapelvek. És ha a dokumentum nem is mondja még ki, a sorok mögött egy óriási Gyűjtő és Elosztó Telep képe sejlik föl, a megteremtendő könyvtári rendszer dokumentumbázisaként.

Dienesék koncepcióját így summázhatjuk: amerikai típusú könyvtárügy megvalósítása szovjet eszközökkel. Könyvtárpolitikai frazeológiájukban azonban az angol-amerikai példa már nem tükröződött – szemben az arra mindig hivatkozó Szabó Ervinnel, – ellenkezőleg, „burzsoá könyvtárpolitika” néven foglaltak össze minden könyvtári elmaradottságot, az új viszont „szocialista könyvtár” és „kommunista könyvtárpolitika” elnevezést kapott.¹¹

Az Alapelvek – Dienes László és Kóhalmi Béla munkája – belső dokumentumként a Tanácsköztársaság könyvtárügyének mindvégig meghatározó eszmei forrása maradt, a rendeletek és intézkedések sorra az abban foglalt elveket váltották valóra.

A TANÁCSKÖZTÁRSASÁG

A KÖNYVTÁRÜGY ÚJ JOGI ÉS SZERVEZETI KERETEI

1919. március 21-én kikiáltották a Tanácsköztársaságot. A Fővárosi Könyvtár rendkívül előnyös helyzetbe került: vezetője, Dienes László a Budapest vezetésével megbízott háromtagú népbiztosi kollégium tagja lett, majd rövidesen a könyvtárügy országos hatáskörű politikai megbízottjának is kinevezték. A könyvtár vezetői által kidolgozott Alapelvek – mely a Tanácsköztársaság kikiáltásakor már részletesen kimunkálva készen állt, országos koncepcióvá vált. Ez igen hamar megtörténhetett, mivel a Forradalmi Kormányzótanácsnak a nevelési és oktatási intézmények köztulajdonba vételét kimondó XXIV. sz. rendelete – mely a könyvtárügy mozgásterét és lehetőségeit is

kijelölte – már március 29-én megjelent. Erre épülhetett a „könyvtári alaptörvény”, a Köz-oktatásügyi Népbiztosság 22. K.N.sz. április 28-i rendelete.

E rendeletek szerint „a Magyarországi Tanácsköztársaság az ország lakosságának könyvvvel és a hozzá vezető segédeszközökkel (bibliográfiák, katalógusok stb.) való ellátását állami feladatnak tekinti. Ezért tehát köztulajdonba és kezelésbe vesz minden tudományos és közművelődési könyvtárat, amennyiben az a hivatali kézikönyvtár kereteit túlhaladja.”¹² Ez a városi könyvtárak társadalmi (állami) tulajdonba vételét jelentette volna, de a Forradalmi Kormánytanács rendelete kivételt engedett meg: „A köz-oktatásügyi népbiztos egyes városoknak vagy községeknek [...] az oktatásügy állami jellegének fenntartása mellett engedelmet adhat arra, hogy iskoláikat a közoktatási népbiztosság felügyelete mellett továbbra is fenntarthassák. Ez a jog Budapestnek megadatik.”¹³ A két rendelet meghatározta a fővárosi könyvtár jogi helyzetét is, (mely Dienes kezdeményezésére, a háromtagú budapesti népbiztosi kollégium rendelete alapján március 28-tól a *Szabó Ervin Könyvtár* nevet viselte.) A Szabó Ervin Könyvtár ügyeit a továbbiakban a *Budapesti Munkás és Katonatanács*, illetve ezen belül a művelődésügyi osztály intézte (ennek vezetője Sidó Zoltán, korábban fővárosi tanácsjegyző lett), a felső szintű irányítás pedig a március 30-án kinevezett *könyvtárügyi politikai megbízott* (Dienes László), illetve a helyettes megbízott (Kózhalmi Béla) kezébe került. (Megbízatusuk az Országos Könyvtárügyi Tanács tervezett megalakulásáig szólt, de ez az intézmény a Tanácsköztársaság fennállása alatt nem alakult meg, utóbb már a tervekől is kimaradt.)

A könyvtárügy korábbi országos vezető szervei, a Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsa illetve Főfelügyelete megszűntek, helyükbe a könyvtárügyi politikai megbízottak által irányított *Országos Könyvtárügyi és Bibliográfiai Intézet* lépett. Szervezeti felépítése: Tudományos könyvtárak osztálya, Közművelődési könyvtárak osztálya, Könyvtártechnikai osztály, Bibliográfiai osztály. (Az utóbbi feladata volt a nemzeti bibliográfiai munkálatok végzése, később főosztállyá kívánták volna fejleszteni.) Fontos szerepe volt az Intézethez tartozó *Közkönyvtárak Gyűjtő és Elosztó Telepének*, s ugyancsak az Intézethez tartozott volna a tervezett *Könyvtárosképző Főiskola* is.¹⁴

Ezekre építve már áprilisban megindulhatott a feszített tempójú munka, kísérlet egy modern könyvtárügy gyors megteremtésére, a háború utáni, katasztrofálisan leromlott anyagi helyzetben, a létrehozáshoz szükséges anyagi bázis hiányában, azt diktatórikus elsajátítással pótolva. Az elkövetkező hónapok története: versenylfutás az idővel, drámai harc a szakkönyvtári és a közművelődési könyvtári hálózat megteremtéséért hónapról-hónapra romló feltételek között.

„TÁRSADALOMTUDOMÁNYI SZABÓ ERVIN KÖNYVTÁR”
(A KÖZPONTI KÖNYVTÁRRÁ VONATKOZÓ TERVEK ALAKULÁSA)

A fővárosi szakkönyvtárak fejlesztési terveit így összegezte a március végén készült és a KMP vezetői által is jóváhagyott Alapelvek című dokumentum: „Legyen mindenféle szakkönyvtár Budapesten, de mindegyikből csak egy.” Ennek megfelelően az új koncepció a Nemzeti Múzeum hungarika-megőrző könyvtára mellett a *Szellemi Tudományok Könyvtárát* és a *Társadalomtudományi Szabó Ervin Könyvtárt* tervezte kialakítani, valamint az alkalmazott tudományok: a technika, az orvostudomány, az agronómia egy-egy könyvtárát.

A Szellemi Tudományok Könyvtárát illetően „legjobb volna az Egyetemi Könyvtárat az Akadémia könyvtárával összeolvasztani” – mondta a tervezet. (Ezt az elképzelést utóbb az is indokolta, hogy a Tanácsköztársaság kormánya az Akadémia működését felfüggesztette, épülete a Vörös Őrség egyik központja lett. A két könyvtár együttműködésének előkészítésével Balogh József tanárt bízták meg, aki azonban a tervet csendben elszabotálta.)

A Fővárosi Könyvtár központjának mindeddig vitatott, neuralgikus kérdése volt, hogy milyen mértékben legyen társadalomtudományi szakkönyvtár, és milyen mértékben töltsön be ennél általánosabb körű közművelődési könyvtári funkciót. E kérdést az új intézkedések egyértelműen eldöntötték a kizárólagos szakkönyvtári koncepció javára. Ez még a februári Könyvtárügyi Programhoz képest is új volt, ott ugyanis a központi könyvtár városi referenzs könyvtárként is szerepelt, s akkor még úgy tervezték, hogy „központi kultúrházzal, a fővárosi szabadtanítás tűzhelyével legyen kapcsolatos, úgy, ahogy azt Szabó Ervin Emlékiratában kidolgozta”.¹⁵ Március végétől azonban a központi könyvtár a tervekben már kizárólag társadalomtudományi szakkönyvtárként szerepelt.

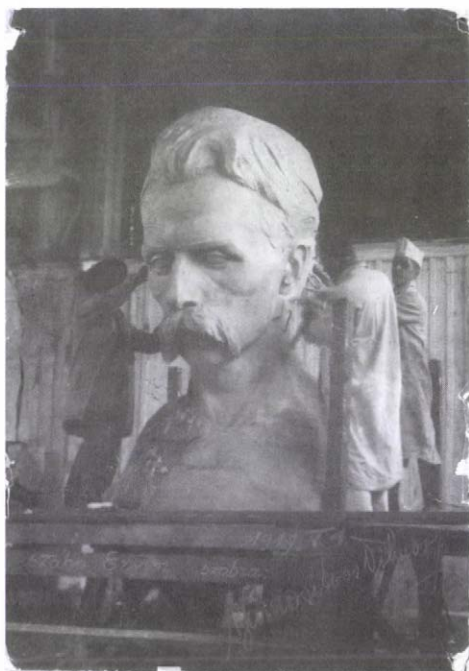
A „társadalomtudományok” képlekeny fogalmát az Alapelvek készítői tágran értelmezték, beleértve a történelmet is. Ennek kiszemelt könyvtára „az összes budapesti társadalomtudományi és közgazdasági könyvtárakat magába olvasztva [...] egyszerre Budapest legnagyobb könyvtárai sorába emelkednék.” Mivel a Szabó Ervin Könyvtár állományát tekintve ekkor még nagyságrendekkel, százazrekkel maradt el Budapest legnagyobb könyvtárai mögött, az Alapelvek mondatai mögött nagy állományú könyvtárak beolvasztásának szándéka rejlett: a Képviselőház és a Központi Statisztikai Hivatal könyvállományának átvétele.

A terv keresztülviteléhez két feltételt kellett megteremteni: hozzájutni egy olyan épülethez, mely alkalmas a nagy állománytestek befogadására és megszerezni a kiválasztott könyvtárak feletti rendelkezés jogát. A Tanácsköztársaság kikiáltásának felfűtött és bizakodó hangulatú légkörében mindkét feltétel biztosítottnak látszott. A könyvtár már márciusban szóbeli ígéretet kapott a Hazai Bank Erzsébet téri palotájának (a ké-

sőbbi angol követség épülete) kiutalására, a Képviselőház könyvtárát pedig az új gazda, a belügyi népbiztos április 5-én teljes felszerelésével átengedte a Szabó Ervin Könyvtárnak, azzal, hogy „április 15-től kezdve a könyvtár és annak személyzete feletti felügyeleti és rendelkezési jog a Szabó Ervin Könyvtár vezetőségét illeti”, meghagyva, hogy a Szabó Ervin Könyvtár köteles a könyvtár anyagából a tanácsok országos gyűlése részére gyűjteményt szervezni.¹⁶ Voltaképpen ez az intézkedés alapozta meg a többszáz-ezer kötetesre fejlesztett Szabó Ervin Könyvtár koncepciójába vetett hitet, melyet előbb társadalomtudományi könyvtárként, később a tudományos szocializmus nagy központi könyvtáraként emlegettek.

A könyvtárügyi hivatalos közlönye 1919-ben

Szabó Ervin piedesztálra emelése 1919. május elsején

Az első konkrét lépés a társadalomtudományi állományok összevonása ügyében kisebb körben: a rendeletileg megszüntetett érdekképviseleti szervek könyvtáraival kapcsolatban történt. A könyvtárügyi megbízottak április 5-én értekezletre hívták össze a könyvtárak vezetőit, s közölték az elképzelést: e könyvtárakat a későbbiekben a társadalomtudományi könyvtárhálózatban egyesítik, melynek központja a Szabó Ervin Könyvtár. Mindaddig azonban, míg a végleges egyesítés nem lesz végrehajtható, e gyűjtemények állománya és felszerelési tárgyai a volt Kereskedelmi és Iparkamara Könyvtárának helyiségeiben egyesítendő, mely könyvtár ettől fogva *Magyar Közgazdasági Könyvtár és Archivum* lesz.¹⁷ A felszámolt érdekképviseleti intézmények könyvtárainak összegyűjtése gyakorlatilag azonban sokkal inkább a kallódás veszélyének kitett gyűjtemények megőrzését szolgálta, mintsem egy jövőendő nagy szak-

könyvtár anyagának érdemi megalapozását. Eltekintve a kivételt jelentő Iparkamarai Könyvtártól, (amit annakidején Szabó Ervin rendezett), a számba vett 10-12 könyvtár anyaga rendkívül esetleges és szerény volt, együttesen mintegy 10 ezer kötetet tett ki.¹⁸

A megálmodott nagy könyvtárba vetett hit május végéig töretlen maradt, jóllehet ekkor már több jel mutatott a terv megingására. A Képviselőházi (akkori nevén: Országházi) Könyvtár április 15-i átvétele formalitás maradt, a rendelkezést a Ház könyvtárában kezdetben nem vették figyelembe, ezért április 29-én a Szabó Ervin Könyvtár a vezetéssel megbízott Nagy Miklósnak szóló levelében „nyomatékosan hangsúlyozta egyedüli rendelkezési jogkörét.”¹⁹ A Központi Statisztikai Hivatal

Könyvet a proletárnak!

A lakásrekvirálással kapcsolatban bizonyára sok ember van, aki könyveinek egy részétől kénytelen megválni. De akadhatnak olyanok is, akik manapság fokozott mértékben érzik annak szükségét, hogy a közműveltséget erejükhez képest előmozdítsák, aminek egyik leghatásosabb eszköze a könyv.

Mindenkit, aki a könyvtárügynek igazi barátja, kérünk, ne hagyja használatlanul heverni vagy tönkremenni könyveit, hanem személyesen, írásban vagy telefonon jelentse a

Szabó Ervin könyvtárnak
(IV., Gróf Károlyi-utca 8. Telefon 120-15.),
mely szívesen küld el a köz célra felajánlott könyveikért.

Szabó Ervin könyvtára.

Plakátok a Tanácsköztársaság idejéből

könyvtárának viszont sikerült kibújni a egyesítési tervekből: a könyvtárügyi megbízottakhoz írt beadványával el tudta fogadtatni, hogy a statisztikai hivatalnak eredményes működéséhez szüksége van a könyvtár statisztikai állományára, az azt meghaladó könyvanyag viszont elenyészően kevés.

Mindezek ellenére a könyvtári „alaptörvény” megjelenése után Dienes László májusban még töretlen optimizmussal nyilatkozott: „a Szabó Ervin társadalomtudományi szakkönyvtár számára keresünk megfelelő nagy épületet [...] Ennek keretében fog kiépülni a kontinens legnagyobb szocialista könyvtára, melynek alapjai már készen vannak és teljes kiépítése csak a megfelelő elhelyezés kérdése.”²⁰

Júniusra azonban „a kontinens legnagyobb szocialista könyvtárának” terve összeomlott. A kiszemelt Erzsébet téri banképületnek – melyre Dienes már márciusban ígéretet

kapott – a könyvtárnál erősebb igénylője jelentkezett: a Népgazdasági Tanács (Varga Jenő), majd annál is erősebb: a Külügyi Népbiztosság.²¹ Ez még orvosolható problémának látszott, véglegesen kútba esett azonban a Képviselőházi Könyvtárra épülő terv. Június közepén létrejött a *Történelmi Materializmus Kutató Intézet*, s ez az új intézmény abból kiindulva, hogy a Képviselőházi Könyvtár „épp úgy felöleli a marxizmus teljes irodalmát, mint a legmodernebb szociálpolitikát”, ezt a könyvtárat választotta ki magának „alépitményül.”²² A Képviselőházi Könyvtár ezért csak június 21-ig maradt „a Szabó Ervin Könyvtár országházi fiókja”, ekkor a Történelmi Materializmus Kutató Intézete vette át irányítását.

A társadalomtudományi könyvtárra vonatkozó korábbi nagyszabású tervek ezek után a Magyar Közgazdasági Könyvtár és Archivumra szűkültek le, illetve – szerényebb mértékben – a Keleti Gyűjtemény gazdagítására.

A Keleti Gyűjteménybe két állománytest beolvasztását tervezték. Ide került volna a tervek szerint a megszüntetett *Keleti Gazdasági Központ* 1000 kötetes, a Balkánra és Közel-Keletre vonatkozó értékes könyvtára. A másik javaslat az egyházi vagyonok köztulajdonba vétele során összegyűjtött zsidó vonatkozású könyvekre vonatkozott. Szabolcsi Lajos (az Egyenlőség című zsidó felekezeti hetilap szerkesztője) a könyvtárügyi megbízottaknak írt június 18-i előterjesztésében egy judaica-könyvtár felállítását javasolta „a zsidó tudományos irodalom és magasabb minőségű szépirodalom részére”. A könyvtárpolitikai megbízottak június 20-án megbízták Szabolcsit, hogy valósítsa meg a tervet „a Szabó Ervin Központi Társadalomtudományi Könyvtár keretében, mint a Keleti Gyűjtemény *judaica-osztályát*”. A gyűjtemény helyéül ideiglenesen a megszüntetett Országos Rabbiképző Intézet könyvtárhelyiségét jelölték ki, ide került volna a tervek szerint az Akadémia Kaufmann könyvtára, a Rabbiképző és a Zsidó hitközség gyűjteménye.²³

Bár „a kontinens legnagyobb szocialista könyvtára” terv, ami az állomány kialakítását illeti, összezsugorodott, Dienes László júniusban még kísérletet tett az alapul szolgáló Erzsébet téri palota megszerzésére. Kun Béla „súlyos jóakarátát” kérte az ügyben. Nem eredménytelenül. A Központi Lakáselosztó Hivatal – már a proletárdiktatúra bomlásának időpontjában, július 30-án – kiutalta a könyvtárnak az Erzsébet tér és a Harmincad utca sarkán álló palotát. Másnap összeomlott a Tanácsköztársaság.

A FŐVÁROST ÁTFOGÓ EGYSÉGES KÖZMŰVELŐDÉSI

KÖNYVTÁRHÁLÓZAT TERVÉNEK ALAKULÁSA

Budapest közművelődési könyvtári ellátását, az általános olvasói szükséglet kielégítését az Alapelvek hálózati ellátási rendszerrel, „kerületenként egy-két vagy még több könyvtárra az egész népességre egységesen” képzelték el, szorosan haladva a Szabó Ervin-i nyomvonalon. (A központi könyvtárnak e téren csak az adminisztratív központ szerepét szánták.) Az Alapelvek megfontolása – s nyomában a Tanácsköz-

társaság közművelődési könyvtárpolitikája – arra a Szabó Ervin által gyakran hangoztatott elvre épült, hogy a szétagolt, kicsi intézmények önmagukban gazdaságtalanok, a rájuk fordított javakkal egy egységes, centralizált szervezetben sokkal nagyobb hatások érhetőek el. Míg azonban Szabó Ervin az egyesítést a kisebb intézmények józan belátására épülő önkéntes csatlakozással, fokozatosan kívánta elérni, a Tanácsköztársaság közművelődési könyvtárpolitikája hatalmi eszközökkel, egyetlen radikális fordulattal.

1919 márciusáig Budapesten a Fővárosi Könyvtár fiókjai mellett az egyesületi- és népkönyvtárak széles tábora látta el az általános olvasói igények kielégítésének funkcióját, nem beszélve a különböző klubok, kaszinók sokaságáról. Avítt és gyengén működő, de mégiscsak működő intézményrendszer volt ez. Az alapvető kérdés most az lett, hogy – radikálisan felszámolva a meglevő kis könyvtári egységeket – sikerül-e elfogadható időn belül kiépíteni helyettük az új, jobban működő intézmények rendszerét?

A hálózat kiépítésének három alapvető feltétele volt: a megfelelő *személyzet*, az *állomány* és mindenekelőtt az *épületek* biztosítása.

Az *Alapelvek* mindhárom feltétel biztosítására javasoltak megoldást:

- „A szükséges *személyzet* kiképzésére sürgősen 2-3 hónapos könyvtároskursus rendezendő.”
- „A *könyvekkel való ellátás* végett lefoglalandók az eddig fennálló népkönyvtárak valamint a különféle egyesületek, klubok, kaszinók, körök stb. könyvtárai, felkutatandók a kiadók, szortimenterek és antikváriusok rejtett készletei, nagyobb gyűjteményekkel rendelkező magánosok felszólítandók ezek átengedésére ...”
- „Lefoglalandók minden kerületben e célra legalkalmasabb *épületek és berendezések*.”

Az optimista indulás

(április – május)

Az első heteket a feltétlen optimizmus jellemezte. „Klubokból és főúri palotákból könyvtárak lesznek” – adta hírül április 7-én a Vörös Újság. Dienes vezető pozícióját, az információkhoz való hozzájutást kihasználva a könyvtárosok már a vonatkozó rendeletek megjelenése előtt hozzáálltak a legfontosabb feladathoz: az épületek megszerzésének előkészítéséhez. Dienes népbiztosi engedélyével jutott hozzá például Pikler Blanka, hogy „a szükséges helyiségek kijelölése céljából a VII-VIII. kerületben bármely épületrészt szabadon megtekinthessen.” A Szabó Ervin Könyvtár munkatársai – a Vörös Újság idézett tájékoztatása szerint – „már érintkezésbe is léptek a lakásügyi bizottságokkal, hogy a könyvtárak céljaira – melyek olvasó- és előadótermekkel és kölcsönkönyvtárakkal is fel lesznek szerelve – az egyes kerületekben levő tágas klubhelyiségeket és palotákat rekvirálják.”

A tervek hivatalos szentesítését a fővárosi munkástanács oktatási osztályvezetőjének, Sidó Zoltán népbiztosi megbízottnak április 15-i rendelete adta meg: „Budapest könyv-

tárügyét teljesen a proletárművelődés szolgálatába akarjuk állítani. Be kell hálózni az egész várost közművelődési könyvtárakkal ... Felhívjuk a Szabó Ervin Könyvtárt, hogy a könyvtár nagy újjászervezőjének munkáját továbbépítve haladéktalanul kezdje meg a budapesti fiókhálózat kiépítését, gyári munkáskönyvtárak és mozgó könyvtárak szervezését. Tegyen sürgős előterjesztést azon épületek lefoglalására vonatkozólag, amelyeket a központi lakásbizottság útján lefoglaltani kérnünk kell.”²⁴

A rendelet kiadása után három nappal, április 18-án a könyvtár máris átadott egy 23 épületet illetve épületrészt megjelölő jegyzéket.²⁵ A lista kerületenként 1-4 címet tartalmazott.²⁶ Az Országos Könyvtárügyi Hivatal számára kinézett Andrassy út 12. I. emeleti épületrészt (a volt Budapesti Kereskedelmi Testület irodái) azonnal kiutalták, a könyvtári politikai megbízottak május 1-től már ott dolgoztak. A többi javaslat sorsa viszont tovább húzódott és bonyolódott. Újabb és újabb épületek kerültek szóba, de egyre csökkenő mennyiségben.

Ebből az időből maradt fenn egy tervezet, mely bepillantást enged a könyvtár ekkori elképzeléseibe.²⁷ Ez a terv 9 fiók felállításával számol, fiókonként 10 ezer kötetes állománnyal, összesen 90 fős létszámfejlesztéssel.²⁸ A szükséges 90 ezer kötetből 30 ezer a szocializált egyesületi könyvtárak anyagából került volna ki, 40 ezer kötetet pedig a könyvkiadóknál és könyvkereskedőknél lefoglalt anyagból vásároltak volna 40%-os kedvezménnyel. Erre a célra 400 ezer koronát igényeltek, könyvkötésre 300 ezret, a teljes póthitel-igény összege 2 millió korona volt.

Május első felében – Kőhalmi Béla visszaemlékezését idézve – „a lehetőségek korlátlannak látszottak, mert a kormányzat minden elképzelhető módon támogatta ezt a törekvést, a felkeltett igények pedig követeltek. Az óvatos előrelépni akarás bizalmatlanságot váltott volna ki.” A „felkeltett igény” az a színesen megrajzolt könyvtárkép volt, amit a Tanácsköztársaság lapja, a közel félmillió példányszámú Vörös Újság ígért a felszámolt régi könyvtárak helyett:

„Az ilyen könyvtárban legyen szép, tágas, levegős, világos olvasóterem, ahol a proletár megtalálja az összes napilapokat, az összes folyóiratokat, melyek érdeklik, másik terem, ahol kényelmes ülőhelyeken, csendben, a házi bajoktól, gyermekzívajtól távol nekiülhet egy-egy jó ismeretterjesztő munka vagy szép regény olvasásának. Legyen benne olyan helyiség is, ahol gyorsan, kényelmesen megkapja kölcsön otthoni olvasásra azt a könyvet, amelyet kiválasztott vagy amelyre a figyelmes könyvtáros felhívta érdeklődését. Legyen benne mindez gyermekei számára is, lássa el a könyvtár az egész családot könyvvel ...”²⁹

Dienes az ilyen könyvtárak tömeges és nem túl távoli megteremtéséről még május végén is optimistán nyilatkozott: (a szakkönyvtárak ügyénél) „közelebb van a megvalósuláshoz, mert sürgősebb és a jelen körülmények között kivihető a közművelődési könyvtárrendszer kiépítése. Terveink szerint minden kerületben több 15-20 ezer kötetes, általános – szépirodalmi és ismeretterjesztő – könyvtárt fogunk felállítani.

Nagy-Budapesten kb. 40-et, a vidéki városokban a szükséghez képest, a falukat s tanyákat pedig a városokból kiinduló mozgókönyvtárak fogják ellátni.”³⁰ Ugyanakkor Dienes cikke optimista hangja ellenére már fordulatot is sejtet: az új könyvtárak létesítéséről való ideiglenes lemondást, a megszüntetett egyesületi könyvtárak újjászervezésére való összpontosítást: „Budapesten rövid idő alatt öt ilyen közművelődési könyvtárat nyithatunk meg. Ezek előkészítése azért megy gyorsabban, mert megszűnt egyesületek könyvtárai alkotván kiinduló pontjaikat, már némi kész szervezet áll előttünk, mely csak modern irányba való átszervezést igényel.”³¹

Beszűkülő lehetőségek

(június – július)

Az első két hónap optimista kilátásaival szemben júniusra a fiókhálózat kiépítésének lehetőségei rendkívül beszűkültek. Ezt tükrözi a korábbi bizakodó hang elbizonytalanodása: „A kerületenként tervezett kulturkönyvtárak a proletárság könyvigényeit nem képesek teljesen kielégíteni. Már csak azért sem, mert szükségképpen jó időbe telik, míg a várost egészen behálózhatjuk jó fiókkönyvtárakkal...” – írta júniusban A Tanácsköztársaság Könyvtárügye.³² A bizakodás megingását az okozta, hogy elbizonytalanodott két alapvető feltétel: a könyvhöz és a helyiséghez való hozzájutás.

A megszüntetett könyvtár helyében új könyvtárat nyitni csak az átvett állomány alapos felfrissítésével lehetett, ezt követelte a Szabó Ervin nevelte könyvtárosok igényessége, de az aktuális ideológia is. Csakhogy az átvett könyvtárakat nem volt miből felfrissíteni. „A mi leendő közművelődési könyvtáraink számára alkalmas könyvanyag csak igen kis részben volt feltalálható a polgárság egyesületi könyvtáraiban” – írta Kőhalmi Béla. A lakossági könyvgyűjtő akciók, – „Könyvet a proletárnak!”, „Könyvet a Szabó Ervin Könyvtárnak!” – sem mennyiségileg, sem minőségileg nem hoztak olyan eredményt, mely lehetővé tette volna új könyvtárak szervezését.³³ A megoldást az új könyvek beszerzése jelentette volna, de a könyv eltűnt a piacról. „A nagy papiroshiány miatt könyvtermelésünk oly erős mértékben csökkent, hogy az összes könyvüzemeket rövid idő alatt katasztrofális helyzetbe sodorhatja. Ezt a katasztrófát elősegíti még az, hogy a közönség tekintet nélkül szükségletére, mániákus mohósággal vásárolja fel a könyveket, miután a könyv úgyszólván az egyetlen cikk, mely szabad forgalom tárgya.”³⁴ – „A könyvvásárlás mániává fajult” – panaszkodik A Tanácsköztársaság Könyvtárügye cikkírója, és ez „a könyvtárak alakításának minden tervét megakadályozhatná a könyvkészletek felhabzsolásával.”³⁵ Az eseményekre visszaemlékező Kőhalmi Béla elsősorban a könyvhiánynak tulajdonította a hálózatfejlesztés tervezett ütemének megtorpanását.

A könyvellátás teljes csődjét a *Szellemi Termékek Országos Tanácsa* az elosztás bürokratikus szabályozásával, a készletek lefoglalásával akarta megakadályozni. Ez a könyv-

tárak számára új lehetőséget nyújtott a könyvekhez jutáshoz, hiszen a tervezett új könyvtárak számára megfelelő könyvanyag – mint Kóhalmi írta – „tömegében a kapitalista kiadók és szortimenterek kezén volt.” A Népgazdasági Tanács 6. sz. rendelete után a könyvkiadók illetve a szortimentek, antikváriumok és könyvterjesztő vállalatok zár alá helyezett készleteiből csak a könyvtárügyi politikai megbízottak engedélyével lehetett könyvet kiszolgáltatni. A könyvtárosokból szervezett „repülő bizottságok” sorra járták a könyvkereskedéseket és válogattak a zárt anyagból.

Az új fiókkönyvtárak szervezésénél a könyvhiánynál is súlyosabb, leküzdhetetlen akadályt jelentett a helyiséghiány. Gulyás Pál a *Kommunista könyvtárpolitika* című tanulmányában egy fennmaradt feljegyzés alapján azt állította, hogy április 30-án a Szabó Ervin Könyvtár részére jogerősen kiutaltak több épületet,³⁶ adatai nyomán a Tanácsköztársaság könyvtártörténetének más leírásai is több szálon futó, bár lelassuló könyvtárszervezést vázoltak fel. Ezt a képet azonban módosítja a Fővárosi Levéltár egyik – eddig feltáratlan – dokumentuma,³⁷ melyben Braun Róbert könyvtárvezető június 5-én mintegy feljelentette a Lakásbizottságot a Budapesti Forradalmi Munkás és Katonatanács elnökségénél: „Az 56813/1919.sz. rendelet alapján” – írta – „még április 28-án tettünk lépéseket a Központi Lakásbizottságnál a megfelelő helyiségek rekvirálása dolgában, a lefoglalandó helyiségek pontos megjelölésével. A Lakásbizottság azonban többszöri személyes eljárásra is mindössze a Lipótvárosi Kaszinó nyári helyiségeit utalta ki nekünk, de mint kiderült, ezt a helyiséget is időközben mások foglalták le. A Lakásbizottság nyilván nem tartja olyan fontosnak a könyvtárügyet, mint a Központi Munkás és Katonatanács, mert Dienes László könyvtárügyi politikai megbízott személyes eljárásai ez ügyben eddigelé jórészt eredménytelenek maradtak, ... ilyenképpen a nagyszabású könyvtárakció a régi burzsoáuralom kicsinyes könyvtári erőlködésévé zsugorodik össze ...”

Braun a továbbiakban megbeszélés összehívását kérte a lakásbiztos, a könyvtári megbízott és a könyvtárvezető részvételével. A tárgyalás június folyamán megtörtént, de nem tudjuk, milyen eredménnyel.

Mindezek alapján feltehetjük, hogy a különféle dokumentumokban szereplő helyiségek esetében inkább „szóban forgó ügyekről” volt szó, mintsem biztos birtokbavételekről.

Ilyen formában került szóba a Lipótvárosi Kaszinó nyári helyisége, a Liszt Ferenc tér 7. sz. ház I. emeleti helyisége, Schmidt Miksa gellérthegyi villája, a Tiszti Kaszinó, az I. ker. Csokonai Kávéház, a VIII. ker. Bodó Kávéház. (A kávéházak és kaszinók nehezen átalakítható helyiségei könnyebben megszerezhetők voltak.)

A tervezés kiterjedt a peremvárosokra is: szóba került Újpesten a volt Szabadkőműves Otthon (itt már átalakítási tervek is készültek), a Kispesti Kaszinó, a Kőbányai Kaszinó, Erzsébetfalván (ekkor: Leninváros) a Corso Kávéház és a Városi Kávéház. Nagyobb realitása volt a meglévő könyvtárak átszervezési terveinek: Erzsébet Népakadémia, V. ker. Népház, a Budapesti Könyvtár Egyesület könyvtára.

Az ideológia behatolása a közművelődési könyvtárügybe

A „kommunista könyvtárpolitika” Dienesnél elsősorban intézményszervezési kérdés volt: egy korszerű könyvtári struktúra megvalósítását jelentette az államosítás eszközeivel. Összefoglaló, programadó tanulmányában, a Kommunista könyvtárpolitikában³⁸ a közművelődési könyvtár ideológiai, nevelési feladatáról csak általánosságban szólt: „A kulturális politika célja elsősorban önállóságra nevelni az embert.” Szabó Ervin tanítványaként vallotta: „Egy modern könyvtár [...] nagyon súlyos dolgot jelent, ez a kutatás szabadságát jelenti. Azt jelenti, hogy bárki bármit olvashat, tehát bárki bármilyen irányban felvilágosulhat.”³⁹

Ideológiai követelményt magukkal a könyvtárosokkal szemben támasztott az új rendszer, legalább is a deklarációk szintjén. A könyvtáros tanfolyam ünnepélyes megnyitásán Fogarasi Béla ezt így összegezte: „Aki önök közül nem ismeri a marxizmus alapjait, aki önök közül nincs átitatva nemcsak egy általános helyeslésétől a szocialista gondolatnak, hanem valóban a szocialista kulturpolitikának minden vonásától, az nem könyvtárba való, annak ebben a társadalomban, mint szakmunkásnak, nincs komoly helye.”⁴⁰ Fogarasi az új nemzedékhez szólt, Dienes László ezt a követelményt a városi alkalmazottak egészére kiterjesztette: „A tisztviselők elhelyezkedése csak kétféle lehet. Ha akarja a proletárdiktatúrát, akkor testvér, akinek kötelessége dolgozni a szent cél érdekében. Ha nem akarja, akkor álljon félre, ha tud. Mert ha szükség van a munkájára, erőszakkal kényszerítik ki közreműködését.”⁴¹

A könyvtárak mindennapos tevékenységében az ideológiai követelmény az állomány selejtezésénél jelentkezett, a Szabó Ervin Könyvtár fiókjában erre azonban nem volt szükség. (A Tanácsköztársaság bukása után ismételten felmerült a kommün alatti selejtezések, „állományégetések” ügye, de a vitatott esetekről sorra kiderült, hogy elrongyolódott könyvek rutinszerű, jelentéktelen nagyságrendű kivonásai voltak.)⁴² A más könyvanyagból származó állomány kiválogatásánál viszont már felmerült a „szocialista szellemű nevelés” szempontja; „A felekezeti propaganda helyett érvényesülnie kell a szocialisztikus szellemű nevelés diktandójának.”⁴³ – hangzott el, groteszk módon a vakok könyvtárának átrendezésekor.

A könyvtárak szocialista nevelő szerepe, mint ideológiai követelmény magasabb szinten is megjelent. Lukács György július 17-i leiratában a főiskolai diákokthoz számára már „tendenciózus szépirodalmi műveket” sürgetett.⁴⁴

A példák arra vallanak, hogy ha nem is volt jellemző a Tanácsköztársaság könyvtárpolitikájára az ideológiai-politikai nevelés megkövetelése a közkönyvtáraktól, de korántsem állt tőle olyan következetesen távol, mint a Szabó Ervin-i liberális könyvtári elvektől.

Megvalósult könyvtárszervezések

Dienes László májusban öt megnevezett könyvtár rövid időn belüli megnyitását ígérte. A cikkében felsoroltak közül egy nyílt meg: a Tanácsköztársaság alatt: a *Budapesti* (korábban: *Budai*) *Könyvtár Egyesület* átszervezett könyvtára, mint 6. sz. fiókkönyvtár.

A polgári kezdeményezésből fakadó, hajdan Szabó Ervin elismerését is kiváltó Budai Könyvtár Egyesületet már 1910-ben szeretne volna a Fővárosi Könyvtár fiókkönyvtárként kezelésbe venni, a tervet később is fenntartották. A háború utolsó évében az anyagilag tönkrement egyesület egykor élénk forgalmú könyvtára egyre avultabbá vált, forgalma minimálisra csökkent. 1919-ben az egyesületet megszüntették, könyvtára gazdátlanra vált.

Az átszervezés során a régi állományból mintegy ötezer kötetet tartottak meg, ezt 2272 kötettel kiegészítették. Részben felújították a berendezést is. A munkákat Szauder Erzsébet végezte.

A június 24-i ünnepélyesre tervezett megnyitás időpontjában történt a dunai monitorok ellenforradalmi támadása, a meghívott Lukács György, Dienes László nem tudott részt venni a könyvtáratavatáson. „Gépfegyverek ropogtak, amikor Kőhalmi Béla elvtárs, a könyvtárügyek helyettes megbízottja a könyvtárat a dolgozóknak átadta” – írta a korabeli sajtóbeszámoló.

A Tanácsköztársaság fennállása alatt újabb átadásra már nem került sor. Július végén a Szabó Ervin Könyvtár bejelentette a Budapesti Munkástanács vezetőségének, hogy „a közeli hetekben” új könyvtárat kívánnak megnyitni: az V. ker. Vág utcai Népház könyvtárát.

A Vág utcai Népház a kerület polgárainak áldozatkészségéből, fővárosi támogatással létesült 1908–11-ben, könyvtára berendezésére a fővárostól Szabó Ervin kapott megbízást. Voltaképpen ez volt az első public library típusú kis könyvtár Budapesten.

Az 1911-ben korszerűen berendezett könyvtár nagyobb átalakítást nem igényelt. A felfrissített állomány vezetője Tima-Horváth Margit lett. A megnyitást augusztus 4-re (más források szerint augusztus 7-re) tervezték, de már az új könyvtárvezetőség adta át rendeltetésének augusztus 13-án, mint 7. sz. fiókot.

KÖZPONTOSÍTÓ KONCEPCIÓ – KÖNYVTÁRI KISÜZEMEK (HIVATALI, MUNKÁS-, ISKOLAI KÖNYVTÁRAK)

A Tanácsköztársaság hivatalos könyvtárpolitikájának következetesen képviselt alapelve: az ésszerűtlen könyvtári kisüzem helyett nagyüzemi, centralizált könyvtárakat és könyvtárhálózatokat kell létrehozni. A centralizáció elve Dienes Lászlónál központi, meghatározó szerepet játszott.⁴⁵

A központosított könyvtári ellátás koncepciója arra a feltételezésre épült, hogy a proletárdiktatúrában döntési helyzetbe került társadalmi intézmények és csoportok, – melyeknek a sajtó egyébként a szükséges könyvekhez való hozzájutás könnyű és gyors lehetőségét ígérte, – a centralizáció jövőbeli előnyeiért le fognak mondani a saját kis könyvtár közvetlen előnyeiről. Ez a hit illúzióknak bizonyult, ennek éppen ellenkezője történt: a megszüntetett kisebb könyvtárak helyett még több új kis könyvtár létrehozásának igénye jelentkezett. Mivel az új könyvtárak létesítésének most nem volt ára – állományukat a felszámolt intézmények összegyűjtött könyveiből lehetett kialakítani – az igények határtalanná váltak. Saját kis könyvtárakat igényeltek az új intézmények, hivatalok, az üzemek, a fegyveres alakulatok, változatlanul ragaszkodtak régi kis könyvtáraikhoz az iskolák. Ez veszélyeztette a Dienesék modernizációs törekvéseinek alapjául szolgáló társadalmassított könyvvagyont. Szemléletes képet rajzolt erről a jelen-ségről A Tanácsköztársaság Könyvtárügye cikkírója:

„Minduntalan azzal a tendenciával találkozunk, hogy a szerencsésen elhalasztott kisgrajzlerájt könyvtári téren támasszuk fel. Nincs nap, nincs óra, hogy ilyen törekvések céltalan, pazarló, meddő voltáról ne kellene előadásokat, meggyőző vitatkozásokat folytatnunk.

A nagy újjászervező lázban alakult egy nagy termelési és egy még nagyobb kultur-bürokrácia. Kis hivatalcsírák átszerveztettek nagy irodaüzemekké, és olyan feladatokra, amelyeket addig pincéből intéztek, népbiztossági csoportok alakultak. Ezek az új üzemek, irodák és csoportok aztán nyomban a legfantasztikusabb igényeket támasztották helyiség és felszerelés dolgában, és csak természetes, hogy legelső helyen állott egy legfeljebb egy héten belül megszervezendő szakkönyvtár, mely legalább tízezer kötet szakmunkából álljon. Ez a naivitás követelőző is, mert rendszerint nem kíván kevesebbet, minthogy 1. műszaki, természettudományi, orvosi és egyéb szakmunkákban teljesen szegény lévén a magyar könyvpiac, akkora kötetszámban teremtsünk elő szakmunkákat, amilyenben ezek együttvéve Középeurópában sincsenek. 2. Ezeket a szakmunkákat emeljük ki ebből vagy abból a közkönyvtárból és helyezzük hozzájuk.”⁴⁶

Gyári munkáskönyvtárak

Az Alapelvek-ben és az új könyvtárpolitikát megfogalmazó más könyvtárosi írásokban nem szerepeltek munkáskönyvtárak, ezek a dokumentumok egységes közművelődési rendszerről beszéltek. Ezzel szemben a Fővárosi Munkástanács április 15-i rendeletében már arra szólította fel a Szabó Ervin Könyvtárat, hogy kezdje meg „a budapesti fiókhálózat kiépítését, *gyári munkáskönyvtárak* és mozgó könyvtárak szervezését.” Dienes a külön munkáskönyvtárak igényének a politika részéről történt megjelenését elvi megalkuvásnak tartotta, de kényszerűen tudomásul vette. Úgy vélte, hogy ezek

létesítése „tulajdonképpen megalkuvás ... ellenkezik a helyes könyvtárpolitika elveivel. A helyes elv az, hogy minden kerületben legyen annyi egységes közművelődési könyvtár, amennyire mindenki igényeinek kielégítésére szükség van. Ma azonban ezt megcsinálni nem lehet ... Ezek a kísérletek az átmeneti idők megalkuvásai. Később maguktól meg fognak szűnni.”⁴⁷

Nem volt egyértelmű, hogy kinek a feladata a budapesti munkáskönyvtárak szervezése. A Szabó Ervin Könyvtárban áprilistól egy odahelyezett munkatárs, *Bálint Jenő* foglalkozott az ügygel, de tevékenysége csak a szervezés adminisztratív feladataira terjedt ki. Az érdemi szervezési ügyeket a könyvtárügyi megbízottak maguknak tartották fent, előadóként *Pfeifer Sándort* alkalmazták.

Első lépésként a könyvtárügyi megbízottak április 22-re értekezletre hívták egybe a nagyüzemek kulturális ügyekkel foglalkozó megbízottait.⁴⁸ Ismertették a programot: első sorban a külső városrészekben levő nagyüzemekben szorgalmazták könyvtár létesítését, ott ahol a feltételek (helyiség, korábbi kezdeményezések) ezt lehetővé tették. Ugyanakkor felhívással fordultak nyolcvan további üzemhez, utóbb közülük negyven készséggel fogadta a könyvtár berendezésének tervét.⁴⁹

A tájékozódás után megkezdett szervező munka eredményeképpen júliusban a könyvtárügyi megbízottak számos gyárban megindult könyvtárszervező munkáról számoltak be.

A Ganz-Danubius Kocsigyár (Kőbányai út) a meglevő könyvtár mellé új olvasótermet állít, a Fegyver és Gépgyár út termet épített, készül a berendezés, a Magyar Rugbyantagyár most rendezi be 40 m²-es könyvraktárát és 140 m²-es olvasószobáját, a Telefongyár a szomszédos cementgyárral, kalapgyárral, asztalosgyárral és a Budapesti Egyesült Városi Villamosvonatokkal együtt közös könyvtárpavilon építését tervezi a villamosvasutak zuglói telkén, a Központi Katonai Ruhatár (Lenke út) könyvtárszobát rendezett be, a Katonai Konzervgyárral és a Magyar Pamutiparral tárgyalások folytak. A felsorolt könyvtárakat a júliusi jelentés (az új zuglói épület kivételével) „a közeli jövőben megnyithatónak” minősítette.”⁵⁰

A szakszervezeti könyvtárakat az intézkedések nem érintették. Ezek jövőjéről Szakasits Árpád így nyilatkozott: „Valamennyi szakszervezeti könyvtár oldódjék föl egyetlen hatalmas könyvtárszervezetté, amely azután kerületenként állítana föl egy vagy több fiókkönyvtárat [...] a szakszervezetek megtarthatnák könyvtáraiknak szakirodalommal foglalkozó részét.”⁵¹

Dienes László egységes könyvtári koncepcióján a Vörös Őrség ismétlődő és elháríthatatlan könyvigényei is rést ütöttek. „Megalkuvás, ha a Vörös Őrség számára vagy ha az ifjómunkásoknak vagy a kaszárnyákban rendezünk be könyvtárakat, mindennek létesítése ellenkezik a helyes könyvtárpolitika elveivel” – mondotta a könyvtárosképző tanfolyami előadásában. Dienes a politikai körülmények nyomására nem csak arra kényszerült, hogy a könyvtárak központi gyűjtőtelepéről válogatasson ki könyveket, hanem a fővárosi könyvtár fiókkönyvtári állomá-

nyából is utasítást adott könyvek átadására a Vörös Őrség számára. Ezek a nagyságrendjükben nem túl jelentős ügyek később aránytalanul súlyos politikai következményekkel jártak.⁵²

Érdekes epizódja volt a Tanácsköztársaság budapesti könyvtárügyének a vakok könyvtárainak júliusi értekezlete. Ha a Könyvtárügyi program-ban már szereplő, a vakok részére szolgáló nagy központi könyvtárat nem is sikerült létrehozni, a négy érdekelt intézmény⁵³ között kooperáció jött létre: a Vakok Orsz. Szövetségének könyvtára lett a *Vakok Országos Könyvtára*, és elsősorban a felnőttek Braille írásos irodalmának gyűjtésére kapott megbízatást, míg az ifjúsági irodalom a nevelőintézetekben maradt. A végrehajtás érdekében megszervezték a *Vakok Könyvtárügyi Bizottságát*.

Az ifjúság könyvtári ellátása

Az ifjúság ellátására vonatkozó elveket Dienes László már március előtt kidolgozta a Czóbel Ernő kezdeményezésére 1918 decemberében alakult Iskolai *reformbizottság* részére készített *Javaslatok*-ban.⁵⁴

A javaslat az ifjúsági irodalommal szemben támasztott követelményekből indul ki. Az ideális követelmények megvalósítását itt még az ízlésneveléstől várja, bár már a keményebb módszerek lehetőségét is előre vetíti:

„A tömegek fogyasztókéességét az irodalommal szemben is ki kell fejleszteni. Végtelenül nagy fontossága van annak, hogy mit adunk a gyermek kezébe olvasás céljából. A szennyirodalom ellen való küzdelemnek ez az igazi módja, bár a diktatórikus úton való agyoncsapása még gyorsabban célhoz vezetne.”

A könyvellátás szervezeti formáját illetően Dienes némi bővítéssel megismételte azt a koncepciót, amelyet Szabó Ervin 1910–1914 között következetesen képviselt (1914 után azonban egyetlen írásában sem említett): a kisebb iskolai könyvtárak helyett kerületi központi könyvtáraknak kell a tanulók sajátos irodalomszükségletét kielégíteniük.

„Az iskolai könyvtárnak szorosan bele kell kapcsolódnia a tanítás munkájába. A legideálisabb megoldás az *osztálykönyvtár* lenne. Ez azonban horribilis összegbe kerülne ... Ezt pótolná az amerikai rendszerű *kerületi központi könyvtár*, mely telefonszólításra szállítaná a kívánt könyveket. Mert ha *együttolvasásra* gondolunk – ez egyik legjobb módja a helyes olvasásra való ránevelésnek – kell, hogy minden gyerek kezébe jusson könyv. Az iskolai könyvtárak tehát mai formájukban megszüntetendők, s helyükbe nagy kerületi központi könyvtárak állítandók ...

A középponti könyvtárak nyilvános olvasótermekkel volnának összekapcsolandók. Az olvasóterem kézikönyvtárral szerelendő fel ... itt lehet a tanulókat a katalógus használatára ránevelni és bevezetni a tudományos könyvtárban való munkára ... A tanítókat könyvtárpedagógiai kiképzésben is részesíteni kell.

A tanítói könyvtárak is megszüntetendők a mai formájukban. *Központi pedagógiai könyvtárt* kell szervezni ... Az iskolákban csak a mindennap használatos kézikönyvek maradnának meg.”

Bár a könyvtárügyi megbízottak a fenti elvek mellett mindvégig kitartottak, gyakorlati megvalósításukra sokáig nem tettek kísérletet. Viszonylag későn, június 18-ára hívtak össze értekezletet az iskolai könyvtárak ügyében, ezt Dienes László kiküldöttjeként Váradi Irma vezette. Június második felében azonban Budapesten a légkör már egyáltalán nem volt alkalmas radikális reformok elfogadtatására. Mikor Váradi előadta az iskolai könyvtárak összevonásának, a helyi könyvtárak megszüntetésének tervét, a tanárszemélyzet képviselői hevesen ellenálltak.⁵⁵

Az egyetemi hallgatók könyvellátásának régóta nyomasztó kérdését ezzel szemben igen hamar, április 23-án napirendre tűzték. Az értekezlet kimondta: A diákok könyvellátása az Egyetemi Könyvtártól teljesen függetlenül és decentralizáltan kell hogy történjék. Ezzel az Egyetemi Könyvtár vezetősége is egyetértett. Miután egy március 28-i rendelet szerint a Diákszociális osztály átvette a régi kollégiumok épületeit (Collegium Marianum, piarista rendház és cisztercita rendház diákokthonai stb.), és ezekben fakultások szerint helyezték el a hallgatókat, a könyvtárügyi megbízottak megkezdték a szakosított könyvtárak kialakítását. A piarista rendházban például a tanítóképzősök, a Szent Imre kollégiumban a műszaki egyetemi hallgatók tankönyvtára került. A hallgatók ellátására is képes, modern egyetemi könyvtár terve távlatosan sem merült fel.

A KÖNYVTÁRI ÉLET HÉTKÖZNAPJAI A TANÁCSKÖZTÁRSASÁG ALATT

A központi könyvtár mindennapi élete más mederben zajlott, mint a hivatalos könyvtárpolitika eseményei.

Az intézmény vezetése Braun Róbert kezébe került, aki előzőleg Jászi Oszkár mellett az egyetemi kormánybiztosságon szakelőadói szerepet töltött be. Braun az intézmény vezetésének átvételéről utólag így számolt be:

„A proletárdiktatúra első napjától kezdve ott voltam régi hivatalomban. – A könyvtár igazgatója dr. Madzsar József nem volt jelen, sőt a rangban utánam következő főkönyvtáros, dr. Dienes László sem. Már régóta szilárd elhatározásom volt, hogy sohasem veszem át a könyvtár vezetését. Sem ambícióm, sem tehetségem nincs arra, hogy adminisztráljak. Ezért engedtem át már előbb is a vezetést a nálam rangban és korban jóval fiatalabb dr. Dienes Lászlónak.

Nem nézhettem tétlenül, hogy könyvtárunk, mely nézetem szerint a legszorgalmasabb európai mértékkel mérve is igen értékes kulturális intézmény, tönkre menjen. Ezért lehetetlenségnek látszott a vezetés alól kibújni. [...] Így tehát mint rangidős tisztviselő a vezetést önhatalmulág kezembe vettem.”⁵⁶

Braun azok közé az értelmiségiek közé tartozott, akik helyeslően fogadták a Tanácsköztársaság modernizációs törekvéseit – az ő esetében ez a Szabó Ervin-i könyvtárpolitika következetes végrehajtását jelentette – de nem azonosultak annak radikális politikai elveivel. Társadalmi nézeteiben Braun a szabadversenyes magántulajdon

meggyőződéses híve volt és mindvégig az is maradt. A Tanácsköztársaság alatt a könyvtár vezetőjeként megkísérelte egyrészt kihasználni a könyvtár fejlesztése terén kínálkozó lehetőségeket, másrészt azonban fékezni akarta a könyvtárak államosítására, bekebelezésére és túlzott koncentrációjára irányuló törekvéseket. Következésképpen és nyíltan ellenezte a nagy könyvtárak összevonására vonatkozó terveket – mert ebben a könyvtárak közötti szabad verseny előnyeinek megszűntét látta – és ellenezte a rekvirált bankpalotába való esetleges beköltözést is, „nem akartam a könyvtár sorsát a Tanácsköztársaságával összekötni” – mondta. Hasonló megfontolások alapján óvakodott a központi könyvtár részére a rekvirált könyvekből bármit átvenni. „Azt hiszem, lényeges bajtól óvtam meg a könyvtárt, mikor ezt megakadályoztam” – jelentette ki utólag.⁵⁷

Braun Róbert nyugodt, higgadt egyénisége – amennyire ezt a korántsem nyugodt körülmények engedték – meghatározta a központi könyvtár tevékenységét is.

A könyvtár és olvasói

Miközben a fővárost és a könyvtárügyet a nagy változások, feszültségek, drámai fordulatok jellemezték, hogyan reagáltak minderre az olvasók?

A fennmaradt (keves és nem egyértelmű) feljegyzés alapján arra következtethetünk, hogy az olvasók és a könyvtár kapcsolatában nem történt látványos változás. Az 1918-as év nagy visszaesése után az olvasói forgalom visszaállt az 1916-17-es szintre. A politikai változások csak igen kis mértékben érintették a kialakult olvasói szokásokat.⁵⁸ A belvárosban növekedett a könyvtárlátogatók tájékozódási igénye: nem csak a központi könyvtárban, hanem a belvárosi közönséget kiszolgáló 1. sz. fiókban is arról számoltak be, hogy március végén élénk volt a társadalomtudományi irodalom iránti kereslet. A korábbinál keresettebbé váltak a Szabó Ervin Könyvtárban hozzáférhető könyvek és a később tömegesen megjelenő brossúrák, melyek választ ígértek a politikai változások, az új ideológia nyomán sokakban felmerült kérdésekre. 1919 folyamán márciusban volt a könyvek forgalma a legmagasabb.⁵⁹

A munkáskerületekben viszont nem jelentkezett hasonló érdeklődés. „A kommunizmus mindent felforgató hatása ellenére” – írta éves beszámolójában a külterületi 3. sz. fiók vezetője – „a kommunista irodalom iránt nem mutatkozott különösebb érdeklődés a környék proletár olvasói körében.”⁶⁰

A kölcsönzési forgalom általános növekedése nem annyira társadalmi igényekkel, mint inkább a könyvtári lehetőségek módosulásával magyarázható. A könyvtári dolgozók felduzzasztott száma, de különösen a Szabó Ervin Könyvtárban rendszeresen gyakorlatot végző 92 könyvtárosi tanfolyamhallgató előnyös változást jelentett az olvasószolgálatban: növelhető volt a nyitva tartási idő és meggyorsult az adminisztráció. Az utóbbi a rendkívül feszített körülmények között dolgozó fiókkönyvtárakban

közvetlenül is kihatott a forgalomra: „Júliusban, mikor a könyvtáros iskola résztvevői által legalább is 8 személy teljesített szolgálatot” – írta 1919-es jelentésében az 1. sz. fiók vezetője – „az olvasó gyorsan kapta meg a könyvét, ennek eredménye a kölcsönzések rohamos növekedése.”⁶¹

Feldolgozó munka

Ami a könyvtár belső munkáját, a gyarapítást és a feldolgozást illeti: a kieső szakemberek munkáját sikerült a létszámtöbblettel kiegyensúlyozni. A katalogizáló osztály például tíz naponként 12 gyakorlatozó hallgatót kapott. „Kiképzésük a személyzet teljes idejét lefoglalta, mégis veszteségnek nem tekinthető, mert munkájuk legnagyobb részét felhasználtuk” – jelentette Szauder Erzsébet.

A Budapest Gyűjtemény dolgozói elemükben érezhették magukat: soha nem látott tömegű kisnyomtatványt gyűjtöttek össze. A Tanácsköztársaság alatt két intézmény törekedett a később dokumentum értékűvé vált kisnyomtatványok programszerű begyűjtésére: a Nemzeti Könyvtár és a Szabó Ervin Könyvtár (Ennek előnyei később világottak ki: lehetőség nyílt a két gazdag anyag alapján például a folyóiratszámok egyesítésére, kölcsönös kiegészítésére.)

A könyvtár személyzete

A személyzet hatalmas változásokon esett át a minőség rovására, a mennyiség javára. A régi képzett könyvtárosok zöme munkaidejében országos könyvtárügyi feladatokat látott el, másfelől viszont a dolgozói létszám duplájára duzzadt.

Az egykori „Szabó iskolából” csaknem mindenki a Szabó Ervin Könyvtáron kívüli politikai vagy könyvtárpolitikai jellegű feladatot kapott.

Madzsar József a Közegészségügyi Népbiztosság főcsoportvezetője lett, *Dienes László* a Budapest vezetésével megbízott háromtagú népbiztosi kollégium tagja és könyvtárügyi politikai megbízott, *Kóhalmi Béla* könyvtárügyi politikai megbízott helyettes, *Szigeti Gabriella* a megbízottak Könyvtárügyi Bizottságának titkára, *Enyevári Jenő* az Országos Könyvtárügyi Intézet Tudományos könyvtári osztályát vezette, *Pikler Blanka* a Könyvtárügyi Intézetnél a kurrens nemzeti bibliográfia munkálataiban vett részt.

Más okokból volt távol a júniusig referenzs munkát végző *Krisztics Sándor*. Március 1-ig a Magyarország Területi Épségét Védő Ligához volt beosztva (ennek célja a várható békeszerződési tárgyalásokra való elméleti felkészülés volt, korábbi szervezője Teleki Pál), kapcsolatait a Tanácsköztársaság alatt is fenntartotta, ezért június 10-én letartóztatták, és 5 év fegyházra ítélték. A Margit körút után a váci illetve a soproni fegyházakba került.

A képzett munkaerőket lekötötte a két hónapos könyvtáros tanfolyam előadássorozata (Kremmer, Pikler, Enyvvári, Braun, Kőhalmi, Váradi) és a különböző helyekről összegyűlt nagy mennyiségű ömlesztett könyvanyagnak különféle célokra történő szelektálása, a „repülő bizottságok”-ban való részvétel.

Az országos könyvtárpolitikában való részvétel miatt kiesett munkaidő pótlására Dienes László mint könyvtárügyi megbízott lépéseket tett a létszám fejlesztése érdekében.

A Budapesti Munkás és Katonatanács elnökségéhez intézett beadványában 2 milliányi hitelt kért könyvtári célokra. Ez a könyvtári létszám bővítését is magában foglalta. Javaslatát az elnökség elfogadta és az Országos Közalkalmazotti Tanácshoz küldte fel jóváhagyás végett. A jóváhagyás a Tanácsköztársaság ideje alatt nem érkezett meg, de Dienes a várt hitelezésre tekintettel időközben fizetési előleg utalványozását rendelte el. Így a könyvtár július végéig 21,500 korona összeget fordított fedezetlenül személyi kiadásokra.

Végül is július végére a könyvtár eredeti létszáma megduplázódott, több mint 60 fővel emelkedett. Egy augusztus 29-i irat 64 fős létszámgyarapodást említett. (27 tisztviselő és 37 gyakornok.)⁶²

Mindezekhez számítsuk hozzá a szűk méretű könyvtárban rendszeresen gyakorlatot végző 92 könyvtáros hallgatót. A könyvtár belső képe teljesen megváltozott: míg korábban a könyvtárosok viszonylag kicsi, de szakképzett csapatának jól szervezett munkája volt a jellemző, most a tanulókkal együtt háromszorosára növekedett, de nagyobb részükben gyakorlattal egyáltalán nem rendelkező csapat látta el a könyvtár feladatait.

A KÖNYVTÁR TEVÉKENYSÉGÉNEK TÁRSADALMI MEGÍTÉLÉSE

A társadalomnak az a rétege, mely a könyvtárakról is véleményt formált, mindazt, ami a Tanácsköztársaság alatt a magyar könyvtárügyben történt, közvetlenül a Szabó Ervin Könyvtárnak tulajdonította érdemként vagy róttá fel bűnként. Bár jogilag és formálisan elkülönült a könyvtárügy országos irányítása és a főváros könyvtára, a kezdeti időkben a két szerepkör még a hivatalos rendeletekben is egybemosódott.⁶³ És ha május 1. után a könyvtárügyi politikai megbízottak önálló irodahelyiségbe költözésével a tevékenységi körök a kívülállók számára is láthatóan elkülönültek, az országos és budapesti könyvtárügy politikai és szakmai irányításának minden fontos pozíciójában a fővárosi könyvtár ismert munkatársaival lehetett találkozni.

A Tanácsköztársaság első szakaszában a nagy könyvtárak viszonya az új művelődés- és könyvtárpolitikához, s azon keresztül a Szabó Ervin Könyvtárhoz „valamiféle békés, itt-ott zúgolódó megféréss” volt,⁶⁴ helyenként mérsékelt szimpátiával, (ami a szakelőadásokban, szakmai tanfolyamokon vállalt szerepben is megnyilvánult), a meghirdetett távlati tervek szkeptikus szemléletével, sőt irreális rálicitálással. Zokszó nélkül együttműködtek a Dienes által kiküldött Enyvvárral, aki például az Országos Széchényi

Könyvtár átszervezési javaslatában a személyzet létszámát háromszorosára kívánta felemelni, 35 főről 103-ra.⁶⁵ A nagy tudományos könyvtárak még a legkényesebb kérdésben, autonómiájuk elvesztésének ügyében sem éreztek rövid távon veszélyt, annál kevésbé, mert április 5-i konferenciájukon Braun Róbert is kívánatosnak tartotta a könyvtárak autonómiáját „a köztük szükséges egészséges verseny szempontjából.”⁶⁶

A Tanácsköztársaság időszakának második felében az átalakulással bizonyos mértékig rokonszenvező humán értelmiség nagy része érzelmileg szembefordult az új renddel, s a jelek arra utalnak, hogy a nagy tudományos könyvtárak „békés megférést” is az érzelmi szembefordulás váltotta fel. A Tanácsköztársaság után a Fővárosi Könyvtár kiközösítettnek, elszigeteltnek érezte magát a fővárosi könyvtárak között, nem is alaptalanul.

Ugyancsak fokozatosan elszigetelődött a könyvtár a főváros közalkalmazottainak körétől. A VAOSz (Városi Alkalmazottak Országos Szövetsége) ülésein a Tanácsköztársaság időszakának második felében a korábban rokonszenvező-mérsékelt hangulat egyre inkább a diktatúra ellen kezdett fordulni, elmérgesedtek a viták a tisztviselők és Dienes, illetve a Dienest védelmükbe vevő könyvtárosok, így Pikler Blanka között. „Ott csupa ellenforradalmár ül, oda járni utálat” – nyilatkozott Pikler Blanka tisztviselőtársairól.⁶⁷

A könyvtár társadalmi bázisát már Szabó Ervin idejében is – a szocialisták szűkebb csoportján kívül – a humán értelmiségnek a radikálisabb polgári haladást kívánó körei alkották. Jellegzetes példája volt ennek a Nyugat tábora, mely a viták során mindig kiállt a Fővárosi Könyvtár ügye mellett. E rétegnek az új szerepet vállaló könyvtárhoz fűződő viszonyát – a távlati kulturális célokkal való elvi egyetértését, a gyakorlati módszerektől való (áprilisban még diszkrét) elhatárolódását – pontosan kifejezi a Nyugat áprilisi számában megjelent Népkönyvtárak című cikk.

A szerző elismeréssel idézi a könyvtár múltját: „Aki könyvtárainkban forgolódik, eleget szenvedett ez intézmények barbár vezetése, használhatatlan berendezése, uralkodó bürokráciája miatt. Talán egyetlen kivétel a Szabó Ervin Könyvtár: csak itt találtuk meg azt a műveltséget és okos szolgálatkészséget, mely szinte otthonossá tette az ott-tartózkodást.” – A könyvtár eszmei törekvéseiről, kulturális küldetéséről lelkes egyetértéssel, a kor patetikus fordulatait is használva ír: „A népkönyvtárakat megszervezni, a könyveket minden ember kezéhez, szívéhez eljuttatni: új tanítóknak, új papoknak tervezett feladat. Szívvel és lélekkel dolgozó, az emberi közösség nagy céljaitól átitatott embereket kell erre a munkára kiválasztani.” Ugyanakkor kételkedéssel, elutasítással fogadja a könyvtári állomány gyarapításának új módszereit: „Nem hiszem, hogy sok könyvrekruta fog jelentkezni erre a toborzásra” – írja a „Könyvet a proletárnak!” akcióról. – „A könyv szaporításának egyetlen, egyszerű módja a könyvnyomtatás marad.”⁶⁸

AZ ÖSSZEOMLÁS NAPJAINAK KRÓNIKÁJA

Július 30-án a román hadsereg átkelt a Tiszán, a front összeomlott, Budapest ennek következtében védhetetlenné vált. Az események – a politikai életben és a könyvtárban egyaránt – felpörögtek.

Augusztus 1-jén lemondott a Forradalmi Kormányzótanács, a népbiztosok Bécsbe menekültek, hivatalba lépett Peidl Gyula kormánya. Romanelli ezredes kiáltvánnyal próbálta megnyugtani a főváros népét, de hiába. Feszült hangulat és bizonytalanság jellemezte a könyvtárat is. Másnap a Peidl-kormány elhatározta magát a proletárdiktatúrától, visszaállította a Köztársaságot, feloszlatta a Forradalmi Törvényszéket, szabadon bocsátotta a letartóztatott ellenforradalmárokat. A könyvtárban a még biza-kodó Braun Róbert körlevelet írt, meghívókat a Vág utcai fiókkönyvtár megnyitására, augusztus 4-re „Kérjük az elvtársakat, jelenjenek meg minél számosabban.” Szigeti Gabriella lemondott könyvtárügyi intézeti tisztségéről. A letartóztatott Krisztics Sándor kiszabadult, de nem ment vissza a könyvtárba, politikai szerepet vállalt.

Augusztus 3-án feloszlatták a Vörös Őrséget, visszaállították a régi bírósági szervezetet. A román hadsereg megkezdte Budapest megszállását. Kőhalmi Béla bejelentette Dienes László lemondását, (aki ekkor már egy dunántúli református lelkésznel rejtőzött el). Kőhalmi a helyén maradt. Augusztus 4-én a román csapatok befejezték Budapest megszállását. A fiókkönyvtár felavatása elmaradt.

„A magyar országai szocialista kommunista párt könyvelosztó raktára”

Riportkép az Érdekes Újság 1919. július 18-i számából

Augusztus 6-án este Friedrich István lemondatta a Peidl-kormányt. Kóhalmi Béla befejezte jelentését a Könyvtárügyi Intézet munkájáról. Feszült légkör uralkodott a könyvtárban. A nemzeti zászló kitűzésének kérdésében vita robbant ki.

Augusztus 7-én megalakult a Friedrich-kormány. A polgármesteri tisztelet ismét Bódy Tivadar töltötte be. Rendőrségi razzia volt a könyvtárban, letartóztatták Szigeti Gabriellát és Pikler Blankát.

Augusztus 8. Horthy Miklós önállósította magát, mint az „önálló katonai parancsnokság” vezetője. Kóhalmi Béla bejelentette a Könyvtárügyi Intézet beszüntetését.

Augusztus 10. A könyvtár dolgozói körlevelet kaptak Kremmer Dezső aláírásával: „A reference-tisztviselőket, a kölcsönző személyeket és a fiókvezetőket felszólítom, hogy kommunista szellemben bármely kérdésről írt könyveket és füzeteket ezentúl senkinek ne adjanak kölcsön.” Ez vezetői tevékenységének első dokumentuma. A vezetésre hivatalosan csak másnap kapott felhatalmazást: a 98.267/191-I. számú tanácsi határozat augusztus 11-i dátummal megbízta a könyvtár ügyeinek irányításával.

Új korszak kezdődött.

VÁLSÁG – VÁLTÁS – KONSZOLIDÁCIÓ

A könyvtár az ellenforradalom és a bethleni konszolidáció időszakában

„A forradalmi mámor elmúlt. Itt a kijózanodás ideje. Ne áltassuk magunkat! Következnek a szükség és nélkülözés keserves évei [...] Következik összes viszonyaink összezsugorodása.”¹ Klebelsberg Kunó 1920 májusában elhangzott kijelentései a magyar társadalom egészére vonatkoztak, de a fővárosi könyvtárára különösen érvényesek voltak. Ezt az intézményt a társadalom paradigmaváltása alapjaiban érintette.

A legnagyobb horderejű változást a könyvtár társadalmi bázisának elvesztése jelentette. A korábbi bázis magját – Dienes László egy későbbi visszatekintését idézve – így jellemezhetjük: „A szociáldemokrata párt káderei itt kapták meg a könyveket marxista fejlődésük elősegítésére, a haladó polgári értelmiség, mely a Huszadik Század, a Társadalomtudományi Társaság és a Galilei Kör körül csoportosult, a Fővárosi Könyvtár könyvein nevelődött.”² Ez az önmagában szűk réteg nem tudta volna egy közintézmény sorsát meghatározóan befolyásolni, kialakult azonban a transzmisszió, egy külső kör, a Fővárosi Könyvtárral rokonszenvező polgári hivatalnokok rétege, a főváros liberális vezetői, az országos könyvtárügy szabad szellemű képviselői és más befolyásos értelmiségiek. Rajtuk keresztül a Szabó Ervin-i könyvtár elnyerte a kibontakozásához szükséges társadalmi támogatottságot, de mindezzel együtt is viszonylag szűk volt az intézmény társadalmi bázisa. Ismétlődő támadások jelezték a támaszték bizonytalanságát, billegését. Szabó Ervin hallatlan energiával törekedett a kényes egyensúly fenntartására.

A Tanácsköztársaság alatt, s különösen annak utolsó két hónapjában ez az egyensúly felbomlott. A bázis magva is meggyengült: a liberális polgári értelmiség egy része szembekerült a Tanácsköztársaság (és az azzal azonosuló Szabó Ervin Könyvtár) eszmevilágával, a transzmisszió szerepét korábban betöltő hivatalnoki réteg pedig szinte teljesen eltűnt.³ A Tanácsköztársaság alatt a könyvtár egy igen szűk, de diktatórikus hatalmi pozícióban levő rétegre támaszkodott.

A Tanácsköztársaság bukása után a könyvtár korábbi társadalmi bázisát képző radikális réteg szétesett és minden hatalmi pozícióját elvesztette. Megszűnt a régi hivatali támogatás is: 1920 szeptembere után a városházáról sorra kibuktatták a Bárczy-korszak vezető hivatalnokait és szakembereit. A könyvtárosi szakmai közvélemény is ellenséges indulatokat táplált a fővárosi könyvtárral szemben. Az intézmény légtüres térbe, teljes társadalmi elszigeteltségbe került, történetének legkritikusabb pontjához érkezett.

A társadalmi támogatás elvesztése olyan időszakban történt, mikor még a támogatott intézmények is „a szükség és keserves nélkülözés” idejét élték. Miközben a könyvtár

körül ideológiai csatározások folytak, a tisztviselők legnagyobb gondja a napi élelmszer beszerzése volt.⁴

280 st.
280 st. K ö r l e v é l.

Megfigyelésem szerint tisztviselőtársaim a munkaidőből még mindig sok negyedórát vonnak el politikai magánvéleményeik ~~h~~ kicserélésére. Nyomatékosan fölhibom munkatársaimat, hogy a mostani komoly időkben, midőn könyvtárunk úgyis sok illetéktelen és avatatlan hirdetésnek van kitéve, ne engedjék a belső munkafegyelmét meglazulni, s mindennemű politikai sálástól tartózkodjanak.

Amennyiben e figyelmeztetésem dacára visszaesést fogok tapasztalni, kénytelen leszek erről a polgármester urnak jelentést tenni.

1919 aug. 19.

Leitz
Maxany
Krenner
vezető

K ö r l e v é l

A polgármester ur és a tanács határozata folytán a könyvtárnak a proletárdiktatura alatt nyert elnevezése megszűnik. Hivatalos neve ismét Városi Nyilvános Könyvtár lesz. Ez a határozat természetesen Szabó Ervin emlékét nem érinti.

1919 augusztus 30.

sz
2
Krenner
megbízott vezető

A „rendszerváltás” dokumentumaiból

A könyvtár válságához hozzájárult a társadalmi elvárások irányváltása is. A háborúk, forradalmak, diktatúrák és elveszett illúziók után általánossá vált a kiábrándulás a gyors társadalmi haladás szocialista vagy akár polgári útjából. A szociológia, mint az

élet kérdéseire feleletet adó tudomány az értelmiség körében hitelét veszítette. A változással szemben elemi igény támadt a nyugalomra és rendre. Ezek tartópilléreit a vallásban és a nemzeti érzésben látták. A magyar társadalom egy kérdésben volt egységes: a trianoni döntés igazságtalannak érzésében, az elcsatolt, zömmel magyar lakta területek visszaszerzésének óhajában. A nacionalizmus csaknem kötelezővé vált.

Mindezek a változások homlokegyenest szemben álltak a könyvtár Szabó Ervin által kialakított arculatával. Az ellentét olyan éles volt, hogy az első, egzisztenciális megrázkódtatások idején alapjaiban veszélyeztették a könyvtár létét. Vagy legalább is veszélyeztetni látszottak, hiszen a háború végére a fővárosi könyvtára már olyan súlyú intézménnyé növekedett, mellyel minden körülmények között számolni kellett. 1920-ban kultuszminiszteri kijelentés nyomatékossította, hogy „a Fővárosi Nyilvános Könyvtár ügye szociálpolitikai, kulturális és nemzeti szempontból egyaránt nagy horderejű kérdés.”⁵

E kérdéssel való birkózás jellemezte az 1920-as évtized első éveit.

A VEZETŐSÉG LEVÁLTÁSA HARCOK A KÖNYVTÁRVEZETŐI POZÍCIÓÉRT

1919 augusztusa után – mikor a könyvtárnak, mint fővárosi intézménynek még a léte is vitatottá vált – a kérdés nem úgy vetődött fel, hogy helyükön maradhatnak-e a régi vezetők, hanem: a könyvtáron belülről vagy kívülről kap-e valaki megbízást az intézmény átforgatására?

A régi könyvtárvezetés ezt augusztus elejének zűrzavaros napjaiban csak fokozatosan ismerte fel. A politikai eseményekről jól tájékozott Dienes már augusztus 2-án távozott, Braun viszont ugyanaznap még optimista körlevélben közölte: „Hétfőn, du. 6 órakor nyitjuk meg új fiókunkat. Kérjük az elvtársakat, jelenjenek meg.”⁶

A központi könyvtárat a Peidl-kormány napjaiban, és különösen augusztus 4-e, a román csapatok bevonulása után bizonytalanság, felfűtött légkör és politikai megosztottság jellemezte. (Jól érzékelteti ezt a nemzeti zászló kitűzése vagy ki nem tűzése körül kirobbant szélsőséges hangú munkatársi vita.) A belső erőviszonyok 7-én fordultak meg sarkalatosan, amikor detektívek jelentek meg a könyvtárban, letartóztatták

Szigeti Gabriellát és Pikler Blankát, akik – Dienes távozása után – a politikailag legexponáltabb munkatársak voltak.⁷

Pikler Blanka

Augusztus első heteiben a visszarendeződő hatalmi apparátusok Budapesten is igyekeztek a még helyenként meglevő vagy feltételezett politikai ellenállás letörésére, ennek keretében került sor augusztus 7-én a központi könyvtárban a letartóztatásokra. Szigeti Gabriella és Pikler Blanka a proletárdiktatúra bukása után is nyíltan hangoztatták elveiket, politikai vitákat folytattak a könyvtárban és a VAOSz keretében is. Letartóztatásukban a könyvtár tisztviselőinek is szerepe volt, az első kihallgatási jegyzőkönyvek könyvtári hivatalnokok közléseire is hivatkoznak.

Kremmer Dezső vezetői megbízásának körülményei

1919. augusztus 11-én Kremmer Dezső kapott írásbeli tanácsi felhatalmazást a könyvtár ügyeinek ideiglenes vitelére.⁸

Kremmer kijelölése a hivatali szempontok mechanikus figyelembevétele alapján is történhetett, ugyanis ő volt a „rangidős” hivatali beosztását, életkorát és tudományos képesítését illetően azok között, akik a vezetői megbízás szempontjából politikailag egyáltalán számba jöhettek. Később azonban Kremmer személyének kiválasztása a könyvtár egész sorsának alakulását meghatározta.

Kremmer Dezső (1879–1926) jogi tanulmányokat végzett, de pályafutása alatt mindvégig a művészet- és irodalomtörténet, Budapest művelődéstörténete és a muzeológia szakkérdései foglalkoztatták. E témákban több könyve és tanulmánya jelent meg. Szenvedélyes bibliofil volt. 1909-től a Fővárosi Múzeum tisztviselője, 1914-től dolgozott a Fővárosi Könyvtárban, a Budapest Gyűjtemény vezetőjeként és a referensz osztályon. Lelke mélyén muzeológus maradt, még négy év könyvtári tevékenység után is a múzeumok kérdéseiről írt tanulmányt. A könyvtárosságot Szabó Ervintől tanulta, könyvtárosként mindvégig tanítványának vallotta magát, de egyéniségét a Szabó Ervin-i Városi Nyilvános Könyvtár társadalomtudományi – aktuálpolitikai irányultságával szemben a humaniorákhoz és a történelmihez való vonzódás, a hagyományt és a rendet kedvelő, a nemzeti értékeket hangsúlyozó konzervatív világnézet jellemezte. A Tanácsköztársaságot a hagyományos nemzeti értékeket pusztító tragédiaként élte át, 1919 augusztusa után a rend és a hagyományok védelmében erőszakos eszközöktől sem riadt vissza.

Kremmer vezetői pozíciójának megszilárdítását, a könyvtár régi vezetőségének félreállítását az augusztus 15-i dátummal megjelent, 69115-I. polgármesteri rendelet tette lehetővé. A rendelet kötelezte az intézmények vezetőit mindazok névsorának betérjesztésére, akik a Tanácsköztársaság alatt magasabb beosztásba kerültek, köztisztviselői esküjükkal össze nem egyeztethető magatartást tanúsítottak vagy aktívan előmozdították a Tanácsköztársaság ügyét. Kremmer augusztus 17-én nyújtotta be a már lényegében készen álló jelentését. Ebben a régi vezető beosztásúak közül szerepelt Dienes és Madzsar, akik – Kremmer értelmezése szerint – a könyvtáron kívüli magasabb beosztásba kerültek, és szerepelt Braun Róbert is.

Braun helyzete nem volt világos. Nem tartozott a polgármesteri rendeletben egyértelműen megjelölt kategóriákba, ugyanakkor mint a Szabó iskola meghatározó egyénisége pusztán jelenlétével is nehezítette volna a könyvtár radikális szerepváltását, nem illett bele a Kremmer által tervezett új könyvtárképhez. Kremmer magatartása vele szemben szintén nem volt egyértelmű.

Felvette a felfüggesztendő listájára számos „tisztázandó volna” kitéttel. („Tisztázandó volna, hogy Kun Bélával fenntartott állandó érintkezése milyen irányban mozgott, szerepe a propagandaosztály cenzori állásában, a középiskolai

Braun Róbert

tanárképző tanfolyamon tartott propagatív előadásai.”) Mindezekbe a proletárdiktatúra iránti politikai szimpátia volt belemagyarázható. Ugyanakkor Kremmer a későbbiek során a nyomozó szerveknek Braun mellett szóló nyilatkozatot is tett: „Braun Róbert a Városi Nyilvános Könyvtárnak 1918 decembere óta igazgatója, a könyvtárban magasabb állást be nem töltött. Kommunista agitációt nem fejtett ki, kommunistaság vádjával nem illethető.”⁹

Kremmer utólagos nyilatkozata azonban már nem változtatott Braun ügyén: az augusztus 17-i jelentés elég volt helyzetének ellehetetlenítéséhez, az ismételt letartóztatáshoz, kihallgatásokhoz, házkutatásokhoz, az állásától való megfosztáshoz.

Kremmer listája alapján a fővárosi tanács már augusztus 21-én fegyelmi eljárás alá vonta és állásából felfüggesztette a könyvtár teljes régi felső vezetői gárdáját, Madzsart, Braunt, Dienest. Kremmer most már szabadon láthatott neki a vezetői testület újjászervezésének. Személyisége megfelelt azoknak az elvárásoknak, melyeket a főváros a könyvtárvezetővel szemben támasztott, s garanciát látszott nyújtani a könyvtár kívánt átforgatására is. Nem felelt meg azonban azoknak, akik – kívülről – még radikálisabb változtatást láttak volna szívesen a fővárosi könyvtárban. Személye csaknem két éven át támadások kereszttüzében állt, s pozíciója csak 1922 közepén, véglegesítése után vált szilárdná.

Kísérletek Kremmer leváltására

Kremmer megbízatása ellen először a vallás- és közoktatásügyi minisztériumon keresztül intéztek támadást, megkérdőjelezve vezetői alkalmasságát. 1920 áprilisában Gulyás Pál a miniszternek írt szakvéleményében Kremmer fölé kormánybiztos kinevezését javasolta, Melich János pedig szakvéleményében Kremmer helyett a miniszter által kinevezendő „céltudatos és vasakarátú, nagyismeretű férfiút” javasolt a könyvtár élére. Kremmer védte magát, de július 13-án a *8 Órai Újság* már nyíltan közzétette: „Gulyás Pál dr lesz az új igazgató.”¹⁰

A főváros a külső támadással, Gulyással mint kormánybiztossal szemben megvédte megbízottját, Kremmert. De ugyanakkor felmerült vele szemben egy új alternatíva is: Krisztics Sándor személye. Krisztics augusztus 2-i kiszabadulása után a minisztériumi sajtóirodában dolgozott, de megmaradt a könyvtár státuszában. Neve már 1920-ban szóba került a könyvtárvezetés kérdésével kapcsolatban,¹¹ de csak 1921-ben, mikor a könyvtárigazgatói állás végleges betöltését tervezték, merült fel határozottan a Kremmer-Krisztics választási lehetőség. Krisztics már 1918 őszétől Teleki Pál mellett dolgozott, mint a Magyarország Területi Egységének Védelmi Ligájának főtitkára, 1920-tól mint a Magyar Nemzeti Szövetség főtitkára, 1921-ben (a sajtón keresztül kiszivárgó hírek szerint) Teleki támogatta őt az igazgatói poszt elnyeréséért folytatott küzdelemben.

Teleki és a könyvtár kapcsolata régebbi keletű volt. Szabó Ervin 1916 óta többször tárgyalt vele, mint a Keleti Kulturközpont alelnökével, szakvéleményt kért és kapott tőle. Teleki számára korábban sem volt közömbös a szociológiai jellegű könyvtár,¹² s különösen fontosnak érezte, mikor miniszterelnöksége alatt 1920-ban Szociálpolitikai osztályt állított fel, majd mikor 1921 után politikai stratégiájának fontos eleme lett az ország mélyrehatóbb megismerésére irányuló – általa szociográfiának nevezett – mozgalom. Kereste azt az intézményt, mely ennek dokumentációs és irodalmi bázisául szolgálhatott volna.¹³

Krisztics Sándor

Az igazgatói állásra pályázó Krisztics Sándor (1890–1966) egyénisége, életútja élesen eltért a múzeológus lelkületű Kremmerétől. A társadalomtudomány, a politológia vonzotta. Államtudományi doktorátusa („A nemzet és az állam viszonya”) után 1913-ban véglegesítette őt Szabó Ervin a Fővárosi Könyvtárban, a referenz osztályon dolgozott. 1919. augusztustól – könyvtárosi státuszát megtartva – mint miniszterelnöki sajtófőnök tevékenykedett, a Közgazdasági Egyetemen pedig nemzetközi jogot adott elő. 1924-től a Teleki által szervezett Magyar Szociográfiai Intézetet vezette, mely „társadalomtudományi információs és dokumentációs központként kezdte működését, és ettől az eszménytől nem tért el” (Krisztics) – voltaképpen a Fővárosi Könyvtár által felhagyott szociológiai dokumentációs tevékenységet folytatta. A pécsi székhelyű intézmény 1949-ig működött.

A Kremmer-Krisztics alternatíva mögött nem csupán személyes torzskodást vagy érdekcsoportok harcát kell látnunk, hanem két alapvetően eltérő beállítódású egyéniség mögött két alapvetően eltérő könyvtári koncepciót. Homlokegyenest másként közeledtek az intézmény meghatározó kérdéséhez, a múltból örökölt társadalomtudományi-szociológiai jelleghez. Kremmer ezt leépíteni akarta, Krisztics viszont – személyiségének, érdeklődési körének és 1921 utáni tevékenységének ismeretében feltételezhetjük – a Fővárosi Könyvtár szociológiai jellegét a kor új követelményeihez igazította volna.

Végül is a főváros a kevesebb kockázattal járó megoldást választotta: 1921 júniusában Kremmer megkapta a végleges igazgatói kinevezését. Ezzel lezárult a könyvtár történetének addigi legviharosabb két éve, és megindulhatott a lassú konszolidáció.

PARADIGMAVÁLTÁS A KÖNYVTÁRBAN

1919 augusztusa után a magyar társadalom szellemi életében alapvető változások történtek. A szocializmus eszméje kompromittálódott, elhalványult a mindent megoldó, gyors társadalmi változásokban vetett hit. A szociológia, mint az élet kérdéseire feleletet adó tudomány, az értelmiség nagy részénél hitelét veszítette. Megkérdőjeleződött a liberalizmus is, melyben sokan a szocialista eszmék szálláscsinálóját látták.

Trianont – ebben egységes volt a magyar társadalom – mindenki tragédiaként élte meg. Előtérbe került a nemzet kérdése, a nemzeti eszme az új rend egyik alappillérvé vált, párosulva a kereszténység eszméjével.

A kor gondolkodására erőteljesen ható személyiségek szellemi életútja, sorsfordulói pontosan jelzik a változást. Szabó Dezső *Az elsodort faluban*, Szekfű Gyula a *Három nemzedékben*, Babits Mihály a *Magyar költő 1919-ben* című írásában fogalmazta meg korábbi nézeteivel való szembekerülését.

Az általános társadalmi paradigmaváltás sokkal erőteljesebb és mélyebbre ható volt, hogysé egy intézmények kivonhatták volna magukat alóla.

Kremmer Dezső koncepciója

A Szabó Ervin-i másfél évtized alatt kiépült egy nagy és széles körben kedvelt, elismert könyvtár olyan elvek alapján (a társadalomtudomány primátusa a közkönyvtárban, a szélsőséges nézeteknek is teret adó liberalizmus), melyek 1919 augusztusa után már nehezen voltak védhetők.

Kremmer Dezső nem volt teoretikus alkat, könyvtárelméleti összegezést – elődeivel ellentétben – sohasem fogalmazott. Ráértett azonban arra, hogy a kor szelleme – mely nem állt távol az ő egyéni meggyőződésétől – milyen változtatásokat követel. Utóbb érzékelnie kellett azt is, hogy a klélsbergi művelődéspolitiká egyrészt a nagy tudományos könyvtáraknak kedvez (mindenekelőtt az Országos Magyar Gyűjteményegyetem létrehozásával), másrészt a népkönyvtárakat támogatja; a városi könyvtárat

Kremmer Dezső

A rendezésében készült kiállítás katalógusa

viszont nem ismeri el önálló könyvtártípusnak, hanem átmenetnek tekinti a tudományos és a népkönyvtár között. Mindez hozzájárult ahhoz, hogy a központi könyvtárat Kremmer tudományos könyvtárként akarta elfogadtatni, a fiókhálózatnál pedig annak népkönyvtári jellegét hangsúlyozta. Ugyanakkor úgy akart változtatni, hogy az a könyvtár struktúráját súlyosan ne érintse, a kialakult könyvtártechnológiát pedig változat-

lanul hagyja. (A könyvtáros Szabó Ervinnek feltétlen tisztelője volt.) Kremmer Dezső új koncepciója az 1919–20 között tett intézkedései, sajtónyilatkozatai és mindenek előtt a polgármester részére az új könyvtárpolitikájáról írt összefoglaló jelentése¹⁴ alapján a következőkben összegezhető:

- A központi könyvtárat (mely az 1910-11 évi Szabó Ervin-i koncepció szerint közművelődési és társadalomtudományi feladatokat egyaránt ellátott volna, az elégtelen helyiségviszonyok miatt azonban ideiglenesen lemondott a közművelődési funkcióról, utóbb pedig a Tanácsköztársaság könyvtárpolitikája már csak társadalomtudományi könyvtárnak szánta) kizárólag *tudományos könyvtárrá* kell fejleszteni. (Ez a közművelődési szerepről való egyértelmű, véglegesnek szánt lemondást jelentette.)
- A könyvtár korábban kialakult szociológiai jellegével szemben – melyre Kremmer értelmezése szerint sem jogszabály, sem társadalmi igény nem jogosította fel – az intézményt a társadalomtudományok széles körére és a humán tudományokra kiterjedő *egyetemes gyűjtőkörű könyvtárrá* kell fejleszteni. (Elsősorban a bővítés, és nem a radikális leépítés útján.)
- A fiókkönyvtárak célrendszere alapján megváltozott. Míg Szabó Ervin nézete szerint e könyvtárak célja „a társadalom jobb berendezéséért folytatott harchoz fegyvert adni” az olvasóknak, addig Kremmer az olvasók magasabb műveltségi szintre emelését tekintette a közkönyvtárak fő feladatának. A hálózat könyvtárainak a hazafias és keresztény irányultságú művelődéspolitikai szellemében kell tevékenykedniük. Ennek megfelelően kell alakítani állományukat, s a nevelő munka határozza meg a könyvtárosoktól elvárt magatartást is. (Ez a fiókhálózatban kialakult liberális elvek korlátozását jelentette.)
- Ugyanakkor a központi könyvtárnak, mint tudományos intézménynek függetlennek kell maradnia a napi politikától.

Mindezek az elvek Kremmer nézetei szerint nem érintik a Fővárosi Könyvtár már kialakult struktúráját, a központ és a hálózat viszonyát.

Kremmer koncepcióját a város vezetése egyetértéssel fogadta, támadások érték viszont kívülről, a radikálisabb változtatásokat követelők részéről.

Minisztériumi vizsgálat a könyvtár ügyében

A főváros és az új államhatalom viszonyát kezdettől feszültség jellemezte. Horthy „fehér lovas” bevonulásán az őt fogadó Bódy polgármester beszédében a gyűlölködés ellen szólt, Horthy viszont a „vörös rongyokba öltözött” bűnös város számonkérését helyezte kilátásba.

Ebben a szituációban merült fel a fővárosi iskolák államosításának terve, s ahhoz kapcsolódva vetette fel a Fővárosi Könyvtár kérdését *Mosdóssy Imre* miniszteri tanácsos, a főváros tanfelügyelője, a Magyar Paedagogiai Társaság alelnöke.¹⁵

Mosdóssynak több oka is volt rá, hogy *Haller István* vallás- és közoktatási miniszterhez írt beadványában¹⁶ támadást intézzon a Fővárosi Könyvtár ellen. Mint tanfelügyelő magyarázatot – és bűnbakot – keresett arra a tényre, hogy „a főváros tanítóságának nagy száma a szociáldemokrata irányzat és törekvés szolgálatába állott, és egy részük később a kommunista eszmék harcosává vált.”¹⁷ Az egyik lényeges okot erre a Városi Könyvtárban találta, „melynek szellemi irányzata oly kíméletlen következetességgel és szívós kitartással törekedett a szociáldemokrata eszmék térhódítására, a kommunista szellem számára talaj keresésére, hogy a főváros tanítósága nagy részében előidézett káros hatását lehetetlen a véletlen művének tekinteni.”¹⁸

Mosdóssy beadványában feljelentés jelleggel részletezte a könyvtár korábbi – általa államellenesnek minősített – tevékenységét, majd így folytatta: „Ez volt a könyvtár jelentősége a múltban, ma pedig még nagyobb figyelmet igénylő, még veszélyesebbé válható [...] Ma a könyvtár páratlanul nagy és gazdag állam-, katonai-, egyházellenes, anarchista, kommunista anyaga válogatás nélkül közkezen forog [...] Ezért joggal tekinthető a könyvtár minden államellenes törekvés első rangú képzőintézetének is.” Mosdóssy tehát feljelentését kiterjesztette a könyvtár 1920-as vezetőire is, ilyen szellemben kérte egy vizsgálóbizottság kiküldését.

Haller István Mosdóssy beadványára reagálva első lépésként szakvéleményt kért Gulyás Páltól (mint a Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyeletének másod-előadójától), és Melich Jánostól (mint a Nemzeti Múzeum Könyvtárának nemrég kinevezett igazgatójától). Eközben Sipőcz polgármester is tájékozódott a könyvtár helyzetéről.

Június 2-án a miniszter közölte Sipőcczel, hogy „tekintettel azon eminens veszélyre, melyeket a főváros nyilvános könyvtára még ma is magában rejt, a kormány a kellő praeventív intézkedések megtétele céljából miniszteri biztos kirendelését tartja szükségesnek.” Az intézkedés előkészítésére értekezletet hívtak össze június 12-re, melyen Mosdóssy, Kremmer, Gulyás, Melich vettek részt, a minisztérium részéről pedig Bibó István. (1920-ban őt bízták meg a Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelőségének újjászervezésével). A könyvtár vezetése hivatalosan itt szembesült először a Gulyás-Melich koncepcióval.

A Gulyás–Melich koncepció

Gulyás Pál a miniszternek írt szakvéleményében részletesen kifejtette a Fővárosi Könyvtárra vonatkozó elképzeléseit, Melich jelentése lényegében csak ennek ismétlését és megerősítését tartalmazta,¹⁹ voltaképpen Gulyás koncepciójáról beszélhetünk.

A javaslatok leglényegesebb új eleme: a könyvtár *államosítása*. „A tervbe vett fővárosi iskolák államosításánál, részben vagy egészben államosíttatnék a Fővárosi Nyilvános Könyvtár is.” Ez a javaslat a public library hagyományok, a polgári könyvtár teljes

megtagadását jelentette, hiszen a könyvtár így megszűnne a közösség, a város tulajdona lenni. Az alternatívaként javasolt „részleges” államosítás is az önkormányzati elv teljes felszámolását jelentette volna, mert a javaslattevő szerint az intézmény közvetlenül a Könyvtári Tanács (A Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsának tervezett jogutóda) alá tartozna, személyzete pedig a miniszter hatáskörébe.

A javaslat másik lényegi eleme: a központi könyvtár társadalomtudományi *szakkönyvtár* jellegének felszámolása, *közművelődési könyvtárrá* nyilvánítása. – Gulyás ezzel a már tíz évvel korábban megfogalmazott, s egy évtizeden át harcosan képviselt nézeteit fogalmazta újra. Ám ezúttal nyitott kapukat döngetett: Kremmer már korábban bejelentette a polgármesternek hasonló szándékát.

Bár Gulyás és Kremmer e kérdésben látszólag azonos állásponton voltak, valójában nagy különbség volt a két elképzelés között. Gulyás szakvéleményében a központi könyvtár mint egy *lefokozott public library* – vagy inkább mint egy óriásira növesztett népkönyvtár – jelenik meg, (a szépirodalom *válogatott* termékei, a *legfontosabb* napilapok, a *megbízható* ismeretterjesztő kézikönyvek, az *alapvető* összefoglalások gyűjtését javasolta), Kremmer ezzel szemben „egyetemes jellegű kulturkönyvtárat”, voltaképpen egy általános gyűjtőkörű tudományos könyvtárat vázolt fel, és a deklaratív kijelentései ellenére sem akarta valójában a társadalomtudományi gyűjteményt radikálisan felszámolni.

Gulyás javaslata a Fővárosi Könyvtár szolgáltatásainak minden területén korlátozni kívánta annak *liberális* hagyományait. A 18 éven aluliakat kitiltaná a könyvtárból (vagy iskolaigazgatói engedélyhez kötné tagságukat), világnézeti szempontok szerint korlátozná a szépirodalom és az ismeretterjesztő művek beszerzését. E téren ismét szembe került Kremmer nézeteivel, aki – az indexre tett művek terjesztési tilalmán kívül – kevésbé radikálisan korlátozta a Szabó Ervin által kialakított liberális könyvtárhasználati szokásokat.

Még radikálisabb volt Gulyás javaslata a *gyerekek könyvtári ellátását* illetően. Visszajára fordítva Szabó Ervin egykori állománybeolvasztási terveit, javasolta „az ifjúsági osztályok teljes megszüntetését, s kellőképp megrostált könyvkészletüknek a fővárosi iskolák ifjúsági könyvtárába való átutalását.” Az indoklás: a fiókkönyvtárakban „az oktatási személyzet ellenőrzése nélkül elégítették ki a gyerekek vágyait.” – Ez a terv a fiókhálózat 30 %-os leépítését jelentette volna.²⁰

A javaslatok elutasítása

Az események arra mutatnak, hogy tíz hónappal a Tanácsköztársaság bukása után a Fővárosi Könyvtár ügyében fordulat történt: míg korábban Kremmer vállalta a radikális átszervezések végrehajtását (elsősorban a személyzet kérdésében), most már a folyamat lezárásában, az intézmény társadalmi-politikai elfogadtatásában, fejlesztésének

megindításában lett érdekelt. Ezáltal szembekerült a radikális változtatásokat, a számonkérést nem befejezni, hanem továbbvinni, kiterjeszteni akarók táborával, a szakmán belül elsősorban Gulyás Pállal. Az új szituációban Kremmer vált a könyvtár még megtartott liberális hagyományainak őrzőjévé, Gulyás pedig vele is szembefordult.

Az ügyben mindkét fél személyesen is érdekelt volt. Kremmernek vezetői megbízása, reménybeli könyvtárigazgatói kinevezése vált kérdésessé, Gulyás pedig, mikor „megbízható könyvtári szakembernek a budapesti Városi Nyilvános Könyvtárhoz kormánybiztosi minőségben leendő kiküldetésé”-ről írt – ha igaz a korabeli sajtó értesülése, – magára gondolt.²¹

A június 12-i értekezlet a viták végeredményeként háromtagú vizsgálóbizottság (Kremmer, Gulyás, Melich) felállítását javasolta. A miniszter július 10-én szentesítette, hogy „a Székesfővárosi Nyilvános Könyvtár működését megvizsgáló s azt a nemzeti jelleg kidomborítása és kulturális érdekek óvása céljából átszervező bizottság” jöjjön létre, az élén Gulyás Pállal előadói tisztségben. (Eredetileg a bizottság vezetésére Kremmer kapott megbízást, a csere a mögöttes szándékot sejteti.)

A sajtóban kiszivárgott hírek érzékeltették, hogy a vizsgálat a könyvtár jelenlegi személyzete ellen is folyik, „mert a destruktív irányzatnak még több kitűnősége húzódik meg a fővárosi könyvtár hivatalszobáiban.” Más lapok viszont helyesbítést közöltek: „Nem lesz változás a fővárosi könyvtár vezetőségében – A könyvtár fővárosi intézmény ...”²²

Munkaszoba a Károlyi utcai épületben

Az igazi harc a kulisszák mögött folyt. A minisztérium intézkedései a városi autonómiát is sértették, a főváros időhúzással, nehézségek támasztásával igyekezett a vizsgálatot ellehetetleníteni. A polgármester augusztus 5-én a miniszternek írt levelében óvást emelt: „A Városi Nyilvános Könyvtár kizáróan városi intézmény, a vizsgálat a fővárosi hatóságok bevonásával és a Tanácsnak, mint a főváros vagyonának kezeléséért felelős hatósági szervnek előzetes tudtával kell történnék. Kérjük a tervezett intézkedésekről a javaslatot nekünk hozzászólás végett megküldeni és véleményes jelentésünk beérkezéséig a bizottság működését szüneteltetni.”²³

Gulyás Pál – nem ismerve a háttérben zajló változásokat – nagy energiával dolgozott újabb jelentésén. Előzetes koncepciójának alátámasztására – hogy tudniillik a könyvtárban korábban is és még most is destruktív műveket kölcsönöznek ki arra nem érett olvasóknak – a könyvtár három éves olvasóforgalmát kívánta tétélesen áttekinteni, ehhez a könyvtárból kért kölcsönzési adatokat. A könyvtár késlekedő, majd elutasító válaszában mérte le a helyzet megváltozását.

Gulyás augusztus 14-én levélben kérte Kremmertől az olvasóforgalmi adatok megadását. Kremmer augusztus 21-én a tanácshoz fordult a kényes ügyben állásfoglalásért: „... nem érzem magam feljogosítva, hogy a könyvtár legbensőbb életére vonatkozó adatokat, sőt okmányokat szolgáltatssak ki ... további utasítást adni méltóztassék.” A válasz: „A Tanács nincs abban a helyzetben, hogy a kért adatok

Kötészet

kiszolgáltatására a Városi Nyilvános Könyvtár vezetőjének a fölhatalmazást megadhatná.”²⁴

A főváros időhúzási taktikája bevált. Haller István minisztersége december 16-án véget ért. Az új miniszter, Vass János formális érdeklődésére a főpolgármester 1921. január 19-én így válaszolt: „Az átszervezésre kiküldött bizottság összehívását nem tartottam szükségesnek, mert a Városi Nyilvános Könyvtár keresztény és nemzeti szellemben való vezetését a könyvtár jelenlegi vezetője garantálja.”

AZ ÁLLOMÁNY ALAKULÁSA

Az állomány szelektálása

(Könyvkivonások, indexek, zárt anyag)

1919-ben két nagyobb arányú, erőszakos könyvkivonás történt a fővárosi könyvtár állományából: augusztus folyamán a román megszálló csapatok mintegy 300 válogatott kötetet vittek el, októberben pedig a IV. ker. rendőrkapitányságnak a könyvtár kb. 2400 könyvet és 600 röplapot szolgáltatott be, mint „a jogrendre és jogbiztonságra károsat.”

Az első esetről Kremmer így számolt be: „A könyveket a román nagyvezérkar kiküldött képviselője vitte el egy felállítandó kézikönyvtár számára ...”. – „Tizenkét szuro-nyos katona jelent meg a könyvtár épületében és elvittek onnan kb. tízezer korona értékű könyvet. A könyvtár tiltakozó jegyzéket küldött Mardarescu tábornoknak, az írásnak azonban semmi foganatja nem volt.”²⁵

A román megszálló csapatoknak nem ez volt az egyetlen ilyen akciója. A Nemzeti Múzeum aranykincseinek Romániába történt elszállítását csak a szövetséges katonai missziót képviselő Bandholtz tábornok tudta megakadályozni. Összességében a román hadsereg 1,5 milliárd aranykorona értéket vitt ki az országból.

„A románok által elvitt könyvek jegyzéke”²⁶ alapján megállapítható, hogy a válogatás két szempont szerint történt. Elvitték azokat a könyveket, melyekből feltehetően a Tanácsköztársaság eseményeivel kapcsolatban vártak információt, részben tanácsköztársasági kiadványokat (Kun Béla, Kunfi Zsigmond brossúrái, Dienes: A proletáriátus diktatúrája, A Tanácsköztársaság törvénytára stb.), részben a polgári radikális, a marxista, a leninista szerzők 1918-19-es kiadású műveit (Jászi 10 művét, Engels, Buharin könyveit, Lenin 7 művét stb.) Ugyanakkor sokat elvittek azokból a magyar történelmi forrásgyűjteményekből és összefoglaló munkákból, melyekben Erdély története vagy leírása is szerepelt. Ilyen, Kremmer nyilatkozata szerint „nagyreszt pótolhatatlan” művek voltak pl. Szilágyi: A magyar nemzet története 1-10 köt., Borovszky: Magyarország vármegyéi és városai 1-24. köt., Pulszky: Magyarország archeológiája 1-2. köt., a Statisztikai Hivatal évkönyvei 1872–1914. stb.)

Társadalmi visszhangjában jelentősebb volt ennél a belügyminiszteri rendeletre történt könyvbeszolgáltatás.

A dualizmus korának liberális cenzúra-politikájával szemben 1919-től megjelent a szellemi termékek ideológiai alapon történő radikális szelektálásának gyakorlata. Szeptember 10-én kormányrendelet jelent meg „A közrendet és közbiztonságot veszélyeztető sajtótermékek besolgáltatásáról és megsemmisítéséről.”²⁷ Ennek első paragrafusa szerint „A közrendet és közbiztonságot veszélyeztető kommunista, bolsevista, anarchista irányú sajtótermékek birtokolása és forgalomba hozatala tilos, az ily sajtótermékeket az elsőfokú rendőri hatóságnak be kell szolgáltatni.” A végrehajtással megbízott belügyminisztérium kiadta az elkobzandó könyvek jegyzékét és intézkedett a besolgáltatások végrehajtásáról.²⁸

A könyvtár a rendeletnek megfelelően a tiltott könyvek jegyzékében foglalt műveket összegyűjtötte, beládázta és listájukat, majd magukat a műveket átadta a IV. ker.-i rendőrkapitányságnak. A kivont könyvek jegyzéke nem maradt fenn, Kremmer nyilatkozataiból²⁹ úgy tudjuk, hogy kb. 150-180 művet (címet) tartalmazott (más források 240-250 címről tudnak) igen magas példányszámban, összesen 2400 kötet könyvet és 600 rölapot/újságszámot szolgáltatott be. Elsősorban a Tanácsköztársaság propagandakiadványai kerültek a rendőrségnek átadott könyvek közé. „Azokat a propagatív füzeteket, melyek a fiókkönyvtárak részére nagyobb számban kapott könyvtárunk a politikai megbízottak révén, a IV. ker. rendőrkapitánynak jegyzék mellett bejelentettem” – tájékoztatta Kremmer a polgármestert.³⁰

A kormányrendelet szerint a „beszolgáltatott vagy felkutatott sajtótermékeket a rendőri hatóság elégetés útján nyomban megsemmisíti.” A rossz emlékeket idéző 20. századi könyvégetésre különösen az emigráns sajtó reagált igen élesen.

Pogány József: *Fehérterror Magyarországon* címmel bécsi emigrációjában 1920-ban kiadott könyvében nyugati lapok beszámolóí alapján így írt: „A Fővárosi Könyvtárnak nem kevesebb, mint 15 ezer könyvét hordták halomra és égették el a könyvtár udvarán.” A könyvtárudvaron égő könyvmáglya képét később több magyar könyvtártörténeti mű is átvette és idézte. Hiteles dokumentum azonban csak arról maradt fenn, hogy a rendelet megjelenése után a beládázott könyveket a könyvtár beszállította a Szerb utcai rendőrkapitányságra, amiről elismervényt is kapott. Nincs rá bizonyíték, hogy a könyvtár udvarán valóban történt könyvégetés.

A könyvek kivonásakor Kremmer Dezsőben a rendeletet végrehajtó hivatalnok fölött szerencsére győzött a könyvtáros: a BM jegyzéken szereplő művek 2-2 példányát nem szolgáltatotta be. Ezt csak fél év múlva jelentette a polgármesternek: „Nem hallgathatom el Méltóságod előtt, hogy mivel könyvtárunk elsősorban az irodalmi termékek megőrzésére hivatott kulturintézet, a kifogásolt művekből 2-2 példányt eltettem, feldolgoztattam és külön gyűjteményként zár alá helyeztem. Ezt kulturális kötelességemnek éreztem, mert hiszen egy könyvtár a napi politikánál messzebbre nézve, a jövő.

nemzedékek okulására köteles minden gyűjtési körébe eső irodalmi terméket megőrizni, aminek művelődéstörténeti jelentősége van.”³¹

A könyvtár nem csak megőrizte, hanem tudatosan gyűjtötte is a Tanácsköztársaság kiadványait. Már 1919 szeptemberében kapcsolatba lépett a nemzeti könyvtárral, hogy a proletárdiktatúra folyóiratainak hiányos számait egymás duplumaiból kölcsönösen kiegészítsék.³²

A könyvkivonás és beszolgáltatás ügye ezzel a könyvtárban lezárult. A politikai csatározások során azonban még előbukkant a könyvek újabb, alaposabb megrostálásának követelménye: Wolff Károly, a szélsőjobboldali Egyesült Keresztény Liga elnöke 1921. július 4-i bizottsági felszólalásában újabb könyvégetést követelt: „Én a legfontosabb kérdések egyikének tartanám a városi könyvtár anyagának átrostálását ... Tűzre azokkal a könyvekkel, melyek hivatva vannak a lelkekre megint csak békókat verni.” Mindez azonban 1921 közepén, a kezdődő országos politikai konszolidáció időszakában már csak a pártközi csatározások eszköze volt, retorikai fordulat, mely nem járt gyakorlati következményekkel. Fél év múlva, 1921 decemberében megjelent Bethlen rendelete „A kivételes sajtórendészeti ellenőrzés megszüntetéséről.”

Ha a könyvek ideológiai szempontból történő tömeges beszolgáltatása és megsemmisítése véget is ért, új jelentőséget nyert egy könyvtári fogalom: a zár alá helyezett könyvek kategóriája.³³ A könyvtár felől tekintve ez volt az egyetlen védekezési lehetőség a radikális politikai törekvések ellen, és az 1920-21-es évek ideológiai viharainak lezajlása után már a nyilvánosság előtt is vállalni lehetett ezt a kompromisszumot. 1923-ban egy könyvtári bizottsági támadásra („A főváros fiókkönyvtáraiban még mindig megvannak Marxnak és a többi szocialista írónak munkái, s ezeket a közönség kézhez is kaphatja”) Kremmer – Buzáth János alpolgármester helyeslése mellett – már így reflektálhatott: „A könyvtárban ezeknek a munkáknak is meg kell lenniök, meg is vannak, de megválogatják, hogy kinek adják kézhez.”³⁴ 1924-ben már sajtónyilatkozatban, nyíltan, némi büszkeséggel vállalta: „Könyvtárunkban minden egyes régen keresett mű, füzet, röpirat és általában nyomtatvány ma is a maga eredeti helyén a kutatók számára kéznél van.”³⁵ Tény viszont, hogy a könyvtári látogatók többsége el volt zárva ezektől a művektől, mint ahogyan azt a Népszava cikkírója kifogásolta: „Ha a cikk írója, mint névtelen könyvtárlátogató megkapja az indexre tett könyveket, hajlandó felfogását revízió alá vetni.”³⁶ Bár a „névtelen könyvtárlátogató” valóban nem kaphatta meg az indexre tett könyveket, a közvetítő csatornák mégis működhettek: „Megeshetik, hogy valaki, aki megbízhatónak bizonyult és akinek a könyvet kölcsönadták, elviszi egy ifjúmunkás szakegyletbe, ott felolvasást tart. Ezt semmiképpen sem lehet megakadályozni.”³⁷

Mikor viszont a 20-as évek közepén az országban lezajló konszolidálódás már nagyobb szabadságot tett volna lehetővé, Kremmer csak óvatosan élt ezzel a lehetőséggel. Jellemző, hogy a Könyvtári Bizottság egyik tagja, a szociáldemokrata szekciót

képviselő, nyitott szellemű Bánóczy László tette föl a kérdést a testület ülésén: „Az 1919-ben a forgalomból kivont könyvekre a korlátozás fennáll-e még?” Kremmer válasza – „Ezek a könyvek a katalógusban megtalálhatók. A korlátozás csak a kritika nélküli közönségre vonatkozik” – nem elégitette ki Bánóczyt: „Felnőtt munkásoknál a korlátozás fenntartása nem célszerű.”³⁸

A gyűjtőkori elvek megváltoztatása

A központi könyvtár társadalomtudományi gyűjtőköre egy évtizeden át támadások középpontjában állt, Szabó Ervin csak tekintélyének teljes súlyával tudta megvédeni nem csak a külső támadásokkal, hanem a könyvtár belső ellenzékével szemben is. 1919 után elvesztette társadalmi befolyását az a csoport, melynek számára ez a gyűjtemény meghatározóan fontos volt. (Mosdóssy összegezése szerint: a Társadalomtudományi Társaság, a Galilei Kör, a szabadkőműves páholyok, a Népszava és a munkáslapok írói.) Nem maradt olyan társadalmi erő, mely kiállt volna a könyvtár társadalomtudományi profiljáért, de 1919-20-ban még olyan sem, mely egy újrafogalmazott társadalomtudományi gyűjtemény igényével állt volna elő.

Szabó Ervin halála, a régi vezetőség teljes felszámolása után belülről sem képviselte senki a társadalomtudományi szakkönyvtári koncepciót. Kremmer Dezső már vezetői megbízásának elején is csak a megfelelő jogi alapot kereste a gyűjtőkori koncepció megváltoztatásához. Talált is jogi formulát, egy közgyűlési határozat meglehetősen szabad értelmezésével. Visszemlékezésében erről így számolt be: „Amikor a könyvtár vezetését a Tanács megbízásából átvettem, áttanulmányoztam a könyvtár szervező szabályzatát, s arra a meglepő fölfedezésre jutottam, hogy a 402/1917. sz. kgy. határozat kimondottan közigazgatási, várostörténeti és történeti jellegű könyvtár alapítását rendelte el.” 1920 májusában a funkcióváltást Kremmer már mint befejezett tényt közölte: „Ma visszatértünk eredeti rendeltetésünkhöz ... mint egyetemes jellegű kultur-könyvtárhoz illő, minden fő tudományszak reprezentáns műveit megszerezvük, egyik szakot sem részesítve előnybe.”³⁹

A készülő szervező szabályzat részére azonban ennél szabatosabban is meg kellett fogalmazni a gyűjtőkori elveket. Itt már az „egyetemes jelleg”, a „minden fő tudományszakra kiterjedő” gyűjtés határtalan fogalma differenciáltabban jelentkezett: az alkalmazott tudományoknál „csak a legfontosabb, alapvető munkák”-ra terjedt ki, a szellem-tudományok és a természettudományok esetében ennél szélesebb körre, de nem szakkönyvtári mélységben. A tervezet a társadalomtudományok kényes témáját megkerülte: külön nem említette, értelemszerűen a szellemtudományok körébe tartozónak vette. Nyitva maradt az a kérdés is, hogy a szépirodalom (mint az irodalomtudomány tárgya) milyen jelleggel és mértékben tartozik a központi könyvtár gyűjtőkörébe.

Kremmer újra kívánta fogalmazni a hálózat szépirodalmi gyűjtőkori elvét is. Ebben

a kérdésben az irodalomtörténész *Pintér Jenő*vel (aki ekkor budapesti tankerületi főigazgató volt) konzultált. Alapelvként leszögezték, hogy a könyvtárban mellőzhető „az éfemer értékű, könnyebb napi irodalom”, teljességgel beszerzendő viszont „a sajátos magyar szellemet lehelő, a nemzeti műveltséget előbbre vivő, a nemzeti génusz szempontjából egyedül számba vehető irodalom.”⁴⁰

A gyűjtőkört szentesíteni kellett a könyvtár szervező szabályzatában, mely évtizede készült már, de a könyvtár – főváros – minisztérium háromszögben mindig elakadt és már a tizenötödik átdolgozott-visszadobott variációnál tartott. Ezúttal a könyvtárvezető gyűjtőköri javaslatait minden fórum vita nélkül elfogadta (ellentétben más, jogköröket érintő kérdésekkel). Az 1925-ben érvénybe lépett új szabályzat⁴¹ jogi alapot adott az új gyűjtőköri elveknek. A korábbi, Szabó Ervin-i szövegezéssel összehasonlítva az alapvető változásokon túl szembe tűnik a Budapest Gyűjtemény hangsúlyosabb szerepe és a fiókkönyvtárak liberalizmusának részleges visszavonása.

A Szabó Ervin által elfogadott szöveg
(1917)

3. par.

A Könyvtár célja

A Könyvtár célja, hogy a székesfőváros népességének minden rétegét jó tudományos, ismeretterjesztő és szórakoztató olvasmánnal ellássa és a székesfőváros hivatalainak és intézeteinek könyvszükségletéről gondoskodjék.

Evégre központjában főként a jog- és államtudományok, valamint a történeti tudományok (elsősorban a magyar történelem) körére szorítkozó tudományos gyűjteményt tart fenn, a városigazgatás irodalmának különleges hangsúlyozásával.

Külön gyűjti központjában a Budapest városára vonatkozó irodalmat.

Az 1925-ben elfogadott szöveg

3. par.

A könyvtár célja

A könyvtár célja, hogy a székesfőváros közönségének minden rétegét tudományos, ismeretterjesztő, jó és szórakoztató olvasmánnal lássa el.

E célból a központi könyvtárban minden főtudományok alapvető munkáit felölelő tudományos gyűjteményt tart fenn, különös figyelemmel a városigazgatás irodalmára.

A szellemi tudományok és a természettudományok főágaiból gyűjti az ezek fejlődése szempontjából fontos munkákat, az alkalmazott tudományok köréből pedig (orvostudomány, technika, technológia stb.) csak a legfontosabb alapvető munkákat.

A központi könyvtár ezeken kívül különös gonddal, különgyűjteményben gyűjti össze a székesfőváros múltjával és jelenével foglalkozó irodalmat. (Budapest Gyűjtemény)

Az ismeretterjesztő és a szórakoztató irodalmat fiókkönyvtárak, kölcsönző és letéti állomások útján terjeszti.

Az ismeretterjesztő és a szépirodalmi műveket fiókkönyvtárak és könyvkölcsönző állomások útján terjeszti. Itt különös gonddal figyel arra, hogy az olvasó közönséget hazafias és nemzeti szellemű olvasmánnyal lássa el.

Az elvek és a valóság:

a könyvtár állományának tényleges gyarapodása

Miközben a könyvtár gyűjtőköréről új koncepciók születtek és ideológiai viták zajlottak, a valóságban az új könyvek beszerzése mélypontra zuhant, és a helyzet éveken át nem javult. Szabó Ervin komor jóslata a háború után várható országos és könyvtári helyzetről valóra vált. Az ország és a benne a főváros gazdasági krízisbe került, a könyvtár költségvetése, ha nominális értékben növekedett is, reálértékben mindinkább csökkent, egyre jobban elmaradva az elszabaduló inflációtól.

A könyvtár statisztikailag kimutatott állománygyarapodása 1920–1924 között átlagosan évi 13 ezer kötet körül járt, ami fele volt az utolsó békeévinek (1913), de a háborús évek mögött is messze elmaradt.⁴² A statisztika „gyarapodás” rovatának végösszege azonban nem tükrözi híven a tényleges növekedést, a statisztikába ugyanis a vásárolt köteteken kívül a már korábban beszerzett, a tárgyévben feldolgozott vagy más részlegbe helyezett műveket is beszámították. (Az 1920-as évek elején pl. még folyt Szabó Ervin végrendeleti hagyatékának állományba vétele, ami a statisztikai adatokat megszépítette és átszínezte.) Pontosabb képet ad a „vétél” rovat. Itt még drámaibb volt a visszaesés: az utolsó békeév több mint 20 ezer vásárolt kötetével szemben 1920–24-ben átlagosan 8 ezer kötetet szerzett be a könyvtár. A mélyrepülés csak 1925-ben ért véget.

	Állománygyarapodás összesen	Ebből vétel
1920	10 444	2 293
1921	11 400	6 404
1922	20 763	14 151
1923	11 082	7 037
1924	11 602	10 009
1925	24 815	23 179

Az ország általános gazdasági helyzete a könyvvásárlások jellegén, minőségén is nyomot hagyott. A középosztályt sújtó mostoha körülmények miatt megnőtt a magánosok által a könyvtárnak megvételre felajánlott könyvek, könyvtárak száma. Külföldi könyvpiacokról történő vásárlásra 1919–20-ban egyáltalán nem volt módja a könyvtár-

nak, s ha később vásároltak is Németországból, az ottani könyvtárak váratlan rohamos emelkedése rövidesen összeszűkítette a lehetőségeket, az angol, francia és olasz nyelvet területen pedig a csereforgalomra korlátozta.⁴³

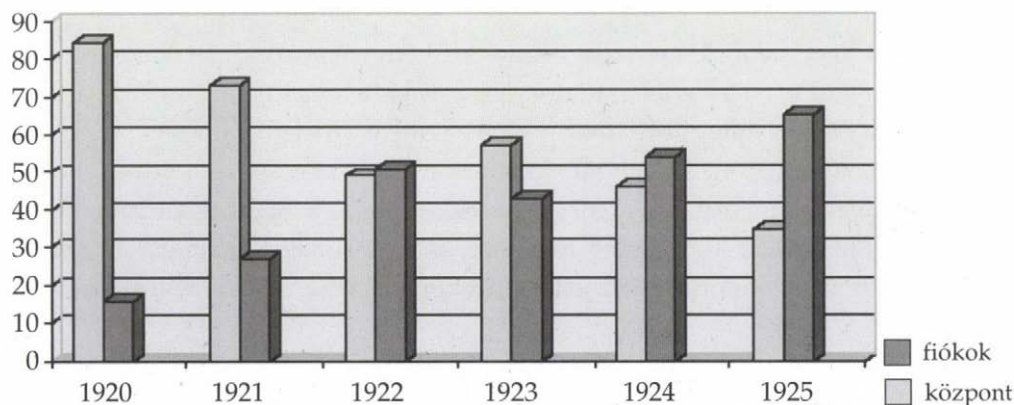
Különösen fájó volt a háború előtt járó külföldi tudományos folyóiratokról való kényszerű lemondás. Ezen némileg segített a Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelőségének keretében, Teleki Pál elnöklete alatt megalakult Külföldi könyveket és folyóiratokat elosztó bizottság tevékenysége. (A Rockefeller Foundation felajánlotta, hogy a hiányzó műveket a magyar könyvtárak számára korlátozott példányban igen kedvező áron megszerzi.) Az akcióba a Fővárosi Könyvtár is aktívan bekapcsolódott.

Az infláció más módon is rontotta a könyvbeszerzés színvonalát. Arra kényszerítette a könyvtárt, hogy az év elején a lehető leggyorsabban bonyolítsa le vásárlásait. Például 1922-ben csaknem a teljes keretet elköltötték az év elején, amivel tetemesen növelni tudták ugyan a mennyiséget (ld. a statisztikai táblát), viszont az év második felére szinte csak a folyóiratok kifizetésére maradt pénz.

Mindehhez hozzá kell még tennünk az állomány fizikai leromlását. A gyenge minőségű háborús könyvek hamar tönkrementek, a fiókokban a korábban beszerzett könyvek is elrongyolódtak az állandó igénybevételtől, a könyvtár könyvkötő üzeme viszont a magas munkaerő- és anyagárak miatt csak visszafogott kapacitással dolgozott.

A válság kezelésére kézenfekvő megoldásnak kínálkozott volna a központi könyvtár szinten tartására törekedni a fiókhálózat rovására. 1920-21-ben valóban háttérbe szorult a fiókok ellátása, de minthogy a következő években egyre inkább előtérbe került a fiókhálózat politikai-könyvtárpolitikai szerepe, új fiókok léptek be és ezekről gondoskodni kellett, ezért az állománygyarapítási keretből évről-évre nagyobb arányban részesült a hálózat:

A fiókok részesedése a teljes állománygyarapításból százalékban

Az arányok módosulása ellenére a hálózatra fordított összeg – miután ennek tetemes részét a létesítendő új fiókok emésztették fel – továbbra sem tudott megfelelni a szorongató igényeknek.

Ilyen körülmények között a könyvtárigazgatói deklaráció az „egyetemes jellegű kultúrkönyvtár”-ról, a „minden tudományszak reprezentáns művei”-nek megszerzéséről vágyalom, illúzió maradt.

Hogyan alakult az állomány fejlesztése tartalmilag az egyetemesség kinyilvánítása, a társadalomtudományi szakkönyvtári funkcióval való szakítás után? Az 1920–24 közötti állománygyarapítás szakterületi arányai azt mutatják, hogy

- a társadalomtudományi művek beszerzési arányai csökkentek, de e társadalomtudomány továbbra is meghatározó maradt.
- A humaniorák és a történelmi művek arányai jelentősen növekedtek, de nem váltak dominánssá. A társadalomtudományok 50%-os gyarapodásával szemben a humaniorák, a történelem, a természet- és az alkalmazott tudományok összességében is csak 42%-kal szerepeltek. (8% = általános művek.)

A változás folyamatosságát három időpont adataival érzékeltethetjük: milyen volt a gyarapodás aránya a Nyilvános Könyvtár indulásakor (1912), milyen irányba fejlődött Szabó Ervin alatt (1917) és mit mutat az 1920-24-es évek átlaga.

Az év során beszerzett művek megoszlása százalékban

	1912	1917	1920/1924
Ált. művek	6	9	8
Társ.tud.	73	63	50
Term. és alk. tud.	6	5	5
Humaniorák	7	10	21
Történelem	5	13	16

A számok arra vallanak, hogy a nyilvános közkönyvtár működését a vezetői szándék mellett – olykor ellenére – a társadalmi igény is erőteljesen befolyásolja: Szabó Ervin idejében az olvasói igény fokozatosan módosította a szociológiai szakkönyvtári koncepciót, a társadalomtudományi művek arányának csökkenése és a humaniorák/történelmi művek arányának növekedése már ekkor megkezdődött, a Kremmer-időszakban csak folytatódott, de minden hivatalos és politikailag is támogatott deklaráció ellenére a társadalomtudományi jelleg továbbra is a könyvtár meghatározó eleme maradt.

A konszolidáció megerősödésével már nyíltan is meg lehetett fogalmazni: a könyvtár a gyűjtőkör szélesebbre húzása mellett sem akar lemondani a társadalomtudományok kiemelt szerepeltetéséről. A Könyvtári Bizottság 1925. november 7-i ülésén a szociál-

demokrata Bánóczy László – Wildner Ödön hozzászólásával is támogatva – a Szervező szabályzat hivatalos elveit figyelmen kívül hagyva így nyilatkozott: „Az összes tudományszakra berendezkedés nem lehetséges, de egy bizonyos irányban igen. A többi közkönyvtárral megegyezés szükséges a beszerzés irányára vonatkozólag”, s Kremmer erre helyeslőleg felelt: „Íly megállapodás, ha nem is teljesen merev formában, fennáll a könyvtárak között” – vagyis hallgatólagosan tovább él a társadalomtudományi jelleg.⁴⁴

A Fővárosi Könyvtár „könyvosztó” és „cenzúrázó” szerepe

A háború után a Fővárosi Könyvtár saját olvasótáborának kiszolgálásán túl egy új, sajátos szerepet is kapott: rossz helyzetben levő könyvtárakat támogatott könyvanyagával. E szerep vállalását az összegyűlt duplumok hatalmas tömege tette lehetővé. A könyvtárba beáramló rengeteg ajándékkönyv, csere- és kötelempéldány számos duplumot eredményezett, kezelésükre külön osztályt kellett szervezni. Az anyagból elsősorban a tudományos intézményeket támogatták: a Kolozsvárról Szegedre helyezett tudományegyetem pl. 6300 kötetet kapott ingyen, de részesült belőle a Debreceni tudományegyetem, a Brassói magyar könyvtár egyesület is. A közkönyvtárak általános lerongyolódására és a kielégítetlen könyvéhségre jellemző, hogy a kisebb egyesületi és iskolai könyvtárak nem csak a duplumpéldányokért, de a hálózatban kiselejtezett kötetekért is sorba álltak. Így kapott tagjainak olvasnivalót pl. a Rákosszentmihályi református olvasókör, a Józsefvárosi keresztény kaszinó, a Kőbányai casino,⁴⁵ a sashalmi polgári iskola, a fegyverneki ipartestület. Sok szociális intézmény jutott a Fővárosi Könyvtáron, mint egyedüli forráson keresztül könyvhöz, pl. a fővárosi altisztek közművelődési és nyugdíjpótló egyesülete, a Patronage egyesületek országos szövetsége, a Szociális missziótársulat fogházlátogató osztálya. A kalocsai törvényszéki fogház 300 db könyvet illetve füzetet kapott a fogházi felügyelő által kért témakörökből. (Alighanem ez volt az első hivatalos kapcsolat Magyarországon közművelődési könyvtár és büntetésvégrehajtási intézet között.)

Az egyesületi könyvtárak általános elszegényedése mellett néhány üzleti jellegű kölcsönkönyvtár továbbra is gazdag választékot tudott biztosítani. Az olvasóközönség ezekben hozzájuthatott a szocialista szellemű kiadványokhoz is⁴⁶ (a rendőrségi ellenőrzések ellenére), csakúgy, mint a belügyminiszteri rendelet által „szenny- és pornográf” irodalomnak minősített olvasmányokhoz. Kremmer úgy érezte, mindez veszélyezteti a városi könyvtár nevelő munkáját, ezért ismételten felajánlotta a fővárosnak ellenőri közreműködését: „A székesfővárosnak is meg kell ragadni minden alkalmat, hogy a közerkölcsiség hanyatlását e téren is megállítsa” – írta 1923-ban a Tanácsnak. „Szükségesnek látszik a preventív intézkedés, vagyis az volna az ideális helyzet, ha a pártiben vásárolható könyvek jegyzékét a vásárlást megelőzően kötelesek volná-

nak a Tanácsnak illetve a Fővárosi Könyvtárnak bemutatni.”⁴⁷ – Ismételt felajánlkozását a cenzori szerepre azonban a főváros nem fogadta el.

KÜLÖNGYŰJTEMÉNYEK

Az egykori muzeológus Kremmer Dezsőhöz közel álltak a különgyűjtemények, különösen a Budapest Gyűjtemény, (melynek korábban vezetője volt) és a Keleti Gyűjtemény. Az 1919 augusztusa utáni zavaros és gazdaságilag kritikus időszak azonban ezeknek a részlegeknek sem kedvezett: a munkaerőhiány gondozásukat, az infláció pedig gyarapításukat korlátozta. Fejlődésük csak lassan, az 1920-as évek második felében indult meg.

Budapest Gyűjtemény

A gyűjtemény ügyeit 1922 márciusáig – vezetői tevékenysége mellett – Kremmer Dezső intézte, a gyarapítás tényleges feladata *Zsák Wilfridre* maradt.⁴⁸ 1922. március 18-án ideiglenes hivatalnokként a könyvtárba került *Kelényi Béla* és megbízást kapott a Budapest Gyűjtemény vezetésére.

Kelényi Béla Ottó (1897–1944) történelem-latin szakos végzettséggel és levéltárosi szakvizsgával Sopronban volt gimnáziumi tanár, ugyanott a levéltárban is dolgozott és kutatott. Művelődéstörténeti kutatói ambíciói voltak, ezért kérvényezte Budapestre kerülését. (Családja is itt élt.) A Fővárosi Könyvtárban bontakozott ki szakmai egyénisége, az 1930-as, 40-es években a könyvtár meghatározó személyiségévé vált.⁴⁹

1920–21-ben két nagyobb színháztörténeti gyűjtemény ügye került szóba, a már meglevő színházi anyag kiegészítése, egy nagyobb szabású budapesti színháztörténeti gyűjtemény kialakítása céljából. Kremmer kísérletet tett *Bayer József* színháztörténeti könyvtárának megvásárlására. (Szabó Ervin már 1917-ben tárgyalt Bayer Józseffel a megvételről.) A terv meghíúsult, a gyűjteményt az Erzsébet Tudományegyetem vásárolta meg.⁵⁰ Sikerült viszont a Népszínházi Bizottmánytól tartós letétként megszerezni annak *Színházi gyűjteményét*.

A Nemzeti Színház díszletraktárában őrzött kis könyvtár színházi pályamunkákat, sugókönyveket tartalmazott, anyaga az 1870-es és 80-as évek budapesti színháztörténete és a drámairodalom története szempontjából volt jelentős. A gyűjtemény jogilag 1921-ben, ténylegesen 1924-ben került a könyvtár birtokába, de elhelyezési gondok miatt 1928-ban a Nemzeti Színház vette át.

Jelentősebb volt ennél 1924-ben a *Jeszenszky gyűjtemény* megvásárlása.

Jeszzenszky István közjegyző, fővárosi bizottsági tag könyvtára 16. és 17. századi latin, német, olasz, spanyol nyelvű világkrónikákat, röplapokat, hadijelentéseket tartalmazott, köztül Buda különböző ostromairól szólókat. A gyűjteményt a könyvtár részére 42 millió koronáért vették meg. (A könyvtár évi beszerzési kerete ekkor 45 millió korona volt.)

Keleti Gyűjtemény

A Keleti Gyűjtemény beillesztése a főváros eleven társadalmi életébe – Szabó Ervin dédelgetett terve – füstbe ment. Megszűnt a háború keltette érdeklődés és a keleti gazdasági expanzió lehetősége is. Kremmer új alapokat keresett: „Sok tudós ma a magyar-szláv történeti kérdések még megoldatlan komplexumát vizsgálja. E kérdések leg-gazdagabban kiépített irodalma könyvtárunkban van Keleti Gyűjtemény cím alatt” – írta 1920 tavaszán. Csakhogy – orientalisták lévén a gyűjtemény kezelői, – nem a szerb és orosz anyag került előtérbe, hanem a keleti vonatkozásúak. Így a Keleti Gyűjtemény is osztozott a könyvtár általános tendenciájában: az aktuális társadalmi kérdésektől távolodva az elvont tudományos kutatások, a történelemtudomány felé közeledett.

Szabó Ervin éveken át küszködött a problémával, hogy megfelelő munkatársat találjon a Keleti Gyűjtemény vezetésére, most egyszerre két orientalista is dolgozott a könyvtárban. Fehér Géza korábban a konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézetben végzett kutatómunkát, majd Budapestre hazatérve rövid tanári működés után 1920-ban a könyvtár dolgozója lett, és a Keleti Gyűjtemény gondozására kapott megbízást. A jelek szerint azonban nem tudott a Kremmer vezetése alatt álló könyvtárba beilleszkedni. Egy értékes könyv kiselejtezésén-eladásán felháborodva információkat szolgáltatott a sajtónak, hosszú sajtóvita elindítójává vált. Kremmer fegyelmivel bocsáttatta el a könyvtárból.

Fehér Géza utóbb a magyar őstörténeti kutatások kiemelkedő, elismert tudósa lett, elbocsátásával egy kiváló szakemberről mondott le a könyvtár.

Ugyancsak orientalista ismeretekkel és ambíciókkal került a könyvtárba 1919 áprilisában *Dávid Antal*.

Dávid Antal (*Bp. 1890) 1912-ben a budapesti egyetemen teológiát végzett, 1913-ban bölcsészdoktori oklevelet szerzett. 1912-től hitoktató volt, a világháborúban katonai szolgálatot teljesített. Orientalista tanulmányokat folytatott, 1919-ben önálló műként is megjelent fontos tanulmánya: *A Hammurapi Codex A Fővárosi Könyvtárba kerüléséről* már Szabó Ervinnel is tárgyalt. 1919. április 1-től alkalmazták napidíjasként.

Bár Dávid Antalt feltehetően a Keleti Gyűjtemény vonzotta a könyvtárhoz, 1919–1921-ben a könyvtári munkaerőhiány miatt nem a szakterületén foglalkoztatták. Enyvvári Jenővel együtt a Reference-osztályban dolgozott, a gyűjteményt külön-munkában, a délutáni órákban gondozta. Csak az 1922-es átfogó státuszrendezés tette lehetővé, hogy áprilistól fél munkaidőben a Keleti Gyűjteményt szervezze.

A következő években – bár nagyobb anyagi fejlesztésre nem nyílt mód – a gyűjtemény ügye jelentősen előre haladt. Az eddig zsúfoltan összehalmozott anyagot Dávid rendezetten, polcokon helyezte el, így most már hozzáférhetővé vált. Napirendre került a nagy amerikai, angol, francia szaklapok beszerzése, első lépésként a *Revue d'Assyriologie*-t fizették elő. A gyűjtemény anyaga szerepelt a Hopp Ferenc Múzeum 1923-ban kiadott könyvtárkatalógusában, így a külföldi tudósokhoz is eljutott. Dávid kiváló hazai kutatókat vont be a munkába, az anyaggal kapcsolatos tanulmányt írt pl. *Kunos Ignác* és *Stein Aurél*. A Keleti Gyűjtemény fejlődésnek indult, ugyanakkor az eddig összetett jellegű gyűjtemény egyre inkább orientalista arculatot kapott.

A FIÓKHÁLÓZAT ALAKULÁSA

Kremmer Dezső, bár korábbi munkaköre nem kapcsolódott a fiókhálózathoz, vezetőként kezdettől igen aktívan foglalkozott a fiókok ügyével. Ez szükséges is volt az új társadalmi körülmények között a könyvtár elfogadtatása érdekében. A központi könyvtár jellegét – mely másfél évtized alatt alakult ki – s a társadalomban élő könyvtárképet nehéz volt rövid idő alatt megváltoztatni, viszont a kevesebb aktuális támadásnak kitett és új kulturális szerepet vállaló fiókkönyvtárak jó érvet, hivatkozásai alapot teremtett Kremmer számára a könyvtár elfogadtatásához.

A gondot az okozta, hogy a gazdasági krízis következményei éppen a fiókkönyvtárakat sújtották a legjobban. 1920–21-ben a minimálisra zsugorodott könyvbeszerzést csaknem teljes egészében a központi könyvtárra koncentrálták, a fiókok ellátása szinte teljesen megszűnt. Maguk az épületek is siralmas állapotba kerültek: a háború és a forradalmak alatti elkerülhetetlen lepusztulás után most jött volna el a felújítások ideje, de a gazdasági helyzet erre nem adott módot.

A romlás évei

1919 őszén a Fővárosi Könyvtár hét fiókkal rendelkezett, ebből öt a Szabó Ervin-i időkből származott, kettőt a Tanácsköztársaság alatt vettek át más intézménytől. Az utóbbiakat Kremmer is következetesen a Fővárosi Könyvtár intézményének tekintette, bár formális jogállásuk sokáig tisztázatlan volt.

Az öt régi intézmény közül kettő – a diákotthoni és az állatkerti, – bár névleg fiókkönyvtárként szerepelt, valójában inkább csak kölcsönzőállomás volt. A gazdasági válság először ezeket sodorta el.

A kritikus anyagi helyzetbe került Állatkert új igazgatója, Hilbert Rezső 1919-ben beszüntette a könyvtárkocsi működését.⁵¹

A hűvösvölgyi könyvtár már 1914. augusztusában megszűnt, helyette a Fővárosi Diákmenzán (Városház u. 10.) alakult könyvtár 4. számmal. Működése az étkező főiskolai hallgatók ebédidejére korlátozódott, s már a háború alatt is akadozott. Ismételt bezárások után 1922. június 30-án a könyvtár működése végleg véget ért.

Súlyosabb gondot jelentett a három „törzskönyvtár” (a Király Pál utcai, az Almássy téri és a Százados úti) fizikai lepusztulása.

A 3. sz. Százados úti könyvtár épületének állapota korábban is kritikus volt, 1918 októberében egy osztályvezetői értekezleten már felmerült a bezárás gondolata. Évek során helyzete egyre rosszabbodott: „A tető beázik, ablakkerete hiányzik, padlója elkorhadt, fűtése nem működik” – írta Kremmer 1920 őszén a X. ker. előljáróságának, tatarozást kérve. A mérnöki hivatal azzal utasította vissza a kérést, hogy a könyvtárat annakidején egy felvonulási barakkban hozták létre, rendbehozatala felérne egy új barakk építésével.

Ezek után Kremmer új épületet keresett, ami a lakás- és épülethiány sújtotta Budapesten nem volt könnyű feladat. A háború alatt szervezett, most fokozatosan megszűnő intézmények megürülő helyiségeire vadászott. Hosszan hadakozott pl. a Százados úti polgári iskolával az ott felszabaduló liszt hivatali helyiségért, majd egy óvodai helyiségért, eredménytelenül.

Végül is a Százados úti fiókot 1921-ben bizonytalan időre bezárták. Állapota a bezárás után még inkább romlott.

„A novemberi esőzések ismételten nagy pusztítást vittek végbe a könyvek között” – jelentette a tanácsnak 1923 decemberében Kremmer – „az átedvesedett falak mentén sok könyv kötése megereszkedett, a polcok belső deszkái lazulni kezdenek, újabb könyvek dohosodtak meg [...] Az egykor szép és virágzó intézmény a pusztulás szomorú és sivár képét mutatja.”⁵²

Fordulatosabban, de korántsem kedvezően alakult az 1. sz. fiókkönyvtár ügye. Ez az intézmény a Királyi Pál u. 11. sz. alatt működött, az emeletén gyermekkönyvtárral és felnőtt folyóiratolvasóval, földszintjén egy könyvtári célra alkalmatlan, fűthetetlen régi üzlethelyiségben a felnőtt kölcsönzővel. Kremmer Dezső hírül vette, hogy a „régii országháza” Sándor utcai épületében, (melyben korábban a könyvtárnak is voltak raktártermei) az ott működő Népjelölti Központban helyiségek szabadulnak fel. Meglátta a nagy lehetőséget: a Király Pál utcai üzlet és albérlet helyett az 1. sz. fiókkönyvtár – a Fővárosi Könyvtár legforgalmasabb intézménye – végre megfelelő elhelyezéshez juthatna. A könyvtár lemondott a Király Pál utcai épületről a remélt Sándor utcai kedvező elhelyezés reményében, de végül – alulmaradva az erősebb versenytársakkal folytatott küzdelemben – csak szűkös és rossz elhelyezésű helyiségeket, volt raktárter-

meket kapott. Kénytelen volt ebbe elhelyezni a gyermekkönyvtárat, le kellett mondania a folyóiratolvasóról, és a felnőtt részleget az alkalmatlan régi üzlethelyiségben hagyni (kettészakítva ezzel az intézményt.) A Király Pál utca 11. sz. emeleti helyiségeit Wolff Károly Keresztény Községi Pártja foglalta el klubhelyiségnek. Az ellenzéki sajtó nem mulasztotta el a könyvtárból párthelyiséget formáló Wolff-párt kipellengérezését, de ez a könyvtár helyzetén már nem változtatott.

A 2. sz. *Almássy téri könyvtár* is a lassú lepusztulás útján haladt. Ezt a fiókot legalább a közeli bezárás, megszüntetés réme nem fenyegette (eltekinthetve attól a hamar lezáruló incidenstől, mikor 1920. május 28-án a kerületi rendőrkapitányság tévedésből bezáratta, mint szabadkőműves intézményt, a falon levő emléktábla alapján.⁵³)

Ez a könyvtár is osztozott azonban társai elnyomorodó sorsában. Egy korabeli újságírói beszámoló szerint: „Betört ablakait nem látják el üveggel, a lemállott falat kőműves nem vakolja [...] egyik könyvvállványát kiürítették, a polcokra tüzelőt raktak [...] legalább az idén nem fogunk fájni, mondja a könyvtároskisasszony.”⁵⁴

A hálózatban legbiztonságosabban az a két új intézmény működött, melyeket a Tanácsköztársaság alatt vett át a könyvtár az alapító polgári egyesületektől: a Budapesti Könyvtár Egyesület és az V. ker. Közjátékonysági Egyesület egykori könyvtárai. Ezeket még a Tanácsköztársaság ideje alatt felújították. Igaz, hogy az átadás jogi, formális ügyei mindkét helyen évekig húzódtak, valójában azonban egyik egyesület sem tartott igényt saját könyvtárára.

Bár a meglevő fiókkönyvtárak fenntartása és ellátása is gondot okozott, már 1920 végén határozat született a fejlesztésre is: a könyvtár vezetését felszólították, hogy az I. kerület részére a Szarvas tér környékén, illetve Óbudán keressen megfelelő helyet egy fiókkönyvtár számára, s ehhez a tanács a berendezés és a könyvbeszerzés költségeit is biztosította. Kremmer azonban a helyiség keresésében nem járt sikerrel.⁵⁵

A fiókkönyvtárak ügye 1922-re mélypontra jutott. Nem meglepő, hogy a forgalom mutatószámai is ekkor süllyedtek a légmélyebbre: a háborús évek csaknem 300 ezer kötetes fiókhálózati forgalmával szemben 200 ezerre.⁵⁶ A kudarcok sorozata után Kremmer már a hálózat teljes összeomlásától félt: „Kétségessé válik a fiókhálózat fenntartása” – írta jelentésében.

Közjáték: egy központi népkönyvtár terve

A hálózat leromlásának mélypontján ismét új, a Fővárosi Könyvtárral rivalizáló koncepcióval jelentkezett Mosdóssy Imre, ezúttal mint Budapest Székesfőváros Iskolánkívüli Népművelési Bizottságának ügyvezető elnöke. Elgondolását arra alapozta, hogy a kultuszminisztérium a budapesti népkönyvtárak ügyét a Mosdóssy által vezetett Népművelési Bizottság hatáskörébe rendelte. Terveiről tájékoztatta a könyvtár

vezetőségét: „Egy központi kölcsön nép- és közművelődési könyvtár létesítését tettük folyamatba, mely könyvtár sorozatokban ad majd elsősorban oly egyesületnek, gyárvagy ipartelep részére kölcsön, hol Bizottságunk irányítása mellett már népművelési munka folyik...”⁵⁷ Mosdóssy tehát egy budapesti népkönyvtári hálózatot akart kiépíteni s ehhez ellátóközpontot szervezni. A tervezett könyvtár fejlesztéséhez szükséges összeget a Fővárosi Könyvtár költségvetésébe akarta beállíttatni.

Kremmer – bár formálisan elvi egyetértéséről biztosította Mosdóssyt – valójában az ajánlat minden konkrét pontját elutasította. A levélváltás közötti időben új fiókkönyvtárat avatott, s újabb könyvtárak létrehozására nyílt kilátása. Ekkor már erősebbnek érezhette magát népkönyvtári riválisánál.

Bár a tervezett népkönyvtár-központ nem valósult meg, Mosdóssy éveken át harcolt még a város könyvtárával szembeállított népkönyvtári hálózatért. Minthogy azonban 1924–25-ben a Fővárosi Könyvtár fiókhálózata – erőteljes tanácsi támogatással – igen intenzív fejlődésnek indult, Kremmer az 1923. évi óvatos fogalmazással szemben egyre határozottabban utasította vissza Mosdóssy kezdeményezéseit. 1925 novemberében már azt írta a tanácsnak: „Nem tartom célravezetőnek a mi könyvtárpolitikánkkal párhuzamos könyvtárpolitikai törekvéseket ... az erők egyesítése helyett szembetaláljuk magunkat egy mozgalommal ... A mi könyvtárpolitikánk egy kiszélesedett s írásban lefektetett nagy munka-program pilléreire nyugszik.”⁵⁸

A fellendülés

1923-tól megfordult a széljárás: évről-évre sikerült új fiókot szervezni, illetve a lepusztult régieket felújítani.

Az első fecske már 1922-ben megjelent: új könyvtárat avattak, mely – legalább is részben – városi fiókkönyvtárnak volt tekinthető. Az *Óbudai Gázgyár* vezérigazgatója, *Ripka Ferenc* alkalmazottai részére munkáskönyvtárat kívánt létrehozni, és a szervezés munkájára a Fővárosi Könyvtárt kérte fel. A közel 4000 kötetes könyvtár ünnepélyes megnyitására május 25-én került sor.

A gázgyári könyvtáratavató szerepe és jelentősége messze túlterjedt egy munkáskönyvtár létrehozásának ügyén. Ripka Ferenc részére – aki a főváros vezetésére pályázott, s ezt a tiszteletet 1924-től kormánybiztosként, majd 1929-től főpolgármesterként el is nyerte – az esemény bemutatkozási lehetőséget nyújtott szociálpolitikusi szerepben. A sajtó által széleskörűen népszerűsített megnyitón számos közéleti szereplő vett részt: Buzáth János, Folkusházy Alajos, Wolff Károly és mások, s mellettük a könyvtár képviselőjében Kremmer Dezső. A fiókkönyvtárat szervező Fővárosi Könyvtár munkája 1919 augusztusa óta először kapott széles körű publicisztikai méltatást, a könyvtár számára ez fontos lépés volt az elszigeteltségből kivezető úton.

Az új könyvtár fenntartásának személyi és anyagi költségeit a gyár biztosította, a mű-

ködtetés szakmai szervezését bízták a Fővárosi Könyvtárra. Hivatalosan nem volt fiókkönyvtárnak tekinthető, de működési adatait az éves jelentésben – elkülönítve – következetesen közölték.

Hasonló volt a jogi kapcsolat egy másik intézménnyel, a *Szent Rókus Kórházzal*. Itt az intézmény vezetője, *Dr. Wenhardt János* igazgató-főorvos kérte fel 1923-ban a könyvtárat egy betegkönyvtár létrehozására. Az új könyvtár 1924. szeptember 15-én kezdte meg munkáját. 1000 kötetes állománnyal indult, heti 18 órás nyitva tartással, működésének első negyedéve alatt 1700 könyvet adtak ki a kórtermekben fekvő betegek részére. Ez volt a főváros első korszerűen szervezett és könyvtári fiókként üzemeltetett kórházi betegkönyvtára. Működési költségeit a kórház fedezte, forgalmi adatait a könyvtár éves jelentései elkülönítve közölték.⁵⁹

Az Óbudán folytatott harmadfél éves kísérletezés és előkészítő munka gyümölcseként 1923. szeptember 12-én megnyílt az első új saját fiókkönyvtár is, a *8. sz. fiók*, a III. ker. (Óbuda) *Kórház utcai* elemi iskola két földszinti helyiségében. Az egyik teremben

Az óbudai Kórház utcai új fiókkönyvtár

felnőtt kölcsönző, a másikban szabadpolcos gyermekkönyvtár működött, az utóbbi helyben olvasásra is lehetőséget nyújtott. A több mint 4 ezer kötettel induló könyvtár állománya a következő évben már 6 ezerre emelkedett. A fiók vezetője Guckler (Görgényi) Ottó lett s maradt két évtizedig.

A szerény megjelenésű intézmény (talán ezért rendelkezett a tanácsülés úgy, hogy „minden ünnepélyesség mellőzésével” nyissák meg,) a meglehetősen elhanyagolt

külvárosban fontos közművelődési szerepet töltött be. Forgalma már a következő évben 46 ezer kötet fölé emelkedett, az 1. sz. könyvtár kivételével valamennyi régi fiókot túlszárnyalva. (A forgalomnak kb. 2/3-a esett a felnőttekre, 1/3 a gyerekekre.)

Korábban Szabó Ervin következetesen ellenezte a fiókkönyvtár iskolaépületbe való helyezését,⁶⁰ a Fővárosi Könyvtár történetében ez volt az első ilyen jellegű intézmény. A korábbi aggályokkal szemben a felnőttek magas részvételi aránya a kezdeményezés létjogosultságát igazolta, legalábbis rövid távon, olyannyira, hogy két év múlva Buzáth polgármester már egyenesen az iskolaépületek bővítésével, ráépítéssel, különbejáratú helyiségek létrehozásával kívánta megoldani a fiókhálózat bővítését.⁶¹ (Néhány év múlva azonban már konfliktusok támadtak a könyvtár és az iskolavezetés között.)⁶²

Az új könyvtár megnyitásával megtört a jég. A következő év, 1924 elején két újabb intézmény megnyitására került sor.

Január 17-én megnyílt a 9. számot viselő IX. kerületi *Bakáts téri fiók*, a tér 3. sz. épületében, a Közérdekű élelmezési rt. megszűnt étkezdéje helyén. Ebben a felnőttek

A 10. számú fiókkönyvtár

számára berendezett könyvtárban a hálózat többi fiókjához viszonyítva kiemelkedő helyet biztosítottak a helyben olvasásra: az ülőhelyek száma 24 volt, a kurrens folyóiratoké és újságoké 33. (A hálózat 9 fiókkönyvtára közül 7 ez időben egyáltalán nem kapott folyóiratot.) Bár az olvasóterem is kihasznált volt, az elsődleges igénybevételt itt is a kölcsönzés jelentette. A nyitó állomány 3 és félezer kötetét év végére 4 ezerre egészítették ki.

Két hónap múlva, március 16-án újabb intézmény nyílt: a 10. számú VI. kerületi (terézvárosi) *Hunyadi téri fiókkönyvtár*, a tér 3. sz. házának első emeleti, 150 m²-t kitevő bérelt helyiségeiben. A megnyitáson itt már Sipőcz polgármester is részt vett. Jellemében, nagyságrendjében hasonlított a Bakáts térre, itt is csak a felnőttek részére nyújtottak kölcsönzési és helyben olvasási lehetőséget, (az utóbbit szerényebb mértékben, mint a Bakáts téren), állománya is hasonló volt. A jellegzetesen polgári Terézvárosban az új fiókkönyvtár környezetében több kölcsönkönyvtár is működött, köztük az igen gazdagon felszerelt Lander Kölcsönkönyvtár. Az új fiókot elsősorban a fiatal diákok, kispénzű hivatalnokok látogatták, ők viszont magas és egyre növekvő számban.⁶³

Fél éven belül három új fiókkönyvtár megnyitása: a Szabó Ervin-i hőskor legszebb idejére emlékeztető teljesítmény volt. Lényegesen különbözött viszont a megvalósítás mikéntje. A háború előtti könyvtárszervezések között fontos szerepet játszottak a társadalmi erőforrások, az adakozók, a 20-as évek könyvtárai viszont kizárólag a városi pénztár erejére támaszkodva, megszűnt hivatalok helyiségeiben vagy iskolákban jöttek létre.

Az óbudai fiók gyermekrészlege

Az új könyvtárak mellett 1925-ben az évek óta szünetelő két fiókkönyvtár problémája is megoldódott. A Százados úti roskadozó könyvtárépületet a tanács tetemes költséggel átépítette, belső berendezését felújította. A csaknem 4 évi kényszerszünet után 1925. április 18-án újra megnyíló könyvtár „ma egyike legszebb épületeinknek” – írta róla a könyvtár beszámolója. Még hosszabb szünet, 6 év után 1925. június 2-tól ismét útjára indult az Állatkertben a könyveket szállító kiskocsi. S ráadásul 1925-ben még egy – bár kevésbé jelentős és inkább csak formális – gyarapodásról is beszámolhatott a könyvtár: átvette az Aréna úti Népszálló könyvtárát.

Ez a könyvtár a párja volt a Vág utcai Népház könyvtárának: mindkettőt Szabó Ervin rendezte be 1911-ben, egyik sem tekinthető új könyvtárnak, csak – statisztikailag – „visszatértek” az alapító intézményhez. (Az Aréna úti könyvtár a megszűnt Diákotthoni – Diákmenzai fiók számát kapta meg, 4. sz. fiókként tartották nyilván.)

A húszas évek közepére tehát a Szabó Ervin-i fiókkönyvtárak száma megkétszereződött, s már Budapest csaknem minden kerületében jelen volt a Fővárosi Könyvtár. E téren nem alaptalanul kezdte Kremmer Dezső 1925-ben írt éves jelentését azzal, hogy „megpillanthattuk a továbbfejlődés útját.”

AZ OLVASÓTÁBOR ALAKULÁSA

A nagy társadalmi és könyvtárpolitikai változások az olvasótábort sem hagyták érintetlenül, de másként érintették a központi könyvtár nagyobbreszt értelmiségi olvasóit és másként a fiókok közönségét.

A központi könyvtár olvasói

A könyvtár jelentései visszatérően beszámoltak az olvasótábor kicserélődéséről. A központi könyvtár esetében ezt az új beiratkozók szociális kategóriát tartalmazó adatsorok is igazolják.

A legszembetűnőbb jelenség a *szabadfoglalkozású értelmiség* kategóriájának felére csökkenése. Korábban ez volt a könyvtár jellegét meghatározó legnagyobb létszámú felnőtt csoport: az újságírók, ügyvédek, szociológusok jelenléte adta a Fővárosi Könyvtár sajátos olvasói arculatát. 1920 után viszont már a tisztviselők és a pedagógusok képezték az új beiratkozók legnagyobb csoportjait:

	1914	1920
Szabadfoglalkozású	19,3 %	10,8 %
Tisztviselő	16,4 %	18,7%
Pedagógus	11,5%	12,0%

Átrétegződtek a fiatalok csoportjai is. A középszintű iskolába járók (a 18 éven aluliak) korábban jelentős csoportot (10 % körül) alkottak. Az új könyvtárpolitika a korábbi engedékenységet-liberalizmust visszavonva erőteljesen korlátozta jelenlétüket: arányuk 1920-ra 4%-ra, 1923-ra 2%-ra csökkent. Ezzel szemben nőtt az egyetemisták aránya, s nem csak a háborús évekhez viszonyítva (mikor ennek a korosztálynak nagy része a fronton volt), hanem a békeévekhez mérten is.

Az olvasótábor 1919 augusztusa után más módon is átrendeződött. A külvilág brutalitása a könyvtár falai közé is behatolt: 1919 őszén a könyvtárban az egyetemista olvasók körében antiszemita atrocitás történt, ami miatt a zsidó egyetemi hallgatók egy ideig nem merték látogatni az intézményt.⁶⁴

Összességében a központi könyvtár igénybevétele 1920-tól drámai mértékben csökkent. Abszolút számokban mérve még a relatívan emelkedő kategóriák is visszaestek.

A központi könyvtár szolgáltatásainak mennyiségi visszaesését a háborús évekhez viszonyítva (a forradalmak előtti utolsó háborús évet vettük alapul) az alábbi statisztikai sor tükrözi:

Év ⁶⁵	Helyben olvasott kötet	Kölcsönzött kötet	Együtt
1917	13 467	44 071	57 538
1921	9 805	25 754	35 559
1922	11 447	24 234	35 681
1923	13 289	36 390	49 679
1924	14 606	18 971	33 577
1925	39 01466	17 097	56 111

A fiókkönyvtárak olvasótáborának alakulása

A fiókhálózatban is megindult az olvasótábor csökkenésének folyamata. Itt az egyes fiókok ideiglenes bezárása illetve végleges megszűnése juttatta a hálózatot 1922-re a mélypontra, majd az újabb fiókok szervezése és belépése hozott fellendülést. Tény viszont, hogy az 1917-es (háborús) évhez viszonyítva az olvasók létszáma még azonos (sőt kedvezőbb) fiókszám mellett is visszaesett, és csak 1925-re emelkedett a háborús szint fölé:

Év	A forgalomban résztvevő fiókok száma	Összes forgalom (kötetben)
1917	5	297 484
1920	6	268 428
1921	6	247 406
1922	4	201 483

1923	5	258 129
1924	7	292 127
1925	10	349 556

Az időleges visszaesés okai

Mi okozta 1920–22-ben az olvasótábor csökkenését? Semmiképpen sem a társadalmi olvasói igények lanyhulása. Szabó Ervin korábbi megállapítása, miszerint az olvasói igények Budapesten sokkal nagyobbak, mint a könyvtárak befogadási szintje, ezért a forgalmat kizárólag a könyvtárak kapacitása határozza meg, változatlanul érvényben volt. Sőt, a könyvek árának növekedése, a könyvhöz jutás nehézségeinek fokozódása további igényeket támasztottak. Beszűkülött viszont a könyvtárak kapacitása.

Rosszabbodtak a működés tárgyi feltételei. A könyvbeszerzés radikálisan visszaesett, a fiókok olvasói éveken át alig, vagy egyáltalán nem jutottak új könyvhöz, sokan ezért pártoltak el a könyvtártól. Rosszabbodtak a működés más anyagi feltételei is. A könyvtárak nyitvatartási idejét megkurtította a személyzet leépítése és a tüzelőhiány, sőt világítási gondok is jelentkeztek⁶⁷. A közönséget fűtetlen, leromlott állapotú helyiségekben régi, rongyolódó könyvek fogadták, s mindezért emelt beiratkozási díjat kellett fizetni, (az utóbbi esetenként érezhetően csökkentette az új beiratkozók számát).

Szigorodtak a könyvtárhasználat feltételei. Az olvasóbarát, megengedő könyvtárhasználati gyakorlatot a veszélyeztetett állomány védelmében szigorúbb rendszabályok váltották föl. A központi könyvtárban megszűnt a folyóiratokhoz való közvetlen hozzáférés. 1920-tól a folyóiratok példányait csak a teremfelügyelőtől, a ruhatári jegy leadása ellenében lehetett megkapni. Korlátozták a bekötött folyóirat- és napilap-évfolyamok kölcsönzési lehetőségeit is, szigorították a különgyűjtemények anyagának kölcsönzését. A központi könyvtárban nagyobb lett a rend és kevesebb az olvasó.

A SZEMÉLYZET ALAKULÁSA

A Szabó iskola megrostálása

Az 1919. augusztus 15-én megjelent polgármesteri rendelet nem csak a vezetői pozícióban levőket érintette (ezt a vonatkozását a Harcok a könyvtárvezetői pozícióért című fejezet ismertette), hanem szélesebb körben történő felfüggesztésre majd elbocsátásra is lehetőséget adott. Kremmer listája nyolc nevet tartalmazott: Madzsar József, Braun Róbert, Dienes László, Kóhalmi Béla, Pikler Blanka, Szigeti Gabriella, Váradi Irma, Matkovits Máté (altiszt).

Kremmer listája alapján a fővárosi tanács már augusztus 21-én fegyelmi eljárás alá vonta és állásából felfüggesztette valamennyi ott szereplő tisztviselőt. (Matkovits Máté

altisztnek tárgyalás nélkül felmondtak.) A végső fegyelmi határozatok jóval később születtek: Madzsar József és Dienes László ügyében 1920-ban, a többieké pedig 1921-ben. Valamennyiüket hivatalvesztésre ítélte a tanácsi határozat.

Az egykori Szabó iskola meghatározó személyiségei szerte szóródtak. Dienes László már 1920 januárjában emigrált, Madzsar József 1921-ben hagyta el az országot, Kóhalmi Béla ugyancsak Bécsben keresett menedéket, átmenetileg a Bécsi Magyar Kiadó lektora lett. Szigeti Gabriella sorsa volt a legdrámaibb: a kihallgatások, megveretések, rabkórház, internálás másfél éven keresztül. Braun Róbert itthon maradt, a *Literatura* című folyóirat és könyvsorozatok szerkesztőjeként, lektorként, fordítóként dolgozott, Pikler Blanka a Magyar Könyvészet szerkesztésében és lexikonok összeállításánál kapott munkát, magán- és egyesületi könyvtárakat rendezett.

Mélyponton

A személyzeti helyzet, a munkaköri légkör 1920-ban a könyvtárban mélypontra jutott. A létszámkeretet és a személyzeti struktúrát illetően az 1918 végén életbe lépett rendelet által szabályozott állapot állt be, a Tanácsköztársaság alatt felvett nagyszámú munkaerőt el kellett bocsátani. Súlyosabb gondot okozott a hat felfüggesztett könyvtáros hiánya, az ő helyüket egyelőre nem lehetett betölteni. Bár Kremmer azt jelentette a polgármesternek, hogy „a könyvtár jelenlegi személyzete a munkaerők ökonomikusabb kihasználása révén pótolni tudja az elveszett erőket,”⁶⁸ valójában a könyvtárban fontos munkák maradtak el.

A dolgozók között teljes bizonytalanság uralkodott: a fegyelmi ügyek nem zárultak le, az új vezetés csak ideiglenes megbízással rendelkezett, az új belső rend nem alakult ki megnyugtatóan. A szétzilált könyvtárban az új vezetői csoportnak nem volt szélesebb bázisa, melyre támaszkodhatott volna.

Kremmer kettős szorításba került: kívülről a szélsőséges erők további elbocsátásokat követeltek,⁶⁹ a könyvtárosok viszont nyugodt munkalégkört akartak, az ügyek lezárását, egy részük a támadásoknak kiszolgáltató társaikkal is rokonszenvezett.

A nyugalom helyreállítása helyett azonban 1920-ban egyre több személyre terjedtek ki a fegyelmi ügyek. Ez megmérgezte a légkört: napirenden voltak a belső fegyelmi tárgyalások, kihallgatások, tanúvallomások, szembesítések, és most már nem is a jogilag elbírálgatható tettekre, hanem szubjektíven értelmezett kijelentésekre, a tárgyalást vezetőkre épültek a minősítések. A jogi kategóriák elbizonytalanodtak, hiszen a Tanácsköztársaság alatt csaknem minden könyvtáros részt vett a begyűjtött könyvanyag feldolgozásában, válogatásában stb., s ez a tevékenység utólag vagyoneellenes cselekménynek volt minősíthető, aminek alapján bárkit felelősségre lehetett vonni, de – mint felsőbb utasításra cselekvőt – fel is lehetett menteni.

Kremmernek meggyőződése volt, hogy „a könyvtár közismert túlzó radikális szelle-

mének gyökeres megváltoztatása a legközelebbi jövő múlhatatlan feladata”. Toleranciát nem ismerő, gyökeres változást kívánt végrehajtani, s a bizonytalan helyzetben még azoktól is tartott, akiket nem politikai, hanem emberi rokonszenv fűzött elítélt társaihoz. Így pl. a már általa felvett új munkatársát, a tudós orientalista Fehér Gézát – egyebek mellett – az eltávolított könyvtárosokkal fenntartott állítólagos kapcsolata miatt bocsátotta el.⁷⁰ Jellemzi a légkört Szauder Erzsébet ügye is, akinek politikai magatartásában az ügyészi vizsgálat nem talált kifogásolni valót, Kremmer viszont azzal vádolta, hogy letartóztatott kolléganőinek a börtönbe könyveket és élelmiszert vitt. „A könyvtárist [Szauder Erzsébet. K.S.] óvatos viselkedése dacára szinte egybevágóan azt a benyomást szereztük, hogy nevezett a kommunista eszmékkel szimpatizált” – írta Kremmer a fegyelmi bizottság számára. – „Olyan kultúr hivatalban, ahol a tisztviselő egész világnézetét kell hogy vigye munkásságába, nem lehet közönyös, hogy milyen az illetőnek lelki konstrukciója.”⁷¹

Az a személyzeti politika, mely a jogszabályok helyett benyomásokra, feltételezésekre, a világnézet és a „lelki konstrukció” szubjektív minősítésére épül, a diktatúrák világát idézi. A fővárosi könyvtárra ez a stílus és a nyomában kialakuló légkör 1921-ig volt jellemző, akkor Kremmer véglegesítése, pozíciójának megszilárdulása, a húzóódo fegyelmi ügyek lezárása nyomán – s aligha függetlenül a Bethlen-kormányval kezdődő országos konszolidációtól – a személyzeti politikában és a munkahelyi légkörben is konszolidáció kezdődött.

A fenyegetettség azonban a huszas évek közepéig sem múlt el teljesen. Egy 1925-ben kiadott igazgatói körlevél pl. ezeket közölte: „... Egy újabb B-lista veszedelme állandóan fenyeget. A családostisztviselők tízezrei kerülnek kenyerüktől megfosztva az utcára, a magántisztviselők éhbérért dolgoznak. Ezeknek a tényeknek a szem előtt tartása mellett felhívom az egész személyzetet, hogy a szolgálatukat fokozott szorgalommal teljesítsék [...] A beérkező panaszokat egy újabb B-lista esetén figyelembe fogom venni.”

Az új könyvtárosi gárda kialakulása

1919 augusztusában a könyvtár egy csapásra elveszítette elitjének meghatározó részét, a diplomás könyvtárosok felét.

A változások először a vezetői posztok átszervezésében jelentkeztek. A „második ember” szerepét, a vezetőhelyettesi funkciót kezdetől Enyvvári Jenő vette át, előbb csak informálisan. Hivatalos helyettesi megbízását Kremmer 1920 februárjában kérte, 1920. július 1-től kapta meg.

Mind erőteljesebben kapcsolódott be a könyvtár vezetésébe Drescher (utóbb: Szentkuty) Pál is. A titkárság vezetése mellett 1919 végén már a fiókközpont és a fiókok ügyeit is részben ő intézte. A katalógus osztály vezetését Pikler Blanka letartóztatása

után Szauder Erzsébet vette át, távozásáig. A referensz osztály vezetése Enyvvári kezébe került, mellette már 1920-ban ott volt Dávid Antal, aki 1921-ben egészen átvette az osztály irányítását.

Kremmer vezetői időszakának végére lényegében kialakult az a vezetői struktúra, mely aztán két évtizeden át meghatározta a könyvtár életét.

Ugyancsak meghatározó fontosságú volt ebben az időszakban a diplomás könyvtárosok új törzsgárdájának kialakulása.

A korábbi Szabó iskola tagjainak többsége a társadalomtudomány (közelebbről a szociológia, szociálpolitika, politológia) aktív művelője volt, a felfüggesztések után viszont a társadalomtudománynak egyetlen művelője sem maradt a könyvtárban. Kremmer személyzeti politikájának fontos eleme volt a diplomás könyvtárosok új csapatának kialakítása.

A sort *Dávid Antal* kiemelése nyitotta meg.⁷²

Dávidnak a 20-as évek első felében nem csak könyvtárosi pályája bontakozott ki, hanem tudományos pályafutása is elindult: 1923-tól a Tudományegyetemen az asszirológia magántanára volt, hazai és külföldi körökben már ekkor elismert orientalista.

1920-ban lépett be a könyvtárba *Ritoók Emma*, 1922-ben véglegesítették.

Ritoók Emma (1868–1945) személyében először került a könyvtárba az irodalmi élet számontartott képviselője. Ami Szabó Ervinnek nem sikerült (Babits a hívására nemet mondott, Schöpfung Aladárval sem jött létre a tervezett együttműködés), az most megvalósult, igaz viszont, hogy Szabó Ervin a Nyugat vezető egyéniségeivel tárgyalt, Ritoók Emmát viszont ekkor már felemás viszony fűzte a Nyugat egykori progresszív vonulatához, *A szellem kalandorai* című kulcsregényében (1922) befordult annak képviselőivel.

A már középkorú Ritoók Emma után ambiciózus fiatal diplomások kerültek a könyvtárba, előbb próbaidőre, ideiglenes könyvtári státuszba. „A nagy tömegű könyvtári elbocsátások után még nem nőtt fel olyan könyvtárosi kar, melyről megállapítható volna az érdemlegesség a magasabb állásokra” – közölte Kremmer a tanáccsal. Vállalkozó fiatal diplomásokból viszont a tömeges értelmiségi munkanélküliség korában bőven volt választék. Kremmer igényesen választott. Így került a könyvtárba 1922-ben a történelem-latin szakos *Kelényi Béla*.

A felsoroltakhoz hozzátéve Kremmer és Enyvvári tudományos irányultságát is, a könyvtárban ekkor négy történész, egy irodalmár, egy filozófus dolgozott, tehát a humán tudományok hat kvalifikált képviselője. A könyvtár jellegét nem annyira a tömegében sokkal lassabban változó állomány, mint inkább a könyvtáros gárda irányultsága módosította.

Kremmer azonban a társadalomtudomány (legalább is annak ekkor kevésbé veszélyesnek látszó ágai, a közgazdaságtan és a szociálpolitika) iránt elkötelezett munkatársakat is keresett. Ilyen megokolással alkalmazta 1921-ben a szintén fiatal, közgazdasági képzettségű *Homa Gyulát*: „Nevezett a nemzetgazdaságtannal foglalkozik igen behatóan, vagyis olyan tudománnyal, melynek jelenleg nincs művelője parexcellence közgazdaságtudományi könyvtárunkban.” Hasonló megfontolásból kapott állást a könyvtárban 1925-ben az ugyancsak közgazdasági végzettségű, egyetemistaként már szociálpolitikai tanulmányokkal jelentkező *Könyves Tóth Kálmán* is. Fiatal jogászként került a könyvtárba 1922-ben *Witzmann* (utóbb: *Veredy*) *Gyula* is.

1925-re tehát kialakult egy új könyvtárosi gárda, Kremmer tudatos személyzeti politikája nyomán tehetséget eláruló, tudományos ambíciójú fiatalok sora került a könyvtárba. A fővárosi könyvtár ismét a „tudós könyvtárosok” intézménye lett. Alapjaiban megváltozott azonban a tudományos érdeklődések aránya: a humán és történeti témákkal foglalkozók kerültek túlsúlyba, a társadalomtudomány kisebbségbe szorult. És végül: teljesen megszűnt a könyvtár korábbi homogén „tudományos műhely” jellege. Sok kvalifikált, tudományos ambíciójú könyvtáros dolgozott benne, de nem volt a könyvtárban a Szabó Ervin-i korhoz hasonló szellemi kohézió.

A TÁRSADALMI KAPCSOLATOK ÚJRASZÖVÉSE

A társadalmi elszigeteltségből való fokozatos kilépés

1919 augusztusában a könyvtár légüres térbe került, az új vezetést balról és jobbról egyaránt támadták. A politikai baloldal még megmaradt hazai bázisai (pl. a Népszava szerkesztősége) és különösen az emigráns sajtó a Szabó Ervin-i könyvtár elárulóját látták a túléléséért harcoló intézményben, a radikális jobboldal viszont a régi könyvtárnak felrótt hibákat vélte az újban is felfedezni, s kevesellte a változást. Jól szemlélteti a könyvtár két tűz közé szorulását – több más felhozható példa mellett – a „Du Halde botrány” sajtóhadjárata.

A könyvtár egy rutinszerű duplumkivonás során 1921 elején tévedésből duplumnak nyilvánította és ezért egy antikváriumnak eladta *Du Halde: Geographia* című könyvének 1735-ös kiadását (majd rövidesen visszavásárolta, jóvátehetetlen kár nem történt.) Az esetet a konzervatív sajtó mint a szellemi örökség eltékozlását ítélte el, („Eltékozolt örökség” – *Magyarság*, február 9.), a baloldali lapok viszont mint a korábbi, politikai indítékú könyvégetések folytatását támadták, („Tisztítják a könyvtárat a destruktív könyvektől” – *Világ*, február 12.). Kremmer hiába cáfolta mindkét nézetet, a két oldalról jövő támadások folytatódtak. A *Népszava* az eladott könyv apropóján a könyvtár „anyagi okokkal nem magyarázható általános hanyatlásáról” írt (március 9.), a szélső jobboldali *Virradat* erre nekitámadt a Népszavának, a *Magyar Hírlap* pedig a Fővárosi Könyvtárban a rend mielőbbi megteremtését követelte, (március 9.) Még a politikailag semleges *Műbarát* is beállt a kórusba: „A Fővárosi Könyvtár elkótyavetyélt dupluma” címmel cikkezett (április 3.).

A két tűz közé szorulás másik jellegzetes esete: Az Est szerkesztősége 1921 áprilisában megtagadta a korábbi ingyenes példányt a könyvtártól, „mivel Budapest Székesfőváros hivatalos intézői lapunkat a destruktív sajtótermékek közé sorolták.” – Kremmer sem főnökeivel, sem a népszerű, mérsékelt Est-lapokkal nem akar konfliktusba kerülni. Válasza: „A könyvtár távol minden napi politikától s általában a politikától, a kutatók számára iparkodik megszerezni s megőrizni minden nyomdaterméket.”⁷³

Kremmer Dezső jó érzékkel ismerte fel, hogy a könyvtár jövője szempontjából meghatározóan fontos az új alapokra helyezett kapcsolatrendszer kiépítése. Vezetői működése során mindvégig nagy aktivitással törekedett a könyvtár elfogadtatására a társadalom különböző csoportjaival.

Ebben a törekvésében segítséget talált a könyvtárat használó szakemberek körében. A könyvtár másfél évtized alatt kiépült társadalomtudományi dokumentumbázisa az új politikai körülmények között is megkerülhetetlen volt. Bár jelentősen csökkent – mint az olvasótábor alakulását bemutató fejezetben láttuk – a szabad értelmiségi használók köre, de relatíven emelkedett a hivatalnokoké.

Néhány példa az igények és igénybevevők új köreire: A külügyminisztérium békeelőkészítő irodájának tudományos munkatársai az ország társadalmára vonatkozó kérdéseikkel rendszeresen igénybe vették a könyvtárat. – Bibó István, a vallás- és közoktatási minisztérium államtitkára (1922-től az iskolán kívüli népművelés országos felügyelője) a Fővárosi Könyvtárban szerezte be a szabadoktatásra vonatkozó hazai és külföldi irodalmat. – A berlini *Ungarisches Institut* a Fővárosi Könyvtártól kért a magyar társadalomra vonatkozó idegen nyelvű anyagot. – A *Tokiói városi hivatal* Munka- és szociálisügyi osztálya a Fővárostól szociális- és munkaügyi kiadványokat, cikkeket kért. Az ügyet a XIV. ügyosztály a könyvtárnak adta ki elintézésre. – A példák azt is jól érzékeltetik, hogy a könyvtár társadalomtudományi információs szerepe 1919 után is nélkülözhetetlennek bizonyult.

A kor új igényét, mellyel a társadalom a könyvtárhoz fordult, jól jellemzik az 1920-ban intézményi megrendelésre készített, nagyobb igényű bibliográfiák: 1. A zsidókérdésről. 2. A fővárosi törvény revíziójáról. 3. A kegyúri jogról. 4. A kommunizmusról. 5. Nemzetiségi kérdés a szláv nyelvű irodalomban. 6. Román nemzetiségi kérdés. 7. Háborús pénzügyek. 8. Szabadoktatás. 9. Zrínyi Miklós (300 éves évfordulója alkalmából). 10. Magyarország német orientációja.

A központi könyvtár olvasóközönségét ez időben minden más társadalmi kérdésnél jobban érdekelte a béketárgyalások kimenetele. Mikor Teleki Pál, mint a Béketárgyalásokat Előkészítő Iroda vezetője 1920 januárjában megküldte a könyvtárnak a Párizsi Békekonferencia békefeltételeinek tervezetét, Kremmer válasza: „Még 2 teljes példányt legyen kegyes könyvtárunknak juttatni, mert olvasóink valósággal ostromolják könyvtárunkat e tervezetért.”⁷⁴

A könyvtár a szakmai köröknél szélesebb nyilvánosságra is törekedett, magas szintű közművelődési jellegét is bizonyítani akarta. Ennek leghatásosabb eszközét Kremmer irodalmi előadássorozatok szervezésében látta. Az első sorozat már 1919 őszén megindult, majd 1920 februárjában folytatódott. 1924-25-ben ismét indult egy hasonló irodalmi rendezvény.

Az előadások egy-egy nemzet irodalmának magyarul is hozzáférhető, (a könyvtárban kiállított) értékes műveit mutatták be Modern magyar, .. német, ... orosz stb. szép-irodalom címmel. Kétségtelenül hasznos irodalmi ismeretterjesztő szerepük mellett némileg iskolás ízűek voltak: azzá tette őket az óvatos témaválasztás, az előadók kiválasztása (főleg könyvtárosok: Kremmer, Ritoók, Drescher, Kelényi), az irodalomelmélet konzervatív képviselőinek szereplése (pl. Pintér Jenő). Az előadásokkal előbb a központi könyvtár, majd a belvárosi fiókkönyvtárak (Bakáts tér, Hunyadi tér) értelmiségi közönségét kívánták megnyerni. A rendezvények összességükben Kremmer Dezső mérsékelt konzervatív irodalomszemléletét tükrözték, minden aktuálpolitikától tartózkodó beállítódását. „A mai világnézeti harcoktól túlfutott társadalom érzékenysége miatt még a leghalványabb politikai színezetű megjegyzéseket sem fogom megengedni az előadóknak” – írta a tanácsnak küldött tervezetében – „hanem tisztán a kikristályosodott és tudományos szempontból helytálló irodalmi szempontokat fogjuk kifejezésre juttatni. Ellenben ahol szükségesnek mutatkozik és lehet, meg fogjuk ütni az erős nemzeti érzés alaphangját.”

A feléledő lokálpatriotizmus és a Budapest Gyűjtemény lehetőségének kihasználása

Kremmer a Budapest Gyűjtemény reprezentatív nyilvános szereplését minősítette a leg-sikeresebb áttörési kísérletnek. Erre a lehetőséget az 1920-ban alakult *Magyar Bibliophil Társaság* adta meg.⁷⁵ „Ez évben alakult meg a Magyar Bibliophil Társaság. Alapítói közé meghívást kaptam, s evvel a ténnyel kilépett könyvtárunk abból a merev elkülönült helyzetből, melyben a múltban élt, a többi nagy közkönyvtár életén kívül” – írta éves beszámolójában.

1922 áprilisában – Pest-Buda-Óbuda egyesítésének közelgő évfordulója jegyében – a Bibliophil Társaság reprezentatív kiállítást rendezett az Iparművészeti Múzeumban *A régi Buda és Pest könyvekben, képekben* címmel. (Ez volt a Társaság harmadik nagyobb rendezvénye.) A kiállítás megrendezésére Kremmer kapott felkérést, ugyanő állította össze hasonló címmel annak katalógusát is.⁷⁶ Az április 10-től szeptember 10-ig tartó kiállítás megnyitója reprezentatív zajlott, Sipőcz Jenő polgármester és Buzáth János alpolgármester jelenlétében. Kremmer helyesen érzékelte, hogy az újjáéledő és hivatalosan is támogatott lokálpatriotizmus – a Budapest Gyűjteményen keresztül – új lehetőségeket kínál a könyvtár társadalmi szerepének alakítására.⁷⁷ Hasonlóan sikeres volt

A magyar szépliteratúra virágoskertje című nagyigényű irodalmi kiállítás 1925-ben, mely 1120 szépirodalmi mű első kiadását mutatta be Bessenyeitől Adyig. Ez volt a Szűry-gyűjtemény első nyilvános bemutatkozása, a kiállítás nagyrészt ennek anyagára támaszkodott.⁷⁸

A szakmai elszigeteltségből való kitörés

1919 tavaszán a könyvtár politikailag és szakmailag is távol került a régi, nagy hagyományú társintézményektől. „A többi nagy könyvtár a maga nemes tradícióinak szellemi bástyái mögül természetszerű idegenkedéssel viseltetett könyvtárunk iránt, s ez az idegenkedés, ne mondjam ellenséges hangulat bizonyos fokig még ma is fennáll velünk szemben” – írta Kremmer 1920 májusában.

Kremmer Dezső minden eszközzel igyekezett a szakmai elszigeteltségből kitörni. Már 1919 augusztusában előállt egy könyvtáros egyesület tervével, mely a könyvtárosokat egy táborba kívánta tömöríteni „a könyvtári tudományok elmélyítése és könyvtári érdekeink védelme céljából.”⁷⁹ A Fővárosi Könyvtár helyiségében megtartott előzetes megbeszélésen Kremmer a Széchényi Könyvtárnak kívánta a vezető szerepet átadni. Melich János el is vállalta, hogy az összehívandó országos ankéton mint első előadó fogja a tervet előterjeszteni.

Az új szervezet a *Magyar Könyvtárosok Egyesülete* nevet viselte volna. Bár akkor a terv nem valósult meg, ez volt a magyar könyvtárosok társadalmi összefogása terén az első megalapozott kísérlet, mely céljaiban is megegyezett a később létrejött egyesülettel.⁸⁰ Nem véletlen, hogy az évtizeddel későbbi Magyar Könyvtárosok és Levéltárosok Egyesületében a Fővárosi Könyvtár munkatársai kiemelkedően aktív szerepet játszottak, fontos tisztségeket töltöttek be.

Igazgatói pályafutásának végére Kremmer elérte, hogy a vallás- és közoktatási minisztérium a Fővárosi Könyvtárat mintaadó intézménynek tekintette, s ide küldte a vidéki városok könyvtárosait szakmai tapasztalatszerzésre, mert ott – Kremmer megfogalmazása szerint – „az amerikai könyvtárak előnyeit a régi európai könyvtárak hátrányai nélkül” tanulmányozhatják.⁸¹

A könyvtár tekintélyéért folytatott harc néha groteszk helyzeteket teremtett. Kremmer pl. nem akarta megrendelni a Társadalomtudományi bibliográfiát (!), mert a Fővárosi Könyvtár a kiadványban az intézmények sorában alacsony számot kapott. Kriszticsnek kellett felvilágosítania, hogy a római számot az intézménynek a Magyar Bibliográfiai és Könyvforgalmi Központ adta.

Végülis a Fővárosi Könyvtárral szemben táplált ellenérzések lassan megszűntek, a könyvtár a társadalom elfogadott intézményévé vált. Eldönthetetlen kérdés, hogy ebben mennyi volt a társadalom általános konszolidációjának szerepe, és mennyi

1925. május 21.

11

MAGYARSÁG

Amerikai könyvtárhálózat Budapesten

A szárdos-úti munkáskönyvtár gyermek-olvasóterme.

elsősorban Kremer Dező dr. igazgatónak és Drescher Pál főkönyvtári főreferensnek az érdeme, hogy ezek a csodáiban dolgozó kis intézetek az elszegényedett művelt középosztályt, az ipari munkásságot, a serdülő és egészen fiatal, kis gyermeket mindenkor el tudják látni világtárgyak szempontjából gondosan ellenőrzött, irodalmi színvonalú olvasmányokkal.

Kérjük, mutassa meg ezt a mellékletet ismerőseinek is.

A MAGYARSÁG
kiadóhatalma.

A Corvin-téri főkönyvtár raktára.

A belvárosi gyermekkönyvtár kölcsönző osztálya.

A székesfővárosi könyvtára nagy, kizárólag tudományos könyveket gyűjtő központján kívül majd minden kerületben egy-egy nyilvános főkönyvtárral szolgálja az ismeretek után szomjazó, művelődni vágyó fővárosi közönséget. A Fővárosi Könyvtárnak szinte amerikai méretű könyvtárhálózata a közönségnek minden rétegét egyaránt igyekszik szolgálni. Vannak főkönyvtárak, melyekből párkoronás évjegy megváltása ellenében bárki kölcsönözhet ki könyveket, vannak ingyenes olvasótermek, amelyek a munkások számára szombat esténként nyitva állanak és ingyenes olvasótermek gyermekek számára.

A Fővárosi Könyvtár vezetésének,

A Corvin-téri főkönyvtár kölcsönző osztálya.

Kremmer tudatos erőfeszítéseinek gyümölcse. Kétségtelen, hogy a régi ellenfelek nagy része sorra elfogadta a könyvtárat.

Lemérhető ez a jelenség a könyvet adományozók listáján. 1921-ben Wildner Ödön (aki 1919-ben még Kremmer és Enyvvári Tanácsköztársaság alatti szerepének kivizsgálását javasolta) 7 könyvet adományozott a Kremmer vezette könyvtárnak, 1922-ben Braun Róbert 39-et, 1923-ban pedig Gulyás Pál (!) ötöt.

A jég megtört, új korszak kezdődhetett.

KREMMER DEZSŐ HALÁLA, EGY ÁTMENETI KORSZAK LEZÁRULTA

1926. június 17-ről 18-ra virradóan, több heti betegség után 47 éves korában meghalt Kremmer Dezső. Június 20-án búcsúztatták el a Kerepesi úti temetőben, s ugyanaznap utolsó kívánságának megfelelően Sződligeten temették el.

A nekrológok a Fővárosi Könyvtár átszervezőjeként méltatták. S valóban, könyvtártörténeti jelentőséggel bír az, ahogyan Kremmer ezt az átszervezést levezényelte. A korszakigényei és lehetőségei által megszabott úton így vált az intézmény a századelejei radikális értelmiség markáns jegyeit viselő könyvtárból a két világháború közötti polgári középosztály igényeit kielégítő közkönyvtárrá, a korszak igényei és lehetőségei által megszabott úton.

A változás során számos régi érték elveszett. Mindenek előtt a Szabó Ervin által verbuvált, jól képzett könyvtáros gárda csaknem teljes széthullása volt a nagy veszteség, s e téren Kremmer a legcsekélyebb toleranciát sem tanúsította a régi ideológia képviselőivel szemben. Érdeme viszont, hogy más területeken az ellenforradalom szélsőséges időszakában is el tudott határolódni annak radikális elvárásaitól: a könyvkivonást az adott történelmi helyzetben lehetséges minimumra korlátozta, a szélsőséges politikai irányzatok elvárásaival a „napi politikától, sőt a politikától mentes könyvtár” eszméjét szögezte szembe, a könyvtár karakterisztikus társadalomtudományi jellegét csak deklarációkban szüntette meg, a valóságban nem építette le radikálisan. Az intézmény Szabó Ervin által meghonosított szakmai struktúráját lényegében változatlanul hagyta, a könyvtáros Szabó Ervin örökségét alapjaiban nem tagadta meg.

Kremmer Dezső csaknem hét éves vezetői tevékenysége után halálakor a Szabó Ervin-i dinamizmustól és nyitottságtól, s főleg annak társadalmi eszméitől igen távol álló, de szolid, a szélsőségektől mentes könyvtárat hagyott utódaira.

A könyvtárnak a közgyűjtemények között elfoglalt helyét a kortársak így látták: „Legrohamosabban fejlődő könyvtárunk a Fővárosi Nyilvános Könyvtár. A székesfőváros áldozatkészségéből minden állami intézetnél nagyobb anyagi támogatásban részesülven, a háborúval beköszöntött gazdasági válság óta egyedül tud lépést

tartani a fokozódó sajtóterméssel. Társadalomtudományi szakkönyvtárból ma már országos jelentőségű, összefoglaló tudományos és közművelődési könyvtárrá nőtt, mely – amennyiben az állam részéről sürgősen nem történik kellő gondoskodás – rövidesen túl fogja szárnyalni mind az egyetem, mind a Nemzeti Múzeum könyvtárát.”⁸²

Az ország háború utáni gazdasági krízisét a többi könyvtárnál kedvezőbben átvészelve, a könyvtár társadalmi elfogadtatását kiküzdvé, a hálózat megújított, kibővített alapjait lefektetve megpillanthatta – az egyik nekrológ szavait idézve – az ígéret földjét: a fővárosi könyvtár előtt álló új, felfelé ívelő korszakot.

A MÁSODIK FÉNYKOR, ÁRNYÉKOKKAL

A gazdasági fellendülés éveitől a háború kitöréséig

1925-26-tal lezárult egy – Kremmer Dezső nevéhez köthető – korszak a könyvtár életében: a nagyrészt új eszmei alapokra helyezett intézmény stabilizálódott, visszanyerte régi működőképességét. Az ekkor induló és a háború kitöréséig tartó periódust a már lefektetett alapokra történő, viszonylag nyugodt építkezés jellemezte. A nyugalom azonban csak viszonylagos volt: az elkövetkező években három, egymást gyorsan követő új társadalmi kihívásra kellett a könyvtárnak válaszolnia:

- A 20-as évek második felének általános gazdasági föllendülése lehetőséget adott a nagyobb arányú fejlesztésre, olyan beruházásokról kellett dönteni, melyek a könyvtár sorsát a távoli jövőben is meghatározták.
- Az 1929-es gazdasági válságot követő években a könyvtárnak a leépítő tendenciákkal szemben kellett védekező stratégiát kialakítania.
- A 30-as évek derekától a magyar társadalmat megrázó változások közepette a könyvtár is rákényszerült filozófiájának újragondolására, újrafogalmazására.

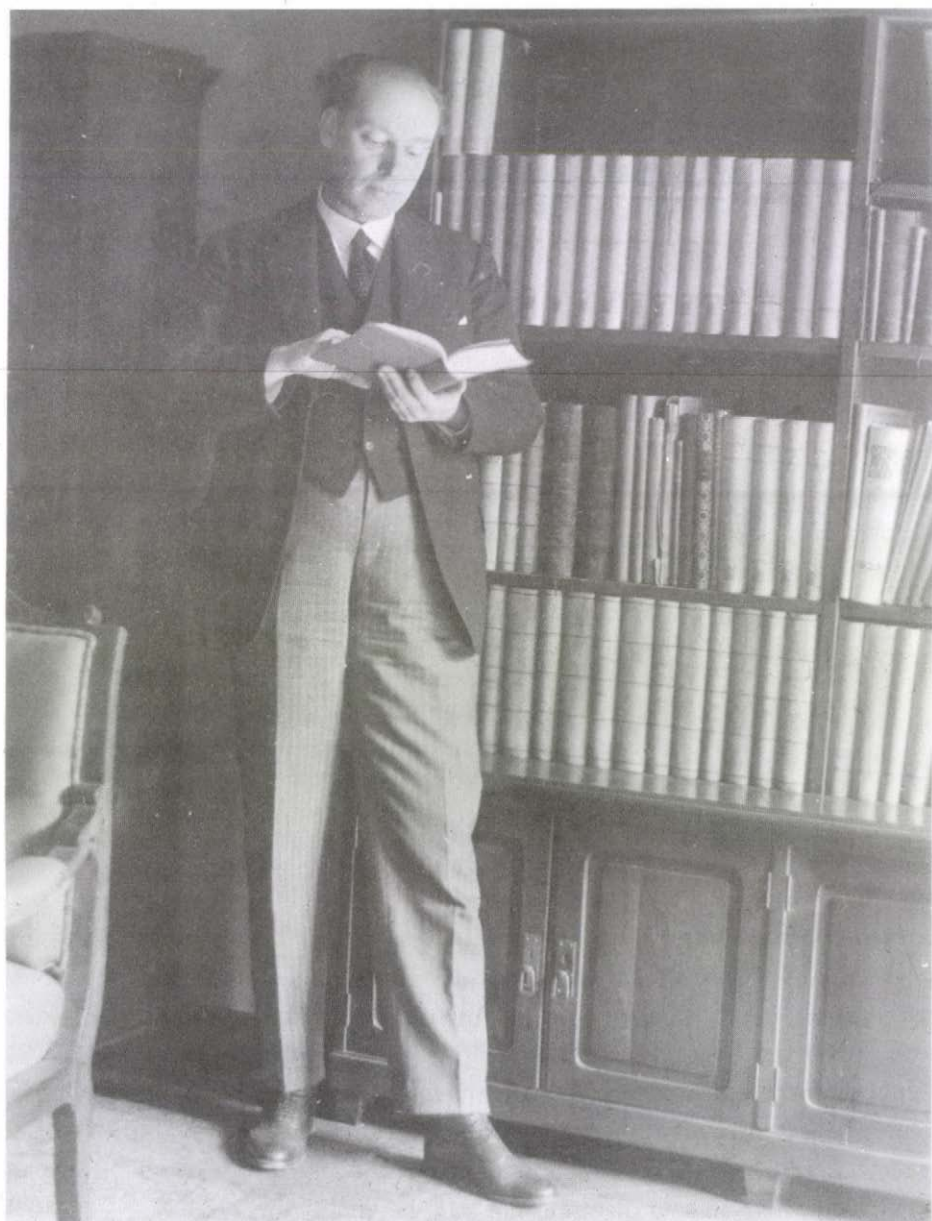
Az első, gazdaságilag biztatóan fellendülő periódusban, a 20-as évek második felében a könyvtár két nagy szervezeti előrelépést tervezett: egyrészt ki akarta építeni hálózatát minden városrészre kiterjedő, ideális nagyságrendben, másrészt optimálisan meg akarta oldani a központi könyvtár elhelyezését. A két tervből az utóbbi valósult meg: erre a periódusra esik a Wenckheim-palota megvásárlása.

A gazdasági válság időszakában sikerült a palota átalakítása és új berendezése, leállt viszont a hálózat fejlesztése. Az állománygyarapítás lehetőségei beszűkültek, az erőforrásokat a központ szinten tartására csoportosították át, a hálózat felemésztette az előző években képződött jelentős tartalékait.

A 30-as éveket társadalmi feszültségek, nyugtalanság, új eszmeáramlatok és fenyegető perspektívák megjelenése jellemezte. A Kremmer időszakában kialakított könyvtárfilozófia, s ennek alapján a fővárosi könyvtár egész magatartása még a Bethlen István-i konszolidáció elveire épült. Ezek az elvek most megkérdőjeleződtek, az egész korszak a válaszkeresés jegyében telt. A könyvtárvezetésnek egyelőre sikerült az intézmény alapjaiban apolitikus, a szélsőségektől elzárkózó magatartásmódját megőriznie, a könyvtár belső életében azonban már több új irányzat éreztette hatását. Kialakulóban voltak azok az ellentétek, melyek aztán a háború időszakában tragikus konfliktusokhoz vezettek.

AZ ÚJ IGAZGATÓ: ENYVVÁRI JENŐ

Kremmer Dezső temetése után két hét sem telt el, és a sajtó máris találgatni kezdte az új igazgató személyét.¹ A szóba hozott nevek – függetlenül tényleges esélyüktől vagy esélytelenségüktől – tükrözik a könyvtárral kapcsolatos politikai elképzeléseket, a megélénkülő pártpolitikai harcokat. A fővárosi közgyűlésnek is részét képező Szociálde-

Enyvvári Jenő, 1927 és 1944 között a könyvtár igazgatója

mokrata Párt részéről merült fel Madzsar József neve, az úgynevezett demokratikus blokk javasolta Wildner Ödönt, mint aki „ismét európai nivóra emelné a városi könyvtárat.” Tudományos körök véleményére hivatkozva került szóba Móra Ferenc, a szegedi Somogyi Könyvtár igazgatója.

Madzsar két éve tért haza amnesztiával az emigrációból, orvosként praktizált, a Szociáldemokrata Pártban mozgalmi munkát végzett és részt vett a Társadalmi lexikon szerkesztésében, így merülhetett fel a könyvtárral kapcsolatban ismét a neve. Útja azonban másfelé vezetett: szélsőbaloldalivá váló nézetei miatt rövidesen kizárták az SzDP-ből, az illegális KMP-ben tevékenykedett. 1936-ban a Szovjetunióba emigrált.

Wildnert a Tanácsköztársaság bukása után nyugdíjazták, 1926-ban azonban fővárosi tanácsnökként újra visszahívták.

Móra a hír hallatára azonnal visszalépett Wildner javára. „Mit csinálnék én falusi kutya létemre a nagy városban, ahol még szekér sincsen, amelynek alájahúzódhatnék. Okos ember való oda, barátom, és közelről kiderülne, hogy én nem vagyok az. Aztán meg vasúti jegyváltásnál sem furakodok azok elé, akik régebben vártak, inkább lemaradtam a vonatról, s még ha lett volna ilyen szándékom, éppen Wildner Ödön útját sehogysem keresztezném. De meg hogy is hagynám el az én kis kultúrpalotám, ahol mindenem rajta a kezem nyoma ...”²

A sajtóban szóba került Krisztics Sándor neve is. A nyilvánosan meghirdetett pályázatra azonban mások jelentkeztek: Trócsányi Zoltán könyvtáros-irodalmár, Ifj. Gaál Mózes író és Hézsér Aurél földrajztudós, egyetemi magántanár. A fővárosi könyvtárból Dávid Antal, Vavrincz Dezső és Enyvvári Jenő adtak be pályázatot.

Az 1927. januári tanácsülés egyhangúlag Enyvvári Jenő kinevezése mellett foglalt állást. (Megüresedett igazgatói helyét Dávid Antal kapta meg.)

Enyvvári Jenő 1905 elején lépett be a fővárosi könyvtárba, s ott a könyvtárosság minden fokozatát és minden szakterületét végigjárta, szakmai tudása kétségbevonhatatlan volt. Filozófusi ambíciókkal érkezett, a könyvtárban – egyik önéletrajza szerint – a sajátos rendezettség világa ragadta meg. Ideálképe a könyvtár, mint rendezett, jól működő üzem volt, könyvtárpolitikai, művelődéspolitikai kérdések különösebben nem foglalkoztatták.

A főváros vezetése Enyvvári kinevezésével egyúttal az intézménynek Kremmer Dezső ideje alatt kialakított arculata mellett voksolt, azon nem kívánt változtatni. Enyvvári személye garanciát nyújtott a könyvtár munkájának nyugodt, korrekt szakmai továbbvitelére. Az is előre sejthető volt, hogy az új igazgató fő érdeklődési köre nem a hálózat lesz – ennek irányítása egyre nagyobb mértékben Drescher kezébe kerül, – hanem a központ ügyeire fog koncentrálni. Egyébként is 1926-ban a már újjászervezett hálózat kérdéseinél nagyobb gondot jelentettek a központi könyvtár problémái, mindennek előtt az egyre katasztrófálisabbá váló helyhiány megoldása.

A KÖNYVTÁR PALOTÁT KAP

Az 1926–1929 közötti fellendülés lehetővé tette a könyvtár szempontjából legfontosabb alapkérdések felvetését, mindenekelőtt a központi könyvtár elhelyezésének ügyét. A könyvtár hallatlan szerencséjére az épület problémájának megoldására ebben a kedvező periódusban kerestek és találtak megoldást, és tették meg az első, elkötelező lépéseket.

A Wenckheim-palota története

A könyvtár jövőjéről otthonául – 1927-ben még csak reménybeli otthonául – szolgáló épület meghatározó szerepet játszott a könyvtár sorsának és jellegének alakulásában, ez indokolja, hogy leírásával bővebben foglalkozzunk.³

A Belső-Józsefváros korábban külvárosiasan szegényes képe a 19. század közepétől alaposan megváltozott. Itt emelkedett a Nemzeti Múzeum impozáns épülettömbje, (a századfordulóiig ebben ülésezett a felsőház), a Sándor utcában 1867-ben felépült az ideiglenes képviselőház, s a század második felében ezt a negyedet választották felépítendő palotáik számára a legnevesebb arisztokrata családok. Kiváló építészek tevékenysége nyomán itt alakult ki az új budapesti palotanegyed, a pesti Faubourg St. Germain.⁴ A kiépülés utolsó fázisában vásárolt két szomszédos telket a József (ma: Reviczky) és a Stáció (ma: Baross) utcák találkozási pontján palotaépítési szándékkal Wenckheim Frigyes.

Gróf Wenckheim Frigyes (1842–1912) 120 ezer holdas nagybirtokos, országgyűlési képviselő. Feleségével, Wenckheim Krisztinával együtt jótékonyági akciók fűződnek nevéhez, köztük több jelentős építkezés. A családi székhelyül szolgáló ókigyósi kastélyukat Ybl Miklóssal terveztették. A fővárosi palotára pesti tartózkodásaikhoz és reprezentációs célokra volt szükségük.⁵

A két szomszédos telket (a rajtuk fekvő házakkal) 1881-ben illetve 1883-ban vásárolta meg Wenckheim Frigyes, majd 1885-ben bejelentette a fővárosi tanácsnak palotaépítési szándékát. A tanács 1886. február 16-án megadta az engedélyt, ekkor kezdődött meg az 1889-ig tartó építkezés. Az építési költségekről fennmaradt adatok ellentmondóak. A lakhatási engedélyt 1889. május 1-jén kérték.⁶

A palotát Meinig Artúr tervezte.

Meinig Artúr (1853–1904) szászországi születésű, Drezdában tanult építész. Egy bécsi cég munkatársaként került 1883-ban Magyarországra, itt önállósult. Főleg neobarokk stílusú palotákat és vidéki kastélyokat tervezett, az arisztokrácia kedvelt építésze volt. Székházakat, reprezentatív bérházakat is tervezett, főműve, a Wenckheim-palota mellett kiemelkedő alkotása a Stefánia úti Park Club.⁷

A Wenckheim-palota és környéke a 19. század végén

A Meinig által tervezett épület – a telek adta lehetőségekhez igazodva – V betűt formáló két szárnyból s egy harmadik, ezeket összekötő keresztszárnnyól állt, kisméretű belső udvarral. A V csúcsán – az épület leghangsúlyosabb és ennek megfelelően legdekoratívabban kiképzett részén – helyezkedik el a díszes főbejárat, ez vezet a főlép-

csőhöz illetve a főlépcsőn át a reprezentatív termekhez és lakosztályokhoz. A másik – mindennapos használatra szánt – bejárat a József (Reviczky) utcai oldalon levő kisebb szobák és a gazdasági jellegű helyiségek megközelítésére szolgált.

Az épület a pincével együtt négy szintet foglalt magába.

A pincébe fűtőhelyiségeket, kamrákat, mosókonyhát és 12 szobát helyeztek.

A földszintnek a főbejáráthoz közeli (bal oldali) részén volt három teremben a gróf lakosztálya. A másik, József (Reviczky) utcai kapun belépve az istálló, a kocsiszínec, szerszámkamrák, fürdők stb. voltak a belső udvaron át a földszinten megközelíthetők.

Az I. emelet a palota legimpozánsabb része. A főlépcső egy kisebb előtérrel át a V csúcsában elhelyezkedő, reprezentatív fogadóterembe vezetett, az ebből jobbra nyíló kisebb terem a grófnő budoárja volt, ezt követte a dohányzó („társasági szalon”) majd a grófnő privát helyiségei. A fogadóteremből balra indulva egy kisebb sarokterem után a látogató a kis táncterembe jutott, majd – áthaladva a zenekari erkély alatt – a tükörfolyosós nagy táncterembe érkezett, s legvégül a faburkolatú ebédlőbe. Az oldal-szárnyban helyezkedett el a tálaló és néhány további kisebb helyiség.

A második – alacsonyabb belmagasságú – emeleten szobák, konyhák, kamrák sora húzódott. Az épület összesen 11 teremből és 48 szobából állt.⁸

A palota művészi értékéről a kortársak és a későbbi időszakok műkritikusai egyaránt elismerően nyilatkoztak, s már az első fővárosi műemlékjegyzékekben is műemlékként illetve elsőrendű műemlékként szerepelt. Újabb kutatója, Vadas Ferenc így összegzi véleményét: „A Wenckheim-palota a hazai neobarokk építészet egyik gyöngyszeme. Gazdagon díszített homlokzata, pompás főbejárati és I. emeleti reprezentatív térsora a historizmus palotaépítészetének legkiválóbb példái közé sorolja [...] A józsefvárosi palotanegyed talán legelegánsabb alkotása.”⁹ A palota elé tervezték felállítani Stróbl Alajos Jókai szobrát az Olvasó lányok mellékalakjaival, a próbaállítás után azonban a helyet Stróbl szűknek találta.¹⁰

Belső berendezéséről korabeli ábrázolás, fénykép nem maradt fenn. A kortársi beszámolók elragadtatással írtak a keleti szőnyegekről, gobelinekről, szobrokról, mozaikokról. Az eredeti berendezésből csak stukkódíszek, tükrök, kandallók maradtak meg, ezek művészi színvonala hitelesíti a kortársak beszámolóit.

A palota két évtizeden át – Wenckheim Frigyes 1912-ben történt haláláig illetve az első világháborúig – töltötte be eredeti funkcióját: a korabeli lapok számos beszámolót közöltek az itt zajló előkelő társadalmi életről. 1919-ben a Tanácsköztársaság kisajátította. Először az asztalosok szakszervezete kapta meg, (ők terveztek itt először könyvtárat: a fogadótermet akarták olvasóteremmé átalakítani.)¹¹ Később a Proletár Múzeum számára utalták ki, ezért itt gyűjtötték össze a május elsejével kapcsolatos alkotásokat, (Marx, Engels, Lenin mellett Szabó Ervin gipszszobrát is.)¹² A Budapestre bevonuló román hadsereg a Wenckheim-palotában rendezte be egyik parancsnokságát, (kivonulásuk után már hiányoztak a palota gobelinjei). 1920 után az épület egy részét

bérbe adták, 1920 elejétől a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártja használta a főúri termeket, 1923–24 között a magyar írók, újságírók, művészek Pátria klubja működött benne, más termeket mások béreltek, használtak. Wenckheim Krisztina 1924-ben meghalt, a palotát végrendeletileg fiára, Józsefre hagyta.¹³ Az örökös már ekkor tervbe vette a palota eladását.

Kezdeményezések a központi könyvtár jobb elhelyezéséért

A Gróf Károlyi utcai épületet – melyet 1914-ben egy-két évre szőlőnek, ideiglenesnek szántak, – a könyvtár a háború végére már nyomasztóan kinőtte. Ekkorra már az is nyilvánvalóvá vált, hogy az 1910–14 közötti időszak millenniumi alapból történő könyvtárépítési tervei az infláció és az általános gazdasági helyzet miatt minden reális alapjukat elvesztették.

Kremmer Dezső igazgatóságának idején a probléma megoldására több elképzelés is született. A Wenckheim-palota megvásárlása előtt felmerült a hazaárulási és vagyon-elkobzási perbe fogott Károlyi Mihály palotájának megvétele a könyvtár céljára.¹⁴ 1926-tól felgyorsult tempóban követték egymást az események. Év elején a IX. ügyosztály helyzetjelentést és javaslatot kért a könyvtártól, Kremmer február 9-én részletes jelentésben foglalta össze a könyvtár elhelyezésének problematikus állapotát, s bejelentette igényét „egy új, célszerű és modern könyvtárépület megszerzésére.”¹⁵ Az ügyosztály egyetértett az igazgató felterjesztésével, sőt az új központi könyvtár megépítéséhez helyszínt is javasolt: a Kőfaragó utca – Sándor tér – Sándor utca közötti területet, (a mai Gutenberg teret.)¹⁶ A terv bizakodást keltett a könyvtár vezetésében, szóba került a Szabó Ervin – Lajta Béla-féle tervek felújítása, egy visszaemlékezés szerint Kremmer már az új épület részleteit tervezte. A könyvtárépítésre vonatkozó remények azonban rövid időn belül szertefoszlottak. (Kiderült, hogy a külföldi kölcsönt, melyre a tervek épültek, csak gazdaságilag rentábilis beruházásokra lehet fordítani.) A Könyvtári Bizottság április 30-i ülésén Buzáth alpolgármester bejelentette: „... új könyvtár épületről belátható időn belül nem lehet szó,” de hozzátette: „A jelenlegi tarthatatlan állapoton változtatni kell.” Megoldásként azt ajánlotta, hogy a Ráday utcában építendő fővárosi bérház félemeletén alakítsanak ki könyvtárat.¹⁷ Ez a javaslat a korábbi tervekhez képest kiábrándító volt. A könyvtárnak – Kremmer halála után a vezetést átvevő Enyvvárinak – szembe kellett néznie a ténnyel: nem számíthat új könyvtár építésére.

Ebben a szituációban kapott Enyvvári a tanácstól felszólítást: adjon szakvéleményt a megvételre felajánlott Wenckheim-palota könyvtári célra való alkalmasságáról.

Enyvvári egyértelműen pozitív véleményt adott: dicsérte az épület központi fekvését, művészi értékét, a környék csendjét, a nagy termék átalakíthatóságát olvasószolgálati terekké, a raktározási gondok 35-40 évre szóló megoldását. Diszkréten hallgatott a hát-

rányokról. Magatartása érthető és megérthető: nem akarta elszalasztani az adott helyzetben optimálisnak ígérkező megoldást. Ezt nem is rejtette véka alá: „Hasonló épületnek megfelelő helyen való felépítése ma a lehetetlenséggel volna határos,” – írta véleménye zárszavában – „azt kell mondanom, hogy ilyen alkalom könyvtárunk ideális elhelyezésére emberi számítás szerint nem fog kínálkozni többé.”¹⁸

Enyvvári állásfoglalása ügydöntőnek bizonyult.

Az épület megvásárlása

Az épület szokatlan (és többek gyanakvását felkeltő) gyorsasággal került a főváros birtokába: rövid tárgyalás után 1926. december 13-án a felek megkötötték az adásvételi szerződést. A tulajdonos, Wenckheim József 9,500,000 koronáért (az 1927. január 1-től érvénybe lépő pénznemben 760,000 pengőért) eladta a fővárosnak a Reviczky u. 1. sz. alatti épületet és tartozékait.

A szerződést az előírtas ügymenettől eltérően a közgyűlés jóváhagyása nélkül kötötte meg a város vezetősége, utólag arra hivatkozva, hogy a téli szünet kivárása a kedvező üzletkötést veszélyeztette volna. Igaz ugyan, hogy a vételhez kikérték a közgyűlési pártok vezetőinek véleményét és az ő egyetértésükkel intézkedtek, másrészt pedig a szerződés egyik cikkelye szerint a közgyűlés hozzá nem járulása esetén az adásvétel érvényét veszti, s ez esetben az eladó a kapott pénzt visszafizeti, de a formailag ellentmondásos eljárás utóbb így is gyanakvást keltett és éles vitákat váltott ki.

A palota 1927. január 15-én telekkönyvileg is a főváros tulajdonába került. A pénzügyi bizottság február 28-án tárgyalta meg a vételt. Az ülésen a városi ellenzékhez tartozó Friedrich István nem értett egyet épület megvásárlásával, mivel a palotát könyvtári célra alkalmatlannak ítélte, az átalakítás várható költségeit pedig rendkívül magasnak tartotta, de visszavonult, mikor megtudta, hogy a vétel már megtörtént.¹⁹

A közgyűlés március 16-án tárgyalta az ingatlanvásárlást. A városi ellenzék tagjai közül Bedő Mór, Virágh Géza és Kiss Mennyhért hevesen támadták a palota megvételét. Kifogásolták a vétel körülményeit: a közgyűlési jóváhagyás nélkül történt vásárlás véleményük szerint törvénytelen volt. A sürgősség – mondták – egyébként sem volt indokolt, sőt hosszabb tárgyalás során az árat mérsékelni lehetett volna. S a Wenckheim-palota ráadásul alkalmatlan könyvtári célra, átalakítása pedig nem gazdaságos, ésszerűtlenül sokba kerül.

Az ellenvélemények a főváros vezetése körüli hatalmi harcot tükrözték. A felszólalók szándéka a városvezetés támadása volt, s nem a könyvtár helyzetének más, kedvezőbb úton történő javítása. A három felszólaló kétségbe vonta, hogy az adott szociális-gazdasági helyzetben indokolt-e egyáltalán a központi könyvtár fejlesztése. Nem új könyvtárárpület megépítését javasolták, sőt úgy ítélték, hogy a Gróf Károlyi utcai épület a céloknak még megfelelő, a könyvtárat inkább „decentralizálni” kellene, a külterületeken kis könyvtárakat létesíteni.

A név szerinti szavazásnál a nemleges állásfoglalást 37-en támogatták, a nagy többség, 135 személyi igennel szavazott a palota megvásárlása és könyvtári célú hasznosítása ügyében.²⁰ Ezzel, illetve a vásárlás és átépítés minisztériumi jóváhagyásával (1928. június 9.) véglegesen eldőlt, hogy a Wenckheim-palota lesz a könyvtár új otthona.

Az események sorában figyelemre méltó, hogy a közgyűlés többsége kiállt a könyvtár fejlesztése mellett, jóllehet az nem csekély összeget követelt. Ez a fővárosi könyvtár társadalmi presztízisének helyreállítását is jelzi, Kremmer Dezső több évi céltudatos erőfeszítésének hála.

Szólnunk kell, bár nem érinti közvetlenül a könyvtár történetét, a palota megvásárlása körüli – feltételezett – panama és korrupció kérdéséről. Remete László idézett munkája és könyvtártörténete is „panama-dzsungel”-ről beszél.²¹ Érvelésének alapja az a feltételezés, hogy a palotáért – tudatosan – túl sokat fizettek, eredeti – tehát tényleges – értékének, 405 ezer forintnak többszörösét adták Wenckheim Józsefnek. Kőrösy József korabeli statisztikája eredeti értéként valóban csak 405 ezer forintot tüntet fel,²² ezzel szemben viszont a Vadas kutatásában feltárt másik – ugyancsak hitelesnek tekinthető – forrás, a Wenckheim házaspár emlékalbuma²³ (s ennek nyomán több újságcikk is) már egymillió forintot. Az ellentmondást Vadas Ferenc azzal a feltételezéssel oldja fel, hogy a kisebb összegű, Kőrösy-féle adat csak magának az építkezésnek a költségeit tartalmazza, az album adata viszont a telkek árát (a rajtuk levő régi épületekkel) és a palota berendezésének költségét is számolta.²⁴ Mindezek alapján Remete László panama-elméletét – egyértelmű bizonyító adatok hiányában – csak hipotézisnek tekinthetjük, egyetértésben a Vadas-tanulmánnyal: „A vétel körülményei kétségkívül zavarosak, azt azonban a magunk részéről nem tekinthetjük bizonyítottnak, amit a 60-as évek pártatlanságra nem is törekvő feldolgozásai tényként állítanak, hogy ti. csalás, panama, törvényszegés történt [...] Nem tekinthető bizonyítottnak a korrupció, habár az ellenkezője sem.”²⁵

Az átalakítás megtervezése

Új könyvtári koncepció – új könyvtáráépület

„Az új épület nemcsak kedvezőbb elhelyezkedési körülményeket nyújt, hanem esélyt ad a könyvtár tartalmi megújulására is [...] módot ad arra, hogy a könyvtár átgondolja funkciórendszerét és szolgáltatásai körét, munkaszervezetét, működési rendjét, vagyis hogy megújítsa egész lényét”²⁶ A fővárosi könyvtár esetében a központi könyvtár új épületbe költözését már megelőzte egy új könyvtári koncepció kialakítása, mely gyökeresen eltért a Szabó Ervin által korábban képviselt ideálképtől. Amíg Szabó 1910-11-ben az új könyvtár tervezésekor egy teljes funkciójú, public library jellegű városi könyvtárat akart megvalósítani, mely egyaránt tartalmazott volna közművelődési könyvtári funkciókat (gyerekkönyvtár, az utcáról megközelíthető újságolvasó terem,

nagy forgalmú szabadpolcos könyvkölcsönzés stb.), széleskörű, minden ismeretágra kiterjedő tájékoztató funkciót és egy területen, a szociológiában szakkönyvtári funkciót, addig Kremmer (majd őt folytatva Enyvvári) új központi könyvtári koncepciója lemondott a közművelődési funkciókról, viszont Szabó Ervinnél szélesebb körre terjesztette ki a tudományos könyvtári feladatvállalást, mikor az általános tudományos könyvtár ideálképét fogalmazta meg.

Az új koncepció ideális megvalósítása alapvetően más könyvtári térbeosztást követelt meg, mint a több közművelődési, kevesebb szakkönyvtári funkciót vállaló Szabó Ervin-i modell. Kevesebb és kevésbé tagolt nyilvános szolgálati térre volt szükség, viszont több raktárra. Mivel a helybenolvasást nem akarták tudományszakok szerint differenciálni, pusztán a hagyományos könyv- és folyóiratolvasó kettősségét kívánták fenntartani, ezért az új koncepció egységes és nagy olvasótermeket igényelt. A könyvhöz való közvetlen olvasói hozzáférést biztosító szabadpolcra lemondtak, ennek következtében kisebb kölcsönzői térre és nagyobb raktárra lett szükség.

A funkcióval együtt megváltozott a könyvtár külső megjelenésére vonatkozó elvárás is. A széles feladatkörű közkönyvtárat tervező Szabó Ervin átlátszó, derűs, semmit sem rejtgető könyvtárat kívánt az „ünnepélyesen dagályos, törvényszéki épület-szerű” könyvtárepületekkel szemben. Az általános tudományos könyvtári koncepció képviselői ezzel szemben a könyvtár külső megjelenésétől az emelkedettség, az ünnepélyesség kifejezését várták el.

A Wenckheim-palota díszes bejáratával, felemelő (a hétköznapi világától elzáró) lépcsőfeljárójával, nagyméretű, elegáns termeivel messzemenően megfelelt az új koncepciónak. Nem véletlen, hogy a könyvtár elhelyezésére vonatkozó első, vázlatos tervek a részletes átalakítási program során alig változtak, (sőt utána hét évtizeden át sem igényeltek lényegi változtatást). Ez részben Enyvvári Jenőnek és munkatársainak tervezői tehetségét dicséri, részben azt jelzi, hogy a palota és benne a reprezentatív terem-sor szinte kizárólagosan fölkinált egy megoldást, amely tökéletesen megfelelt egy adott könyvtári koncepciónak.

Kölcsönhatásról is beszélhetünk: a palota nemcsak illett egy koncepcióhoz, hanem meg is erősítette azt. Hosszú évtizedekre bebetonozta az 1920-as évek végének könyvtári ideálképét, megmerevített egy ideált akkor is, mikor a könyvtári szemlélet már régen túlhaladta azt.

A könyvtárrá alakítás gyakorlati megvalósítása

A könyvtárrá alakítás első koncepcionális terve 1927 májusában készült el, ezt követte az 1928. február 25-i részletes tervezet,²⁷ mely alapvető változtatást nem tartalmazott, de minden részletkérdést pontosan kimunkált. Júniusban a minisztérium jóváhagyta az átépítést,²⁸ 1929 nyara – 1930 között zajlott le az épület átépítése és felújítása.

THÉK ENDRE

BUTOR-ZONGORA-ÉPÜLETMUNKÁK GYÁRA
RÉSZVÉNYTÁRSASÁG

TELEFON: JOZSEF 3-98.
KARDONYCZIM THÉK ENDRE
1010 BUDAPEST, ÜLLŐI UT 85.

BUDAPEST 1928. február 13.
VIII. 66.04-UT 85

KÖLTSÉGVETÉS

F. Budapest Székesfővárosi Könyvtár,
Budapest.

SZÁM	A TÁRGY MEGNEVEZÉSE	PENZÖSSÉG	
		EGYES FENEG	ÖSSZESEN FENEG
	<u>Folyóirat olvasó terem</u>		
	barnára pácolva és bedörzsölve, tölgyfából, a megadott falburkolattal azonos motívumokkal:		
8 db	olvasó-asztal 2.30/0.90 m lapmérettel,	509.--	4,072.--
1 "	titelválasztó asztal 1.50/0.80 m " 3 fiókkal		210.--
49 "	szék fa ülőszék és fa háttámlával	58.--	2,842.--
	<u>alternatív:</u> ugyancsak fa, bőr ülőszék és háttámlával,	110.--	
6 "	könyvszekrény 100 cm magas, 180 cm széles, 42 cm mély, fent üvegezett ajtókkal, lent a lambrina alatti kiképzésnek megfelelő kiképzésű ajtókkal, állítható polcokkal, a lambrinához hozzáépítve és hozzá illesztve	685.--	3,960.--
3 "	szék könyvszekrény, íves alaprajzzal, 100 cm szélességen, egyébként mint előbbi tétel	1,000.--	3,000.--
	átvitel:		14,114.--

A neves műbútorasztalos cég, Thék Endre gyárának árajánlata a kivitelezési munkálatokra

A munkák a falbontással és kőművesmunkákkal kezdődtek. A keresztoszárny első emeleti négy helyiségét és oldalfolyosóját egyetlen raktári térré alakították át, s ugyancsak lebontották a Reviczky utcai szobasor oldalfalait, a második emeleten pedig, ahol kisebb szobák sora húzódott végig, az összes harántfekvésű oldalfalat lebontották, ezzel ugyancsak összefüggő raktári tereket alakítva ki.

A falszerkezet átalakítását épületasztalos- és lakatosmunkák követték, majd a mázolás és szobafestés, parkettázás, burkolás és aranyozás. Teljesen felújították a fűtőberendezést, javították a víz- és villanyvezetékeket, könyvliftet állítottak be. Tetőfedő-, bádogos, üvegesmunkákra is sor került.²⁹ A belső épületátalakítás mintegy 440 ezer pengőbe került.

Jelentős új beruházást jelentett a raktári állványzat. 11 432 polcfolyóméternyi korszerű vasállványt rendeltek, melyek üvegfedémet is tartottak, kettéosztva a magas belmagasságú teret. Ezen kívül egyes termekbe faállvány került, összességében a korábbi 3 800 polcfolyóméter csaknem négyszeresére emelkedett: 14 285 folyóméterre nőtt. Enyvvári számítása szerint ez (évi 8 ezer kötet gyarapodással számolva) 50 évre biztosította az állomány elhelyezését.

A legnagyobb gonddal a reprezentatív teremsorba, a jövődő olvasószolgálati terekbe szánt bútorokat (olvasóasztalok, székek, könyvállványok, kiállítási vitrinek és szekrények stb.) tervezték meg. Össze kellett egyeztetni a palota stílusát és a gyakorlati könyvtári igényeket. Enyvvári a következő instrukciót adta: „A berendezési tárgyaknak artisztikusoknak, célszerűeknek és lehetőleg olcsóknak kell lenniük [...] Előkelő vonalvezetéssel s egyúttal nemes egyszerűséggel alkalmazkodjanak a bútorok a milió stílusához. [...] A falak pompás, gazdagon faragott és aranyozott díszének egyszerű átmásolása a berendezésre a bútort túl díszessé tenné, sőt iparművészeti hamisítvánnyá fokozná le.”³⁰ A berendezés megtervezésére a könyvtár igényeinek figyelembe vételével a tanács pályázatot írt ki. A nagy érdeklődést és magas részvételi arányt kiváltó tervpályázat nyertesei Vass Béla (I.), Bodoni Károly (II.) és Falus Elek (III.) lettek, ezen kívül még megvásárolt a tanács öt további tervet.³¹ Végül Vass Béla és Bodoni Károly iparművészek kaptak megbízást, hogy a berendezések tervét – egymás között helyiségenként felosztva – elkészítsék.³²

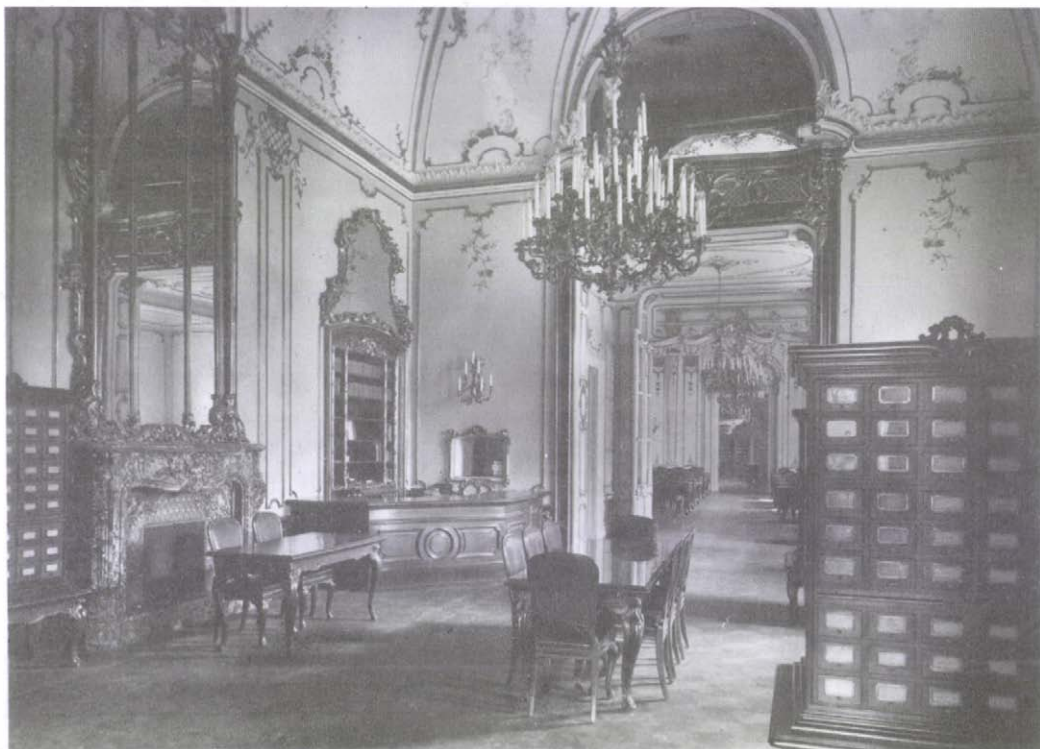
Az elkészült tervek kivitelezésére a tanács ismét pályázatot hirdetett. Ennek eredményeként hat vállalkozó vehetett részt a munkában, szinte minden termet más és más készített el.³³

A tervezők és a kivitelezők egyaránt magas színvonalon oldották meg feladatukat. Képzőművészeti szempontból: „Funkcióváltásra a lehető legkedvezőbb pillanatban, a húszas évek periódusának végén került sor, így a könyvtárrá alakítás során a meglevő belsőépítészeti megoldásokhoz illeszkedő, hasonló értékű berendezés készült, aminek nincs párja a fővárosi közintézményekben.”³⁴

Az új központi könyvtár (terek és funkciók)

A központi könyvtár látogatói a szolgáltatások közül a gazdag állomány helyben történő olvasását igényelték elsősorban. (Az olvasótermekben igénybe vett művek szá-

ma kétszerese volt a kölcsönzötteknek.) A Gróf Károlyi utcai épületben is a helyben olvasást szolgáló férőhelyek szűkössége volt a legnagyobb gond. Az új helyen e téren történt a leglátványosabb előrelépés: a régi olvasóterem eredetileg 48, később 42 ülőhelyes kapacitását a Wenckheim-palotában a régi táncteremben berendezett nagy olvasóteremben 11 olvasóasztal váltotta fel 6-6 támlásszékkal, összesen 66 ülőhellyel. (A díszes teremben három könyvvállványon mintegy 40 polcfolyóméternyi kézikönyv és egy térképállvány állt az olvasók rendelkezésére.) A régi folyóiratolvasó szoba egy kerek asztal körül 10 férőhelyet biztosított, most a palota egykori étkezőjében berendezett folyóiratolvasó 8 olvasóasztala 8-8 széssel 64 ülőhelyet nyújtott. (A sötétebb

Az új könyvtárpalota katalógus- és kölcsönzőterme

tónusú, gazdag fafaragású terem falai mellett folyóirattartó szekrénysor futott végig.)

A helyben olvasói kapacitás tehát a két nagy olvasóteremmel több mint kétszeresére emelkedett. Ha az egyéb termekben (kölcsonzó, Budapest Gyűjtemény, Keleti Gyűjtemény) ugyancsak bőkezűen elhelyezett olvasói ülőhelyeket is figyelembe vesszük: az új épületben háromszor annyi olvasó talált férőhelyet, mint a régiben.

A két olvasóterem elhelyezkedése (eltekinthetve a Baross utca zajától) szerencsés volt: egymásból nyíltak és közvetlen összeköttetésben álltak a raktári szolgálattal.

A helyben olvasás korábban megszigorított rendjén a könyvtár nem változtatott. Az utcáról könnyen megközelíthető, kötöttségek nélkül hozzáférhető napilapolvasó gon-

dolata – Szabó Ervin egykori terve – most fel sem merült, távol állt az általános tudományos könyvtári koncepciótól.

A kölcsönzés kényelmesebbé vált. A főlépcsőn az emeletre érkező olvasó – a baloldali ajtón keresztül – közvetlenül a kölcsönző terembe lépett be, (ami a „katalógus szoba” és „kiadó” nevet viselte, valójában egyetlen összefüggő tér volt.) Ez a terem volt egyúttal az olvasói forgalom elosztóhelye is: innen balra lehetett az olvasótermekbe jutni, jobbra pedig a tájékoztató szolgálat helyiségébe. Az állományban való tájékozódást 15 barokkosan mintázott katalógusszekrény szolgálta, a kényelmes várakozást a nagy olvasóasztal körüli 10 támlásszék, az esztétikus látványt pedig a kandalló biztosított.

Raktári részlet könyvlifttel

ta. A kölcsönzés – amit a kölcsönzőpult mögött álló tisztviselő végzett – adminisztrációja a régi maradt. A szabadpolcos kölcsönzés gondolata nem merült fel.

A kölcsönző teremből nyílt a reference szoba. A tájékoztató szolgálat hagyományosan fontos szerepet játszott a fővárosi könyvtárban, most jól felszerelt és központi elhelyezésű helyiséget kapott. A falakon körbefutó 6 nyitott könyvvállványon mintegy 40 polcfolyóméternyi kézikönyvet lehetett elhelyezni.

Külön vált tehát az olvasótermi kézikönyvtár és a tájékoztatói segédkönyvtár, az utóbbit az olvasók csak külön engedéllyel használhatták. Az átköltözést a könyvtárosok felhasználták a kézikönyvtári állomány alapos felújítására, selejtezésre és kiegészítésre, nagy külföldi könyvtárak tanulmányozása alapján.

A reference szobában a két tisztviselői asztalon kívül 8 olvasói ülőhely is volt.

A különgyűjtemények elhelyezése pontosan tükrözte a könyvtár vezetőségének értékrendjét. Két reprezentatív termet kapott a Budapest Gyűjtemény, egyet a Keleti Gyűjtemény, a többi különgyűjtemény a raktárban maradt. A gyűjtemények elhelyezése lényegében meghatározta további sorsukat is: a raktárban maradtak fokozatosan elveszítették önállóságukat, megszűnt kiegészítésük-gyapapításuk, lezárt raktári egységgé degradálódtak. Erőre kapott viszont a Budapest Gyűjtemény, és az általa gondozott állományegységek.

A Budapest Gyűjtemény munkaszobája az egyik kisebb sarokterem lett, (a grófnő egykori budoárja), itt a falak mentén elhelyezett 6 könyvszekrény kb. 40 polcfolyóméternyi anyag elhelyezését tette lehetővé. (Ide került a várostörténeti és geográfiai könyvanyag egy része és itt voltak a repertorizálás alatti folyóiratok.) A két könyvtárosi íróasztal mellett egy kerek asztal 6 karosszékkal helyismereti kutatóknak adott helyet.

Ugyancsak a Budapest Gyűjtemény kapta meg az egykori fogadótermet (a főlépcsővel szemben levő ovális helyiséget), ezt kiállító- és olvasóteremnek rendezték be. 7 különböző vitrinben (fal melletti hajlított alaprajzú, szabadon álló, nyolcszögletes stb.) és 6 üvegezett vitrines szekrényben láthatta az olvasó Pest és Buda történetének legfontosabb forrásait az ősnymtatványok korától a 19. századig. A központba állított elhelyezés és a látványos berendezés nem hagyott kétséget: a Budapest Gyűjteményt kívánták a könyvtár értékeit elsősorban reprezentáló egységként kiemelni. A terem belső, ablakokhoz közeli részében egy hatalmas ovális asztal körül 14 karosszék fogadta a gyűjtemény használóit. Felügyeletükre két tisztviselői munkahely szolgált.

A Keleti Gyűjtemény a rendkívül artistikusan berendezett egykori dohányzó szalonban kapott helyet. A szabad falakra és a galériára könyvállványok kerültek, a helyben olvasást a kerek asztal körül elhelyezett 8 karosszék szolgálta. A teremből nyílt az aligazgatónak – egyben a Keleti Gyűjtemény vezetőjének – munkaszobája. A szárny következő – de már raktári jellegű – termeibe került a Röpiratgyűjtemény és a Szürygyűjtemény.

A raktár az épület hátsó részét foglalta el. Az összekötő keresztszárny minden szintjét raktárrá alakították, s a termék szintenként váltakozva benyúltak a két fő épület-szárnyba is. Bár az utóbbi miatt a raktár nem alkotott egységes tömböt, de a centrumában működő, az emeleket összekötő könyvlift mégis biztosította az áttekinthető üzemeltetést.

Az állománytestek elhelyezésénél ügyeltek a várható keresettségre is. A kölcsönzőhöz illetve az olvasótermekhez legközelebb eső terembe kerültek a legújabban beszerzett, legnagyobb forgalmat jelentő könyvek, (13 ezer kötet), a régebbi állomány került a távolabbi szárnyakba. Az új állományt idő múltán áthelyezték a belső raktárba. Külön terembe kerültek a sajátos dokumentumtípusok (folyóiratok, térképek, parlamenti nyomtatványok stb.) és a különgyűjtemények anyagai.

Gondot okozott a kölcsönző és a raktári szolgálat összekötése, közjük esett ugyanis a táncteremből kialakított nagy olvasóterem. A problémát úgy oldották meg, hogy az oldalsó tükörsort könyvállványokkal elválasztották a nagyteremtől, s az így kialakított folyosón közlekedtek a raktár és a kölcsönző között a raktárosok. A nagytermet ezzel megfosztották ugyan egyik eredeti látványosságától, a tükörfaltól, de a nagyméretű tükrök az új, olvasótermi funkciót egyébként is zavarták volna.

A könyvtárosi munkahelyek a földszinten kaptak helyet. A főbejárattól balra, az egykori grófi lakosztályokba került az igazgatói iroda és a tanácsterem, távolabb a fel dolgozók helyiségei, jobbra került a fiókkönyvtárak központja. Kielégítő helyet kapott (jobbra a félemeleten) a kötetzet is. A belső munkahelyek elhelyezése azonban nem maradt állandó, igen gyorsan váltakozott.

Beköltözés, megnyitás, fogadtatás

A könyvtár 1930. évi munkáját már az átköltözés előkészületei határozták meg. Ebben az évben elvégezték a könyvraktár revízióját, az új elhelyezésnek megfelelően szétosztották a különgyűjtemények anyagát, felújították a kézikönyvtárak állományát, átcsoportosították a katalógusokat.

Maga a költözködés és a berendezkedés 1931 február – áprilisában zajlott le. A régi könyvtárépületet február 16-án zárták be, az átköltözés 12 nap alatt történt meg. A munkát meggyorsító újdonság volt a könyvméreteknak megfelelő kartondobozok alkalmazása. A költözködés technikáját Soós József könyvtári kezelőtiszt szervezte meg.³⁵

Április 18-án a sajtó meghívott képviselői számára mutatták be a könyvtárat, az ünnepélyes megnyitás április 21-én történt. Sipőcz Jenő polgármester, Liber Endre alpolgármester mondtak ünnepi beszédet. Az eseményen számos közéleti személyiség vett részt, államtitkárok, képviselők, felsőházi tagok, kulturális intézmények vezetői. Az eseményről valamennyi országos és budapesti lap beszámolt.

A könyvtárat megtekintők benyomásait jók összegezik az Új Főváros riporterének mondatai: „Felemelő érzés belépni a profán utcáról a könyvek templomszerű palotájába [...] Minden csillog, minden fényes, mindenén érzik a hallatlan erőfeszítés, amellyel mi szegény gazdagok Budapest kultúráját fokról-fokra emeljük a tökéletesség felé.”

A napilapok ünneplő cikkeivel szemben a nyitásnak alig volt szakmai visszhangja. A megnyitás évében nem jelent meg a Magyar Könyvszemle, nem volt fórum a szakmai vélemények kifejtésére. A hiány pótlására létrehívott Könyvtári Szemle 1934-ben elismerően írt: „A Fővárosi Könyvtár ma bizonyos tekintetben az ország legjobban használható közkönyvtára, s országos érdek, hogy az is maradjon.”³⁶

KÉPES PESTI HIRLAP

LIII. ÉVFOLYAM, 74. SZÁM

Az új Fővárosi Könyvtár megnyitása.

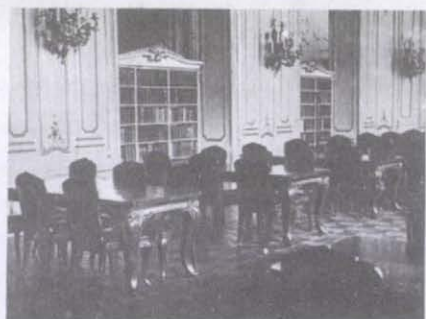
1931. ÁPRILIS 22., SZERDA

A Fővárosi Könyvtár új helyiségét a pazarul berendezett Wenckheim-palotában kedden délelőtt nyitották meg. Felső kép: a megnyitás ünnepe; 1. Ripka Ferenc, 2. Ugron Gábor, 3. Ripócz Jenő, 4. Ilvassky János, 5. Némethy Károly, 6. Lőber Endre.

Részlet a könyvtárból; keleti gyűjtemény.

Az olvasóterem egy részlete.

A Budapest-gyűjtemény kiállítási terme.

Hírlapi tudósítás a megnyitóról

HÁLÓZATÉPÍTÉSI TÖREKVÉSEK: NÖVELES – MEGERŐSÍTÉS – MEGTARTÁS

Az Enyvvári Jenő vezetői megbízásától a háborúig terjedő periódus hálózatpolitikája három szakaszra osztható:

- Az első években (1927–1929 között), a már megkezdett fejlesztés folytatása, a fiókkönyvtárak számának növelése állt előtérben;
- a következő (1932–33-ig terjedő) szakaszt a meglevő könyvtárak belső fejlesztése: állományuk növelése, teljesítményük fokozása jellemezte;
- a harmadik szakaszban a meglevő eredmények megtartásáért kellett erőfeszítéseket tenni.

A fiókkönyvtárak számának növelése (Megvalósult és megvalósulatlan tervek)

A Kremmer-korszak utolsó éveiben nemcsak a fiókok számának rendkívül gyors ütemű fejlesztése valósult meg (1923–25 között 3 egészen új és 2 újonnan szervezett könyvtár nyílt meg), hanem a fiókkönyvtárak ügyének társadalmi fogadtatása is kedvezően változott. Az 1925. november 12-i tanácsülés elfogadta azt az elvet, hogy minden kerületben legyen fiókkönyvtár.³⁷ Maguk az ellátatlan kerületek is erre hivatkozva öntudatosan sürgették a könyvtár létrehozását.

Az I. kerületben a Keresztény Községi Párt helyi bizottsága kérte a kerületbe történő könyvtártelepítést, a VIII. kerületből pedig Pászthy János a Józsefváros polgársága nevében, a tisztviselők, iparosok, kereskedők igényére hivatkozva így érvelt, „a főváros minden kerületében tudomásunk szerint már vannak fiókkönyvtárak, egyedül a Józsefvárosban nincs, holott a Józsefváros a legnagyobb és legnépesebb kerület.”³⁸

Még bizakodóbb volt a fővárosi Könyvtári Bizottság. 1925-ben kimondta, hogy „minden évben 2 új fiókkönyvtár felállítását kívánja a város különböző pontjain.” A könyvtárvezetés sietett helyeselni: „Ez az öröndetes határozat csak konkrét alakba önti a könyvtár vezetőségének eddigi terveit, és erkölcsi súlyával nagyobb nyomatékot ad azoknak.”³⁹

Az elképzelések optimisták és irreálisak voltak. A merész tervekből csak az I. kerületi (krisztinavárosi) és a X. kerületi (kőbányai) könyvtár valósult meg.

A Krisztinavárosban a könyvtárat először a Szarvas térre, majd a Szebenyi Antal térre tervezték, utóbb a helyiek a Döbrentei utca 24. sz. alatt megszűnőben lévő bolt helyiségeit javasolták. 1926-ban a fővárosi könyvtár kibérelte és berendezte ezt a helyiséget, 1927. február 14-én megnyílt a 11-es számot viselő új fiók. Nem volt teljes funkciójú nyilvános könyvtár: csak kölcsönzésre és a felnőttek kiszolgálására rendezkedett be, olvasóterem és gyerekrészleg nélkül. Az első év végén 7806 kötetnyi állománya és 664 olvasója volt. Gyorsan fejlődött: két év múlva 1477 olvasóval már a hálózat leginkább

igénybe vett fiókjai közé tartozott. Látogatói túlnyomórészt értelmiségi-alkalmazotti körből kerültek ki, itt volt a legmagasabb a pedagógusok és a köztisztviselők aránya, az összes fiók közül ide járt a legtöbb nyugdíjas.

Kőbánya (X. ker.) könyvtári ellátása szintén megoldásra várt. Bár a Százados út, ahol a 3. sz. fiókkönyvtár működött, közigazgatásilag szintén a X. kerülethez tartozott, de ez a távoli lakótelepi könyvtár nem jelentett megoldást Kőbánya lakosai számára. A kőbányaiak korábban a X. ker. Nép- és Iskolai Könyvtár Egyesület útján jutottak könyvhöz, de ez az 1888-ban alakult intézmény 1919 óta nem kapott a fővárostól segílyt, meglevő könyvállománya elrongyolódott. 1928-ban már azt kérték, hogy a főváros a könyvtárat mint városi fiókkönyvtárat tartsa fent.⁴⁰

A Könyvtári Bizottság 1926. november 13-i ülésén jelentette be Liber Endre tanácsnok, hogy a lakásépítési akció keretében épülő egyik bérházban mód nyílik Kőbányán

027/9 1947. IX. 13.

FŐVÁROSI NYILVÁNOS KÖNYVTÁR
BUDAPEST

OLVASÓFÜZET

Foglalkozás: *Wahler József* számdra *2119*

Foglalkozása: *2. Kereső Tan.*

A tagság és az érvényesség idejének igazolása:

A tagsági díjat <i>15 Ft</i>	sz. alatt megfizette.	Érvényes:	<i>1947. SEP. 13.</i>	-lg.
A tagsági díjat	sz. alatt megfizette.	Érvényes:		-lg.
A tagsági díjat	sz. alatt megfizette.	Érvényes:		-lg.
A tagsági díjat	sz. alatt megfizette.	Érvényes:		-lg.

A kölcsönzés szabályait lásd hátul a borítékon.

Kézp. nyom. XX. sz. 144. sz. Budapesti Könyvtári Hivatali Nyomdája 1938. — 1941

Kölcsönzéshez használt füzet

is könyvtár elhelyezésére. A Fővárosi Könyvtár vezetésének ugyan fenntartásai voltak: a Kolozsvári út 39. sz. alatti üzlethelyiség nem egészen 20 m²-e túl kicsiny volt ahhoz, hogy egy fejlődőképes könyvtárat befogadhasson, és csak 3500-4000 kötet elhelyezésére adott módot, ennek ellenére az előmunkálatok 1927-ben elkezdődtek. Az intézmény 1929. május 1-jén nyílt meg. A krisztinavárosi könyvtárhoz hasonlóan itt csak kölcsönzés folyt, nem volt olvasóterem és gyerekrészleg. Az indulás évében a könyvtár állománya 3769 kötetből állt, az olvasók száma 190 volt. (Ez a szám a nyitást követő években 300-400 közé emelkedett.) Bár Kőbánya kifejezetten munkáskerület volt, ahol a keresők 50 %-a ipari munkásként dolgozott, a heterogén összetételű olvasóközönség arányaiban ez alig tükröződött.⁴¹

Még mostohábban járt az ugyancsak könyvtárat igénylő Józsefváros (VIII. ker.), „a legnagyobb és legnépesebb kerület”. Ügyét eleinte minden fórum támogatta. „A nagy-kiterjedésű és intelligens lakosságú városrész fölényesen megbírna egy jól kiépített fiókkönyvtárat” – válaszolta az igénylőknek a fővárosi könyvtár. – „Ha csak arra gondolok, hogy hány hivatal és közintézmény van a kerületben, már biztosítva látszik egy fiókkönyvtár forgalma.” A szervező munka is megindult: először a Práter u. 44/a sz. alatti sarokházban tárgyaltak egy lakás bérletéről, ennek árát azonban soknak tartották, később a Práter u. 28. sz. bérház földszintje jött szóba. Végül is a szervezők kicsúsztak az időből: a gazdasági válság után leromlott anyagi helyzet megghiúsította a tervek megvalósítását. A késedelemért súlyos árat kellett fizetni: a kerület egy újabb évtizedig, (1938-ig) fiókkönyvtár nélkül maradt.

1929-ig több más könyvtárszervezési terv is felmerült. Könyvtárat kívántak létrehozni az I. ker. számára a Fehérvári út 88. sz. alatt, a VII. kerületnek a Róna utcában, a IX. kerületnek a Soroksári úton. Ezeket a terveket a gazdasági válság elsöpörte. A hálózatfejlesztés új könyvtárak létrehozásával történő útja 1929-ben lezárult, az addig kialakult hálózati struktúra maradt fent – minimális módosulásokkal – a világháború végéig.

Terv a peremvárosok ellátására

„A főváros környékéről sok tisztviselő és egyéb alkalmazott jár be munkára, akik kereseti adójukat itt fizetik [...] ebből az adóból számukra könyvtár rendeztessék be” – vetette fel a gondolatot Bánóczy László a Könyvtári Bizottság ülésén 1926 áprilisában.⁴² Javaslatára szerint a könyveket a Fővárosi Könyvtár biztosítaná, az épületet és a fenntartást az illető település. Wildner Ödön kiegészítette: az ellátást vándorkönyvtárakkal lehetne megoldani. A tanács képviselői nem zárkóztak el a javaslatok elől, megbízták a Fővárosi Könyvtárt az igények felmérésével.

A könyvtár ezek alapján 1926. június 14-én felajánlotta Kispest, Pesterzsébet, Pestszentlőrinc és Csepel polgármestereinek/vezető jegyzőinek, hogy amennyiben igénylik és megfelelő helyiséget valamint személyzetet tudnak biztosítani, könyvanyagot juttat el részükre. A kezdeményezést az érintettek tartózkodóan fogadták. Pesterzsébet válasza nemleges volt: helyiség hiányában nem tudnak jelenleg az üggyel foglalkozni. Kispest úgy vélte, önerőből is képes a könyvtári ellátást megoldani.⁴³ Pestszentlőrinc sem tudott a könyvtár elhelyezésére helyiséget felajánlani, de a javaslatról elvileg nem zárkózott el.

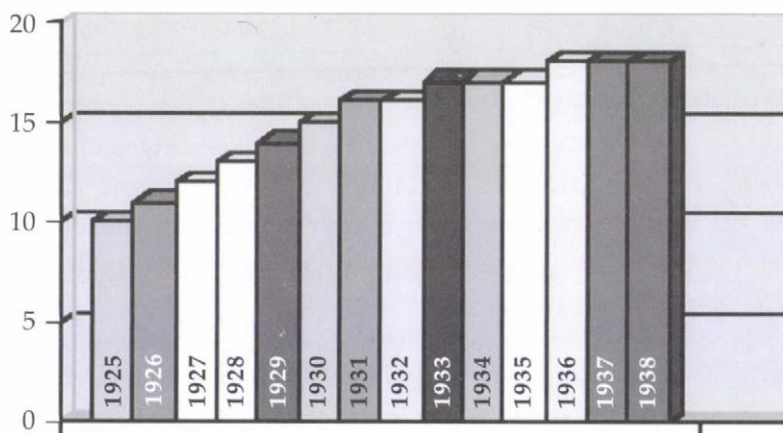
Az akció ideális eredménye a peremvárosokban egy-egy igényesen működő, a fővárosi fiókok színvonalán álló helyi nyilvános könyvtár megteremtése lett volna, de ez sehol sem valósult meg. A kezdeményezés mégsem maradt teljesen hatástalan, az elterjedt hír nyomán a peremtelepüléseken több kisebb könyvtár fordult a fővároshoz – részben eredményesen – segítségért. A kisperesti Wekerle-telep társasköre és a rákosszentmihályi iskolán kívüli népművelő bizottság 1927-ben 500-500 kötetes vándorkönyvtárat kaptak, Csepelen pedig a Keresztény Polgárok Szövetségének Kultúrháza 600 kötetnyi adományban részesült, kérésük szerint „a lakosság foglalkozás szerinti tagozottságára is tekintettel a munkásságot, iparosokat, földművelőket, tisztviselői kart érdeklő könyvekből.”⁴⁴

A távoli ajándékba adott letéti vándorkönyvtárak azonban mihamar a korabeli népkönyvtárak sorsában osztoztak: előbb-utóbb holt anyaggá váltak.⁴⁵ Ismét bebizonyosodott, hogy a kicsiny közművelődési könyvtárak, ha nem áll mögöttük rendszeres, szakszerű irányítással egy központi könyvtár, az alkalmi könyvjuttatás ellenére is életképtelenek.

A létrejött könyvtárak megerősödése

A fiókkönyvtárak számának növekedése 1929-ben leállt. A gazdasági válságot követő takarékosági intézkedések, főként a létszámstop lehetetlenné tette az intézményhálózat bővítését. Ugyanakkor néhány évig még folytatódott a fiókok belső megerősödése, elsősorban állományuk gazdagodása. Jól mutatja ezt a belső fejlődést az egy fiókkönyvtárra eső kötetszám növekedése. A háborút követő években ez a szám 10 ezer alatt stagnált, majd 1925 után erőteljes növekedésnek indult. A gyarapodás 1929 után is folytatódott és 1933-ig tartott, akkorra elérte a 17 ezres kötetszámot. Megjegyzendő, hogy ezekben az években következetes és erőteljes állománykivonás is folyt, ám a könyvanyag minőségéből mit sem vett. 1934-től a növekedés leállt, stagnálás kezdődött, a könyvtár a szinten maradásért küzdött.

Állomány ezer kötetben

Egy fiókra eső könyvállomány

Év	Fiókok száma	Fiókok átlagos kötetszáma	Év	Fiókok száma	Fiókok átlagos kötetszáma
1925	10	9607	1932	13	16509
1926	10	11156	1933	13	17052
1927	11	12025	1934	13	17077
1928	11	13208	1935	13	17279
1929	12	14100	1936	13	17668
1930	13	14801	1937	13	17858
1931	13	15997	1938	13	18360

A hálózat növekedésének megállása Javítás helyiségcserékkel

1929 után nem jött létre új fiókkönyvtár, változást csak a helyiségcserék hoztak. Bár ezeket többnyire külső, könyvtáron kívüli okok kényszerítették ki, a könyvtárak minden esetben kedvezőbb körülmények közé kerültek.

Az 1. sz. fiók ifjúsági részlege a Papnevelde utcai iskolából 1930-ban a Királyi Pál u. 11. sz. épület 1. emeleti lakásába költözött.

Az ifjúsági részleg 1921-ben szakadt el a Királyi Pál utcai felnőtt könyvtártól, mikor a Sándor utcába, majd 1926-ban a Papnevelde utcai iskola egyik tantermébe került. 1930-ban végeredményben – hosszú kényszerű vándorlás után – eredeti helyére tért vissza. (Szerencsésebb megoldás lett volna, ha a tanács elfogadja Enyvvári 1926-ban tett javaslatát, és a Királyi Pál utcai könyvtár a Múzeum krt. 41. sz. alatti – csaknem kétszer akkora alapterületű – félemeleti helyiségébe költözik.)

A 8. sz. Kórház utcai fiókkönyvtár 1934-ben az iskola épületéből az óbudai Fő tér 2. sz. épületének udvari földszintjére költözött át.

Az 1923-ban szervezett Kórház utcai könyvtárral kapcsolatban most kiderült, hogy mégsem célszerű közkönyvtárat iskolába telepíteni: az oktatási intézmény 1932-ben visszakérte helyiségét. Az új elhelyezésre több terv is felmerült, az egyik szerint az óbudai evangélikus kultúrház tervezett épületébe került volna a könyvtár. Végül a Főtér Gebhard-féle házában kapott a korábnál megfelelőbb helyet a 8. sz. fiók. Az új helyen külön felnőtt és ifjúsági kölcsönzöt, olvasótermet, raktárhelyiséget és irodát lehetett kialakítani. – A könyvtár az új helyén rendkívüli aktivitással és kezdeményezőkésséggel dolgozott: állományáról tematikus füzetkatalogusokat és annotált katalógust készített, bevezette a tasakos kölcsönzést, mesedélutánokat tartott.⁴⁶

A 10. sz. Hunyadi téri fiók 1934-ben az Andrássy út 52. sz. épület első emeleti hat-szobás lakásába költözött.

A szűkös Hunyadi téri épület már évek óta alkalmatlannak bizonyult. Most sikerült központi, könnyen megközelíthető helyen tágas és bővítési lehetőséggel is rendelkező helyiséghez jutni. A 6 szobás lakásban kölcsönzöt, olvasótermet, raktárakat és irodát alakítottak ki. A fiók vezetője az ismert nevű Leitgib János könyvtári főtiszt lett. Gyerekszolgáltatást itt sem alakítottak ki, a látogató felnőttek száma azonban rövidesen igen magasra emelkedett. Feltűnően sok író, művész is látogatta, pl. Szép Ernő, Kodály Zoltán, Kovács Margit.

A 11. sz. Döbrentei úti fiókkönyvtár 1937-ben a Krisztina krt. 157. sz. bérházának első emeletére költözött át.

A tabáni városrész lebontása miatt a Döbrentei úti könyvtár elnéptelenedett, ezért kellett a fiók számára új helyet keresni.

A 9. sz. Bakáts téri könyvtárat 1938-ban a József krt. 70. sz. épület első emeletére költöztették.

A IX. kerület ezzel könyvtár nélkül maradt, viszont teljesült a VIII. kerület régóta ismételt kérése. Az új olvasók létszámának hirtelen felszökése indokolni látszott a kerület kérését és a cserét. Az új helyen bővült a könyvtár funkciója, itt már gyerekeket is kiszolgáltak.

Tervek mozgókönyvtár üzembeállítására (Kísérlet a hálózat bővítésére)

Enyvvári Jenő, aki tanulmányútja alkalmával a müncheni villamos-könyvtári és a drezdai autóbusz-könyvtári ellátás tanulmányozása során a mozgókönyvtár lelkes hívévé vált, már a peremvárosok ellátása kapcsán javasolta ennek budapesti bevezetését.⁴⁷ A sajtó által is felkapott elképzelések akkor nem kaptak támogatást.

1935 elején ismét felvetette ezt a gondolatot, ekkor már a hálózat megakadt fejlesztésének az adott körülmények között egyetlen lehetséges útjaként, Budapest külső területeinek ellátását várva tőle. „A könyvtárügy fejlődése a nagyvárosi élettel összhangba sehogys sem hozható holtpontra jutott,” – írta a polgármesternek – „annyi állandó fiókkönyvtár felállítására, mint amennyire szükség volna, a mai viszonyok között gondolni sem lehet, de a külföldi tapasztalatok azt mutatják, hogy egy vándorkönyvtárnak úgyszólván korlátlan a rádiusza.”⁴⁸

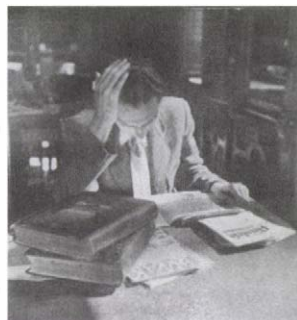
Enyvvári konkrétan kidolgozott tervei szerint a BSzKRT villamos végállomásai – Kelenföld, Zugló, Erzsébet királyné útja, Külső-Józsefváros, Közvágóhíd – kiterővágányai szolgáltak volna állomáshelyül egy nagyobb típusú, könyvtárrá átalakított villamos számára. (Felmerült még Angyalföld, Új-Lipótváros, Külső-Ferencváros ellátása is.) Az ellátóközpont a Reviczky utcához közeli villamos remízben lett volna (2 tisztviselővel, 6-7 ezer kötettel).

A javaslatot a közművelődési ügyosztály vezetője, Némethy Károly is magáévá tette, hivatalosan bejelentette: „Kísérletként be fogjuk vezetni a mozgókönyvtárakat.” A terv az adósságaival küszködő BSzKRT elnökségével folytatott tárgyalásokon akadt el. Ők ugyanis csak egy autóbusz üzembeállítását javasolták minden nagyobb átalakítás nélkül, az ülések alatt ládákban tartott könyvekkel. Ezt Enyvvári nem tartotta járható útnak. Másrészt a költségeknek a meglevő pénzügyi keretéből történő kigazdálkodását sem vállalta.⁴⁹ Így hát – hiába érvelt Enyvvári azzal, hogy az 5-6 kölcsönzőhelyet jelentő villamos mozgókönyvtár költsége csak egy könyvtáré lenne, – ennek a korszerű könyvtári ellátási formának a bevezetése az általános takarékosági rendszabályok miatt elbukott.

A KÖZPONTI KÖNYVTÁR ÁLLOMÁNYÁNAK ALAKULÁSA

Az állománygyarapítás terén két új problémával kellett szembenézni a könyvtár történetének ebben az új szakaszában:

- Mennyiségi szempontból egyrészt soha ilyen tömegű könyv nem áramlott be a könyvtárba, másrészt soha ilyen végletesen nem imbolygott az állománygyarapítási keret, a felfelé ívelésnek és a lezuhanásnak ilyen hullámvasútja korábban ismeretlen volt.
- Tartalmi szempontból az 1925-ben elfogadott szervezői szabályzat alapján újra kellett gondolni mind a központ, mind a fiókhálózat gyarapítási elveit.

*Jelenetek a központi
könyvtárból*

A gyarapítás anyagi lehetőségeinek változása

A háborút követő zilált évek után a 20-as évek második felének gazdasági fellendülése a könyvtárban is kedvezően éreztette hatását: az intézmény költségvetése s így az állománygyarapításra fordítható keret 1925 után egyre növekedett. A csúcspontot 1929-ben érte el, ekkor a gyarapodás 48 ezer kötet volt. (Ez kétszerese volt a Szabó Ervin-i korszak legjobb évének.)

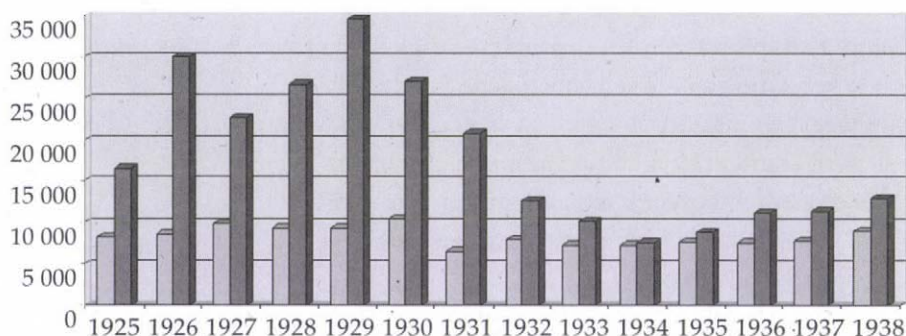

1929 – a gazdasági válság éve – fordulópontot jelentett: az elkövetkező öt év a hanyatlás időszaka volt. A könyvtár éves beszámolóí egyre fokozódó aggodalommal regisztrálták a visszacsúszást, s az elért eredmények teljes elvesztésétől féltek. Enyvvári 1934-ben – nem alaptalanul – arra a szerepre hivatkozott, melyet a könyvtár a friss közgazdasági információk nyújtásával töltött be, s melyet a leépítések most veszélyeztetnek.⁵⁰ Az aggodalmat mások is osztották. A könyvtár társadalmi bázisának megerősödését jelzi az a memorandum, mellyel 1932-ben harminckét ismert értelmiségi fordult a főváros

vezetőihez, hangsúlyozva a könyvtár szerepét a gazdasági és szociális problémák megoldásában, a külföldre való kitekintés lehetőségében. A sajtó és a könyvtári szak-sajtó (Könyvtári Szemle) szintén hallatta szavát.

A kedvező fordulat csak 1935-ben következett be: ekkor ismét javult a könyvtár gazdasági helyzete és megindulhatott a gyarapodás növekvése, de ezúttal már a 20-as évek végénél sokkal szerényebb mértékben.

Gyarapodás ezer kötetben

A könyvtár – mint azt a táblázat adatai mutatják – a gazdasági lehetőségek viharos változásaira az elosztás kiegyenlítő rendszerével válaszolt. A központi könyvtár részére – bármilyen szeszélyesen alakult az összességében rendelkezésre álló összeg – biztosították az egyenletes ellátáshoz szükséges, nagyjából azonos szinten mozgó gyarapodást. (Ennek kívánatos nagyságrendjét Enyvvári – a központi könyvtár raktári kapacitásának tervezésekor – évi 8 ezer kötetben jelölte meg.) A keret hirtelen növekedése esetén a többlet oroszlanrészét a hálózat kapta (volt év, mikor a teljes gyarapodásnak csaknem 4-5-e a hálózatra esett, ilyenkor az új megjelenésű, keresett szépirodalmi művekből 30-40 példányt is beszereztek), a szűkebb esztendőkből viszont a hálózat keretét csökkentették radikálisan.

Általános tudományos könyvtári koncepció és az állománygyarapítás gyakorlata

1925-ben lépett életbe a gyűjtőkört új elvi alapokra helyező szervező szabályzat, mely szerint a központi könyvtár „minden főtudománynak alapvető munkáit felölelő

gyűjteményt tart fenn, különös figyelemmel a városigazgatás irodalmára.” Az új szabályzatból kimaradt a társadalomtudomány kiemelése.⁵¹

Az új rendelkezés életbelépésének évében, 1925-ben a könyvtár mintha radikálisan és látványosan változtatni akart volna korábbi szerzeményezési politikáján: a beszerzett társadalomtudományi művek aránya a központi könyvtárban a Kremmer-korszakban kialakult 50 %-ról hirtelen 26%-ra esett vissza, a beszerzett humaniorák (irodalomtudomány, művészetek, filozófia, vallás) aránya ugyanakkor a kialakult 20-21%-ról 30%-ra emelkedett, a történeti művek pedig 16-ról 26%-ra.

A következő egy-két évben azonban jelentősen visszabilent a mérleg nyelve, kialakultak azok az új gyűjtőkori arányok, melyek aztán a következő évek során lényegileg változatlanok maradtak. A társadalomtudományok aránya 39-40% körül mozgott, a humanióraké 28-29% körül, csökkent tehát a társadalomtudományok korábbi túlsúlya, de változatlanul ez maradt a legbőkezűbben gyarapított tudományterület.

A változások tendenciáját jól érzékelteti három periódus összehasonlítása: az első adatsor a Szabó Ervin-i periódus végét (1917) mutatja, a második a Kremmer-időszak 1920–1924 közötti átlagát, a harmadik az új szakasz (1926–1938) arányainak megoszlását:

	1917	1920–24	1926–37
Általános művek	9	8	10
Társadalomtudomány	63	50	39
Természettudomány, alkalmazott tudomány	5	5	8
Humaniórak	10	21	28
Történelem	13	16	15

Még szembetűnőbb a társadalomtudomány változatlanul kiemelkedő szerepe, ha a központba járó folyóiratok szakterületi arányát tekintjük. A 30-as évek végén a folyóiratoknak több mint a fele társadalomtudományi jellegű volt, a humán területek folyóiratainak aránya a 20%-ot sem érte el.

A társadalomtudományok hátrább szorulásáért a humaniórak gyűjteményeinek gazdag kibontakozása kárpótolta az olvasót. Ezekben az években teljesedett ki a könyvtár filozófiatörténeti anyaga, a művészeti és irodalomtörténeti, a vallástudományi és valástörténeti állomány. A gyűjtemény színesebbé, sokrétűbbé vált. A természettudomány, bár most is mostohatestvér maradt, a korábbinál kedvezőbb helyzetbe került.

A beszerzett művek többsége idegennyelvű volt. A német nyelv a fővárosi könyvtár történetében kezdettől vezető szerepet játszott, Szabó Ervin idejében azonban az angol és a francia nyelvű művek együttesen kiegyensúlyozták a német könyvtermést. 1919 után ez az arány is felborult, a német nyelvű gyarapodás már másfélszeresét tette ki az összes más idegen nyelvűnek. 1934-től viszont a német tudományos könyvkiadás összeomlott, a kiadás egyre inkább a nemzetiszocialisták alacsony színvonalú propagandaeszközüvé vált, s a könyvtár erre a gyarapítás visszafogásával reagált. A német nyelvterület túlsúlya az angollal, franciával és minden mással szemben azonban még ekkor is fennállt.

	Könyvek megoszlása		Folyóiratok megoszlása	
	1930	1938	1930	1938
Magyar nyelvű	32%	48%	38%	58%
Német nyelvű	45%	30%	40%	24%
Egyéb nyelvű	23%	22%	22%	18%

Hamvas Béla a háborús évek után szemére vetette a 30-as évek könyvtárvezetésének az erős német orientációt. Az adatok Hamvas szemrehányását csak részben támasztják alá. Kétségtelen, hogy Szabó Ervin két évtizeddel korábban tudatos művelődéspolitikai megfontolásból erősítette az angol és a francia kultúrát közvetítő irodalom beáramlását a könyvtárba, s e téren (az első világháború kitöréséig) az utódoknál jobb eredményeket ért el. Nem lehet azonban figyelmen kívül hagyni a könyvtárba járók igényeit: például a „Kíváнатkönyv”-ben 1931 során igényüket bejegyző kutatók mintegy 60%-ban német nyelvű művet kértek, és csak 10-10%-ban angol illetve franciát.

A társadalomtudományi állomány alakulása

Kremmer Dezsőnek öt éves fáradozás után sikerült elérnie, hogy az 1925-ös könyvtári szabályrendeletből kimaradt a társadalomtudomány említése. A sors fintora, hogy a 20-as évek második felében újra felerősödött a társadalmi kérdések iránti érdeklődés, új szociológiai tudományos műhelyek jöttek létre, (Magyar Társadalomtudományi Társaság, Magyar Sociographiai Intézet, Újpesti Főiskolai Szociális Telep stb.), és a régebbiek is (pl. az Országos Szociálpolitikai Intézet) egyre gyakrabban fordultak a könyvtárhoz, megnőtt az igény a szociológiai irodalom iránt. A 30-as években a közérdeklődés még inkább a megoldásra váró társadalmi kérdések és a megoldásokat ígérő különböző eszmeáramlatok felé fordult.

Enyvvári Jenőt két évtizedes könyvtárosi tapasztalata megtanította arra, hogy egyrészt egy nagy könyvtár állományának jellegét nem lehet egyik napról a másikra megváltoztatni, a kialakult hagyományok erejével számolni kell, másrészt figyelembe vette az igények változását is. 1934-ben így nyilatkozott: „A Fővárosi Könyvtár

tudományos központjának közgazdasági és szociológiai kiépítése volt mindig a főerőssége. Ma, mikor ezek felé a kérdések felé világszerte oly nagy figyelem fordul ... legalább egy könyvtár legyen az országban, amely ezekben tájékoztatni tud.”⁵² Két év múlva már hivatalos publikációban, a könyvtár évi jelentésében is állást foglalt a korábban tabuként kezelt társadalomtudományi irány mellett: „A könyvtár társadalomtudományi irányának szemmel tartásával [...] szereztük be az új könyveket.”⁵³ Az igazgatói nyilatkozatba rejtett szakkönyvtári feladatvállalás

a Szabó Ervin-i időkre utal, bár a beáramló társadalomtudományi anyag összetétele és jellege is megváltozott néhány területen.

*A beszerzett társadalomtudományi irodalom összetétele
1915–17-ben és 1935–37-ben (százalékban)*

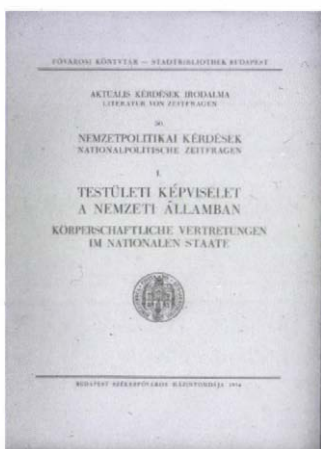
	1915–17	1935–37
Szociológia	8	9
Politika	22	13
Szociálpolitika	9	6
Jog	9	21
Közigazgatás	14	9
Közgazdaság	25	24
Egyéb	13	18
Összesen	100	100

Az adatok arról vallanak, hogy a társadalomtudományok körén belül – a szakmai közhiedelemmel ellentétben – nem a szociológia, hanem csupán a politikai szakirodalom, és kisebb mértékben a szociálpolitika szorult háttérbe az állománygyarapítás gyakorlatában. (Ezzel szemben megnőtt a jogi irodalom aránya.) A közigazgatási-városigazgatási irodalom kezdetben túlméretezett beszerzésének visszaszorítására már Szabó Ervin is törekedett.

A városigazgatási gyűjtemény sorsa különösen alakult. A fővárosi könyvtárat eredetileg mint városigazgatási szakkönyvtárt hozták létre, s ezt a funkciót a könyvtár minden vezetője – papíron – mint a legfontosabbak egyikét ismerte el. (Az 1925-ös szervező szabályzatban is kiemelten szerepelt.) Ugyanakkor 1932 őszén egy polgármesteri memorandum önálló Városigazgatási Szakkönyvtár felállítását tervezte, Enyvvári pedig helyeslő szakvéleményében nagy apparátusú (induláskor hét fővel dolgozó) intézményt javasolt, melynek ráadásul „könyvtári feladatköre rohamosan fog tárgulni.”⁵⁴ A nagyszabású terv azonban – a fenyegető szanálások időszakában – az egyes ügyosztályokon és hivataloknál levő könyvek összeírásává zsugorodott.

A társadalomismereti művek jellege az évtizedek alatt sokat változott. A könyvtár igyekezett lépést tartani a nyugati polgári irányzatokkal, olvasói számára biztosította Weber, Durkheim, Tönnies, Simmel műveit. Az 1919 előtt már járatott fontosabb társadalomtudományi periodikák nagyobb részét továbbra is előfizették, és jó érzékkel figyeltek fel az újabb szociológiai folyóiratokra is.⁵⁵ A Szabó Ervin-i korszakkal összehasonlítva viszont szembetűnik a gyarapítás bizonyos egyoldalúsága, túlzott óvatossága. A külföldi kommunista szellemű művek beszerzése e korszakban lehetetlen volt, de hiányoznak a gyarapításból a hazai szociáldemokrata kiadványok is, az utódállamokban megjelent társadalomtudományi művek, teljesen mellőzték az emigráció irodalmának beszerzését.⁵⁶

Enyvvári Jenő a hiányok ellenére sem túlzott, mikor a fővárosi könyvtár szociológiai anyagát az országban egyedülállónak nevezte. Ez derül ki a Magyar Sociographiai Intézet 1925-től kiadott Társadalomtudományi Bibliographiájának füzeteiből is, mely a megnevezett mű lelőhelyeként az esetek túlnyomó többségében a fővárosi könyvtárat adja meg. Maga a könyvtár, mint korábban sem, most sem vállalkozott társadalomtudományi bibliográfia szerkesztésére, ismét visszatért azonban az Aktuális Kérdések Irodalma füzeteinek kiadásához, s ezen keresztül tárta fel a társadalomtudományi állományának egy-egy különösen időszerűvé vált témakörét.

A sorozat új füzetei: Olasz-magyar kapcsolatok (1927), Békerevízió (1927), Valorizáció (1928), Munkanélküliség (1929), A sajtó (1929), Kartell és tröszt (1929), Munkaidő (1930), Testületi képviselők a nemzetállamban (1934), Földrendezés – telepítés – tagosítás (1935), Racionalizálás (1937), A világválság (1938).

A nemzetiszocialisták németországi uralomra jutásával a fővárosi könyvtár gyarapítási politikája nehéz helyzetbe került. Egyfelől a tudományos könyvtár funkciója azt követelte, hogy a németországi irodalom további beszerzésével tájékoztassa közönségét az új irányzatról, másfelől a könyvtárnak Enyvvári alatt is fenntartott alapelve volt, hogy beszerzését a tudományos-informatív értékkel rendelkező művekre korlátozza, s az új német kiadványok többsége nem felelt meg ennek az elvnek. A könyvtár a két kötelezettség közötti középutat járta: jelentősen csökkentette németországi beszerzését, de továbbra is beszerezte az informatív tartalmú kiadványokat. Kényszerűségből lavírozó állománygyarapítási politikáját ellenkező előjellel két oldalról is kifogásolták. Szélsőjobbról a nemzetiszocialista művek beszerzését kevesellték, (a háború utolsó évében egyebek között erre hivatkozva váltják majd le a könyvtár vezetését), baloldaltól viszont e művek megjelenését túlzott arányúnak tartották. Így foglalt állást a szociáldemokrata szellemű *Szocializmus* is, fenntartásai mellett pontosan érzékelve és megértve a könyvtár sajátosan nehéz helyzetét is.⁵⁷

A határon kívüli magyar vonatkozású irodalom gyűjtése

A megerősödött könyvtár feladatának érezte a határon kívüli magyar vonatkozású irodalommal való törődést is. Kelényi Béla már 1928-ban nagyigényű programot fogalmazott meg: „A jelen idők aktualitása megköveteli, hogy a könyvtár fokozott figyelembe részesítse, gyűjtse és feldolgozza a Trianon után alakult utódállamok irodalmát [...] A könyvtárnak olyan munkaerőkkel is kell dolgoznia, akik ismerik az utódállamok nyelvét, kultúráját és kellő irodalmi felkészültség mellett ezeknek a jelenségeit figyelemmel kísérni képesek.”⁵⁸

A túlméretezett terv megvalósítatlan maradt, mint arra hat év múltán a Könyvtári Szemlében Asztalos Miklós figyelmeztetett: A könyvtár gyarapításában „csak 1,1%-kal szerepelnek a román, cseh, tót, szerb nyelvű könyvek. A kitűnő könyvtárnak nagyobb hangsúlyt kellene helyeznie arra, hogy az utódállamok vezető népeinek magyar vonatkozású tudományos irodalmát minél teljesebben beszerezze. Ezzel a budapesti könyvtárakban érezhető égető hiányt pótolna.”⁵⁹

A magyar nyelvű szépirodalmi termés beszerzése volt a könnyebb feladat. Bár már korábban is jelen voltak a könyvtár beszerzési jegyzékeiben a szomszédos államokban élő magyar írók művei, a határon túli magyar irodalom tervszerű gyűjtése 1931-től indult meg intenzíven. Ebben az évben a főváros Közművelődési Bizottsága úgy határozott, hogy a fővárosi könyvtárat megbízza a szomszéd államok magyar irodalmi termékeinek gyűjtésével, s erre a célra 40 ezer pengőt szavazott meg. A könyvtár ebben az évben már azt jelenthette, hogy a „megszállt területekről” minden komolyabb magyar folyóiratot járat, s pl. az Erdélyi Szépmíves Céh kiadványait 30 példányban vásárolja meg.

Újabb impulzust adott az ügynek, mikor 1937-ben a csehszlovákiai Magyar Közművelődési Szövetség a fővárosi könyvtárhoz fordult segítségért. A könyvtár részükre népkönyvtári mintajegyzéket készített, s megkezdte – bár Kelényi korábbi elképzelésénél szerényebb mértékben – a határon túli magyar vonatkozású irodalom regisztrálását. 1939-ben Enyvvári már eredményekről számolhatott be: „A külföldi magyarságra vonatkozó magyar és idegen nyelvű irodalmat a Fővárosi Könyvtár nyilvántartja és a lehetőségekhez képest teljes mértékben megszerzi.”⁶⁰

Adományok, hagyatékok

A legendásan nagy adományok, hagyatékok kora véget ért. A könyvet ajándékozók száma azonban nem szűkült, ellenkezőleg, szinte évről-évre gyarapodott. A 30-as évek végére az ajándékozó személyek száma kétszáz felé közelített, az intézményeké százötven felé. Az ajándékba és cserébe küldött könyvek száma 1938-ban meghaladta a háromezret. A számok a könyvtár növekvő elismertségét mutatják.

A legkülönbözőbb intézmények igyekeztek saját kiadványaikat eljuttatni a fővárosi könyvtárba, ott ezzel jelen lenni rangot jelentett és publicitást biztosított. Az ajándékozók listája a bajai Önkéntes Tűzoltó Egylettől a Magyar Textilgyárosok Országos Egyesületéig, az Esztergomi Főegyházmegyétől a Magyar Cionista Szövetségig, a Angolkisasszonyok Sancta Maria Leánygimnáziumától a Szovjet Követségig tartott, Bajcsy-Zsilinszky Endrétől Szabó Dezsőn át Endre Lászlóig és Szálasi Ferencig. Gyakran féllegális intézmények is megkísérelték a könyvtáron keresztül népszerűsíteni kiadványaikat (így juttatták el pl. a könyvtárhoz a moszkvai Sarló és Kalapács számait), az intenzív rendőri megfigyelés alatt álló intézmény vezetője azonban ezeket nem vállalta, jelentette a rendőrségnek.

A hajdani nagy hagyatékok visszfénye – mondhatnánk: paródiája – a Rákosi Jenő hagyatéka másfél évtizedes huzavonája, melynek fele átvétel után a duplumraktárba illetve selejtbe került, 740 kötete gazdagította a Szüry-gyűjteményt.

Az átadás már Rákosi Jenő életében szóba került, feltehetőleg ennek érdekében indult az Aktuális kérdések irodalmának új sorozata 1927-ben a „Rákosi Jenő, az író (1866–1927)” című – aktuálisnak igazán nem nevezhető – kétlapos kiadvánnyal. Az író halála után (1929) a rokonság és a „Rákosi Jenő Országos Emlékbizottság” azért lobbyzott, hogy a Wenckheim-palota egyik szobája Rákosi emlékmúzeum legyen. Enyvvárinak sikerült a tervet megakadályoznia, közölte a polgármesterrel, hogy a könyveknek csak 60%-át tudná a könyvtár használni, nagyrészt duplumként, a hagyatéka a kért vételárnak felét sem éri. Végül a könyveket a város 1940-ben rendkívüli keretéből vette meg a könyvtárnak.

Az állomány feltárása

Az állomány feltárása lényegében a Szabó Ervin által meghonosított módon történt. A tizedes osztályozási rendszer táblázatait Witzmann (Veredy) Gyula részben átdolgozta, ezzel egyrészt közelebb került a nemzetközi gyakorlathoz, másrészt a könyvtár anyagának megfelelőbb részletezést kapott. 1929–1941 között 9 kötetben jelentek meg a könyvtár osztályozási táblázatai, ezek évtizedekre megszabták a helyi osztályozási rendet, sőt azon túlmenően beépültek az országos gyakorlatba is.

A HELYTÖRTÉNETI ÁLLOMÁNY ALAKULÁSA (A BUDAPEST GYŰJTEMÉNY)

A Budapest Gyűjtemény szempontjából az 1925-től a világháborúig terjedő korszak minden korábbi felülmúló fénykort jelentett.⁶¹ Ez a periódus egyben a részleget vezető Kelényi Béla Ottó szakmai munkásságának legaktívabb alkotói szakasza, a Budapest Gyűjtemény „Kelényi-korszaka”.

Jelentősen bővült a gyűjtemény funkciója. Míg korábban tevékenysége kimerült „a keretébe tartozó műveknek az általános könyvtári szabályok szerinti bedolgozásában”, most – Kelényi találó definíciója szerint – a főváros történelmi múltjának kutató intézetévé kívánt fejlődni⁶², a várostörténeti kutatások bázisává akart válni. Ehhez forrásértékű művekkel kellett gyarapítani a gyűjteményt, melynek gyűjtőköre így rendkívül kiszélesedett. Kelényi maximálisan igényes koncepciója szerint „az ősnymtatványok és a 16. század első felében megjelenő munkákban már csak Buda említése is elegendő arra, hogy a mű a gyűjteménybe kerüljön.”⁶³

Az ambiciózus tervek végrehajtását a bőkezű anyagi ellátás tette lehetővé. Az egyébként ingadozó állománygyarapítási költségvetés mellett a Budapest Gyűjtemény gyara-

pítási keretét a könyvtár vezetősége változatlanul az 1929-ben elért magas szinten tartotta, nem engedte 10 ezer pengő alá süllyedni. (A rendkívüli vételekhez a várostól póthitelt is tudtak szerezni.)

Ritkaságok a korszak beszerzései közül: Brunswick Teréz kéziratok hagyatéka, és Magyarországi Bálint életrajza Remete Szent Pálról, Budai jogkönyv

Kelényi nagy gonddal építette ki a dokumentumok beszerzési csatornáit. Teljes áttekintése volt a hazai antikvár piacról, s részben a külföldiekről is. „Az antikvár könyvpiacra felbukkanó budapesti vonatkozású mű most már szinte automatikusan a könyvtárhoz kerül” – írta 1937-es beszámoló jelentésében. Értékes anyagokhoz jutott hagyatékokból (pl. Ballagi Aladár gyűjteményéből) és a könyvtárak duplumpéldányaiból is, (pl. az Országos Széchényi Könyvtár, a Debreceni Kollégiumi Könyvtár vagy a határon túli magyar állományú könyvtárak duplumaiból.)

A vásárlások révén olyan anyagok kerültek ekkor a könyvtárba, melyek az egyetemes magyar kultúra szempontjából is kiemelkedő értéket jelentettek, túl a Budapest Gyűjteményben betöltött szerepükön. Ilyen volt pl. a Budai Jogkönyv nevű kódex a 15. század elejéről, a Thuroczi Krónika (1488), Székely István Krónikája (1559), Taurinus Stauromachia-ja a Dózsa felkelésről (1519), Heltai Gáspár Históriája Hunyadi

Mátyásról (1565), Kempelen Farkas kéziratai (1751, 1757), Brunswick Teréz kéziratos hagyatéka és sok más hasonló érték. A „budapesti vonatkozás” fogalmát tágabban értelmezték, mint előtte (és utána) bármikor. Beszerzendővé tette a könyvet a legcsekélyebb tartalmi vonatkozás, a szerző személye, a nyomda vagy akár a könyv egykori birtokosa is.

A könyvtár 1934-ben meg akarta vásárolni a marosvásárhelyi Teleki Tékából piacra került Corvinát is, nem rajta múlt, hogy a 15. századi Tacitus kódex külföldre került.

Továbbfejlesztették az egyes speciális dokumentumtípusok gyűjteményeit is. A Szűry-gyűjteményben a klasszikus írók szépirodalmi műveinek első és nevezetes kiadásainak gyűjteménye a relatív teljességhez közeledett, elkezdték az újabb írók – köztük a „kritikailag elismert” kortárs alkotók gyűjteményes munkáinak és egyes köteteinek beszerzését. Ezzel a kortárs szépirodalom gyűjtése is bevonult a központi könyvtárba, bár igen visszafogott és többek által vitatott módon.

Például Jávor László a Nagyvilág című lapban azt kifogásolta, hogy Bálint Györgytől, Fenyő Lászlótól, Gelléri Andor Endrétől, József Attilától, Szép Ernőtől egyetlen írást sem talált. „A méregdrágán vett grófi palota úgy néz ki a felsorolt írók művei nélkül, mint egy hatalmas, díszes páncélszekrény, amiben pénz helyett egérfogót tartanak.”⁶⁴

Intenzíven gyűjtötték a kisnyomtatványokat. Kelényi jó érzékkel ismerte fel az általa összefoglalóan használati nyomtatványnak nevezett reklámcédulák, számlák, előfizetési felhívások, báli meghívók stb. helytörténeti jelentőségét. Hosszú évek után végre használhatóvá vált az újságszelvény gyűjtemény. (Egyrészt – Kelényi külföldi tapasztalatai alapján – jelentősen megrostálták az anyagot, másrészt a rendezés munkájára átcsoportosították a könyvtári munkaerőket.) Jelentős műszaki dokumentációval is gyarapodott az állomány: a polgármesteri hivatal átadta a közművesítésre, városrendezésre, közlekedésre stb. vonatkozó régebbi dokumentumait.

Szisztematikusan gyűjtötték a fővárosi vonatkozású képes ábrázolásokat és térképeket, (melyek a topográfiai vizsgálatokhoz nélkülözhetetlenek.) Elkezdték kicédulázni a könyvekben és folyóiratokban található fővárosi vonatkozású illusztrációs anyagot. A 30-as években – úttörő kezdeményezésként – külön fényképgyűjteményt alakítottak ki.

Nem kisebb feladatot jelentett a gyűjtemény feltárása. Nagy erővel folyt az állomány repertorizálása, s ha a kitűzött célt nem is tudták elérni, befejezetlenül is használható repertórium került a kutatók kezébe. Egyes témakörökről külön bibliográfia készült, ezek sorozatosan jelentek meg A Fővárosi Nyilvános Könyvtár Budapest Gyűjteményének bibliográfiai munkálatai címmel az évkönyvekben és külön füzetként is.

A sorozat füzetei: 1. Buda és Pest a szabadságharc idején 1848–49. 1929. 52 p. 2. Buda és Pest fürdőinek és gyógyforrásainak irodalma. 1933. XVI, 83 p. 3. Buda és Pest 1686. Évi visszafoglalásának egykorú irodalma 1683–1718. 1936. 190 p. 4. Buda és Pest grafikus ábrázolásai a visszafoglalás korában (1683–1718). 1937. 86 p. 5. Aquincum irodalma 1939. 113 p.

A nagyobb lélegzetű bibliográfiák és a mögöttük álló kiemelt beszerzések hátterében többnyire országos jellegű évfordulók, ünnepségek és ezekhez kapcsolódó kiállítások álltak, melyekben a Budapest Gyűjtemény, s rajta keresztül a könyvtár figyelemre méltó szerepet kapott. 1936-ban Buda visszafoglalásának 250-ik évfordulóján a főváros kiállítást rendezett az Iparművészeti Múzeumban, ennek könyvanyagát a könyvtár állította össze. Hasonló módon kapcsolódott kiállítási anyaggal a könyvtár az 1937. évi Nemzetközi Nyomdászkongresszus megrendezéséhez, 1938-ban a pesti árvíz 100 éves évfordulójának megemlékezéseihez. Kihívást, feladatot és szereplési lehetőséget jelentett a gyűjteménynek 1938-ban Szent István halálának évfordulója és a budapesti Eucharisztikus Kongresszus. A Budapest Gyűjtemény ismertségének, igénybevételének új csúcspontját érte el. Mikor a főváros elhatározta Budapest történetének megírását, a polgármester Kelényi bizta meg a monográfia tervezetének elkészítésével, egy kötet megszerkesztésével.⁶⁵ A bizalom nem csak neki, hanem a mögötte álló műhelynek is szólt. Kelényi elérte kitűzött célját: a Budapest Gyűjteményt a főváros kutató intézetévé fejlesztette.

A FIÓKKÖNYVTÁRAK ÁLLOMÁNYÁNAK ALAKULÁSA

A 20-as évek második felében több mint százezer könyvet szerzett be a fővárosi könyvtár fiókjai részére, a 30-as években ezt újabb százezer követte. Magyar közművelődési könyvtárba soha ilyen mértékben nem áramlott még be irodalom. A beszerzett művek háromnegyede szépirodalom volt.

A könyvtár szerzeményezési politikája révén a fővárosi művelődéspolitikát meghatározó részévé vált. Egy – egyébként félreértésből fakadó – bírálatra a könyvtár igazgatója joggal válaszolhatta: „Nincs a magyar kulturális intézetek közül egy sem, mely a magyar irodalom érdekében többet áldozna.”⁶⁶ Ez igaz is volt. (Például 1930 folyamán, egyetlen év alatt a fővárosi könyvtár fiókjaiba több mint 20 ezer szépirodalmi művet küldött ki, miközben Debrecen, Miskolc vagy Szombathely városi közkönyvtárának ennyi volt ekkor a teljes könyvállománya.)

Annak idején Szabó Ervin és Madzsar József egyértelműen megfogalmazták a könyvtár liberális elvekre épülő állományépítési politikáját. Most szükségessé vált, hogy a könyvtár ugyancsak megfogalmazza az ettől lényegesen eltérő, „konstruktív-nevelő” gyarapítási elveit, elsősorban a legnagyobb tömegben jelentkező és a legtöbb ideológiai problémát jelentő szépirodalmi gyarapítással kapcsolatban.

A könyvtár irodalompolitikai-állománygyarapítási koncepciója

A könyvtár irodalompolitikai elveit Drescher Pál fogalmazta meg, képviselte és alkalmazta a gyakorlatban.⁶⁷ Szerepe meghatározó volt, mivel több mint két évtizeden át ő irányította a hálózatot, tehát a fiókok állományának gyarapítását is.

Drescher irodalompolitikai koncepcióját – melyet az állománygyarapítás terén következetesen érvényesített – több írásában is kifejtette.⁶⁸ Értékrendjének alapja a „nemes értelemben vett konzervativizmus” meglehetősen elvont ideája volt, „az örök emberit s az emberiség változatlan eszményeit: a Szépet, a Jót, az Igazságot s a magasabb életvalóságot” szolgáló irodalom. Szemléletmódja közelebb állt a konzervatív Kisfaludy Társasághoz, mint a Nyugat-hoz, de tágan értelmezett értelmezési körébe az írók széles tábora tartozott. Az általa leginkább értékelt írók névsora: „Ady, Babits, Gulácsy I., Harsányi Zs., Herczeg, Komáromi, Kosztolányi, Kuncz, Makkai, Móra, Móricz, Surányi, Szabó D., Tormay, Tóth Á., Zilahy.”⁶⁹ Ebben a névsorban a „kettészakadt irodalom” mindkét irányzata: a kor népszerű konzervatív írói és a Nyugat nagy nemzedéke egyaránt képviselve van, (és ez a kettősség figyelhető meg a fiókkönyvtárak tényleges állományában is).

Drescher konstruktivista szemléletmódja az adott társadalom értékeinek megőrzését, erősítését, javítását tekintette céljának, s a legnagyobb veszélyt egyfelől a dekadens életérzésben, másfelől a szélsőséges, forradalmi irányzatokban látta. Ennek megfelelően irodalmi eszményképe a „nagy és szent dolgokat tisztelő” és az „egészséges” szellemi alkotás volt. „Ami ettől eltér” – írta – „nevezze magát realizmusnak, pszichologizmusnak vagy pszichoanalízisnak, – fintorgás és elfajultság.” (A modern irodalmat meglehetősen sommásan elítélő esztétikai nézeteivel Kassák Lajos is vitába szállt a Magyar Nemzet hasábjain.)

Szabó Ervin egykori liberális könyvtári irodalompolitikájával szemben – mely kizárólag a művészi értéket tekintette mérvadónak és az olvasóra bízta a válogatást – Drescher nevelői szempontok szerint szelektált.⁷⁰ Kizárta a közkönyvtárból „az intellektus mai aberrációit”:

- Nem tartotta közkönyvtárba valónak – mint dekadens irodalmat – a háború utáni válságirodalom képviselőit. „A kiégett lélek főreprezentánsai: Dreiser, Huxley és főként a nihilizmus felé zuhanó Joyce”.
- Ugyancsak dekadensnek minősítette a polgári irodalomnak azt a szárnyát, mely – véleménye szerint – pusztán a pesti kávéházakban gyökerezik a magyar kulturális hagyomány talaja nélkül. Ide sorolta Bródy Sándor, Földi Mihály, Zsolt Béla és mások műveit. (Elméleti cikkeiben ebben a táborban emlegette Karinthy Frigyes is, a gyarapítás gyakorlatában azonban vele engedményt tett.)
- Az egyoldalúan irányzatos művek közé sorolta, és nem engedte be a fiókkönyvtárak állományába pl. Bálint György, Gelléri Andor Endre, József Attila, Döblin, Ehrenburg, Fallada, Kästner műveit.

A „dekadens” és az „irányzatos” irodalom egyoldalú elítélése a nemzetiszocializmus kibontakozásának éveiben veszélyes csapdát jelentett, amit Drescher a 30-as évek elején nem is tudott teljesen elkerülni. Az „egészséges” irodalom mellett érvelve álláspontjának alátámasztására egyik mondatában a Harmadik Birodalom

Drescher (később Szentkúty) Pál

művelődéspolitikájára hivatkozott. Bár Drescher rövidesen – éppen az általa képviselt hagyományos eszmények védelmében – kiállt a Harmadik Birodalom anti-humanista eszméi ellenében, az ominózus mondat miatt 1945-ben politikai ellenfelei a *Mit olvas a Fővárosi Könyvtár közművelődési fiókjainak közönsége?* című felmérését a Fasiszta, szovjetellenes, antidemokratikus sajtótermékek jegyzéké-re tették.

A fiókkönyvtárak állománya

A fiókkönyvtárak rendelkezésére álló gyarapítási kerete a könyvtár gazdasági helyzetétől függően szeszélyesen változott, a gazdasági válság előtti években soha nem látott csúcspontot ért el, majd a válság következményeként mélyre zuhant. (Lásd: A gyarapítás anyagi lehetőségeinek változása című fejezetet). A gazdagabb években az új megjelenésű, keresett szépirodalmi művekből 30-40 példányt is be tudtak szerezni, (ami fiókonként 2-3 példányt jelentett) a rosszabb években már csak 5-10-et.

A beszerzett művek tartalmi összetételének arányai eközben változatlanok maradtak: a beérkező könyvek között a szépirodalmi mű 75%, az ismeretközlő irodalom 25% körül mozgott.

Az ismeretközlő művek közül az életrajzok, útleírások, történelmi művek olvasmányosabb csoportjai tűntek ki viszonylag magasabb kötetszámmal, egyébként a különféle tudományágak népszerűsítő művei nagyjából egyforma arányban kerültek be a fiókkönyvtárakba.

A Százados úti fiók

A szépirodalom alakulásáról közelebbi képünk is van, mivel a könyvtár 1929-ben az olvasók tájékozódásának megkönnyítésére megjelentette a fiókkönyvtárak szépirodalmi könyveinek jegyzékét.⁷¹ Bár a füzet az egyes művek hálózaton belüli példányszámát nem adja meg, de a lista így is sokat elárul arról, mit kínált a könyvtár a közönségének, a húszas évek végén.

A fiókkönyvtárakban található szépirodalmi művek kétharmadát külföldi művek fordítása tette ki, egyharmadát az eredeti magyar irodalom termékei. A külföldiek közül leggazdagabban a francia irodalom volt képviselve, ezt követte az angol, a német, az orosz irodalom.

Francia irodalom (az összes szépirodalmi mű 20 %-a) – a legtöbb művel szereplő szerzők: France, Balzac, Maupassant, Zola.

Angol irodalom (20%) – J. London, Wells, Wilde, Dickens.

Német irodalom (10%) – Hoffmann, Hauptmann, Goethe, Schnitzler,

Orosz irodalom (7%) – Dosztojevszkij, Tolsztoj, Turgenyev, Gorkij, Csehov, Mereskovszkij

Egyéb nyelvek irodalma (19%) – Strindberg, Hamsun, Ibsen, Lagerlöf

A magyar irodalmi művek közül a régi, a jegyzék megjelenésekor már klasszikusnak számító írók természetszerűen igen sok művel voltak képviselve: Jókai 115, Gárdonyi 61, Mikszáth 51 címmel. (A jegyzék egészét tekintve is ők hárman voltak a listavezetők.) Mindennek ellenére összességében a kortárs irodalom volt túlsúlyban, a magyar szépirodalmi művek közel 60 %-a kortársi irodalom volt, a jegyzék megjelenésekor élő szerzők művei.

Kik képviselték a kor irodalmát? A „kettőszakadt irodalom” mindkét vezető táboráhozavetőleg azonos arányban. A Nyugat nevével fémjelezhető modern irodalom regény- és novellaírói közül Móricz emelkedett ki (36 művel), meglehetősen messzire leszakadva követte őt Krúdy és a prózaíró Kosztolányi. (Meglepő módon a Drescher által „kávéházi író”-ként bírált Karinthy is 22 különféle művel szerepelt.)

A konzervatív ízlést kiszolgáló – a Kisfaludy Társaság nevével jellemezhető – irodalom legtöbb művel szereplő írói: Herczegh Ferenc (50 művel!), Komáromi János, Csathó Kálmán.

Ha a regényirodalomban a konzervatív irodalom képviselői túlsúlyban voltak is, a lírát azonban a nyugatosok képviselték gazdagabban. Jól jellemzi az állományt a kortárs magyar költők jelenléte, aránya és hiánya: Babits (6), Kosztolányi, Reményik S., Sík S., Tóth Á. (5-5), Szabó L. (4), Áprily L. (3), Juhász Gy., Mécs L., Szép E. (2-2), Illyés, Szabolcska (1-1.)

Jelen volt – ha nem is meghatározó mértékben – az az írócsoport is, melyet Babits ezekben az években „nagyúri dilettánsok”-nak nevezett.⁷² Például a fontos politikai pozíciókat betöltő Drasche-Lázár Alfréd 12 művel szerepelt, megelőzve Szabó Dezsőt vagy Tömörkényt, sőt Molnár Ferencet is.

AZ OLVASÓTÁBOR VÁLTOZÁSAI

Általános tendenciák

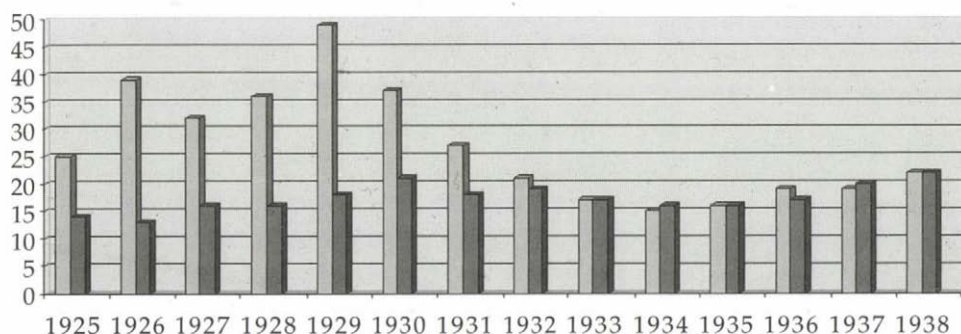
Az olvasótábor nagyságrendje híven követte a könyvtár fejlődésének azt az általános vonulatát, melyet az állománygyarapítás hullámzása is pontosan érzékeltetett:

- a 20-as évek második felét markáns növekedés jellemezte (a kölcsönzők létszáma 1925–1930 között 14 ezerről közel 21 ezerre emelkedett);
- a gazdasági válság – következőleg: a könyvtár működési feltételeinek leromlása – folyamánként a 30-as évek elején olvasók népes csoportjai fordítottak hátat a könyvtárnak (a kölcsönzők száma 1935-re 16 ezer alá süllyedt);
- a 30-as évek második felében javultak a működési feltételek, ismét egyre nagyobb számban tértek vissza az olvasók, 1938-ra létszámuk újabb csúcsot ért el (21 680 kölcsönző).

Az adatok a friss állomány beáramlása és az olvasói létszám alakulása közötti összefüggésre vetnek fényt:

Összességében a 30-as évek az évtized eleji visszaesés ellenére előrelépés jelentettek a 20-as évek második feléhez mérten.

Gyarapodás (ezer kötetben) és kölcsönzők (ezer főben)

A központi könyvtár olvasói

A magát „tudományos központ”-ként definiáló intézmény az igényesebb könyvtárhasználó értelmiség kiszolgálójaként működött, s a Wenckheim-palota könyvtárrá alakításakor – mint láttuk – nem kívántak a könyvtár jellegén változtatni. Nem vezettek be olyan újabb szolgáltatásokat, melyek a könyvtári szolgáltatások skáláját tovább bővítették volna, helyette a már meglévők számára alakítottak ki jobb, kényelmesebb tereket. Bár lényegesen növelték az olvasói ülőhelyek számát, a leglátogatottabb térben,

az olvasóteremben az eredeti 48 férőhelyet csak 66-ra emelték, elsősorban az eleve kisebb forgalmú kutatóhelyek használatát tették több ülőhellyel kényelmesebbé.

Az 1931-ben megnyílt új könyvtárban ennek megfelelően nem jelentek meg új, népesebb olvasói csoportok. A kölcsönzők száma már a nyitás előtti évben megközelítette a 2500-at, ezt a későbbi évek során sem haladta meg. Nem nőtt a helyben olvasott művek száma sem.⁷³

A Wenckheim-palotában, a 30-as években a felnőtt olvasók legnépesebb csoportját változatlanul a köztisztviselők alkották (arányuk az összes olvasó 15%-a körül mozgott), bár számuk és arányuk a 20-as évek során jelentősen megcsappant. Megközelítették őket a szabadfoglalkozású értelmiségiek (ügyvédek, orvosok, mérnökök, írók, művészek, 13% körül,) a pedagógusok (akik 40 egyetemi tanárral együtt az olvasók 12%-át tették ki,) és a magántisztviselők (11%).

A központi könyvtár szerepéről elevenebb képet kapunk, ha egy-egy tudományterület kutatói közül idézünk fel neveket az olvasói névsorból.⁷⁴

Filozófia: Halasy-Nagy József, Kecskés Pál; történelem: Marczali Henrik, Léderer Emma; irodalomtudomány: Szerb Antal, Waldapfel Imre és József; művészettörténet: Hekler Antal, Zádor Anna; orientalisztika: Germanus Gyula; teológia: Szimonidesz Lajos, Kecskés Pál, Hirschler Pál (főrabbi).

A könyvtár, mint szellemi műhely szerepét jelzik a kor művelődéspolitikájából, irodalmi életéből ismert nevek: Karácsony Sándor, Németh Andor, Németh László, Passuth László, Supka Géza, Ráth-Végh István.

A könyvtár állománya a könyvészeti munkát végzők (bibliográfiakeresztők, lexikonszerkesztők) számára nélkülözhetetlen volt. A Wenckheim-palota beiratkozott olvasói között találjuk ezért az 1919-ben távozott – távozásra kényszerített könyvtárosok csaknem teljes névsorát: Braun Róbertet, Kóhalmi Bélát, Krisztics Sándort, Madzsar Józsefet, Pórné Váradi Irmát.

Az olvasójegyzékben szereplő politikusok skálája a lehető legszélesebb: Bethlen Istvántól Ries Istvánig, Teleki Páltól (aki nem csak a „T protokoll” listán szerepelt, hanem rendszeres látogató is volt) Molnár Erikig terjedt.

Míg a felnőtt olvasók csoportjainak jellege, összetétele az évek során lényegében változatlan maradt, az egyetemisták-főiskolások száma évről-évre jelentősen növekedett. A 20-as évek átlagában a mintegy 500 hallgató a központi könyvtár olvasóinak 24 %-át jelentette, a 30-as években számuk már 900 felé közeledett, s az olvasókon belül 38 %-ot tettek ki. Meglódult a „rejtett egyetemi könyvtári funkció”-nak a könyvtár történetében mindvégig jelen levő folyamata.

Az egyetemi hallgatóként a könyvtárt látogatta többek közt Dömötör Tekla, a jövő néprajztudós, Zolnay Vilmos, a Könyvtáros című lap jövőendő szerkesztője és Ságvári Endre, aki tíz év múlva a csendőrékkel vívott tűzharcban hal meg.

Központi városi könyvtári funkciók átszivárgása a hálózatba

A tudományos központ a társadalmi és humán tudományok kutatóinak igényes kiszolgálójává vált, de olyan áron, hogy lemondott az ennél szélesebb közönség kielégítéséről. A Wenckheim-palotában voltaképp nem találták meg igazi helyüket azok, akik nem a kutató tudós, hanem az igényes önművelés szintjén kívántak tájékozódni a kor szellemi áramlatairól, akik az értékes szépirodalom nyújtotta tájékoztatást is igényelték, akik a Wenckheim-palotában kialakítottnál közvetlenebb, egyszerűbb, áttekinthetőbb módon kívántak olvasmányhoz jutni. Egy teljes funkciójú városi könyvtár ezt a réteget is ki tudta volna elégíteni, a Wenckheim-palotába költöző könyvtár viszont erre nem vállalkozott. Az igény azonban utat tört magának: a tudományos központtól néhány száz méternyire levő lévő, de összehasonlíthatatlanul szérelyebb adottságok mellett működő 1. sz. (Királyi Pál utcai) könyvtár töltötte be akaratlanul is ezt a központ által nem vállalt szerepet.

A Királyi Pál utcai fiókot csaknem ugyanannyi kölcsönző látogatta, mint a Wenckheim-palotát,⁷⁵ és a kölcsönzők társadalmi összetétele is sok területen egyezett. Ebbe a fiókba csaknem ugyanannyi köztisztviselő és pedagógus járt, mint a Wenckheim-palotába, az egyetemi-főiskolai hallgatók mindkét könyvtárat előzönlöttek. A Királyi Pál utcában is az értelmiségiek (és jövőendő értelmiségiek) voltak túlsúlyban, sőt még az értelmiségi elit is jelen volt: féltucat egyetemi tanár is látogatta ezt a könyvtárat. Két lényeges ponton volt különbség a két könyvtár olvasótábora között: egyrészt a humán értelmiség kutató-alkotó rétegei (írók, lapszerkesztők, egyetemi tanárok) és a jogászok sokkal nagyobb számban látogatták a központot, másrészt viszont a Királyi Pál utcai könyvtár társadalmi értelemben is nyitottabb volt, a háztartásbeli nők, de főként az igényes olvasnivalót kereső munkások ezt a számukra otthonosabb könyvtárat választották.

Az 1. sz. fiókkönyvtárat Szabó Ervin mintafióknak tervezte. Ez a funkciója most megvalósult, bár nagyrészt a központi könyvtár nem vállalt feladatainak átvétele révén.

A hálózat olvasóközönsége:

A munkásosztály a könyvtárba megy

Miközben a központi könyvtár olvasótáborának nagyságrendje lényegileg változatlan maradt, a fiókkönyvtárak olvasótábora az időnkénti visszaesések ellenére is egyre tágabbra bővült, 12 év alatt több mint másfélszeresére emelkedett.

1926: 12 296 kölcsönző

1938: 19 624 kölcsönző

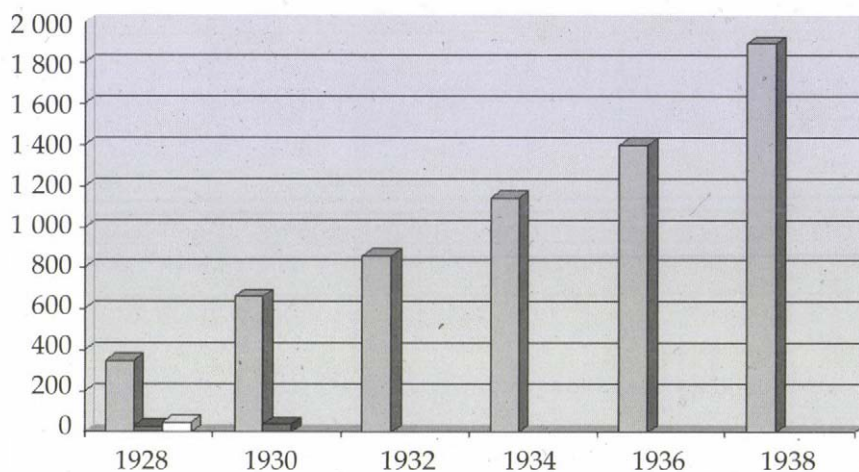
Milyen társadalmi rétegekből verbuválódtak az új olvasók, hogyan változott a fiókkönyvtárak arculata?

A növekedés túlnyomórészt a felnőttek beáramlásának volt köszönhető, ezen belül pedig a bér munkások minden más társadalmi réteget megelőzve özönlöttek be a könyvtárba.

Annak idején Szabó Ervin számára a fiókkönyvtárak létesítésének egyik legfontosabb célja a munkások elérése volt, e tervből azonban az első világháború végéig kevés valósult meg: a fiókok olvasóinak csak 4-5%-a jött a bér munkások soraiból. A Tanácsköztársaság idején a hálózathoz csatolt Budapesti Könyvtár Egylet Corvin téri könyvtárának jellegzetesen budai középosztálybeli közönsége volt, munkás olvasója csak elvétve akadt. Az ellenforradalom első időszaka korántsem kedvezett a munkások olvasási kedvének: megindult lassú elszivárgásuk. 1928-ban a fiókhálózat kölcsönzőinek már csak 2,5 %-a tartozott a bér munkások kategóriájába.

Ez volt a mélypont, etől kezdve – a gazdasági válsággal egyidőben – meglepő felfutás indult el. 1928–30 között, két év alatt a fiókhálózat bér munkás olvasóinak száma csaknem megkétszereződött, s a továbbiakban is egyenletesen kúszott felfelé, évi 15-20%-os növekedéssel. 1938-ban a fiókhálózat bér munkás kölcsönzőinek száma 1893 volt, (a tíz évvel korábbi, 1928-as 350 főnek több mint ötszöröse.) A munkások aránya a hálózatban most már meghaladta a 10%-ot, a felnőttek táborában ez lett a legnépesebb csoport. Enyvvári joggal jelenthette ki: „Ma már a munkások is éppúgy használják a könyvtárat, mint a köztisztviselők.”⁷⁶

Bér munkás kölcsönzők száma a hálózatban

A növekedést nem lehet valamely városrészre vagy újabban létesített könyvtárra lokalizálni. Az új munkásolvasók egyaránt megjelentek a peremkerületekben (Óbudán, Terézvárosban) és azokban a tipikus belvárosi fiókokban is, ahol a 20-as évek elején csak elvétve fordult meg egy-egy bér munkás (Királyi Pál utca, Almássy tér). A jelenléte nyilvánvalóan csak szélesebb társadalmi összefüggésben lehet értelmezni: ez az

időszak a szociális feszültségek növekedésének, a munkásmozgalom megerősödésének, a munkásság mint politikai tényező újrafelfedezésének korszaka volt. A könyvtár vezetése sem maradhatott közömbös a munkássággal szemben. Nem tudjuk, hogy megnyerésük érdekében folytattak-e célirányos propagandát, de azt igen, hogy megtartásukra és befolyásolásukra tudatosan törekedtek. „Tisztviselőink különös gondot tartoznak fordítani a munkásság vezetésére” – írta Drescher Pál 1934-ben.⁷⁷

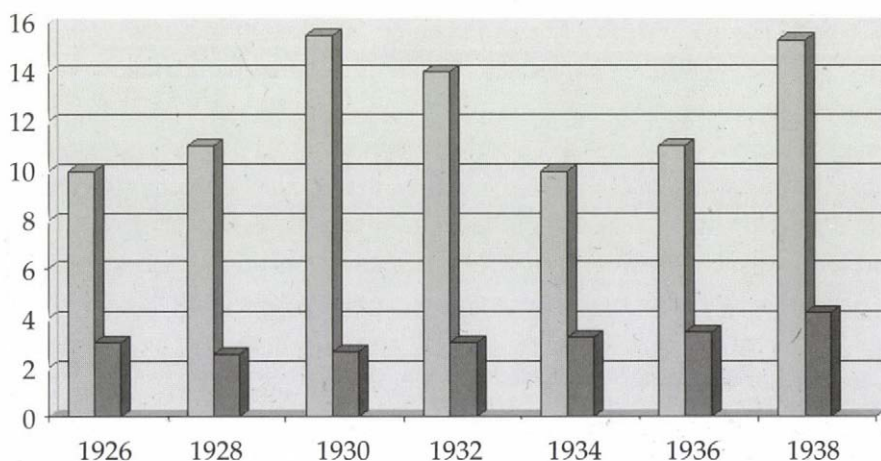
A hálózat felnőtt olvasóinak létszámnöveléséhez hozzájárultak az egyetemi/főiskolai hallgatók is, az ő beáramlásuk azonban más ütemben történt. Létszámuk robbanásszerű felfutása 1926-1931 közé esett (1926: 759 fő, 1931: 1794 fő), ezután azonban számuk megmaradt az 1800 fő körül enyhén ingadozva.

A hálózat olvasóközönsége:

Tanulók, gyerekek

A felnőttekkel ellentétben a tanulóifjúság (a közép-, szak-, kereskedelmi- és polgári iskolai tanulók) könyvtári részvétele lényegileg nem emelkedett – bár a tanulók könyvtári tagságának ingyenessé tétele némi kedvező változást hatott – az elemi iskolások viszont a könyvtárak mostohagyerekei maradtak.

A fiókkönyvtárakba beiratkozott felnőtt és gyerek kölcsönzők (ezer fő)

A peremre szorultak, a szó városföldrajzi értelmében is: elsősorban a két régi alapítású városperemi könyvtár, a Százados úti és a Vág utcai fogadta be őket. Ott viszont a könyvtárosok hivatástudattal, korszerű könyvtárpedagógiai szellemben és olvasószolgálati módszerekkel (szabadpolc, mesedélutánok) foglalkoztak velük.⁷⁸

A fiókkönyvtárak használata 15 év alatt ingyenes volt, a beiratkozáshoz a szülői jóát-

láson kívül az iskolától is kellett láttamozott ajánlólapot hozni. A gyerekek a szabadpolcon elhelyezett, korcsoportok és műfajok szerint csoportosított könyvekből szabadon válogathattak. „Ez a rendszer nagy örömet és zavartalan élvezetet nyújt a gyerekek számára és tájékozódásra nevel” – jegyezte meg Zsák Wilfried. Egy alkalommal két könyvet lehetett kölcsönözni.

A gyerekkönyvtárak az iskolák elismerését is kivívták, a fővárosi oktatásügy szemlélete e téren kezdett megváltozni: „A múltban bizonyos merevség, sőt leplezetlen tartózkodás mutatkozott az iskolák részéről az iskolán kívüli közkönyvtárakkal szemben,” – írta egy fővárosi pedagógiai szaklap – „ideje, hogy a mai iskola felismerje az iskola és a közkönyvtár szoros kapcsolatát.”⁷⁹ Ugyanakkor Drescher – aki a régi magyar gyermekkönyvekről szóló művében az „Istennek hála, minden fanyar pedagógiával dacoló gyermek”-ről írt, – hivatalnokként nem volt különösebben érzékeny a gyerekek ügye iránt, a gyerekkönyvtárosok szabadabb és korszerűbb pedagógiai elveivel szemben autokratikusabbnak mutatkozott.⁸⁰ Az újabb alapítású belvárosi fiókkönyvtárakban (9., 10., 11., 12. sz. fiókok) nem rendeztek be gyermekrészleget, a belvárosban (az ugyancsak régi alapítású) Almássy téri könyvtár látta el a legtöbb kisiskolást. A gyermekolvasók száma összességében stagnált, ezek az intézmények kimaradtak a hálózat általános fejlődéséből.

A könyvtár mint melegedő

A gazdasági válságot követő években új problémával kellett a könyvtáraknak szembenézniük: a munkanélküliek, hajléktalanok felfedezték maguknak a könyvtárat, mint melegedőt.

A legnagyobb gondot e téren a Vág utcai népházban működő 7. sz. fiókkönyvtár ügye okozta. Itt a népház lakói olyan mértékben vették menhelyként igénybe az olvasótermet, hogy a környék lakói elmaradtak a könyvtárból. Enyvvári drákói megoldást választott, azt javasolta a fenntartóknak, hogy „a könyvtár olvasótermét egy időre zárjuk be, s aztán újranyitáskor csak a könyvtár tagjai számára tegyük hozzáférhetővé. ... A népház igyekezni fog délutánra ápolttjai számára más melegedő helyiséget kijelölni az olvasóterem helyett, amely nagyobbára eddig is csak ezt a célt szolgálta.”⁸¹

Az olvasók valóban panaszkodtak. Egy másik könyvtár esetében egyikük névtelen levélben egyenesen a polgármesterhez fordult: „Két szakállas koldus – az egyik félszemű – melegedni jár a könyvtárba.”

(Ugyanez a probléma később a központi könyvtárban is jelentkezett. Az olvasóterem díjtalan használatát – az információhoz való akadálytalan hozzájutást – 1942-ben az 5 pengős látogatójegy bevezetésével szüntették meg, többek közt azzal indokolva, hogy „olvasóink egy része nem csupán kultúrigényei kielégítése céljából kereste fel a könyvtárunkat.”)

Csúcsforgalom a Vág utcai (népházi) fiók olvasótermében, 1935

A probléma pozitív megoldására is van példa, bár nem a fővárosi könyvtár részéről. A VIII. ker. Köztérképonysági Egyesület 1935 őszén könyvtárt szervezett a téli évadra a Kisstáció utca 8. sz. alatti iskolaépület pinchelyiségeiben, kifejezetten a melegedni kívánó munkanélküliek számára. Az első helyiségben ingyenesen, a másodikban két fillérért némileg nagyobb kényelemmel (ruhatár) lehetett újságot vagy könyvet helyben olvasni. (Otthoni olvasásra nem adtak könyvet.) A sajátos könyvtárnak esetenként 50-60 látogatója is volt, zömmel állástalan férfiak, akik itt Jókait, Mikszáthot, Zilahyt, Gogolt, Dosztojevszkit olvastak. „Jó volna már abbahagyni ezt a nagy műveltséget. Jobb szeretnék dolgozni” – mondták az őket felkereső riporterek.⁸²

A harmincas évek társadalmát jól jellemzi az egy időben egymás tőszomszédságában élő három könyvtár és azok olvasótábora: a Wenckheim-palota értelmiségi elitje, a Királyi Pál utca polgári közönsége és a Kisstáció utca munkanélküli munkásai.

A KÖZPONTI KÖNYVTÁR INFORMÁCIÓKÖZVETÍTŐ SZEREPE

Mennyiben felelt meg a könyvtár ezekben az években annak a hivatásának, melyet először Szabó Ervin fogalmazott meg, s melyet Enyvvári Jenő nyilatkozataiban ismételtén újfogalmazott, mennyiben járult hozzá információs szolgáltatásaival a kor társadalmi kérdéseinek megválaszolásához?

A választ legtömörebben az a levél fogalmazta meg, melyet a magyar tudomány 32 kiemelkedő képviselője írt a polgármesternek 1932-ben, az állománygyarapítás szinten-

tartása érdekében. Véleményük szerint a közkönyvtárak közül elsősorban a Fővárosi Könyvtárnak köszönhetően „olyan színvonalon tudtunk maradni, hogy nagyjából követhettük a világ szellemi haladását. A Fővárosi Könyvtár a közigazgatás és a szociális problémáknak eddig is speciális könyvtára volt, és olyan problémákhoz, mint a gazdasági válság leküzdése, a közigazgatás reformja, a munkanélküliség megszüntetése kitűnő anyagot gyűjtött össze, amely különben hozzáférhetetlen maradt volna a hazai szakkörök s a nemzet problémáinak megoldására hivatottak előtt.”⁸³

Részletesebb képet kapunk a *reference osztály* tevékenységét vizsgálva. E részleg feladatát így fogalmazták meg: „A könyvtár aktív szerve a közönség felé, mely a könyvtár gyűjteményét közvetíti a magyar tudományos világ és a közélet szakirodalmi és bibliográfiai igényeihez és kívánalmaihoz képest. Ebben a feladatában különösen a társadalmi tudományokban, közelebbről az elméleti szociológiában, a jogtudományokban és a közgazdasági tudományokban szakképzett tisztviselőkkel áll a közönség rendelkezésére.”⁸⁴

Az osztály vezetője ebben az időszakban *Vavrincz* (utóbb: *Vágfalvy*) *Dezső* volt, helyettese *Homa Gyula*. A felsorolt szakterületekről magas végzettségű, tudományos tevékenységet folytató munkatársak dolgoztak az osztályon, pl. *Stark János* (aki Heidelbergben Mannheim szemináriumán tanulta a szociológiát), *Hamvas Béla*, *Jajczay János*, *Szász Károly* és mások. Az osztályozási munkákat (ezek szintén a *reference osztály* feladatkörébe tartoztak) *Witzmann* (utóbb: *Veregy*) *Gyula* irányította.

Bár statisztika sem a kölcsönzött, sem a helyben olvasott művek tartalmi megoszlásáról nem készült, több forrás alapján azonban mégis rekonstruálhatjuk a könyvtár információközvetítő szerepét.

- Az éves beszámolók tartalmazták a legjellemzőbbnek ítélt referenz kérdéseket,
- az irattár megőrizte az írásban (levélben) adott információkat,
- a sokasodó kérdésekre a könyvtár az *Aktuális kérdések irodalma* füzeteivel válaszolt,
- az olvasói igényeket jól tükrözik az 1931-től fennmaradt *Kíváнатkönyv* bejegyzései.

A keresett témakörök és a korszak problémái szorosan összefüggenek. A gazdasági válsággal, szociális feszültségekkel sújtott időszak értelmiségi olvasóit a válságból kivezető út keresése, a társadalmi-gazdasági feszültségek kezelésének kérdése foglalkoztatták. Az olvasói kérdések legnagyobb csoportja közgazdasági információkra, művekre irányult, gyakran összefonódva a szociálpolitikai problémákkal. (A társadalmi és a gazdasági élet egyensúlya, a munkanélküliség stb.) Ez az érdeklődés késztette a könyvtárat ilyen témájú bibliográfiák sorának kiadására (Kartell és tröszt, Munkaidő, különösen a 8 órás munkanap, Földrendezés – telepítés – tagosítás stb.) Újra előtérbe került a szociálpolitika, s e téren a könyvtár minden más intézménynél gazdagabb információforrással rendelkezett. Fokozódott a főváros szociális viszonyaira, az egészségügy helyzetére, a családvédelemre irányuló érdeklődés.

Elemi erővel jelentkeztek a politikai kérdések is. A könyvtár értelmiségi olvasóközön-

sége a zsurnalisztikánál mélyebben akarta megismerni a társadalmi problémákra adott olasz és német válasz hátterét, a többféleképpen elképzelt korporációs társadalmi rendet. Fellángoltak a földbirtok rendezése körüli viták is, majd rövidesen előtérbe kerültek a világpolitikai események kérdései: a Felvidék visszacsatolása, a háború lehetőségei.

Sokan kértek információt a főváros aktuális problémáival kapcsolatban, a tervezett közigazgatási reformról, várospolitikai kérdésekről, a közlekedési viszonyokról stb.

Az aktualitáshoz kötődő információs igények mellett természetesen jelen voltak – nem kisebb arányban – a humaniorák kutatóinak a korhoz kevésbé kötött kérdései. A történeti jellegű kérdésekre – ezek igen gyakran a nagy országos vagy fővárosi évfordulókhoz kapcsolódtak (pl. a Szent István- vagy a Rákóczi Ferenc jubileumhoz) – általában a Budapest Gyűjteményben kaptak választ.

Az igénybevevők változatos és széles táborából kiemelkedett néhány jellegzetes csoport. Meglehetősen sűrűn adtak a könyvtárnak – olykor nem is könnyű – feladatot az államigazgatás intézményei,⁸⁵ hasonlóképp a városigazgatás szervei, a tisztviselők is gyakran fordultak információs, bibliográfiai igénnyel a könyvtárhoz. Mindennaposak voltak a tudományos háttérintézetek kérései. A hivatalos intézmények mellett a 30-as években megélénkülő ellenzéki mozgalmak – pl. a népi írók, a munkásmozgalomhoz kötődő baloldali publicisták – ugyancsak a fővárosi könyvtár szociológiai és politikai anyagában kerestek társadalomkritikai írásaikhoz szellemi muníciót. A belügyminisztériumnak adott rendőrségi jelentés azt panaszolta föl, hogy „a Fővárosi Könyvtárban minden komplikáció nélkül hozzá lehet jutni a bolsevista „szakirodalomhoz”, a könyvtár házi szabályzata értelmében ugyan külön engedélyt kell kérni, ez azonban tisztára formalitás...”⁸⁶ A könyvtár információs bázisának egyik leggyakoribb használója volt a média. A rádió, a hírlapok szerkesztőségei, az egyes újságírók mindennapos igénylői-használói voltak a könyvtár szolgáltatásainak.

Az egyes olvasók számára a reference osztály – a korabeli beszámolók szerint – nem volt olyan nyitott, mint a közintézmények esetében. Jelképesként emlegették, hogy „a reference szoba ajtaja csukva volt”, a belépő olvasók úgy érezték, hogy zavarják a könyvtárosokat munkájukban. A kölcsönző tisztviselők úgyszólván több tájékoztatást adtak az olvasóknak, mint a reference szoba könyvtárosai.⁸⁷

A könyvtártól tájékoztatást kérők köre kiterjedt a vidéki városokra, sőt külföldi könyvtárakra és más intézményekre is. Ezek nem egyszer olyan kérdésekkel is a fővárosi könyvtárhoz fordultak, melyek valójában a nemzeti könyvtárat illették volna.

Pl. 1931-ben a *Bibliothèque National* Kisfaludy Sándor magyarországi francia fordításai iránt érdeklődött, az *American Historical Society* magyar geneológiai kutatók címét kérte, Oslóból az *Odd Udbye* Schubert magyarországi irodalmára volt kíváncsi stb.

A HÁLÓZAT OLVASMÁNYKÖZVETÍTŐ SZEREPE

Az évente egymillió olvasmányt közvetítő Fővárosi Könyvtár Budapest olvasási kultúrájának meghatározó tényezőjévé vált. A könyvtár vezetése fokozott figyelmet szentelt a kultúráközvetítés tartalmi kérdéseire, megkísérelt tárgyyszerű képet kapni az olvasási kultúra terén betöltött szerepéről. A 30-as évek elején több igényes vizsgálat mérte és elemezte: milyen könyveket olvas a fiókkönyvtárak közönsége?

1930-ban Drescher Pál szervezésében három napon át feljegyezték a fiókkönyvtárakban a felnőttek részére kikölcsönzött művek adatait.⁸⁸ Ennél behatóbb képet adott az 1933-ban végzett felmérés, melynek keretében 11 fiókkönyvtár nyolc napi könyvforgalmát regisztrálták. (4793 felnőtt olvasó 16728 könyvkölcsönzését vették számba, a könyvek szerzőjét, címét, az olvasó foglalkozását is feltüntetve.⁸⁹

A nők könyvkölcsönzési szokásait kisebb mintán Fort Sándor vizsgálta, a 15 éven aluli gyerekek kölcsönzési szokásait Zsák Wilfried elemezte.⁹⁰ Ez a vizsgálat 100 napon át 600 gyerek 9638 kölcsönzését regisztrálta és elemezte, kiegészítve ezzel Drescher anyagát.

Drescher Pál és Zsák Wilfried vizsgálatai nemcsak könyvtártörténeti adatokat szolgáltatnak, hanem olvasástörténeti forrásként is hasznosíthatók: a magyar olvasásszociológia történetében ezek az első nagy mintán egzakt módszerekkel végzett, az olvasók foglalkozását is figyelembe vevő olvasásvizsgálatok.

A közvetített irodalom főbb jellemzői

A felnőtteknek kölcsönzött könyvek többsége szépirodalom volt (76,4%), az ismeretközlő (ismeretterjesztő) művek 23,6%-ot tettek ki.

A fővárosi könyvtár történetében az ismeretközlő művek kölcsönzésének arányszáma lassan kúszott felfelé: a hálózat indulásakor (1914-ben) 14,7% volt, Szabó Ervin és munkatársai erőfeszítései nyomán 21,3-ra emelkedett. Ehhez képest a másfél évtized alatti elmozdulás csekély volt, de a későbbi olvasásszociológiai mérések trendjei alapján valószínű, hogy a 30-as években a lakosság egésze lényegesen alacsonyabb arányban olvasott ismeretközlő műveket, mint a Fővárosi Könyvtár fiókhálózatának kölcsönzői.

A szépirodalmi olvasmányok legnagyobb csoportját a magyar szerzők írásai alkották, (45%), összességében azonban több külföldi szerzőtől származó művet olvastak, mint magyarot (55%). (Ez is eltért a század második felének olvasási szokásaitól: az 1990-es évekig a lakosság egészénél a magyar szerzők olvasásának túlsúlya volt a jellemző.)

Sajátos jelenség volt a fiókkönyvtárakban az idegen nyelven történő olvasás viszonylag magas aránya. A kikölcsönzött szépirodalmi művek 14 %-a (az összes kölcsönzés 12 %-a) idegen nyelvű volt. Az idegen nyelv az esetek kétharmadában a németet jelen-

tette, sokan még az angol és francia szerzők műveit is németül olvasták. A nem csak magyarul olvasók részben a magasabb iskolázottságúak, részben az idősebbek közül kerültek ki. (Feltehetőleg Pest-Buda hajdani németnyelvűsége állt a jelenség háttérében.) A német nyelvismeret túlsúlya mellett azonban az olvasói érdeklődés már más irányba fordult: több angol illetve francia szerzőtől származó művet olvastak, mint német írótól valót.

A magyar irodalom olvasottsága

A kölcsönzött könyvek nagy többségét a kortárs írók művei tették ki. Az egykor olyannyira népszerű magyar klasszikusokat, *Jósikát*, *Eötvös Józsefet*, *Kemény Zsigmondot* 1933-ban jószerivel már csak kötelező olvasmányként kölcsönözték.⁹¹ A múlt nagy írói közül csak Jókai tudta megőrizni népszerűségét: listavezető maradt és minden társadalmi réteg olvasta, bár az ő esetében is megindult a visszaszorulás és az ifjúsági olvasmánnyá válás lassú – egyelőre csekély mértékű – folyamata.

A múlt népszerű klasszikus „mesemondói” és a 30-as évek realistább-konzervatívabb ízlésvilága között az átmenetet *Gárdonyi Géza* képezte, akinek a népszerűsége ekkor állt a tetőpontján, a könyvkiadásban és a könyvtári kölcsönzésben egyaránt.⁹²

A kor „kettőszakadt irodalmában” a legnagyobb olvasottságnak az a világszemléletben és írói eszköztárában *konzervatív irodalom* örvendett, melynek reprezentánsa a „nemzeti klasszikus”-ként ünnepelt *Herczeg Ferenc* volt, népszerű történelmi regényírója *Gulácsy Irén*. Ide sorolhatjuk a lektűr felé hajló, elegánsan és kedélyesen mesélő, társadalmi kérdéseket nem feszegető írókat is, akik közül a legnépszerűbb ekkor *Csathó Kálmán* volt. A korabeli magyar irodalomnak ez az ága volt a Fővárosi Könyvtár fiókkönyvtáraiban a legkeresettebb, akár reprezentáns szerzőit nézzük, akár a művek összességét tekintjük.⁹³

A kettőszakadt irodalom másik ága, a Nyugat köréhez tartozó írók közül egyedül *Móricz Zsigmond*nak sikerült betörnie az olvasói népszerűség világába. Ő azonban kivétel volt; *Babits*, *Kaffka*, *Karinthy*, *Kosztolányi*, *Krúdy* műveinek forgalma együttesen tett csak ki annyit, mint az övé. A Nyugat írói – bár műveikkel jelen voltak a fiókkönyvtárak állományában –, a közönség által olvasott műveknek csak csekély hányadát, tized részét sem képviselték.⁹⁴

A Fővárosi Könyvtár csatornáin át tehát jóval több jutott a kommerciális felé hajló konzervatív irodalom termékeiből a közönséghez, mint az utóbb maradandóbb értékűnek bizonyuló, modernebb irodalmi áramlatokéból. Ennek oka csak kisebb mértékben kereshető Drescher alapjaiban konzervatív irodalomképében, sokkal inkább az uralkodó közízlésben. Ha a könyvkiadások számában tükröződő közönségigényhez mérjük a fiókkönyvtárak forgalmát, értékelnünk kell, hogy legalább a kínálatot biztosították a modern irodalom maroknyi közönsége számára.

A külföldi irodalom olvasása

A szépirodalmi olvasmányok többsége külföldi szerzőtől származó mű volt, köztük az *angol-amerikai* irodalom termékei voltak a legnépszerűbbek. (Az összes külföldi mű 31%-a.) Kiemelkedően sokan olvasták J. Londont, őt – távolról – követte Galsworthy, Lewis és Wells.

Az angol irodalom kedveltségét a *francia* követte, azon belül a régebbi múltat a még mindig népszerű Balzac és (id.) Dumas képviselték, a közelebbi múltat Zola és France, a kortárs irodalmat Rolland, valamint két lektűríró: Benoit és Farrère.

A harmadik helyre szoruló *német* nyelvű irodalom (21%) sajátos jelensége, hogy a négy legolvasottabb szerző (sorrendben: Wassermann, S. Zweig, Th. Mann és Werfel) közül három pár éven belül emigránsként kényszerült Németország elhagyására, az osztrák Wassermann műveit pedig indexre tették. „A Harmadik Birodalom areopagja kétségtelenül fejszóvalva szemlélné azt a névsort, mely nálunk a német irodalmat reprezentálja” – jegyezte meg Drescher.

Az egyéb nyelvek írói közül az orosz és a skandináv szerzők örvendtek nagyobb népszerűségnek.

A leggyakrabban kölcsönzött szerzők ill. művek (A kölcsönzött kötetek számával)

1. Jókai	678	1. Gulácsy: Fekete vőlegények	64
2. Herczeg	492	2. Herczeg: Pogányok	47
3. Gárdonyi	401	3. Kemény: Zord idő	43
4. Mikszáth	276	4. Rolland: Az elvarázsolt lélek	40
5. Wassermann	231	5. Zilahy: Szökevény	38
6. London	228	6-8. Gárdonyi: A láthatatlan ember	35
7. Csathó	219	6-8. Jókai: Egy magyar nábob	35
8. Zilahy	203	6-8. Zilahy: A két fogoly	35
9. Móricz	201	9. Munthe: San Michele	34
10. Galsworthy	178	10-13. Herczeg: Az élet kapuja	32
11. Lewis	170	10-13. Jókai: A kőszívű ember fiai	32
12. Zweig	170	10-12. Jókai: Kárpáthy Zoltán	32
13. Gulácsy	166	10-12. Móra: Aranykoporsó	32
14. Mann, Th.	164	14-15. Gárdonyi: Isten rabjai	31
15. Móra	134	14-15. Mikszáth: A fekete város	31

Az egyes társadalmi rétegek könyvtárhasználói arculata

A fiókkönyvtárak felnőtt olvasóinak törzsközönségét a *szellemi foglalkozásúak* (közalkalmazottak, pedagógusok, magántisztviselők) alkották. Ők – legalábbis a könyvtárban –

jellegzetes „szépirodalmi olvasók” voltak, ismeretközlő művet viszonylag keveset olvastak. Irodalmi ízlésviláguk a romantikus-anekdótázó múltból a 30-as évek elején átbillent a kortárs írók felé: még olvasták Jókait, de már gyakrabban Herczeget, még kedvelték Mikszáthot, de már gyakrabban olvasták Zilahyt, a Gárdonyi kötetek kölcsönzését egy hajszálnyival csak, de már felülmúlta Móriczé.

A pedagógusok egy sajátos szempontból váltak ki a szellemi foglalkozásúak táborából: minden más csoportnál gyakrabban kölcsönöztek idegen nyelvű irodalmat. (Feltételezhető, hogy a nyelvtanárok vették elsősorban igénybe ezt a lehetőséget.) A kölcsönzési adatok arra vallanak, hogy Budapesten határozott igény volt a kortárs idegen nyelvű szépirodalomra, s ezt az igényt más könyvtár nem elégítette ki, viszont az 1. sz. fiókkönyvtár – sajátos értelmiségi-polgári közönségére való tekintettel, a könyvtárba különböző forrásokból beáramló idegen nyelvű könyvanyag segítségével – kezdettől vállalta ezt a feladatot.

Eltérő jelleget mutatnak a *munkásság* (ipari-, szak- és segédmunkások) könyvtárhasználói szokásai. Körükben másoknál nagyobb hangsúlyt kapott az ismeretközlő irodalom, azon belül pedig a reáliákat: a technikai és természettudományos ismeretterjesztő irodalmat minden más olvasói csoportnál aktívabban kölcsönözték. Szépirodalmi igényeik tradicionálisabbak voltak, mint a szellemi foglalkozásúaké, a munkások voltak Jókai legkitartóbb olvasói. (Kétszer annyi Jókait olvastak, mint Herczeget.) Ugyanakkor fogékonyak voltak a társadalombíráló szépirodalom iránt is: Móriczot, Szabó Dezsőt kiemelkedő arányban vitték haza a könyvtárból. Drescher megjegyzi róluk: „A munkásság művelődési hajlama meglepő, s olvasmányaik színvonala is tiszteletreméltó. A könyvek kiválogatásában természetesen némi része a könyvtár tisztviselőinek is van, kik különös gondot tartoznak fordítani a munkásság vezetésére.”⁹⁵

A többiektől karakterisztikusan eltérő képet mutatott a *főiskolai/egyetemi hallgatók* érdeklődése. Gazdag és változatos az ismeretközlő irodalom iránti érdeklődésük, a szépirodalmon belül (a pedagógusok mellett) ők olvasták a külföldieket a legnagyobb arányban. Irodalmi ízlésük a többi olvasócsoportnál modernebb: ők a legaktívabb olvasói a nyugatos prózairodalomnak (Karinthy, Kosztolányi, Krúdy) és az új népi íróknak (pl. Tamási).

Sajátos, hogy Drescher nem a hallgatók, hanem a *háztartásbeli nők* irodalmi ízlését értékelte a legmagasabbra. Ők közelebb álltak a 30-as évek hivatalosan elismert értékeihez (pl. Herczeghez), ugyanakkor Krúdy, Kosztolányi modern prózája iránt többnyire érzéketlenek maradtak.

A könyvtár olvasmányközvetítő szerepe a tanulónál

A 6-14 éves tanulók ellátásával ezekben az években a tizenháromból hat fiókkönyvtár foglalkozott. A legrégibb hagyományokkal és a leggazdagabb tapasztalattal a 3. sz. Százados úti könyvtár rendelkezett. (Adataink az itt végzett felmérésre épülnek.⁹⁶)

A legnépszerűbb az ifjúsági irodalom volt, ez tette ki a kölcsönzések 65,8%-át. Mesekönyv: 14%, regény, elbeszélés: 18,1%, vers, színmű 2,1%.

A mesekönyvek közül kiemelkedően magas forgalmat értek el Benedek Elek művei. Az ifjúsági olvasmányok több forrásból tevődtek össze. Keresettek voltak a *régebbi magyar írók* – Jókai, Mikszáth, Gárdonyi – műveiből készített összeállítások, ifjúsági kiadványok; népszerűségben követték őket, (de tömegükben megelőzték) a *kifejezetten ifjúsági irodalmat* művelő korabeli magyar szerzők művei, pl. az id. és ifj. Gaál Mózes, Tábori Piroska, Tutsek Anna, Altay Margit. A fiúkat legjobban vonzó *kalandos történetek* nagyrészt külföldi szerzők magyaráításai voltak: Verne „Gyula” műveit minden másnál, (még Jókainál is) többen olvasták, népszerű volt még May, Cooper, Mark Twain is. (Mai szemmel nézve viszont hiányzott a népszerű művek listájáról néhány – ma ifjúsági klasszikusként számon tartott – olvasmány: Molnár Ferenc: Pál utcai fiúk-ja, Móra ifjúsági művei.)

A legkedveltebb írók (a kölcsönzések számával)

1.	Verne	808	9.	Rákosi Viktor	146
2.	Jókai	655	10.	Tábori Piroska	139
3.	Benedek Elek	434	11.	Tutsek Anna	126
4.	May	331	12.	Cooper	110
5.	Gaál Mózes	315	13.	Mark Twain	102
6.	Gárdonyi	290	14.	Altay Margit	100
7.	Mikszáth	275	15.	Dickens	91
8.	Herczeg	198			

A *középiskolás* (pontosabban a 14-18 éves felső-középiskolás) tanulók kölcsönzési szokásait elsősorban az iskola alakította. A fiókkönyvtáraknak iskolai könyvtárakat pótló szerepe volt, Drescher megfogalmazásában: „A Fővárosi Könyvtár lassan-lassan átvette az egyre szűkebb keretek között működő s teljesen jelentéktelenné zsugorodott iskolai ifjúsági könyvtárak szerepét.”⁹⁷ A kölcsönzött könyvek összetétele azt mutatja, hogy az iskola mindenekelőtt – szinte kizárólagosan – a magyar kötelező olvasmányok és az esszé jellegű magyar házi dolgozatok terén támasztott könyvtárhasználói igényeket. A tanulók által kölcsönzött ismeretközlő irodalom fele irodalomtörténeti tárgyú volt, a kölcsönzött szépirodalom háromnegyedét a magyar irodalom alkotta. A 19. századi magyar írók egy részét szinte kizárólag csak ők olvasták (Jósika Miklós, Eötvös

József, Kemény Zsigmond), de a közelmúlt szélesebb körben is népszerű íróinak is ők voltak a legszorgalmasabb olvasói (Jókai, Mikszáth, Gárdonyi)

Miközben a Fővárosi Könyvtár példásan eleget tett az iskolától elvárt feladatoknak, adós maradt a másik lehetséges szerepének teljesítésével, a tananyagon túli távlatok megnyitásával. E téren inkább szűrő, mint ösztönző rendszert működtetett. Nevelői szempontból kifogásolhatónak ítélt műveket a tanulók csak iskolaigazgatói engedéllyel kaphattak kölcsön. Ilyen művek voltak azok, melyeket a könyvtár vezetése „dekadens”, „beteges”, „kiégett” vagy egyoldalúan irányzatos műnek minősített. Az erőteljes korlátozásra épülő rendnek az volt a következménye, hogy a „kettészakadt irodalom” egyik ágával, a modern hangvételű (s az utókor értékítélete szerint maradandó esztétikai értéket jelentő) irodalommal alig-alig találkoztak a középiskolások. Móriczot és a Nyugat más prózaíróit nem csak a főiskolásoknál olvasták aránytalanul kisebb mértékben, hanem a munkásolvasóknál is.

A KÖNYVTÁROSOK ÉS AZ INTÉZMÉNY POLITIKAI SZEREPVÁLLALÁSA (VÁLASZOK A KOR KIHÍVÁSAINA)

A fővárosi könyvtár történetének egyik sajátossága, hogy vezetőjének és munkatársainak világnézeti-politikai szerepvállalása alapjaiban befolyásolta az intézmény sorsának alakulását. A Kremmer vezette könyvtár – bár a napi politikától tartózkodott – markánsan megfelelt a Bethlen István-i konszolidáció alapvető beállítódásának: elvszerűen vallott konzervatív alapállás, a szélsőségektől való elhatárolódás, egyszersmind minden radikális változtatástól való elzárkózás jellemezte.

A vezetést 1926-ban átvevő Enyvvári – akit a konfliktuskerülő magatartás, a politika, az ideológia területeitől való idegenkedés jellemzett –, nem kívánt a könyvtár kialakult attitűdjén változtatni. Ha politikai nyilatkozatra kényszerült, az „európai kultúra” tág – bár a 30-as években már egyre konkrétabb politikai tartalmat nyerő – fogalmát nevezte meg hivatkozási pontként. „Mi nem politizálunk, de csak olyan könyveknek adunk helyet, melyek nem irányulnak az európai kultúra ellen.”⁹⁸ A könyvtár ideológusi szerepét Drescher vállalta. Sűrűn jelentette meg társadalompolitikai állásfoglalását kifejtő cikkeit, a legfontosabbakat – és ez már maga is politikai állásfoglalás volt – a *Magyar Szemlében*, ebben a Szekfű Gyula által szerkesztett, Bethlen István nevével fémjelzett, mérsékelt konzervatív, igényes színvonalú folyóiratban. Írásainak alapeszméje a megőrzés, az adott társadalom szellemi értékeinek őrzése, erősítése, javítása a fenyegető veszélyekkel, mindenek előtt a szélsőséges forradalmi irányzatokkal szemben.

Drescher nem magánemberként mondott véleményt, hanem mintegy a könyvtárat képviselve irodalompolitikai, kultúrpolitikai szerepben. (Irodalompolitikai nézeteit korábban ismertettük A könyvtár irodalompolitikai-állománygyarapítás koncepciója c. fejezetben.) Könyvtárpolitikai elveit tekintélyes fórumokon fejtette ki: a Magyar

Könyvtárosok és Levéltárosok Egyesületében, a Magyar Könyvszemle hasábjain. Alapelve: a városi közkönyvtárnak „még a maradiság vádjával megbélyegezve is [...] konzervatívnak kell lennie.”⁹⁹

Alapjaiban konzervatív értékrend jellemezte a 30-as években a könyvtár többi vezetőjét is, a tudományos munkájukba mélyedt, a nyugodt építőmunkára koncentráló Dávid Antalt és Kelényi B. Ottót.

Egy könyvtár társadalmi-politikai beágyazottságát legjobban az mutatja, hogy kritikus pillanatokban milyen réteg áll ki ügye mellett. Mikor a gazdasági krízis éveiben a könyvtár anyagi helyzete válságossá vált, 1932-ben közéleti személyiségek és ismert tudósok fordultak memorandummal érdekében a város vezetőségéhez, többek között Szekfű Gyula, Kornis Gyula, Eckhardt Ferenc, Hekler Antal, Gombocz Zoltán, Pethő Sándor, Angyal Dávid, a mérsékelt neokonzervatív irányzat prominens képviselői.¹⁰⁰

A képletet bonyolította, hogy a könyvtár vezetői még akkor is a bethleni konszolidáció útján kívántak járni, mikor a 30-as években ez az út egyre inkább megkérdőjeleződött: a megrázkódtató gazdasági és társadalmi válságok radikálisabb reformokat követeltek.

Az intézmény fiatalabb munkatársai ekkor már erőteljesebb reformok szellemében kerestek választ a kor új kérdéseire. A könyvtár arculatát kettősség jellemezte: a régi vezetőség továbbra is a 20-as évek derekára kialakult értékrendet akarta őrizni, míg a könyvtárosok új nemzedéke radikálisabb utakra kívánt térni, a kor kihívásaira határozottabb válasszal szándékozott felelni. A fiatalok nézetei eltérők és gyakran egymásnak is ellentmondóak voltak, egy dologban azonban megegyeztek: mindnyájan gyökeres korforduló közeledtét érzékelték. „Korforduló körül vagyunk, s az emberiség fejezetének egyik legizgalmasabb fejezete következik” – vélte Könyves Tóth Kálmán; „Új világkorszak küszöbén állunk” – írta Hamvas Béla; új korszakról, „gigantikus mértékben megjelenő új emberről” írtak a könyvtár kiadványában a Gömbös Gyula-i irányba tájékozódók. A korforduló kihívására adott – igen eltérő – válaszuk publikálására, nézeteik érvényesítésére – bár erős korlátok közé szorítva – találtak módot a könyvtári élet egyes területein is.

A könyvtár szellemi arculatának kettőssége az intézményt megfigyelő rendőrségnek is feltűnt, s egy jelentésében elhatárolta a régi vezetést és a radikális gondolkodású fiatal könyvtárosokat; számos tárgyi pontatlansága mellett is jól érzékelve a könyvtár belső megosztottságát:

„Enyváry, /sic/ aki most is a könyvtár élén áll – tudós ember, gyakorlati kérdésekkel nem foglalkozik és nem avatkozik a könyvtártisztek munkájába. A laza felügyelet követelménye volt az is, hogy annak idején a Bartha Miklós Társaság évekig a könyvtárban tartotta összejöveteleit Könyves Tóth Kálmánnak, a könyvtár tisztviselőjének vezetése alatt. A könyvtár többi alkalmazottja is nagyrészt hozzá hasonlóan radikális gondolkodású fiatalember. Az ő munkájuknak tudható be, hogy

a fényűzően berendezett grófi kastély – melyben a könyvtár el van helyezve – a nap nagyobb részében zsúfolva van rosszkülsejű, oroszings ifjú munkásokkal is.”¹⁰¹

A Bartha Miklós Társaság és a könyvtár kapcsolata Szociálpolitikai válasz a népi mozgalom eszmei alapján

Számos szál köti a fővárosi könyvtárhoz az 1925-ben induló Bartha Miklós Társaságot, azoknak a fiatal értelmiségieknek a mozgalmát, akik a Bethlen-i ideológiával szemben radikális szociális reformokat, a nemzetiségi kérdés tudományos feldolgozását, a magyar falu égető problémáinak megoldását tűzték célul maguk elé, s előfutárai voltak a 30-as évek elején zászlót bontó népi mozgalomnak.¹⁰²

Már a társaság indulásakor ott volt az alapítók között a közigazdász végzettségű, szociálpolitikai érdeklődésű *Könyves Tóth Kálmán*, a fővárosi könyvtár fiatal munkatársa.¹⁰³ Rajta keresztül – bár formális kapcsolat a könyvtár és a társaság között sohasem jött létre, – az induló egyesület a fővárosi könyvtár szolid bázisára támaszkodhatott, összejöveleiket, rendezvényeiket – mint azt a rendőri jelentés kifogásolta is – a könyvtár Gróf Károlyi utcai épületében tartották, a könyvtárosok közül Hamvas Béla és Homa Gyula a szűkebb vezetőségnek is tagjai lettek. 1928-tól Könyves Tóth főtáskárként vezette a társulatot.

Könyves Tóth Kálmán (1900–1972) közigazdász végzettséggel került a Fővárosi Könyvtárba, a szociálpolitika kérdései foglalkoztatták, irodalmi, szakirodalmi és közéleti tevékenységében ennek kiszélesítéséért harcolt, elsősorban a Bartha Miklós Társaság keretei között.

Az 1928-29-es évek a Bartha Miklós Társaság fénykorát jelentették. Tevékenységük széles társadalmi visszhangra talált, gondolkataikra a magyar szellemi élet legjobbjai is reagáltak.

Ady ünnepségük vezérszónoka Szabó Dezső volt, az Ifjú szívekben, élek című kiadványukat a Nyugat és a 100% (Lukács György) ismertette, a Magyar Föld Est-en Németh László tartott felolvasást, Erdélyi, Illyés, és József Attila szavaltak, a könyvtár előadótermében a magyar parasztkérdésről tartott előadássorozattal Szekfű Gyula foglalkozott.

A társaság két irányból vonzotta a radikalizálódó fiatalokat: bal felől Illyés Gyula, József Attila, Lakatos Péter Pál, Szathmári Sándor és mások csatlakoztak, a vezető szerep átvételére is törekedve, a jobboldali orientációjú csoportot Szász Béla vezette, ugyancsak hatalomátvételi ambíciókkal. Az elnök Asztalos Miklós szerint Könyves Tóthnak sikerült megőriznie „az ideológiai szélsőségek felé hajló irányok belső egyensúlyát.” A résztvevők Könyves Tóthon keresztül a könyvtárral is eleven kapcsolatba kerültek. Így lett pl. József Attila a könyvtár használója, aki a „kíváncskönyv”-et is

igénybe vette,¹⁰⁴ és szívesen elhelyezkedett volna az intézményben, de próbálkozása nem járt eredménnyel.¹⁰⁵

Enyvvári Jenő kényszerű és formális elhatárolódása ellenére (nem engedélyezte vezetői ülések megtartását a könyvtár helyiségeiben, mint arról – jellemző módon – rendőrségi jelentésekből tudunk), a Társaság tevékenysége nem maradt hatás nélkül a könyvtár életére. Könyves Tóth erőteljes szociálpolitikai irányultsága újraélesztette a könyvtár régi társadalomkritikai hagyományát.

Jellemzőek Könyves Tóth beállítódására a Magyar Szemlében írt sorai: „A társadalom életének lázgörbéje: a tuberkulózis, a gyermekhalandóság, az öngyilkosság, a lázgrafikonja, az analfabéták, a csődbejelentések, a munkanélküliek, az ijesztő tömeggé növekedett bűnesetek mind-mind társadalmi bajokra utalnak.”¹⁰⁶

Másfél évtizedes hallgatás után 1929-30-ban jelentek meg újra szociálpolitikai témájú, éles társadalmi problémákhoz kapcsolódó bibliográfiák a könyvtár kiadásában: Munkanélküliség, 1929., Munkaidő, különösen a 8-órás munkanap, 1930. Ide sorolhatjuk A sajtó címűt is 1929-ből.¹⁰⁷ „Bizonyosságot tett a Fővárosi Könyvtár, hogy nem elefántcsonttoronyt, hanem hidakat épít könyveiből” – reagált a sajtó. A könyvtár körül megjelentek a radikális értelmiségi fiatalok, ami visszahatott a könyvtár jellegére, szolgáltatásaira is.

Neokatolikus válasz a kor kérdéseire

A 30-as évek derekától a könyvtárban már jelen volt egy másik irányzat is, mely a társadalom kérdéseire más, politikailag markánsabb választ adott, mint az ekkor már szétbomlóban levő Bartha Miklós Társaság.

A francia neokatolicizmus, az osztrák szociális katolicizmus nyomán formálódó, Mihelics Vid, Barankovics István, Katona Jenő nevével fémjelvezhető, a *Korunk Szava* körül szerveződő katolikus mozgalom eszméje a demokratikus fejlődés perspektívájában megvalósuló nemzeti függetlenség volt. A keresztény demokrácia és a humanizmus jegyében fordultak szemben az „új barbarizmussal”: a fajelmélettel, az antiszemitizmussal.

A Fővárosi Könyvtárban ezt az eszmei irányzatot Stark János képviselte.

Stark (1945 után: Erős) János budapesti és lipcsei tanulmányok után Heidelbergben Mannheim, Weber és Jaspers tanítványa volt, közgazdasági doktori diplomát szerzett, öt nyelvet beszélt. 1931-ben került a könyvtárba, a Budapest Gyűjteményben és a reference osztályon dolgozott, megbecsült munkatársként haladt előre a hivatali pályán.

1935-től aktívan bekapcsolódott nem csak a *Korunk Szava* szerkesztésébe, hanem a körülötte folyó szervezőmunkába is. Előadásokat tartott, hazai és külföldi kapcsolatokat épített ki. Cikkeiben a Közép-Európát fenyegető barbár tömegmozgalomról írt, a meg-

oldást a szociális kereszténység szellemében megújuló Európától, a Közép-Kelet-európai összefogástól várta.¹⁰⁸

Stark a könyvtár „politizáló” munkatársaival szemben valódi politikus volt. Tevékenysége a könyvtáron kívül zajlott, a 30-as években a könyvtár szellemi arculatára még nem volt érzékelhető befolyással, de ezek az évek készítették elő a háború alatti tevékenységét, mely a könyvtár egészére nézve is fontossá vált.

A Gömbös Gyula-i ideológia megjelenése a könyvtárban

A gazdasági illetve az ebből fakadó szociális és társadalmi válságból kiutat ígért az az új irányzat, mely az egyéni érdekek demokratikus – liberális érvényesítésével szembe helyezte a nemzeti (illetve a nemzetinek mondott) kollektív érdekeket. Ebbe az irányba mutatott a 30-as években Gömbös Gyula programja, kiváltva a társadalom élénk érdeklődését.

A könyvtár kiadványsorozattal reagált a kihívásra: az Aktuális kérdések irodalmán belül új sorozatot nyitott *Aktuális nemzetpolitikai kérdések a Fővárosi Könyvtárban* címmel. Az első összeállítás 1933-ban jelent meg Testületi képviselő a nemzeti államban cím alatt, Homa Gyula és Witzmann Gyula szerkesztésében.¹⁰⁹ Az elméleti bevezetés után a fasizmus olaszországi rendszerét, a nemzetiszocializmus rendjét és a Quadragesimo Anno pápai enciklikában megfogalmazott koncepció irodalmát adta. Az összeállítók objektivitásukat hangoztatták: „Nem foglalunk állást sem mellette, sem ellene. Az élet nagy problémáját érezzük benne, amiről nem lehet tudomást nem szerezni, amivel szembe kell nézni nyugodt, higgadt, tárgyilagos kritikával és megismerési készséggel.” Máshol: „Nem akartunk valamely meghatározott irány síkjára helyezkedni. Az olaszok és németek gyakran hazájuk meglevő politikai viszonyaiból indulnak ki. Bennünket összefoglalóbb szempontnak kellett vezetnie: alapja lett tehát az individualizmus ellentéte, az univerzális közösség.” De ha a német vagy olasz politikai viszonyoktól elméletileg el is határolódik a bibliográfia, (a korporatív rend, ha a gyakorlatban erősen kötődött is ezekhez, nem azonosítható velük), az általános tendenciák elfogadását alig leplezi: „A természetjog megteremtette az újkori embert a társadalomban. Ez a fogalom most halványodik, s gigantikus mértékben jön az ember, mint rendtag, mint társadalmi tényező s mint szervezett hatalom.”

A sorozat második összeállítása *Földrendezés – Telepítés – Tagosítás* címmel jelent meg, ugyancsak a Homa – Witzmann páros műveként.¹¹⁰ A témát a földreformot követelő népi írók hangjának megerősödése és Gömbös földreform-ígéretei tették aktuálissá. A szerkesztők itt is a pártatlanságot hangoztatták: „Kiadványaink vezető gondolata a teljes és elfogulatlan, tudományosan megalapozott, kritikailag válogatott irodalmi anyagnak tárgyilagos bibliográfiai és szakszerű tagozódásban való bemutatása.” (A bib-

liográfia Móricz Zsigmond 1919-es írásait, Mónus Illés, Pikler Gyula, Erdei Ferenc radikális cikkeit is felvette.)

A harmadik összeállítás *Racionalizálás* címmel jelent meg, majd a sorozat a háborús években is folytatódott az *Irányított gazdálkodás* (1940, Homa Gyula) és a *Néperővédelem* (1942, Veredy /Witzmann/ Gyula) című bibliográfiákkal, a tudományos objektivitás halványuló leplében.

A 30-as években, bár a könyvtár tisztviselői karában néhányan nem utasították el a jobboldali – nacionalista ideológia elemeit, de csak egyetlen személy volt egyértelműen a szélsőjobboldali politika híve: az 1936-ban gyakornoki minőségben a könyvtárba helyezett dr. Szász Béla,¹¹¹ ő viszont a könyvtár nyilvános tevékenységében nem kapott megvalósítási lehetőséget.

Hamvas Béla válság-értelmezése

Hamvas Bélát a Fővárosi Közlöny szerkesztőségéből 1929-ben helyezték át a könyvtárba, a reference osztályra került, a háborúig ott dolgozott. „Olyan környezetbe került, mely hajlamainak és képességeinek teljes mértékben megfelelt és melynek lehetőségeivel teljes mértékben tudott élni” – állapítja meg életrajzírója.¹¹²

Más kérdés, hogy referenzs könyvtárosnak milyen volt Hamvas befelé forduló magatartása hátrányt jelentett, ezt részben kiegyenlítette elmélyült irodalomismerete. „Noha az emberekkel nem tud bánni s csodálatsképpen csekély az emberismerete, modora pedig fagyasztóan hideg, „ – jegyezte fel egy kortárs könyvtárhasználó – „nincs nála ideálisabb könyvtáros.”¹¹³ Maga Hamvas is önkritikusan emlékezett vissza könyvtárosi pályafutására: „Dolgozni kizárólag és csakis kenyérkereső munkám rovására tudtam, elsikkasztott időben ... Olvastam és könyveket kivonatoltam és jegyeztem, a magam számára, mialatt rajtam kívül mindenki konvencionális módszerekkel szabotált.”¹¹⁴

Mikor 1936-ban a könyvtár vezetésétől megbízást kapott egy bibliográfia összeállítására a világválság irodalmáról, már előzetes tanulmányokra támaszkodhatott.¹¹⁵ Az összeállítás *A világválság* címmel jelent meg az Aktuális kérdések irodalma című sorozat tagjaként 1937-ben.

Hamvas a válságot igen tágran értelmezte: a gazdasági, társadalmi, politikai, kulturális krízisek csak részei az egyetemes jelenségnek, a világválságra csak egyetemes emberi magatartással, az „új görög-pogány heroisztikus magatartással” – lehet válaszolni. „A kommunista, a fasiszta és a nemzetiszocialista társadalomelméletek gyökere teljesen a válságon kívül fekszik” – írta bevezetésében, ezeket a műveket ki is zárta irodalomjegyzékéből.

Hamvas műve nem egyszerű bibliográfiai összeállítás, hanem kutató-rendszerező munka termékeként létrejött szellemi alkotás, mely feltételezi a mögötte álló könyvtárt.

Erre már Németh László is felfigyelt: „Mint könyvtárnok előnyben van más olvasókkal: Keyserling, Ortega, Bergyajev, Eliot, Guénon, Huizinga Magyarországon először neki mutatják be újabb és újabb kardiagnózisukat.”¹¹⁶

Hamvas bibliográfiája és eléje írt tanulmánya nem maradt hatástalan. Az Athenaeumban a filozófus Mátrai László írt róla elismerő kritikát.

„Hamvas bibliográfiájának főerőssége, hogy sem a krizeológiai elméletben, se az anyag szelekciójában nem köti le magát a neki legszimpatikusabb gondolkodási irányok mellé: ennek a dicséretes aszkézisnek eredménye, hogy elvileg a válság *teljes* irodalmáról tájékoztatni tud. Hogy ez milyen nagy eredmény, azt valójában csak az tudja méltányolni, aki már próbált bibliográfiát összeállítani ...”¹¹⁷

A FŐVÁROSI KÖNYVTÁR ÉS AZ ORSZÁGOS KÖNYVTÁRPOLITIKA

A központi könyvtár helye a könyvtári rendszerben

A Fővárosi Könyvtár Szabó Ervin-i korszakában állandó konfliktushelyzetet okozott, hogy a központi könyvtár társadalomtudományi jellegét az országos könyvtárpolitika fenntartásokkal fogadta. Kremmer a problémát az *általános tudományos könyvtár* deklarálásával látta feloldhatónak, és sikerült is elérnie, hogy az 1925-ös új szervezeti szabályzat a központi könyvtárat ennek minősítette. A következő évben tervbe vették egy új könyvtár megépítését is, ami az állományfejlesztési keret gyors növekedésével párosulva egy jelentős súlyú új tudományos könyvtár perspektíváját vetítette előre.

A könyvtárpolitikai fogadtatás nem volt egyértelmű. A fenntartásokat a nyitott távlatokban gondolkodó és helyi érdekekhez nem kötött Magyar Szemle Társaság köréből Balogh József fogalmazta meg.¹¹⁸ Helyesebb lenne – vélekedett – ha „az általános, egyetemes és szuverén közkönyvtárat” Budapesten az oktatásügyi kormányzat valósítaná meg „a mind kevésbé nélkülözhető Magyar Nemzeti Könyvtár irányában.” Balogh szerint a Fővárosi Könyvtár ilyen meghatározó fejlesztése előtt a nemzeti könyvtárpolitika alapvető kérdéseit kellett volna tisztázni, s abba illeszteni a fővárosi könyvtár ügyét, mert jelenleg „az új fővárosi könyvtáráépület terve nem mondható a nemzeti kultúrpolitika részének. Vele a székesfőváros közönsége mintha elkülönülne az állam nagy művelődési programjától és a maga útjait keresné.” Ugyanakkor Balogh azt is reálisan elismerte, hogy „a Fővárosi Könyvtár igen jeles intézmény, sok tekintetben mozgékonyabb és modernebb, mint állami társai A municipális kereteken Budapest könyvtára már messze túlnőtt és öntudatosan halad az általános közkönyvtár útjain.”¹¹⁹

E fenntartásokkal szemben Enyvvári Jenő a ténylegesen kialakult helyzet meghatározó szerepére hivatkozott: „A hazai kulturális érdekek szempontjából teljesen közönyös, hogy az állam vagy a főváros szolgálja-e a kultúra általános érdekeit [...] A főváros

éppen a kényszerű ökonómia elve által vezérelve kénytelen volt egy ilyen egyetemes kulturintézmény megvalósításának feladatát elvállalni, mert erre Magyarországon más intézmény nem volt.”¹²⁰

A Wenckheim-palotába történt berendezkedéssel a kérdés hosszú időre eldőlt.

A Fővárosi Könyvtár és a Magyar Könyvtárosok és Levéltárosok Egyesülete

A Fővárosi Könyvtár egész történetét végigkísérte az a törekvés, hogy egy szakmai társadalmi egyesület keretében oldják fel a könyvtárügybe való beilleszkedés krónikus problémáját. Már Szabó Ervin is cikkezett erről (Szövetségünk közgyűléséhez, 1913), Kremmer Dezső pedig konkrét tervezetet dolgozott ki egy könyvtárosi egyesület létrehozására, mindketten eredménytelenül. Érthető, hogy az 1936. október 2-án megalakult *Magyar Könyvtárosok és Levéltárosok Egyesületébe* „a Fővárosi Könyvtár tisztviselői beléptek és tevékeny részt vállaltak mind az előkészítő, mind az irányító munkában,” – ahogyan azt a könyvtár éves jelentése regisztrálta. Enyvvári Jenő alelnök lett, két év múlva Witzmann Gyula főtitkár, Dávid Antal és Drescher Pál választmányi tagok, Kelényi B. Ottó számvizsgáló bizottsági tag. Az első közgyűlés záróülésén Dávid Antal tartott előadást A könyvtárosok és levéltárosok testületi érdekei címmel, ezt megelőzően Drescher a népkönyvtárakról, Kelényi a várostörténeti gyűjtemény szerepéről, Witzmann a tizedes osztályozásról adott elő.¹²¹ A témák jól mutatják, hogy a könyvtári életnek mely területein ismerte el a magyar könyvtárügy a Fővárosi Könyvtár teljesítményének, tapasztalatainak vitathatatlan elsőségét. A hálózatszervezésen és a helyismereti gyűjteményen túl a tizedes osztályozás is elfogadottá vált a hazai könyvtárügyben: a 30-as évek végén már mintegy harminc nagyobb könyvtár vezette be ezt az annak idején annyira vitatott rendszert.¹²² 1936-ban az Országos Széchényi Könyvtár is a Witzmann (Veredy) Gyula által kidolgozott táblázatok alapján tért át a tizedes osztályozási rendszerre, a könyvtár megbízott munkatársa, Goriupp Alíz a Fővárosi Könyvtár katalógusát tanulmányozva tette meg ebbe az irányba az első lépéseket.

A KÖNYVTÁR A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚBAN

1939. szeptember 1-jén Lengyelország német megtámadásával kitört a második világháború. Magyarország 1940 novemberében csatlakozott a német – olasz – japán háromhatalmi szerződéshez, 1941 áprilisában a magyar csapatok bevonultak Jugoszláviába, június 27-én pedig az ország hadat üzent a Szovjetuniónak, a 2. magyar hadsereg a szovjet frontra került.

A könyvtár, akárcsak Budapest lakossága, egyre fenyegetőbbnek érezte a közeledő háborút.

A „TÁVOLI” HÁBORÚ (1939–1943)

A háború alapjaiban sokáig nem bolygatta meg a magyar társadalmi viszonyokat. Az ország gazdasági helyzete nem romlott, sőt több területen tovább erősödött, a rendszer intézményes keretei 1944-ig változatlanul fennmaradtak. A háború elleni elszórt akciók társadalmilag visszhangtalanok maradtak, a lakosság többsége nem látta a háború igazi arcát és nem sejtette várható tragikus következményeit.

Mindez tükröződött a fővárosi könyvtár helyzetében is. A működési feltételek – bár több negatív tényező is jelentkezett – 1943-44-ig alapjaiban véve nem romlottak, a könyvtár olvasószolgálati teljesítményei számszerűen növekedtek, a hivatalos reflexiók, a könyvtár éves beszámolóí optimisták voltak: „örvendetes fejlődés”-ről, „a munkateljesítményt jelző görbe felfelé ívelő tendenciájá”-ról számoltak be, – „a háború okozta rendkívüli viszonyok gátló hatása” ellenére is. A háború a könyvtárból nézve is távoli eseménynek látszott, legalább is a hivatalos megnyilatkozások tükrében. A könyvtárosok körében, egyénileg ennél sokkal differenciáltabb kép alakult ki.

A háború és a könyvtárosok magatartása

Bármilyen szűkre szabott is volt a könyvtárosok – köztük a vezető beosztásúak – mozgástere, az intézmény szempontjából mégis meghatározó volt a háborúval és a német terjeszkedéssel kapcsolatosan kialakított állásfoglalásuk.

Enyvvári Jenő igyekezett megőrizni az intézmény apolitikus magatartását. A könyvtárat korrekt információközvetítő üzemnek tekintette, a vezető fő feladatát a működés zavartalan biztosításában látta, akár a szükséges kompromisszumok árán is. Egy 1941-ben kiadott igazgatói rendelete megtiltotta a könyvtáron belüli politizálást. A könyvtárvezetés politikai arculatát a mellette működő vezetői gárda – Dávid Antal, Drescher

(1940-től: Szentkuty) Pál, Kelényi Béla Ottó – határozta meg. Az ő politikai orientációs körük – a Magyar Szemle Társaság, a Magyar Szemle folyóirat (melynek aktív munkatársai voltak) élén Szekfű Gyulával, a Magyar Nemzet (melynek ugyancsak munkatársai voltak) élén Pethő Sándorral – egyre határozottabban szembefordult a hitleri Németországgal. Dávid, Drescher, Kelényi esetében ugyanezt a fordulatot figyelhetjük meg. Ekkor mélyült el kapcsolatuk Stark Jánossal is, akinek Párizsból és Londonból hozott friss információi ugyancsak hozzájárultak nézeteik alakulásához.

Stark János 1939. július 6-án két hónapos tanulmányútra indult Párizsba és Londonba, (ahol politikai kapcsolatokat is épített), a háború kitörése miatt azonban csak novemberben tudott hazatérni. Ezután az értelmiségi ellenállás aktív résztvevője lett: 1940-ben Katona Jenővel és Boldizsár Ivánnal röpcédulákat sokszorosított és küldött szét, melyekben a német – olasz – japán háromhatalmi szerződéshez való csatlakozás és a háborúba való belesodródás ellen tiltakozott. Ennek következtében rendőri felügyelet alá helyezték és bűnvádi eljárást indítottak ellene,¹ ő azonban a könyvtártól eltávolítva is rendszeresen találkozott Dáviddal, Szentkutyval és Kelényivel.

A hitleri Németország politikájával egyre inkább szembehelyezkedő vezetés mögött távolról sem állt ott egységesen a könyvtár. Sőt, a bizonytalankodók tábora mögött kezdett kialakulni azoknak a szűkebb köre is, akikből később a háború folytatásának, a hitleri Németországhoz való hűségnek feltétlen hívei, a nyilas uralom elfogadói lettek. Az ellentétek azonban a háború kezdeti szakaszában még nem vezettek konfliktushoz. Enyvvárinak sikerült egybefognia a politikailag széthúzó könyvtárat. Az ellentétes vélemények ekkor még a magánélet terén maradtak, a könyvtáron belüli érvényesítésre egyik irányban sem nyílt sok lehetőség.

Működési feltételek: helyiségviszonyok, személyzeti ellátás

A világháború kitörése, majd az ország hadba lépése, a könyvtár működési viszonyaiban nem jelentett azonnali drámai fordulatot. A költségvetési keret nem csökkent, sőt lassan emelkedett, eleinte lépést tartva az ugyancsak felfelé kúszó inflációval. 1941-ig a fegyverropogásos Európában Budapest könyvtára csaknem zavartalanul üzemelt: az állománygyarapítás évről-évre növekedett, a könyvtárhálózat, ha nem is bővült, de minőségi cserékkel gazdagodott, az olvasóforgalom folyamatosan emelkedett. A zökkenőmentes működését ezekben az években csak a személyzet létszámának csökkenése zavarta meg.

A *helyiségviszonyokat* illetően a fiókok számának gyarapodása már az előző periódusban lezárult, a 30-as években az előrelépést csak egyes fiókok kedvezőbb helyiségbe költözése jelentette. Ez a folyamat folytatódott a háború első éveiben is:

A 2. sz. fiókkönyvtár az Almássy térről az Erzsébet körútra költözött.

A nagy múltú, de annak idején hevenyészve, alapíncézetlenül épített Deák Ferenc könyvtár épülete az évek múltával használhatatlanná vált, összedőléssel fenyegetett. 1940. június 11-én az Erzsébet körút 5. alatt, a régi helyéhez közel nyílt meg újra, felújított berendezéssel és állománnyal, felnőtt- és gyermekrészleggel.

Az 1. sz. fiókkönyvtár a Királyi Pál utcából a Molnár utcába költözött.

A hányatott sorsú, nagy forgalmával szűk helyen szorongó könyvtár 1941. augusztus 1-jén nyílt meg új helyén, a közeli Molnár u. 27. I. emeletén. Helyét a Királyi Pál u. 11. földszintjén a 14-es számmal jelölt ifjúsági könyvtár kapta meg, az emeletről a kedvezőbb földszinti helyiségekbe költözött.

Az 1. sz. könyvtár költözése volt az utolsó olyan csere, mely a könyvtár kezdeményezésére történt és jobb körülményeket eredményezett. Ez után a helyzet megfordult: a 6. sz. (Corvin téri) fiókot az épületet elfoglaló katonai hivatalnak kellett átadni, s a könyvtár a Verpeléti úton lényegesen rosszabb körülmények közé került.

1943 őszén felsőbb parancsra kellett sürgősen kiüríteni a Corvin téri helyiségeket, felszámolni a Szabó Ervin-i időkét is megelőző, nagy múltú könyvtárat. A könyveket fél évig a központi könyvtárban raktározták. 1944 tavaszán nyílt meg a könyvtár új helyén, a Verpeléti út 9. sz. alatt épülő új ház két egymás melletti üzlethelyiségében. A férőhely kisebb lett, az állományt 13 ezer kötetrel csökkenteni kellett, az ifjúsági részleg megszűnt.

A működési feltételek közül a *személyzet létszámának csökkenése* jelentette a legnagyobb problémát.

Már a 30-as évek során is, – mikor a takarékosági intézkedések tiltották a közalkalmazotti létszám fejlesztését – a személyzeti létszám vált a fejlődést leginkább gátló tényezővé. A háborús feszültségek, majd Magyarország hadba lépése nyomán a katonai szolgálatra történő behívások megtizedelték az amúgy sem elégséges könyvtárosi létszámot.

Az állandó jellegű, frontszolgálatra szóló behívások mellett igen gyakran vettek igénybe egy-egy személyt rövidebb ideig tartó szolgálatra. A könyvtár az érintett alkalmazottak számán kívül a kiesett munkanapokat is regisztrálta:

1940-ben behívtak 31 alkalmazottat 1790 napra,
1941-ben behívtak 26 alkalmazottat 1670 napra,
1942-ben behívtak 29 alkalmazottat 3365 napra

A háború igen hamar halálos áldozatot is követelt a behívottak köréből.

Simon Imre fűtő egy honvéd gépkocsizó alakulat őrzetőjeként a szovjet fronton, Pirográfnál hősi halált halt.

A létszámcsökkenés miatt a könyvtár a fiókkönyvtárak nyitvatartási idejének korlátozására kényszerült. 1941-ben a fiókok nyáron két csoportra osztva egy-egy hónapig

zárva tartottak, (fennállásuk óta először.) Az 1942 évi erőteljes létszámelvonás ennél radikálisabb intézkedésre kényszerítette a könyvtárat: a nagyobb fiókokban is minden nyitva tartott napot egy zárva tartott követett, (így egy személyzettel két „párosított” könyvtárat tudtak üzemeltetni.) Az intézkedések következtében fokozatosan csökkent a fiókkönyvtárak nyitva tartott napjainak száma:

Év	Nyitva tartási nap
1939	3860
1940	3760
1941	3403
1942	3146
1943	3145

1943-ban már nem lehetett fokozni a korlátozó intézkedéseket, mert azok a könyvtárak használói körében elégedetlenséget váltottak ki, aminek a sajtóban is hangot adtak.² Enyvvári Jenőnek a polgármesterhez írt igazoló jelentése pontos képet rajzol a problémáról:

„A panaszos cikk írójának mindenben igaza van. Magam is több ízben jelentettem Méltóságodnak a fiókkönyvtárak személyzetének elégtelenségét. A háborús behívások következtében ez a helyzet még csak romlott [...] A fiókkönyvtárak részben a könyvanyag, részben a rendelkezésre álló hely, részben a személyzet korlátozottsága következtében nem fokozhatják a végtelenbe működésüket [...] mikor még megkevesbedett személyzettel, felére csökkent munkaidőben kell a fióknak működnie, eleve el kell zárkóznia új tagok föl vételétől, már csak a régiek érdekében is. A felére csökkent nyitva tartási idő alatt a fiókkönyvtárakban amúgy is szinte életveszélyes a torlódás. A bajoknak csak egy gyökeres megoldása képzelhető el: a személyzet szaporítása! ...”³

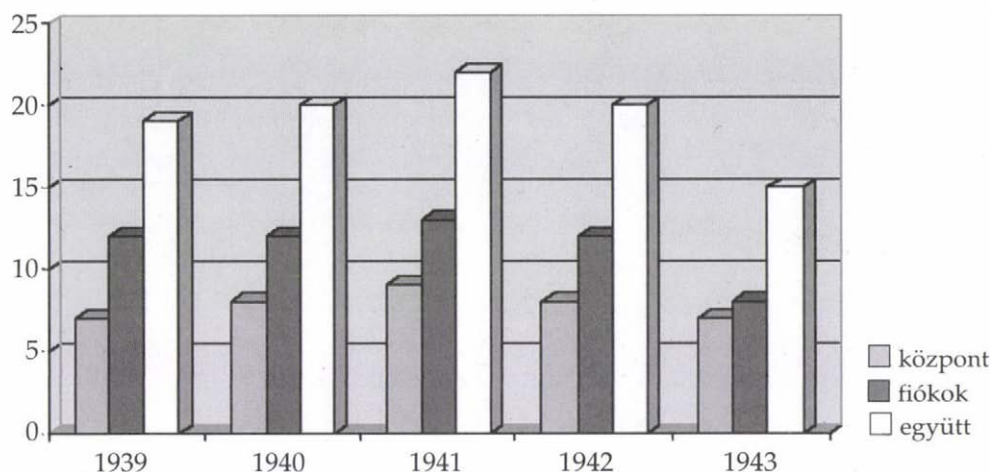
Az állomány alakulása

Az állomány folyamatos gyarapítását számos tényező nehezítette: a könyvek drágulása, a cserébe és ajándékba kapott kiadványok számának csökkenése és legfőképpen a külföldi piacok beszűkülése, mégis sikerült a háború első éveiben a gyarapodás ütemét megtartani, sőt némileg növelni is. Nagyobb visszaesés csak 1943-ban következett be (s innét kezdve zuhant le a mutató).

A mennyiségi szintentartásnál nagyobb gondot jelentett a minőség esése, az egyoldalúvá válás, a háborús propaganda-irodalom elburjánzása, a nyugat-európai csatornák fokozatos bezárulása.

Az utóbbi pontos tükörképe volt az ország külpolitikai helyzetének. 1940-ben – Magyarország hadba lépése előtt – még mód volt az angol és francia könyvek megrendelésére, folyóiratok előfizetésére, azonban a szállítás egyre akadozóbbá, majd 1941-től lehetetlenné vált. Ekkor – 1941 elején – még szórványosan érkezett néhány amerikai folyóirat, a hadüzenetek után, 1942-től azonban már az sem.

Gyarpodás ezer kötetben:

Az angol nyelvű művek beszerzésének aránya az 1938-as 5,1%-ról (ami már akkor is igen alacsony volt), 1943-ra 1,6%-ra zuhant vissza. S ráadásul a könyvtár új Kölcsönzési és helybenolvasási szabályzata szerint a politikai tartalmú külföldi hírlapok és folyóiratok – a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium 20.573/939. III. sz. rendelete alapján – a háború tartama alatt helyben használatra sem voltak kiadhatók.

A könyvtár a beszűkülő amerikai–angol–francia csatornákat nem a német szerzeményezés növelésével pótolta, (a beszerzett német művek aránya a háború alatt nem emelkedett), hanem olasz orientációval. Ezt megalapozta az olasz kultuszminisztérium felajánlása: a Fővárosi Könyvtár 1939-ben 40 ezer líra értékben tetszés szerint kiválogatható könyvanyagot kapott. A könyvtár 776 művet tartalmazó listát állított össze az olasz kultúra alapműveiből, ezzel megvetette olasz gyűjteménye alapját. A folyamatos fejlesztéshez a főváros további összeget (1940-ben ötezer pengőt) ajánlott fel.

A fiókkönyvtárak állománygyarapításának tartalmi kérdései ugyancsak súlyos gondot jelentettek. A nyomdák ontották az alacsony színvonalú irodalmat és propagandaanyagot, ezek könyvtári beszerzése sokak által figyelt politikai kérdéssé vált. Szentkuty megkísérelte a szélsőséges művek beszerzésének visszafogását, amit azonban a könyvtáron kívül és belül egyaránt szóvá tettek.

Nagy Iván városi törvényhatósági tagként 1942-ben a közgyűlésen tette szóvá, (majd sajtócikkben is megismételte), hogy „Nem találok meg nagy szövetségesünk, a Németbirodalom vezérének, Hitler Adolfnak „Mein Kampf” című könyvét, mert nem áll rendelkezésre a fővárosi könyvtáraiban.” Azt is kifogásolta, hogy a háborúhoz szükséges lelki beállítást „a Fővárosi Könyvtár nem készíti elő olyan mértékben, mint kellene.”⁴ 1944-ben a könyvtár vezetői ellen folytatott fegyelmi tárgyaláson Homa Gyula azt állította, hogy Szentkuty „bizonyos jobboldali irodalmat mellőzött” és a németből fordított művek többségét „alacsonyabb rendű selejtes terméknek minősítette”, Zajti Ferenc ugyanott ugyancsak azt állított-

ta, hogy Szentkuty „a jobboldali irányzatú irodalmat a lehetőségig mellőzte”, Jajczay János szerint pedig „A könyvtárban köztudomású, hogy Szentkuty mennyire előnyben részesíti a zsidó vagy egyéb baloldali szellemű írók könyveit.”⁵

Szentkuty a szélsőséges művek egy részét megkísérelte a raktárban elfektetni, éber munkatársai azonban ezt is szóvá tették: „A beszerzett jobboldali irányzatú könyvek jelentős része a fiókok raktárában van elhelyezve, az olvasóközönséghez nem jut el.”⁶

Az olvasóközönség alakulása

A „távoli” háború nem zavarta, sőt erőteljesen növelte a főváros közönségének olvasó kedvét. Egyre nagyobb számban áramlottak be új olvasók a könyvtárba, egyre gyakrabban és mind többet kölcsönöztek. A forgalom 1939-1943 között évről-évre egyenletesen növekedett és újabb rekordot döntött: már a másfél milliót is meghaladta.

		1939	1943
Kölcsönzők száma	Központ	2011	2730
	Fiókok	20421	24751
	Együtt	22432	27481
Forgalom (kölcsönzés és helyben olvasás)	Központ	209 601	121 100
	Fiókok	1 165 520	1 441 141
	Együtt	1 375 121	1 562 241

Nagyobb visszaesés egyetlen ponton történt: a központi könyvtárban 1942-ben a helyben olvasott művek száma az előző évi 171 ezerről 104 ezerre esett vissza. A könyvtár éves beszámolója ezt „a háborús viszonyoknak a csendes kutatómunkára gyakorolt bénító hatásával” magyarázta, valójában a hirtelen és egyszeri visszaesésnek közvetlenebb oka volt: 1942-ben a központ – mivel a könyvtárat melegedőként használók itt is kezdtek megjelenni – megszüntette a helyben olvasás Szabó Ervin óta fennálló ingyenességét.

A társadalom egyes csoportjai nem azonos mértékben vették ki részüket a könyvtárhasználat fellendüléséből. A legfeltűnőbb különbség, hogy miközben a felnőttek minden rétege aktívabb könyvtárhasználóvá vált, a fiatalok érdeklődése évről-évre csökkent. Nem csak az egyetemisták-főiskolások részvétele fogyatkozott meg 10%-kal, – ez a jelenség a hadkötelezettség kiterjesztésének időszakában nem meglepő, – hanem a középiskolások is hasonló mértékben maradtak el. A felnőttek körében tovább emelkedett a munkásolvasók száma (1931–43 között 26%-kal), de leginkább a tisztviselők aránya növekedett.

Mi vonzotta az olvasókat a könyvtárba? A könyvtárlátogatás körülményei ezidőtájt egyáltalán nem voltak kellemesek: a helyiségek gyakran fűtetlenek maradtak,⁷ a nyitva tartás idejét a központban és a fiókönyvtárakban egyaránt korlátozták, a csökkentett idő és a hiányzó tisztviselők miatt a kiszolgálás lelassult (a fiókokban is olykor egy

órát kellett várni a könyvre), mindezek következtében a hangulat ingerültté vált, az írásba foglalt olvasói panaszok száma magasra emelkedett.

Miért vállalták mégis egyre többen ezeket a kellemetlenségeket? Csak találgatni tudunk, a forgalom összetételéről, az olvasói igények változásairól ebből az időszakból nem maradt fenn statisztikai kimutatás. A központi könyvtárban a régi, kutató jellegű igények mellett – a feljegyzett referenz kérdések tanúsága szerint – egyre növekedett a háborús eseményekhez és a közellátási problémákhoz kötődő kérdések száma, „az érdeklődés e két gyújtópont köré csoportosul” – írta az 1942-es beszámoló.

Háborús vonatkozású kérdések témakörei: Kárpátalja, Erdély,⁸ Bácska, Balkán, a hadszínterek földrajzi, időjárási, gazdasági, társadalmi viszonyai, a Szovjetunió, a bolsevizmus stb. (Az utóbbi témáról rendezett MOVE kiállításhoz a könyvtár könyvanyagot adott.) Közellátási kérdések: élelmiszerelosztás, lakáskérdés, légoltalom, munkabér, áramszolgáltatás stb. A fenteikhez csatlakoztak még a sokasodó családkutatási kérdések is.

1944

A NÉMET MEGSZÁLLÁS, A NYILAS URALOM KÖNYVTÁRI KÖVETKEZMÉNYEI

1944-ben az addig sokak számára távolinak tűnő háború közvetlenül is elérte Magyarországot. Március 19-én a német csapatok megszállták az országot, feloszlatták az ellenzéki pártokat, megkezdődött a zsidók deportálása, mindezzel párhuzamosan megindult Budapest intenzív bombázása. A Vörös Hadsereg szeptemberben elérte az ország határát, Horthy sikertelen kiugrási kísérlete után Szálasi Ferenc rémuralma következett.

1944 a Fővárosi Könyvtár számára is drámai fordulatot jelentett. A háború a maga vadságával és tragikus következményeivel betört az addig viszonylag konszolidált intézmény belső világába is.

Kiéleződő politikai harcok a könyvtárban

1944-ben a már korábban kialakult, ellentétes politikai meggyőződésű csoportok – a német orientációval szemben álló középvezetők és a németek mellett mindvégig kitartani akaró könyvtárosi csoport – nyíltan szembefordultak egymással.

A német orientációt ellenzők vezéralakjává – könyvtári pozíciójánál fogva is – Dávid Antal helyettes igazgató vált. A könyvtáron belül nyíltan hirdette nézeteit, „íróasztaltól íróasztalig járva” meg kívánta győzni munkatársait a háborút támogató kormányintézkedések helytelenségétől, arról, hogy a háborút a németek el fogják veszíteni, kiszolgálóikat – a könyvtáron belül is – felelősségre fogják vonni.⁹

Szentkuty (1940 előtt: Drescher) Pál nézeteit tágabb körben is hirdette: a lap betil-

tásáig a Magyar Nemzetben és a Magyar Szemlében (ennek utolsó számában, utolsó cikként jelent meg A szó halála? című írása), sőt az utca nyilvánossága előtt is.¹⁰ A könyvtárban, bár Dávid Antalnál „kevésbé hangosan közli nézeteit”, – de a Dávidéval megegyező politikai nézetei mindenki előtt ismertek voltak. Nyílt viták zajlottak közte és a nyilaskeresztes pártba lépett Chirke Géza között a fiókok állománygyarapítási politikájáról, a szélsőséges, antiszemita művek beszerzéséről. „Míg Eötvös Károly A nagy per című műve minden fiókban rendelkezésre állott, addig Bari József A tisztaeszlári per c. művét egyenes kérésre sem volt hajlandó beszerezni” – vádolta Chirke Szentkutyt a júniusi kihallgatás alkalmával.

A német orientáció ellenes „kemény mag”-hoz tartozott Kelényi Béla Ottó is. Ő a munkahelyén visszafogottabb volt, aminek szelíd alaptermészetén kívül más oka is lehetett: feltételezhető, hogy már ekkor bekapcsolódott az illegális ellenállási mozgalomba.

Kelényit baráti kapcsolat fűzte Dávid Antal fiához, D. Tamás Zoltánhoz, aki a Szent-Györgyi – Várnai féle ellenállási csoport egyik szervezője volt.¹¹ Valószínű, hogy Dávid Tamás hozta kapcsolatba az aktív ellenállással Kelényit, akinek lakása alkalmas volt illegális összejövetelek tartására. 1944. március 19. után a csoport Márciusi Magyarország néven illegális lapot illetve röpcédulákat készített és továbbított meghatározott címekre, (akárcsak korábban Stark János). Feltételezhető, (de konkrét bizonyíték nem támasztja alá), hogy Kelényi is részt vett az értelmiségi ellenállásnak ebben a formájában, egyes források szerint Dávid Tamással együtt ő szerkesztette a Márciusi Magyarországot és a sajtócsoport egyik irányítója volt.

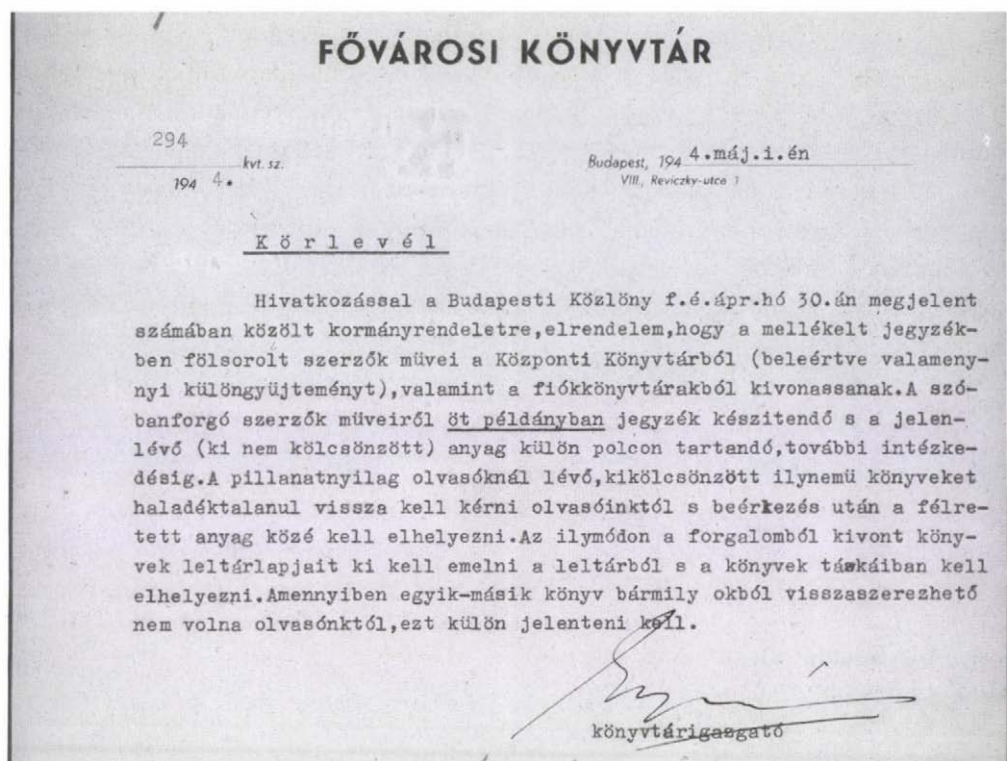
A másik pólus, a hitleri Németország mellett mindvégig kitartani akarók szűkebb tábora nélkülözötte a markáns egyéniségeket. Dávid Antal jellemzése szerint „néhány tisztviselő, többnyire nem a tudományos szakban, akik igen mérsékelt képességekkel rendelkeznek, és ezen hiányosságukat politikai szerepléssel és törtetéssel igyekeznek ellensúlyozni.”¹²

A szélesebb körű politikai ismeretekkel rendelkező, szélsőjobb partalakítással is próbálkozó Szász Bélát mindjárt a háború kezdetén behívták katonának, ezzel könyvtári pályafutása véget ért. A többiekre valóban ráillett Dávid Antal jellemzése. Nyíltan vállalta a vezetéssel való szembehelyezkedést közülük Chirke Géza, akikhez a nyilas hatalomátvétel után többen is csatlakoztak.

Az 1944-es zsidótörvény és a könyvtár

„A városi közkönyvtár az egész népességnek akar könyveket juttatni társadalmi, nemzeti, politikai, *vallási* különbség nélkül” – deklarálta 1940-ben (már ez első zsidótörvény megjelenése után) a könyvtár egyik cikkírója.¹³ [Kiemelés: K.S.] Az 10800/1944. M.E. rendelet végrehajtása homlokegyenest ellenkezett ezzel a könyvtárosi hitvallással.

Az április 30-án megjelent rendelet értelmében a zsidónak minősített közhivatal-

A zsidónak minősülő szerzők műveinek kivonását elrendelő 1944. május 1-jén kiadott körlevél

nokokat azonnal el kellett bocsátani. A Fővárosi Könyvtárban ez az intézmény két dolgozóját érintette.

Az 10800/1944. M.E. kormányrendelet és Kolozsváry-Borcsa Mihály sajtóügyi kormánybiztos szerzői jegyzéke alapján a könyvtáraknak ki kellett vonniuk és zúzdába szállítaniuk a listán szereplő, zsidónak minősített írók műveit. (A jegyzéket júliusban egy újabb egészítette ki.) A Fővárosi Könyvtár május 15-én illetve július 16-án közölte a sajtóügyi kormánybiztossal, hogy a központi könyvtár gyűjteményében a könyveket a forgalomból kivonták és „csak külön engedéllyel adják ki kutatás céljára”, a különgyűjteményekben levő könyveket viszont eddig is csak kutatás céljára adták ki, „itt újabb intézkedés nem szükséges”. A fiókkönyvtárakban levő érintett könyveket teljesen elkülönítették. (Ezek nagy száma miatt Enyvvári magyarázkodni kényszerült.)

Június 15-én Kolozsváry-Borcsa jelenlétében teátrálisan elkezdtek az összegyűjtött művek bezúzását. (2540 könyvtár, iskola, kiadó, és könyvesbolt összesen 450 ezer kötetet szállított be.)¹⁴ A Fővárosi Könyvtár könyvei azonban nem voltak közöttük, azokat nem szállították el, megsemmisítésükre nem került sor. Az ostrom után a fiókkönyvtárakban maradt, elkülönített könyveket ismét visszasorolták az állományba.¹⁵

A törvény nem csak a zsidó könyvtárosokat és a könyveket tiltotta ki a könyvtárakból, hanem a zsidó olvasókat is: tilos volt számukra a nyilvános helyek látogatása, így

a könyvtár igénybevétele is. Ez a könyvtár forgalmán is érződött, még akkor is, ha voltak kivételes esetek. Az 1944-es évről írt, de már csak 1946-ban, a koalíciós idők elején megjelent jelentés erről így számolt be: „A könyvtár demokratikus érzésű tisztviselői, amennyiben az ellenőrzés megengedte, nagyon sok esetben mégis lehetővé tették számukra a könyvtár használatát.”¹⁶ Másrészt azonban hozzá kell ehhez tenni, hogy „a tisztviselők közül sokan igen szélsőséges álláspontot foglaltak el a zsidókérdéssel kapcsolatban” és Dávid Antalnak kellett figyelmeztetni őket, hogy „a zsidótörvényeken túlmenő intézkedéseket tenni nem lehet, sőt ezt a kormányrendelet kifejezetten tiltotta is.”¹⁷

A zsidótörvényeknek más, sajátos könyvtári következményei is lettek. Elek Artúr a német megszállást követő öngyilkossága előtt végrendeletében a Fővárosi Könyvtárra hagyta értékes könyvgyűjteményének angol, francia, német, olasz anyagát és Stendhal-gyűjteményét. A hagyomány átvétele azonban a zsidók zár alá vett műtárgyainak megőrzésére felállított kormánybizottság közbelépése miatt meghiúsult, a könyvtár csak a háború befejezte után vehette birtokába Elek Artúr örökbe hagyott könyvtárát.

Fegyelmi vizsgálat a vezetők ellen

A könyvtárvezetés leváltása

A németek márciusi bevonulása után a könyvtár szélsőjobboldali csoportja elérkezettnek látta az időt a vezetés átvételére. Nem Enyvvári volt a támadás fő célja, nem ő, az új körülmények között egyre idegenebbül mozgó, egyre passzívabb igazgató állt elsődlegesen útjukba, hanem a mögötte álló, keményebb vezetői gárda. Májusban feljelentés érkezett a rendőrségre „Dávid Antal és társai” ellen. A vádiratot május 23-án a rendőrhatalóság átadta a főpolgármesternek azzal, hogy rendeljen el fegyelmi vizsgálatot és a letartóztatás vagy rendőri felügyelet alá helyezés esetleges szükségességéről tegyen javaslatot.¹⁸

A fegyelmi vizsgálat június 6–10-ig tartott, kihallgatták az érintett Dávid Antalt és Szentkuty Pált, Enyvvári Jenő igazgatót és hat könyvtári tisztviselőt. A vádpontok egy része Dávid Antal háborúellenes könyvtári politizálására irányult, ennek tényét ő maga sem tagadta. A legsúlyosabb vádakat Dávid ellen Zajti Ferenc fogalmazta meg a kihallgatás során: „Az ő támogatása mellett szerepeltek a könyvtárban többek között Germanusz Gyula, Iványi-Grünwald Béla, Balassa József.”¹⁹ Utóbbi révén került a könyvtárba kb. 2500 db a moszkvai könyvtárból származó kommunista füzet és könyv, melyeknek Magyarországra származása tudtommal még máig nincs tisztázva. Ezek a könyvek jelenleg zár alatt vannak a Budapest Gyűjteményben.”²⁰ Ezek a vádak nyilvánvalóan Dávid letartóztatását célozták meg, a vizsgálat azonban nem foglalkozott hangsúlyosan velük.²¹

A vádak között szerepelt egy könyvtáron belüli, rendszerellenes politikai csoport

kialakítása, melynek irányítója a politikai okokból bünvádi eljárás alatt álló, állásából felfüggesztett majd kényszernyugdíjazott, de a könyvtárba mégis rendszeresen bejáró Stark János, tagjai Dávid, Szentkuty, Kelényi és távolabbi szálon Szőke Sándor. Ez a csoport – a vád szerint – Kelényi szobájában tartja megbeszéléseit.

Alapvető vádpontként szerepelt még Szentkuty Pál állománygyarapítási politikája, mely a feljelentő szerint a zsidó vagy zsidó szellemű műveket előnybe részesítette a nemzeti és keresztény irányzatúakkal szemben. Minthogy azonban ezt a vádat a kihallgatottak nagyobb része nem erősítette meg, a kihallgatás vezetője a főpolgármesternek azt a javaslatot tette: „...szükségesnek tartom a könyvtár könyvbeszerzéseinek és különösen a fiókok könyvellátásának ebből a szempontból való megvizsgálását. Ez a vizsgálat azonban hosszú időt vesz igénybe.” (1944 nyarán Budapesten hosszan tartó állományelemzést javasolni vagy ostobaság volt, vagy cinizmus vagy – valószínűleg – jóakarát az ügy eltussolása érdekében.)

A fegyelmi vizsgálat eredményeképpen június 22-én Dávid Antalt és Szentkuty Pált felfüggesztették vezetői beosztásukból. Ezzel voltaképp lefejezték a könyvtárat, mert Enyvvári már egyre kevésbé volt ura a helyzetnek. A feljelentés és a fegyelmi vizsgálat, ha közvetlenül nem is, közvetve ellene is irányult.

Ettől kezdve a könyvtár már csak sodródott az eseményekkel. Augusztus 29-én Homa Gyula kapott helyettes vezetői megbízást polgármesteri határozat alapján „az igazgató és az aligazgató távolléte esetére.”

Homa Gyula kinevezése kompromisszumos lépés volt, melyben a német megszállás alatti, de még a nyilas uralom előtti viszonyok tükröződtek. Homa egyfelől a régi, szakmailag elfogadott könyvtári tisztviselők közé tartozott, aki 1941-ben szerény vezetői pozíciót is kapott, (az egyesített különgyűjtemények vezetője lett), politikailag nem tartozott a legszélsőségesebb jobboldaliak körébe, viszont ebben a körben is elfogadták velük határos nézetei miatt. Határozatlan személyisége még szelídebb időben is alkalmatlanná tette volna őt egy nagy intézmény vezetésére.

A nyilas uralom alatt a korábban megindult változások radikálisan folytatódtak. Enyvvári Jenőt már az első napokban, október 19-én polgármesteri határozattal felmentették beosztásából „a hivatali szolgálat érdekében”, október 26-án pedig „polgármesteri köszönet kifejezése mellett” végleg nyugdíjazták. Az igazgatói teendők ellátásával ideiglenesen Homa Gyulát bízták meg. A feljelentők, a hatalom átvételére készülők elérték céljukat.

Még egy lépés volt hátra a vezetésváltásban: november 16-án Chirke Géza kapott vezetőhelyettesi megbízást. Chirke jellegzetes pártkomisszári szerepet töltött be: szakmai megalapozottság nélkül kizárólag nyilas párti érdemeinek köszönhetette karrierjét. Bizonyos jelekből arra következtethetünk, hogy ezek után Homa vezetői szerepe elhalványodott a nála sokkal agresszívabb Chirke mellett.

A háborús események hatása a könyvtár olvasóforgalmára

1944 fordulópontot jelentett a könyvtár olvasószolgálati teljesítményei terén is. Véget ért a felfutás 1943-ig tartó időszaka, sőt minden területen jelentős visszaesés következett be. Az előző évihez képest az olvasóforgalom 33%-kal csökkent.

A visszaesést több tényező együttes hatása okozta:

- Leginkább az áprilistól rendszeressé váló légitámadások befolyásolták a könyvtárak teljesítményét. Bombatalálat érte és teljesen elpusztult a X. ker. Harmat utcai (12. sz.) fiókkönyvtár, s bár a többi átvészelte a bombázásokat, (még a szőnyegbombázás középpontjába került Százados úti kis könyvtáráépület is épen maradt a rommezővé vált környezetben), a folyamatossá vált légiveszély önmagában is gátolta a könyvtárak tevékenységét. Problémát jelentett az elsötétítés is: a központi könyvtár a sötétség beálltával kénytelen volt bezárni kapuit.
- 1944-ben a könyvtár dolgozói közül egyre többet hívtak be katonának.²² A könyvtári létszámhiány miatt csökkenteni kellett a nyitva tartások idejét, és egész éven át nem fogadtak új beiratkozót sem a központban, sem a fiókokban. (Kivételt csak az iskolásokkal tettek.) A létszámhiányon az sem segített, hogy a kényszerű iskolai szünet miatt szabaddá vált tanárokból többet a könyvtárhoz osztottak be kiegészítő munkára.
- Az olvasók kevés új könyvhöz jutottak. Az állomány gyarapodása, mely a háború első éveiben még 20 ezer kötet között mozgott, 1944-ben 10 ezer alá süllyedt. Ez különösen a hálózatban éreztette visszafogó hatását.
- A háborús légkör – a bombázások, a terror, a front közeledése – aligha támogatta a lakosság olvasói kedvét.

A fentiek alapján nem meglepő az olvasói szolgáltatások mennyiségi leépülése, inkább az a figyelemre méltó, hogy az olvasók nagy többsége mégis hű maradt a könyvtárhoz, csak 14% távozott el.²³ A megmaradtak viszont jóval ritkábban használták a könyvtárat, a könyvforgalom másfél millióról alig több, mint egymillióra esett vissza.

A légiriadók és bombázások leginkább a könyvtárban történő nyugodt helyben olvasást gátolták, ez csökkent a legjobban (41%-kal.). A kölcsönzés valamivel enyhébben sújtotta meg a háborús időkét, a csökkenés ezen a téren 30%-os volt.

A visszaesés a hálózatot és a központot egyaránt sújtotta, az utóbbit nagyobb mértékben. A központ jórészt helyben olvasásra volt berendezkedve, s ezt a körülmények most igen megnehezítették, ráadásul az állomány egy része biztonságosabb elhelyezése miatt már nem is volt hozzáférhető, a Budapest Gyűjtemény használata például október közepétől csaknem teljesen megszűnt.

A forgalom csökkenése egész éven át tartott, de az igazi drámai fordulat csak a késő őszi hónapokban, október – november – decemberben következett be. A központi könyvtárban az októberrel kezdődő forgalmi mutatók az előző évinek harmadát sem

érték el. A fiókkönyvtárakban a kölcsönzés az előző őszhöz viszonyítva a felére esett vissza – de még mindig havi 60 ezer kötet körül járt. Úgy látszik, a hálózat olvasói még ebben a front-közeli, apokaliptikus időszakban is szükségét érezték az olvasásnak, a szépirodalomnak – most talán éppen a háború szörnyűségei ellen.

Az állomány mentése

Ahogy súlyosbodtak a bombázások és közeledett a front, a könyvtárak legfontosabb kérdésévé az állomány megóvása vált, mindenek előtt a központi könyvtárban levő nagy értékű, pótolhatatlan állományrészeké

A Wenckheim-palotába költözéskor a Budapest Gyűjtemény, s egyben a könyvtár

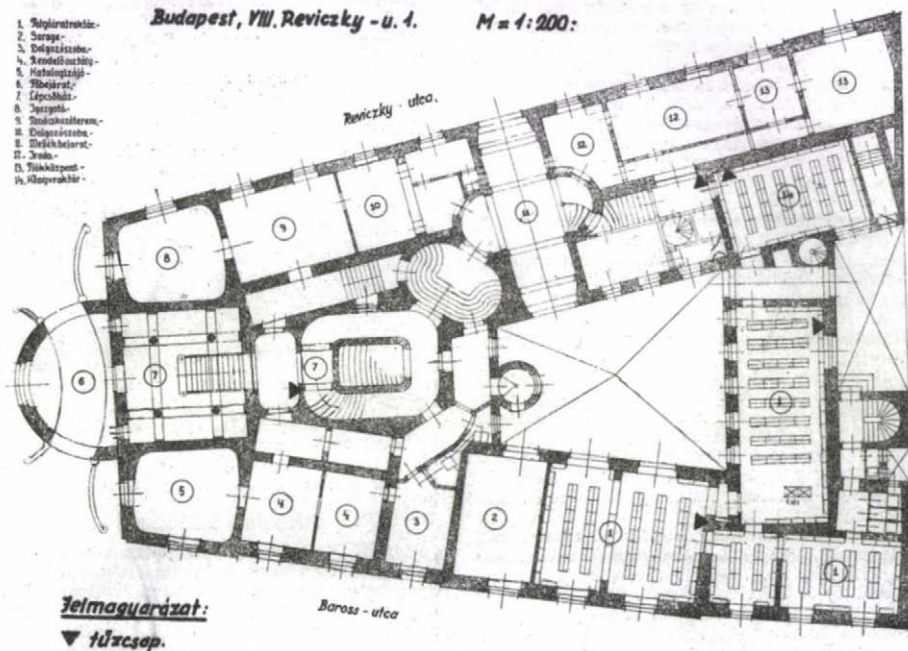
I. Fejezet. (Általános adatok)

I.sz. melléklet.

Fővárosi Könyvtár Tudományos Központjának légoltalmi terve.

Budapest, VIII. Róczy - u. 4. M = 1:200:

1. Raktárterület.
2. Szorog.
3. Dolgozószoba.
4. Rendelőszoba.
5. Kétfeladatú.
6. Főbejárat.
7. Lépcsőház.
8. Szorog.
9. Tanácskamar.
10. Dolgozószoba.
11. Előbejárat.
12. Szorog.
13. Tűzoltószoba.
14. Kiosztószoba.

Teljeskörűség:

▼ **tűzcsap.**

Részlet a könyvtár légoltalmi tervéből

(mintatervként jelent meg még 1943 januárjában, a Légoltalmi Közleményekben)

legértékesebb darabjai a főbejárat feletti fogadóterembe, a Budapest Gyűjtemény kiállítótermébe kerültek. Most kiderült, hogy ez a könyvtár leginkább tűz-, bomba- és belövésveszélyes helye. Hasonló tűz- és bombaveszélyes volt a II. emeleti raktár, ahová a Budapest Gyűjtemény többi anyaga került. Ezeket az értékeket már 1942-ben áthelyezték a félemeleti belső, vaslemezajtóval zárható raktárterembe, de az 1944-es bombázások nyilvánvalóvá tették, hogy ez sem nyújt kellő biztonságot, ezért a legértékesebb

anyagot ekkor átszállították a Bazilika pincéjébe, ahol a főváros óvóhelyén a könyvtár számára is biztosítottak rakodóteret. Ide került hétszáz gondosan csomagolt dobozban a válogatott helytörténeti anyag, a Ritkasággyűjtemény, a Szűry- és Ballagi-gyűjtemény illetve a Budapest bibliográfia cédulaanyaga, összesen kb. 25 ezer könyv és kisnyomtatvány 500 polcfolyóméter nagyságrendben. A hátramaradt különgyűjteményi anyagot a Wenckheim-palota legvédelettebb helyére, a pinceszinten levő duplumraktár mögötti helyiségbe vitték le. Mindkét döntés helyesnek bizonyult, Kelényi Bélának és munkatársainak köszönhetően a Budapest Gyűjtemény és a vele kapcsolatos gyűjtemények anyagai hiánytalanul és sértetlenül vészelték át a háborút.

Közvetlenül az ostrom előtt a könyvtár új vezetősége a Wenckheim-palotai elhelyezés helyett Budára akarta átszállíttatni a különleges értékű metszetgyűjteményt. A terv végrehajtását a Budapest Gyűjtemény dolgozói, Jajczay János és Könyves Tóth Kálmán akadályozták meg, ők a mintegy ezer darabból álló gyűjteményt a lépcsőház alatti pincehelyiségbe szállították le. Ezzel megmentették a metszeteket: egy kibomlott csomag (30 metszet) kivételével az egész anyag megmaradt. Budán az egész elpusztult volna, mint ahogyan az egyéb oda szállított anyaggal együtt a metszetek katalógusa is odaveszett.

Az állomány mentésére tett józan és az utólagos események által is igazolt intézkedéseken túl a könyvtár új vezetése terveket is szövögetett. Novemberben azt tervezték, hogy a könyvtár (a városigazgatással együtt) nyugatra költözik, legalább is oda vinnék a városigazgatási funkciót segítő könyvanyagot. „Elszállítandó anyagok: – A kézikönyvtárnak az a része, amelyik a székesfőváros közszolgáltatának ellátásához feltétlenül szükséges. – Katalógusdobozok. – Az új beszerzésű anyagból, ami a Fővárosi Könyvtár működésének ellátásához nélkülözhetetlen.”²⁴ Homa Gyula már érintkezésbe is lépett a Segítőalappal, hogy a főváros balatonkenesei üdülőjében két pincehelyiséget biztosítsanak az anyag elhelyezésére és a könyvtár felszerelésére. A tervből annyi valósult meg, hogy az átmenetileg Budára „átmentett” kézikönyvtári és egyéb anyag javarésze ott pusztult.

In memoriam Kelényi Béla Ottó

Kelényi Béla Ottó minősítési lapjára 1943-ban Enyvvári ezt jegyezte fel: „Művelt, szorgalmas, különleges feladatokra is alkalmas.” Ekkor még senki sem gondolta, hogy a „különleges feladat” az ellenállási mozgalomban való részvétel lesz.

Kelényinek erről a szerepéről több, de részben ellentmondó forrás alapján²⁵ máig csak feltételezések fogalmazhatók meg. A Szent-Györgyi – Várnai ellenállási csoport, melyben Kelényi barátja, Dávid Tamás Zoltán (Dávid Antal fia) szervező részt vállalt, fegyveresen is biztosítani akarta a háborúból történő kiugrást, de a csoport nagy részét és Dávidot is október 17-én elfogták, kapcsolataikat felderítették. A szabadon maradtak

további akciókat szerveztek. Kelényi, aki munkahelyén nyíltan megtagadta a Széllasira tett hűségesküit, egyes feltételezések szerint részt vett ezekben az akciókban is. Tény, hogy körözési listára került, október 31-én a nyilas politikai rendőrség letartóztatta, a börtönné alakított Röck Szilárd utcai rabbiképzőbe vitték. Halálának körülményei máig tisztázatlanok. Marót Miklós szerint a Budai Várban végezték ki, más forrás úgy tudja, hogy Németországba internálták, Bisingenbe vitték. Út közben vagy ott halt meg.

A Fővárosi Könyvtár két munkatársának életét pusztította el 1944-ben a terror. A mélységesen humanista *Madzsar József*, aki egész életében önzetlenül szolgálta a szociális eszméket, a Szovjetunióban, Sztálin lágerében halt meg 1944 szeptemberében. Halálának pontos körülményeit, napját nem ismerjük. A hasonlóan békés természetű tudóst, *Kelényi Béla Ottót*, aki egész életét a nemzeti múlt feltárásának és szolgálatának szentelte, a nemzetiszocialisták ölték meg. Az ő halálának sem ismerjük a körülményeit.

Az ostrom előtti időszak a központban és a hálózatban

A központ könyvtárosainak az a csoportja, amely kész volt a német megszállókkal együttműködni és már júniusban a vezetés átvételére készült, október végére hiánytalanul elérte célját. Enyvvárit nyugdíjazták, Dávidot és Szentkútyt vezetői állásuktól

Karácsony a munkahelyen: Kelényi Béla Ottó (balra), Könyves Tóth Kálmán, Hamvas Béla.

Előttük a Budapest Gyűjtemény két munkatársnője: Hanskarl Erzsébet és Gábor Szabóné

Kovács Mária

felfüggesztették, Kelényi eltűnt a könyvtár-ból. A körükhöz tartozó (és a júniusi feljelentésben ugyancsak szereplő) Starkot nyugdíjjal elbocsátották, Szőke Sándor megtagadta a szolgálatot, bejelentés nélkül eltűnt.²⁶ A győzelem azonban pírusszi volt: a könyvtár mozgástere ekkor már teljesen beszűkült, érdemi szakmai tevékenységre semmi lehetőség nem nyílt. Az új vezetőség kisebb munkaköri változtatásokat hajtott végre, (Takács Elvira könyvtári tisztet kineveztek „a vezetőhelyettes helyettesének”), még decemberben is tömegével vették meg a győztes háborút ígérő brossúrákat²⁷ és soha meg nem valósuló szükségintézkedési terveket dolgoztak ki.

A fiókkönyvtárak az állandósult bombázások és a közeledő front árnyékában is az utolsó pillanatig működtek. A 2. sz. Erzsébet körüti fiókot a belövési veszély miatt kellett december 23-án bezárni, a többi belvárosi fiók-

könyvtár és a központi könyvtár december 30-ig nyitva várta fogyatkozó számú olvasóit. Ez nem a vezetőség, hanem a könyvtárukat magukénak érző könyvtárosok érdeme volt.

Jellemző erre a 10. sz. fiók beszámolójának részlete: „A fiók vezetője, Leitgib János felügyelő a Ferenc József hídnál levő lakóháza aláaknázása folytán még 1944. december elején kénytelen volt a fiók helyiségében menedéket keresni. December 31-ig a fiók teljes üzemben volt. Január 1-től kezdve az állandó belövések folytán a forgalom erősen megcsappant, mindamellett előfordult, hogy a legnagyobb golyózápor közepette is megjelent néhány idősebb nőolvasónk olvasnivalóért [...] Egy alkalommal egy 80 éven felüli asszony az oroszok által meg szállt Körönd szomszédságából eljött a könyvtárba és a kölcsönzött könyvvvel visszatért otthonába: 'A pincében is kell valamit olvasni'”²⁸

A könyvtárosi helytállás számos szép példája lenne idézhető ebből az időszakból; előbb az olvasók kiszolgálásának fenntartása, utóbb az állomány védelme kívánt gyakran hősiek magatartást. Az elvadult időkben súlyos kockázatot is vállaló nemes gesztusokkal is találkoztak a könyvtárban nem olvasnivalót, hanem oltalmat keresők. A központi könyvtár pincéje – miközben fent nyilas kezekben volt már a vezetés – búvóhelyül szolgált.

Kárpáti Erzsébet visszaemlékezéséből: „A főváros egyik legforgalmasabb pontján áll ez az épület, minden fegyveres beleütközött, szemet szúrt nekik, gyanús búvóhelynek tartották. Tábori csendőrök, később nyilas járőrök hányszor zörgették ránk a kaput. Ilyenkor mindig én nyitottam ki, jó hangosan mondtam, hogy nincs itt senki, ezt meghallhatták a pincében a nálunk bujkálók. Hátnál a padkán fölmentek a másik pincébe, onnan meg visszaosontak, mire az ellenőrzés odaért. Később kiengedtük a kazánból a vizet, jó húsz centire ellepte a pinceátjárót, ez aztán valamennyire visszatartotta a keresgélőket. Somogyba való katonaszökevények napokig bujkáltak az épületben, civil ruhát szereztek nekik, szerencsésen megmenekültek, nagyon hálálkodtak, mikor később visszajöttek megköszönni a segítséget ...”²⁹

BUDAPEST OSTROMA

A fiókkönyvtárak sorsa

A közeledő frontvonal 1945 januárjában elérte előbb a külső kerületek majd a belváros könyvtárait, és valamennyin végighengeredett.³⁰ A már korábban teljesen lebombázott 12. sz. Harmat utcai fiók kivételével egyik épület sem dőlt romba, de kisebb-nagyobb mértékben valamennyi megsérült.

A lövedékeknek is nagyobb kárt okoztak a harctéri viszonyok következményei: a védtelenné vált helyiségekben a tűz és a víz pusztított, német, majd utóbb szovjet katonák használták szálláshelyül vagy harcálláspontul, az ablak nélküli, kitört ajtós könyvtárszobák a fosztogatók prédájává váltak. Az ostrom könyvtári története nem más, mint

a könyvtárosok, gondnokok, takarítónők drámai és váltakozó eredményű erőfeszítéseinek sora könyvtáruk és könyveik megmentése érdekében.

Néhány helyen a könyvtárosi védelemre egyáltalán nem volt lehetőség, mert a helyiségeket katonaság vette igénybe. A budai Fő téri könyvtárat (8. sz.) a viszonylag hamar odaérő szovjet csapatok foglalták le és hosszasan használták, romos állapotokat hagyva maguk után. A József körüti könyvtár (9. sz.) bérházának épületét a német katonaság használta fel: a könyvtár helyiségéből védőállás lett, erkélyére gépágyút állítottak fel.³¹ A Dunához közeli Molnár utcai könyvtárat (1. sz.) sikerült január végéig viszonylag épen megőrizni, ekkor azonban Buda ostroma miatt az egész utcát kiürítették, a könyvtárat őrző takarítónőnek is el kellett hagynia az épületet. Visszatérve a könyvtárat már teljesen feldúlva találta: üvegcserépek, szétdobált katalóguscédulák, halomba dobált könyvek, por és törmelék halmaza fogadta.

BUDAPEST SZÉKESFŐVÁROS POLGÁRMESTERE Tárgy: A Fővárosi Könyvtár nyitvatartásának szabályozása.

223.134 H a t á r o z a t : 196

194 4-XI. ü.-o. A Fővárosi Könyvtár igazgatóságának előterjesztése alapján hozzájárulok ahhoz, hogy a vasárnapi ügyeletet szolgálat mind a központi tudományos könyvtárban, mind az olvasóteremmel rendelkező fiókkönyvtárakban átmenetileg megszüntetessék, mert az ügyeletre beosztott csökkent számú személyzet a légvédelmi teendőket ellátni képtelen. Hozzájárulok továbbá ahhoz, hogy az igazgatóság a központi könyvtár délutáni szolgálatát a sötétség beálltával megszüntethesse.

Felhatalmazom a Fővárosi Könyvtár igazgatóját, hogy a rendkívüli viszonyokra való tekintettel a délutáni nyitvatartás idejének szabályozását további intézkedésig saját hatáskörében lássa el.

Erről a polgármesteri XI. ügyosztályt és a Fővárosi Könyvtár igazgatóságát értesítem.

Budapest, 1944. március 28.

A kiadmány hitelűl: *Bonier*
s.hiv.igazgató

A polgármester rendeletéből:
Dr. P é c z e l y s.k.
főjegyző.
Budapest székesfőváros házinyomdája - 31

Fővárosi Könyvtár igazgatósága
Törvény: Vasárnapi nyitva

Közp. nyomat. XXVI. cs. 4/b sz.

A nyitva tartás szabályozása a bombázásoktól sújtott fővárosban, 1941. március 21.

Ahol a könyvtár személyzetének nem volt lehetősége időben jelen lenni, az intézmény a fosztogatók áldozata lett. Így történt pl. a Királyi Pál utcai (14. sz.) ifjúsági könyvtárban, ahol a fosztogatók égő papirossal világítottak és tűz keletkezett. (Az épen maradt könyvek nagy részét később csőrepedés vize árasztotta el.) Hasonló sorsra jutott az állatkerti fiókkönyvtár (5. sz.) A szétbombázott Állatkertben álló gazdátlan épület ajtaját betörték, a berendezést és a könyvanyag felét elvitték. A Krisztina körúton (11. sz.) nem fosztogatók, hanem lakók költöztek a könyvtárba, ugyancsak kaotikus állapotokat teremtve.

A fiókkönyvtárak egy részét sikerült a nem kis kockázatot vállaló könyvtári dolgozóknak megvédeniük. A Százados úti (3. sz.) könyvtárat, – miközben a tőle 8 méterre levő épület négy lakását egy akna a föld színéig leborotválta és a gyülekező német tankok ledöntötték a kőkerítést – a könyvtárban lakó Horváth Istvánné a feljegyzések szerint „férfiakat felülmúló bátorsággal” védte meg. E könyvtár berendezése, állománya éppen megmaradt.³²

Az Andrassy úti (10. sz.) fiókot az oda beköltözött Leitgib János könyvtárvezető és Czeiner Teréz altiszt hasonló módon őrizte meg. A fővárosban ez a könyvtár mutatta fel a front alatt a könyvtárosi helytállás talán legszebb példáját: December 31-én még kölcsönöztek, január közepétől már kölcsönöztek, de a közbeeső két hétben is kiszolgálták a betérőket, (mert „A pincében is kell valamit olvasni”), s közben az olvasóteremben az egész ostrom alatt 25-30 embernek nyújtottak menedéket. A könyvtárlomány itt is éppen maradt.

Hasonló példát mutattak a könyvtárosi helytállásból a Verpeléti úti (6. sz.) fiók könyvtárosai, Rozgonyi Györgyné, Vértesy József és az ostrom alatt ide kerülő Zsák Wilfried. Mivel a könyvtár Verpeléti út 9. sz. alatti épülete veszélyeztetett volt (belövést is kapott), a könyveket az ágyúzások szüneteiben áthordták a Verpeléti út. 5. sz. ház egyik védettebb földszinti lakásába (miközben egy német katona a két rakodó férfit – ágyúlopással gyanúsítva – lelövessel fenyegette.)

A központi irányítás rendszerében nevelkedett, de most minden központi orientációtól elszakított könyvtárosok egyéni tettei voltak ezek. A központ és a fiókok között megszakadt a kapcsolat, Pest és Buda között pedig éppenséggel nem volt összeköttetés. Zsák Wilfried február 28-án egy kézzel írt üzenetet juttatott el csónakkal a központba, hírül adva, hogy Budán a könyvtárosok közül kik adtak életjelt magukról. „S.O.S.” – zárult az üzenet.

MINT A HAJÓTÖRÖTTEK...

A Wenckheim-palota az ostrom alatt

A központi könyvtár december 30-án volt utoljára nyitva, utána csak az ott lakó gondnok és két portás-házfelügyelő maradt az épületben.³³ Az élet a pincére és a belsőudvari helyiségekre korlátozódott: a pincésinten voltak az altiszti lakások, az óvóhelyek, (átjáróval a Baross u. 18. sz. alatti épület pincéjébe), a duplum- és selejtraktárak.

A belső udvarba már december végétől egy német hadtápegység szállásolta be magát. Az udvarban 13 lőszeres kocsí állt, a lovakat a Reviczky utcai kapualjból védettebb helyre, a lépcsőház alatti pincehelyiségbe vitték le. (Ide mentették korábban a Budapest Gyűjtemény metszetgyűjteményét, egy kibomlott csomagot a lovak tapostak szét.)³⁴

Az ekkor már körülrzárt Budapestre az utánpótlást ejtőernyővel dobták le, egy ilyen rakomány zúzta be a díszlépcsőház fölötti üvegtetőt. Ez és a légiaknák okozták, hogy

a főlépcsőház felülről teljesen nyitottá vált, a törmelékek és a beesett hó használhatatlanná tették.

A gondnok és a házfelügyelők a légicsaták és a belövések szüneteiben megpróbálták szemmel tartani az épületet.

Január 14-én kezdődött a Kálvin téri csata. 13-án egy szovjet ék a Baross utca 18-ból az óvóhelyi átjárón át bejutott az épületbe, egy éjszakát töltöttek a Wenckheim-palotában, másnap indultak tovább. A rendkívül heves Kálvin téri összecsapás – melynek során a tér csaknem teljes egészében elpusztult – csak részben érte el a közeli Wenckheim-palotát. A Kálvin tér felől az épület homlokzata két nagyobb belövést kapott, egyet a félmeletemen a díszkaputól jobbra, egy másikat fölötte, a referensz teremben is pusztítást okozva. Ezeknél nagyobb károkat okoztak a másik irányból, az Eszterházy (ma: Ötpacsirta) utca felőli belövések. A Keleti Gyűjtemény termét így írták le az első szemtanúk: „A hatalmas bronzcsillár lezuhant az alatta álló nagy kerek asztalra, összezúzva ezt a faragványos műipari remeket; a falitükrök betörve, a karosszékek bőrhuzata átlőve, a galéria faragványos feljárói súlyosan megrongálva, üvegtörmelék, faragványrészek, szilánkok, sérült könyvek összekeverve ...”

Ez a kép fogadta az első tisztviselőket, azokat, akik január 18-án, a pesti oldal harcainak elmúltával azonnal megjelentek a könyvtárban. „Az elsők között Vágfalvy Dezső, Jajczay János, Könyves Tóth Kálmán. Lassanként 8-10 tisztviselő merészkedett be ...” – írja az 1945-ös beszámoló.

Az első feladat – a romok eltakarítása – könnyen belátható volt.

A távolabbi jövő beláthatatlan.

Utolsó fénykép az ostrom előtt:

a könyvtári légóvizsga résztvevői a központi könyvtár olvasótermében, 1944 áprilisában

JEGYZETEK

PEST ÉS BUDA KÖNYVTÁRI NYILVÁNOSSÁGÁNAK KIALAKULÁSA
FRANK IGNÁC KÖNYVTÁRALAPÍTÓ TERVE

- 1 Az Egyetemi Könyvtár szerepéről ld.: Tóth András, Vértessy Miklós: A budapesti Egyetemi Könyvtár története. Bp. 1982.
- 2 Dezsényi Béla: Olvasóegylet Budán száz év előtt. In: Magyar Könyvszemle, 1943. 295–297. p.
- 3 A városi tanácsok tulajdonában levő könyveket Remete László tárta fel. Ld.: Remete László: A Fővárosi Könyvtár előtörténetéből. In: A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Évkönyve, 1961. 33–40. p. és Remete László: A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár története. Bp. 1966. FSZEK. 8–10. p.
- 4 Az Akadémia könyvtára csak alapítólevele szerint volt „minden polgáré”, megnyitása után – külön engedély nélkül – csak az Akadémia tagjai használhatták.
- 5 Ilyen kezdeményezés történt Pozsonyban, ahol Apponyi Antal ajánlotta fel és adta át városi könyvtár céljára 22 ezer kötetes gyűjteményét. A város azonban nem tudta vagy nem akarta a működési feltételeket biztosítani, ezért Apponyi 1846-ban visszavitte könyveit Nagy-Apponyba.
- 6 A Frank hagyaték kultúrhistoriai jelentősége. In: Horváth Pál: Frank Ignác. A múlt magyar tudósai. Bp. 1993. 231–271. p.
- 7 „Meine Bibliothek in Pest legiere ich der Pester Stadt als Anfang einer städtischen Bibliothek”. Az „Anfang” szó kezdetet, alapot jelent, a korabeli jognyelvben „kezdeményező alap” szakkifejezésként használták. A végrendelet szövegének fényképmásolatát közli: Remete, 1966. [325. p.]
- 8 Életművének újabb értékelése: Horváth Pál: Frank Ignác (1788–1850) In: Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei, X. 2001. Bp. 2001. 191–204. p. Jogtudósi tevékenységéről: Asztalos László: A magyar burzsoá magánjog rövid története. Bp. 1970. Halálának körülményeiről: Sarlós Elemér: Frank Ignác bécsi tevékenysége és halála. In: Magyar Jog, 1970. 4. 245–246. p.
- 9 Szerepelt pl. Feldmann, G.L. Pesth und Ofen c. 1844-ben Lipcsében kiadott útikönyvében.
- 10 Tétéles (hagyatéki) jegyzéke: Néhai Frank Ignác jogtanácsos által Sz. K. Pest Városának Végrendeletileg hagyományozott könyvtár Névjegyzéke, 1950. Fővárosi Levéltár 17798/9/1850. A gyűjtemény jogi műveinek jegyzéke: Márki József: Címmutató a M. Kir. Egyetem s Pest város könyvtárának ... jogi és állami összes műveihez. 2. köt. 1869. 113–156. p. Újabb elemzése: Horváth Pál, 1993. 231–271. p.
- 11 A kora újkori Itáliát Campanella és Machiavelli, az angol filozófia nagy korszakát többek között Hobbes és Locke, a francia felvilágosodást Voltaire, Holbach, Montesquieu és a Nagy Francia Enciklopédia 39 kötete, a német idealista iskolát Kant és Hegel művei fémjelezték, sőt még a materialista Feuerbach műve is megtalálható volt.
- 12 Pl. Homérosz, Arisztophanész, Ovidius, Dante, Goethe, Schiller, Beranger, Balzac, Shakespeare, Milton, Goldoni, Manzoni művei. Itt sem az egyéni ízlés, hanem a teljességre törekvés volt a jellemző.
- 13 Horváth Pál, 1993. 240–241. p.
- 14 1840-ben a Királyi Orvos Egyesület könyvtára Stessel Lajos könyvtárából jött létre, 1841-ben Bugát Pál és mások könyvtárakból keletkezett a Magy. Kir. Természettudományi Társaság könyvtára, 1842-ben Dessewffy Aurél a Nemzeti Kaszinónak hagyományozta könyvtárát stb.
- 15 Toldy Ferenc levele az egyetem tanáraihoz a könyvtár folyóirattermének berendezésekor 1850-ben. Tóth, Vértessy, 200. p.
- 16 Néhai Frank Ignác jogtanácsos által ... végrendeletileg hagyományozott könyvtár ... i.m.

KÖNYVTÁRALAPÍTÓ KEZDEMÉNYEZÉSEK A KIEGYEZÉS ÉS VÁROSEGYESÍTÉS UTÁN

- 1 Gárdonyi Albert: A városi könyvtárak feladatai. In: A Fővárosi Könyvtár Értesítője, 1908. 5. 39–42. p.
- 2 Gyulai Gyulay Béla: A felnőttek oktatása és a Budapesti Népoktatási Kör története. Bp. 1895. 66. p.
- 3 A kiegyezés óta a városi könyvtáralapítási javaslatok általános hivatkozási alapjává a nyugat-európai városi könyvtárak példája vált. „Talán nem is szükséges említenem, miszerint Nyugat-Európa legkisebb városaiban is léteznek már hasonló célú könyvtárak” – írta a Népoktatási Kör javaslata.
- 4 Maár Péter indítványának szövege: Gyulay Béla i.m. 66–67. p. Új szövegkiadás: A könyv és a könyvtár a magyar társadalom életében 1849-től 1945-ig. Bp. 1970. 219–220. p.
- 5 A Tanügyi Bizottság által kiküldött Könyvtári Al-Bizottság előterjesztése egy városi Polgári Könyvtár megalapítása a közvándó útján a városhoz jutó nyomtatványok elhelyezése iránt. – Eredetije a Fővárosi Levéltárban. Szövegkiadás: Turányi Kornél: Pesti városi közkönyvtár létesítésének terve. In: Magyar Könyvszemle, 1959. 3. 287–290. p. és Toldy Ferenc javaslata a pesti városi közkönyvtár létesítésére. In: A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Évkönyve 1958–1959. 105–107. p.
- 6 Toldy Ferenc javaslata az albizottság 1973. ápr. 4-i ülésén. Fővárosi Levéltár, Tanácsíratok VIII. 59/1869
- 7 A későbbi konkrét épülettervek kidolgozásánál figyelembe vette a távlati fejleszthetőséget is.
- 8 „Vasár- és ünnepnapokon a könyvtár délelőtt és délután nyitva állna, hétköznap az esti órákban (pl. 5–9-ig) volna célszerű azt, a nappal rendszerint másféle foglalatossá polgári közönség tekintetéből nyitva tartani.”
- 9 Az 1874 évi közgyűlések jegyzőkönyve, 74/89 sz. Fővárosi Levéltár
- 10 A tanügyi bizottság javaslata a fővárosi tanácsnak 1874. febr. 22-én. Fővárosi Levéltár, Tanácsíratok I/2780/1874
- 11 Az 1875 évi közgyűlések jegyzőkönyve, 209/875 Fővárosi Levéltár
- 12 Megoszlása: 135 cím: államtudomány, statisztika; 88: közgazdaságtan; 45: közigazgatás; 37: jog; 30: egyéb.
- 13 Gyulay Béla i.m. 75. p.
- 14 Sopron 1867, Nyíregyháza 1868, Gyula 1868, Szombathely 1872, Eger 1872 stb.
- 15 Pl. Aradon a Kölcsey Egyesület 22 ezer kötetes könyvtára, Balassagyarmaton a Nógrád Vármegyei Múzeumi Társaság könyvtára, Kassán a Városi Múzeum Egyesület könyvtára, Kecskeméten Városi Könyvtár és Múzeum, Szombathelyen a Vasvármegyei Kulturális Egyesület stb.
- 16 Rómer Flóris: Városi múzeumaink. In: Archeológiai Értesítő, 1871. 315. p.
- 17 Schwarz Katalin: A Budapesti Történeti Múzeum Könyvtára. In: A Budapesti Történeti Múzeum Könyvtárának és Régészeti Adattárának ismertetése. Bp. 1991. 14. p.
- 18 Rómer Flóris i.m. 315. p.
- 19 Az 1875. márc. 11-i közgyűlés határozatában. Jegyzőkönyv, 209/875 Fővárosi Levéltár
- 20 Thirring Gusztáv: Kőrösy József. Bp. 1907. 7. p.
- 21 A belügyminisztérium 60.986.75. sz. leirata. Közli: Szél (Saile) Tivadar: Kőrösy József hatása a statisztika fejlődésére. Bp. 1927. MTA. 240. p.
- 22 Bővebben ld. Remete, 1961. 67–75. p.
- 23 Mikor egy ilyen alkalommal a városi tanács egy leiratában a statisztikai hivatal gyűjteményét „Fővárosi könyvtár” névvel említette, Kőrösy szarkasztikus visszautasítással válaszolt: „Városi könyvtár tudommal nem létezik.”
- 24 Szabó Ervin az új városi könyvtárban ezt a rendet vette át és alkalmazta 1913-ig, a tizedes osztályozás bevezetéséig, mert úgy ítélte meg, hogy a katalógus „a szakkönyvtár céljainak megfelelt, sőt lehet mondani, minúciózus differenciáltságánál fogva bármely akkori magyar tudományos könyvtár katalógusánál tökéletesebb volt”.

- 25 Kőrösynek mintegy 150 önálló publikációján kívül félszáznál több cikke jelent meg. Kőrösy József műveinek bibliográfiája. Bp. 1958. Központi Statisztikai Hivatal Könyvtára. 49. p.
- 26 Kőrösy József: Visszapillantás a statisztikai hivatal könyvtárának 33 évi fennállására. In: Budapest főváros statisztikai hivatal Havi Füzetek. 1903. 595–600. p.
- 27 Kőrösy József beadványa a könyvtári albizottsághoz 1902. nov. 25-én. 12.p. FSZEK irattár.
- 28 Jól tükrözik ezt a nézetet az ilyen sommás megállapítások: „Szabó Ervin merész kezdeményezéssel a közigazgatási és a statisztikai anyag mellett társadalomtudományi műveket is beszerzett.” (Magyar könyvtártörténet, Bp. 1987. Gondolat. 295. p. Valójában Szabó Ervin egy meglévő társadalomtudományi gyűjteményt fejlesztett tovább.
- 29 Kőrösy József i.m.
- 30 Kőrösy József beadványa a fővárosi tanácshoz 1902. nov. 25. FSZEK irattár.
- 31 1871-ben felmérte az Egyetemi-, a Nemzeti - és az Akadémiai Könyvtár olvasói kériólapjait, összesen 46 ezer kérés alapján kívánta megtudni, „milyen könyveket forgatnak leginkább, s fölsírní ily módon, milyen irányba halad a kor szelleme”. Az eredményt Pest város statisztikai évkönyve 1873-as kötetében tette közzé. Nyilas Márta: Az első olvasói ízléskutatás Magyarországon. In: Könyvtáros, 1972. 8. 471–472. p.
- 32 György Aladár 1884-es felmérése a fővárosi statisztikai hivatalnál 8 293 kötetet tüntet fel, a statisztika országos intézményénél 17 239-et. György Aladár: Magyarország köz- és magánkönyvtárai 1885-ben. Bp. 1886.
- 33 Kőrösy József levele a fővárosi tanácshoz 1892. aug. 29. FSZEK irattár. Idézi: Remete, 1966. 24. p.

AZ 1890-ES ÉVEK KEZDEMÉNYEZÉSEI
BUDAPEST FŐ- ÉS SZÉKVÁROS KÖNYVTÁRA (1893–1903)

- 1 Bárczy István üdvözlő beszéde Heltai Ferenc beiktatása alkalmából 1913-ban. Idézi: Gárdonyi Albert: Ötven esztendő Budapest székesfőváros történetéből. Bp. 1925. 112. p.
- 2 Neve indulásakor II. Kerületi Könyvtár Egyesület volt, rövidesen Budai Könyvtár Egyesület lett, végül Budapesti Könyvtár Egyesület. Történetét feldolgozta: Gátiné Pásztor Mária: A Budai Könyvtár Egyesület története 1891–1919. In: A FSZEK Évkönyve 1956–1957. 8–92. p.
- 3 A Budai Könyvtár címjegyzéke. Előszó. Bp. 1894. 3–4. p.
- 4 Ennek állománya különböző adományozóktól származván igen vegyes volt, érdektelen elavult művek mellett bibliofil ritkaságok is szerepeltek benne, például 16. századi nyomtatványok és Elzevirek.
- 5 A Budai Könyvtár Egyesület évkönyve Az egyesület megalakulásától 1894-ig. Bevezető. Bp. 1895. 3–4. p. A Budai Könyvtár Egyesület évkönyve, 1897. 3. p.
- 6 Magyar Könyvszemle, 1898. 300–301. p.
- 7 Az 1892 évi költségvetés a pénzügyi bizottság előtt. In: Fővárosi Közlöny, 1891. nov. 13.
- 8 Polgármesteri személyzeti ügyosztály végzése 1893. febr. 23. FSZEK irattár.
- 9 Az 1892 évi költségvetés ... i.m.
- 10 Katsányi Sándor: Társadalomtudományi könyvtár kontra általános közművelődési könyvtár. Két koncepció harca a Szabó Ervin előtti Fővárosi Könyvtárban. In: A FSZEK Évkönyve 1997–1998. 119–124. p.
- 11 Toldy László 1903. évi zárójelentése szerint a könyvtár állománya a következő forrásokból származott: kötelesepéldány (1893–1898): 7151 tétel, vétel (az MTA sorozatát is beleszámítva): 2558 tétel, ajándék: 3814 tétel. Toldy László: A fővárosi könyvtár állapotáról. In: Fővárosi Közlöny, 1903. jún. 30. 952–959. p.
- 12 A könyvtár helyiségei: 1894: Az „új városháza” földszintjén egy udvari szoba, 1896: a Lipót utca 25. sz. (ma: Váci utca) átalakított lakáshelyisége, 1899: a Városháza Gerlóczy utcai oldala, 1900: a Városháza Károly körüli szárnyának első emelete.
- 13 A 9 szakcsoport: A Hittud., B Jogtud., C Politika és államtud., D. Orvosi tudományok, E Mennyiségtan, term.tud., F Bölcsész, széptud., G. Történelem, H. Nyelvtud., irodalom, I. Enciklopédiák, vegyesek, társulati kiadványok. A fócsoportokon belül további bontást alkalmazva az állományt 130 alcsoportra bontották. A budapesti vonatkozású műveknek külön szakkatalógusa volt.
- 14 Forrás: Toldy László jelentése a Városi Könyvtárról 1902. febr. 10. FSZEK irattár és Toldy László: A Fővárosi Könyvtár állapotáról.
- 15 Összevetésként: 1902-ben a Nemzeti Könyvtár olvasóinak (látogatóinak) száma 21 589 volt, a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtáré 6 611.
- 16 Toldy László előterjesztése a Fővárosi Könyvtár létesítése ügyében a fővárosi közgyűléshez 1897. jan. 28-án. In: Fővárosi Közlöny, 1897. febr. 2. 1–2. p.
- 17 Toldy László beadványa a könyvtári albizottsághoz 1902. okt. 30. FSZEK irattár.
- 18 Toldy László jelentése a könyvtárról 1902. febr. 10-én. FSZEK irattár.
- 19 Toldy László i.m. 10. p.
- 20 Az 1903. jan. 21-i közgyűlés naplója. In: Fővárosi Közlöny, 1903. jan. 23. 7. 107. p.
- 21 Toldy László szervezeti szabályzat-terve, 1900. márc. 2.
- 22 Az 1903. jan. 21-i közgyűlés naplója. i.m. 106. p.
- 23 Jugendbibliotheken in Ungarn. Magyar fordításban: Ifjúsági könyvtárak Magyarországon. In: Könyv és Nevelés, 2000. 2. 79. p.
- 24 Bényei Miklós: A magyarországi helyismereti tevékenység vázlatos története. In: Könyvtári Figyelő, 2000. 612–630. p. Katsányi Sándor: A Budapestensia kialakulása avagy három könyvtárosportré. In: Könyv, Könyvtár, Könyvtáros, 2000. 9. 53–59. p.

- 25 Toldy László beadványa a városi tanácshoz 1892. márc. 15-én. FSZEK irattár. Idézi: Remete, 1966, 27–28. p. Remete László rámutat arra is: „Ez az indítvány volt az első, mely nyomtatékkal felvetette a Budapest várostörténete szempontjából fontos művek gyűjtésének eszméjét.”
- 26 Toldy László levele a fővárosi tanácsnak 1893. jan. 16-án. FSZEK irattár.
- 27 Toldy László előterjesztése a fővárosi közgyűléshez 1897. jan. 28-án. In: Fővárosi Közlöny, 1897. febr. 2. 1–2. p.
- 28 1902-ben a következők voltak a legnagyobb állománycsoportok (a művek számával): Egyletek - 120, Építkezés, városrendezés - 65, Fürdők - 31, Iskolák - 71, Ipar - 111, Közlekedés - 66, Képzőművészet - 20, Kiállítások - 23, Közegészségügy - 78, Közélelmezés - 66, Közigazgatás - 55, Közjótékonyosság - 38, Lakásügy - 21, Névjegyzékek - 50, Pénzügyek - 73, Régészet - 20, Statisztika - 69, Térképek, helyrajzok - 20, Törvények, rendeletek - 81, Történelem - 102, Tűzoltóság - 21, Világítási ügyek - 23, Vízügyek - 60. _
Forrás: Toldy László jelentése a Városi Könyvtárról, 1902. febr. 10. FSZEK irattár.
- 29 Pl. a Schedel-krónika 1493-as, első latin és 1496-os, második német kiadása, az 1595-ben nyomtatott Mercator-atlasz egy kézi festéssel színezett példánya. Klinda Mária: Az 1601 előtti nyomtatványok feltárása könyvtárunkban. In: A FSZEK Évkönyve 1997–1998. Bp. 2000. 112. p.
- 30 Szattinger Ernő: A Székesfőváros nyilvános könyvtárában őrzött és Budapestre vonatkozó könyvek és térképek betűsoros jegyzéke tárgymutatóval. Kézirat. Bp. 1902. 676. p. A kézirat első része elveszett.
- 31 Toldy László beadványa a Könyvtári Albizottsághoz 1902. okt. 30-án. FSZEK irattár.

**AZ ÚJJÁSZERVEZÉSTŐL A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI KÖNYVTÁRIG –
A FŐVÁROSI KÖNYVTÁR INDULÁSA (1903–1909)**

- 1 Forrás: Kőrösy József: Visszapillantás... i.m. 598–599. p. és Toldy László jelentése a könyvtárról 1902. febr. 10-én.
- 2 Az eseményeket bővebben leírja: Remete László: A fővárosi könyvtár előtörténetéből. In: A FSZEK Évkönyve, 1961. 67–75. p. és Remete, 1966. 33–36. p.
- 3 Fővárosi Közlöny, 1902. 5. 62. p.
- 4 U.o. 58–59. p.
- 5 Budapest székesfőváros törvényhatósági bizottságának rendes közgyűlése 1903. jan. 21-én. (Jegyzőkönyv) In: Fővárosi Közlöny, 1903. 7. 103–107. p.
- 6 Bárczy szerepéről ld. : Erdei Gyöngyi: A mintaadó főváros. Művelődéspolitikai és mecenatúra a Bárczy-korszakban. In: A város könyvtárnoka. Konferencia Szabó Ervin születésének 125. évfordulója alkalmából, 2002. október 10. Bp. 2003. FSZEK, 73–83. p.
- 7 Szabó Ervin: A Városi Nyilvános Könyvtár 11-ik, 1917. évi jelentése. 13. p. Új Közlés: Szabó Ervin magyar nyelven megjelent könyvtártudományi, művelődéspolitikai cikkeinek, tanulmányainak és kritikáinak gyűjteménye 1900–1918. Bp. 1959. FSZEK, 405–406. p.
- 8 Heltai Ferenc hozzászólását idézi: Kőrösy József: Beadvány a tanácshoz 1902. nov. 25-én. FSZEK irattár A berlini példára történt hivatkozás csak részben volt helytálló: a berlini városi hatóság 1901-ben már elhatározta a korábbi közigazgatási könyvtár mellett nyilvános városi könyvtár létesítését.
- 9 Jelentés a Fővárosi Könyvtár átvételéről. 1903. máj. 1. A FSZEK irattár.
- 10 Jelentés a könyvtár tevékenységéről. In: Budapest Közigazgatása, 1904. 365. p.
- 11 Jelentés a könyvtár tevékenységéről. In.: Budapest Közigazgatása, 1905. 353–354. p.
- 12 Jelentés ... i.m. 353. p.
- 13 Kőrösy József: Visszapillantás a statisztikai hivatal könyvtárának 33 évi fennállására. In: Budapest főváros statisztikai hivatal Havi Füzetek, 1903. 595–600. p. Toldy László: A fővárosi könyvtár 1902-iki állapotáról. In: Fővárosi Közlöny, 1903. 53. 952–959. p.
- 14 Über den Versuch der italienischen Regierung die Statistik des Edelmetallhandels auf neue Grundlagen zu stellen. In: Statistische Monatschrift, 1899. 642–644. p. Erre a művére Szabó a Fővárosi Könyvtárba való felvételi kérelmében, a Curriculum vitae-ben is utalt.
- 15 A hazai könyvtárakkal való találkozás negatív élményéről: Az Egyetemi könyvtárról. In: Huszadik Század, 1907. 964–973. p. A bécsi könyvtárak közül Szabó elsősorban a Verein Zentralbibliothek-re és annak vezetőjére, Eduard Reyer professzorra hivatkozott leggyakrabban pozitív példaként.
- 16 Curriculum vitae. Kézirat a FSZEK Budapest Gyűjteményének Szabó Ervin archívumában. Közölte: Szabó Ervin...cikkeinek...gyűjteménye, 1959. 31–34. p. Szabó Ervin képviselőházi gyakornokoskodásáról ld. Csendes Katalin: Szabó Ervin a képviselőház könyvtárában. In.: Könyvtáros, 1968. 9. 520–521. p.
- 17 Szabó Ervin levelezése. 1. köt. 1893–1904. Szerk. Litván György, Szűcs László. Bp. 1977. Kossuth, 70. p.
- 18 Curriculum vitae.
- 19 A „tanulóévek” kifejezést Kőhalmi Béla alkalmazta, majd Kovács Máté is átvette. Tóth Gyula vitatja a kifejezés helyességét. Szabó Ervin kamarai könyvtárosi tevékenységéről kortársi visszaemlékezés: Varró István: Szabó Ervin a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara könyvtárában. In.: Magyar Könyvszemle, 1960. 183–194. p. A későbbi tanulmányok közül a legfontosabbak: Berényi Márta, Tóth Róbert: Szabó Ervin a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara Könyvtárában. In: Levéltári Szemle, 1977. 325–335. p. Walleshausen Gyula: A Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem könyvtára. Múlt, jelen és jövő. In: Egyetemi Szemle, 1984. 4. 39–52. p. A téma újabb, összegező feldolgozása: Tóth Gyula: Szabó Ervin útja az emlékiratokig. In: A FSZEK Évkönyve, 1983–1984. Bp. 1988. 119–131. p.
- 20 Szabó Ervin: A porosz állami könyvtárak lajstromozási rendszere. In: Magyar Könyvszemle, 1900. 3.

- 284–296. különnyomat is. Szabó Ervin ... cikkeinek ... gyűjteménye, 1959. 429–447. p.
- 21 A Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara könyvtárának katalógusa. Bev. Szabó Ervin. Bp. 1902. Pesti Nyomda. Szabó Ervin ... cikkeinek ... gyűjteménye, 1959. 39–51. p. Első ismertetése: Gulyás Pál: Szabó Ervin: A Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara könyvtárának katalógusa. In: Magyar Könyvszemle, 1902. 1-2. sz. 194–197. p.
- 22 Bibliografia economica universalis. Bruxelles, 1903. Institut International de Bibliographie. XI, 199. p.
- 23 Litván György: Szabó Ervin, a szocializmus moralistája. Bp. 1993. 85–86. p. A FSZEK Szabó Ervin archívumában fennmaradt egy szerződéstervezet, mely szerint a vállalkozás célja egyrészt a „szocialista irodalmi termékek árusítása és kiadása” lenne, másrészt az eszmeileg és irodalmilag értékes egyéb könyvek árusítása. Ez ügyben véleményt és segítséget kért a Sozialistische Monatschrift kiadótól. A tervezet szövegéből azonban nem derül ki egyértelműen, hogy ennek vezetését Szabó magának szánta.
- 24 A könyvtárváltoztatás kérdéséről: Litván, 1993. 104. p. Walleshausen Gyula i.m. 48. p. Tóth Gyula i.m. 123. p.
- 25 Vörös Károly: A budapesti várospolitiká. In: Budapest története. Bp. Akad. Kiadó, 1978. 4. köt. 663–664. p.
- 26 Kőrösy József levele Szabó Ervinhez 1903. márc. 16-án. In: Szabó Ervin levelezése. 1. köt. 263–264. p.
- 27 Kőrösy József levele Szabó Ervinhez 1904. febr. 12-én. In: Szabó Ervin levelezése. 1. köt. 436–437. p. Ismertetése: Remete László: Elfeledett kéziratok források Szabó Ervin mozgalmi és könyvtárosi tevékenységéhez. In: A FSZEK Évkönyve. 1972–1973. Bp. 1975. különnyomat is.
- 28 Szabó Ervin levele Kőrösy Józsefnek 1904. február. In: Szabó Ervin levelezése. 1. köt. 438. p.
- 29 „Gárdonyi Albert alapos történelmi képzettségénél fogva a könyvtárban képviselt szakmák másik nagy csoportjának továbbfejlesztésére van hivatva” – írta Thirring Gusztáv igazgatóként a polgármesternek 1909. okt. 1-én. FSZEK irattár. A Budapest Gyűjtemény azonban csak 1913-ban vált elkülönülő szervezeti egységgé, Gárdonyi pedig 1911-ben távozott a könyvtárból.
- 30 Ennek célja „a társadalomtudomány művelése a nemzeti fejlődés szolgálatában, s ennek érdekében egy nagy, egységes, az összes nemzeti alapon álló progresszív elemeket egyesítő szervezet létesítése” volt. Déry Gyula: A szabadoktatás története, elmélete és 1912-13 évi eredményei. Bp. 1915.
- 31 Csapodiné Gárdonyi Klára: Gárdonyi Albert. In: Tanulmányok Budapest múltjából. XXII. Bp. 1991. 263–302. p.
- 32 Idézett levele Szabó Ervinhez 1903. márc. 16-án.
- 33 Szabó Ervin: Tíz év. In: A Budapesti Városi Könyvtár Értesítője. 1915. 1-2. 1. p.
- 34 Az 1903, 1904 és 1905 években végzett tevékenységről a könyvtár beszámolót közölt a Budapest Székesfőváros Közigazgatása azévben / A székesfőváros közigazgatási évkönyve című periodikus kiadványban. Az 1906 évi adatokat a könyvtár 1907-es Értesítője publikálta. Idézett adataink ezekből a beszámolókból valók.
- 35 Kőrösy József beadványa a tanácshoz 1903. okt. 31-én. Főv. Levéltár, Tanácsi iratok, 215.969/1903.
- 36 Gárdonyi Albert levele Szabó Ervinnek Párizsba 1904. okt. 27-én. FSZEK Budapest Gyűjtemény Szabó Ervin archívum. A levél a hagyománnyal és a szakirodalommal szemben – mely a nyitást Szabó Ervin személyéhez köti, – azt dokumentálja, hogy ő csak utólag értesült Kőrösy intézkedéséről.
- 37 Jelentés a könyvtárról. In: Budapest Székesfőváros Közigazgatása az 1904 évben. 365. p.
- 38 Levélfogalmazvány Tekintetes Tanács címmel, FSZEK irattár. Fénymásolatban közölte: Remete, 1966. illusztrációk, és uo. 47. p.
- 39 Szabó Ervin: Tíz év. In: A Bp.-i Városi Könyvtár Értesítője, 1915. 1-2. sz. 1. p.
- 40 Remete 1966, 47. p. Remete László: Mikor alapították a fővárosi könyvtárat? c. tanulmányában több más évforduló jogosságát is elismerte, de az 1946-tól kialakult gyakorlatnak megfelelően 1904. okt. 15-ét jelölte meg az indulás évének. A kérdésről ld. még: Katsányi Sándor: Amikor megnyílt a fővárosi bibliotékája. In: Népszabadság, 1999. okt. 16. Uő.: Mikor alapították a Fővárosi Könyvtárat? In: Könyv, Könyvtár, Könyvtáros, 1999. 11. 30–34. p.
- 41 A könyvtár jelentése az 1905. évről. In: Budapest Székesfőváros Közigazgatása. 354. p.
- 42 Fennmaradt Szabó Ervin kéziratok fogalmazványa 1906. júl. 21-i dátummal, melyben rendkívüli hitelt

- kér, mivel „igen sok munka nincs meg, amely a városi közigazgatás, statisztika, Budapest története irodalmának szentelt könyvtárban, ha azt modern tudományos könyvtár színvonalára akarjuk emelni” feltétlenül szükséges. FSZEK irattár, fogalmazvány a fővárosi tanácshoz címezve.
- 43 Forrás: A Fővárosi Könyvtár Értesítője, 1907.
- 44 Kézírtatos fogalmazvány 1907. júl. 24. FSZEK irattár.
- 45 Szabó Ervin hivatalos levele Kőrösy Józsefhez 1904. jún. 11. Föv. Levéltár, Tanácsi iratok 73752/1904
- 46 Előterjesztés a tanácsnak az 1907. évi költségvetés tervéről, 1906. júl. 13. FSZEK irattár.
- 47 „Thirring dühös, hogy nem tőle kérted a szabadságot, hanem egyenesen Bárczytól.” Madzsarné Jászi Alíz levele Szabó Ervinhez 1907. febr. 3-án. In: Szabó Ervin levelezése. 2. köt. 452. p.
- 48 Litván 1993, 124. p.
- 49 Betegsége, gyógykezelése miatti hosszabb távollétei: 1905. május-június (szembetegségének első komolyabb jelentkezése, gyógykezelés négy hétig Olaszországban), augusztus (gyógykezelés Nagyváradon), szeptember (gyógykezelés Drezdában), 1906. március (gyógyulást keres Egyiptomban, Sziciliában), december (gyógyulást keres Észak-Afrikában), 1907. február-március (Drezdában Gössel doktornál gyógyíttatja magát).
- 50 Szabó Ervin: A szerkesztő előszava. In: Marx és Engels válogatott művei. 2. köt. Bp. 1909.
- 51 Szabó Ervin kijelentését idézi Pikler J. Gyula. Szabó Ervin levelezése. 2. köt. 445. p.
- 52 „Együtt kell itt találni mindazokat a kísérleteket, melyeket a különböző városok a felmerült városigazgatási problémák megoldására tettek” – fogalmazta meg a célt Gárdonyi Albert Könyvtár és városigazgatás c. tanulmányában. In: Városi Szemle, 1909. 732. p.
- 53 Sipos András: Szabó Ervin Bárczy István „agytrösztjében”. In: A város könyvtárnoka, 94. p.
- 54 A Fővárosi Könyvtár Értesítője, 1911. 10. p.
- 55 Forrás: A könyvtár gyarapodása művekben föllállításuk szerint 1907-ben. In: A Fővárosi Könyvtár Értesítője, 1908. 5. 6. p. A tudománysszakok „általános” és „Magyarországra vonatkozó” csoportjait összevontuk. A további évek gyarapodásának szerkezete nem mutat lényeges eltérést a bemutatott 1907. évnél.
- 56 Ez a kategória a statisztikában Államtudomány és közigazgatás néven szerepel, a közönségnek kiadott Útmutatóban Államtudomány és politika néven.
- 57 A főváros Pedagógiai Könyvtárát alapított, a Fővárosi Könyvtár lemondott a pedagógiai gyűjtéséről.
- 58 1. Módszer. Történet. Elmélet. 2. Család. Osztályok. Vallás. Erkölc. 3. Faji és nemzeti kérdés. 4. Szociográfia. 5. Szociális kérdés. 6. Keresztényszocializmus. 7. Szocializmus. Szociáldemokrácia. 8. Anarchizmus. 9. Nőkérdés. A csoportok az anyag gazdagsága szerint is váltakoztak.
- 59 „Mutasson egyetlen magyar könyvtárat, melyben pl. a keresztényszocializmus és a szociális konzervativizmus nemcsak német, francia, angol és olasz, hanem éppen magyar irodalma is teljesebben van képviselve” – mondta vitázva Gulyás Pálnak. Szabó Ervin: Az új fővárosi közkönyvtár dolgában. In: Magyar Könyvszemle, 1910. 4. 351. p.
- 60 Szabó Ervin: Általános irányelvek a népkönyvtár könyveinek megválogatásában. In: Népművelés, 1907. 9/10.sz. Szabó Ervin ... cikkeinek ... gyűjteménye, 1959. 91. p.
- 61 Jászi Oszkár: Ha Szabó Ervin nem hal meg... Századunk, 1928. 9. 530. p.
- 62 Litván 1993, 84. p.
- 63 Jászi Oszkár: Szabó Ervin. In: Világ, 1918. okt. 1.
- 64 Forrás: A könyvtár használata az olvasók foglalkozása és a könyvek jellege szerint 1908-ban. In: A FSZEK Évkönyve, 1909. 1. 8. p. Az „olvasók” kategóriája itt nem az adott évben beiratkozottak számát mutatja (erről csak 1912 után vezettek nyilvántartást), hanem a „használókat”, a könyvtár látogatóit (a látogatási alkalmak számát), pontosabban azokat a látogatókat, akik kölcsönzésre vagy helyben olvasásra raktári könyvet igényeltek. A szabad használatra kitett kézikönyvek és periodikák használóit nem regisztrálták. Egy-egy használóra 1,2 - 1,4 használt kötet jutott.
- 65 Forrás: Thirring Gusztáv: Budapest főváros demográfiai és társadalmi tagozódásának fejlődése az utolsó

- ötven évben, Bp, Székesfőváros Statisztikai Hivatala. Statisztikai Közlemények 70. köt. 2-3. és Budapest statisztikai évkönyve 1906. Bp. 1908. Bár az adott évre nincs pontos adat, a megelőző és követő adatokból a nagyságrendi elmozdulásokra következtetni tudunk.
- 66 Az „Írók” kategóriájának rendkívül magas olvasói létszámának magyarázatául utalni kell a szociológusok csoportja és Szabó Ervin közötti kapcsolatra, ld. az előző fejezetet.
- 67 A téma nemzetközi áttekintése: Lyons, Martin: A munkásosztály: előírt és titkos olvasmányok. In: Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban. Bp. 2000. Balassi Kiadó. 366–376. p.
- 68 A nők távolmaradását György Aladár korábban így magyarázta: „A nők a könyvtárak legnagyobb részétől csaknem teljesen el vannak zárva, a közvéleményben uralkodó középkorias előítélet társadalmi kiskorúságot kényszerít rájuk.”
- 69 A Fővárosi Könyvtár Értesítője. 1–24. évf. Bp. Fővárosi Könyvtár, 1907–1930. Az Értesítő indulásakor, mint a Thirring Gusztáv által tervezett „Fővárosi Közlemények a Statisztika és Közigazgatás köréből” c. periodikum különszáma jelent meg 1907 májusában, szerkesztőjeként ekkor Thirring neve szerepelt. Valójában az Értesítő már indulásától Szabó által szerkesztett kiadvány volt, később formailag is önállósult. Kiadásának költségeit az első két évben a nyomtatott katalógus kiadására szánt, már 1901 óta évről-évre áthúzódnó 3500 korona fedezte, 1909-től már a könyvtár költségvetési rovataként szerepelt.
- 70 A Fővárosi Könyvtár Értesítője, 1909. 1. 31–38. p. Külön kiadványként is megjelent.
- 71 A Fővárosi Könyvtár Közleményei. 1. Bp. 1907. 56. p.
- 72 E bibliográfiák és a korabeli várospolitikai viszonyát elemzi: Sipos András: Szabó Ervin Bárczy István „agytrösztjében.” A város könyvtárnoka, 95–96. p.
- 73 A lakáskérdés és a városszabályozás kapcsolatos kérdéseinek irodalma. Szerk. Szabó Ervin. Bp. 1907. A Fővárosi Könyvtár Közleményei 1. sz. Szakkatalógus 1. füzet.
- 74 A községi pénzügy. Szerk. Szabó Ervin. Bp. 1908. A Fővárosi Könyvtár Közleményei 2. Szakkatalógus 2. füzet.
- 75 A választóreform. Vál. jegyzék a parlamenti és községi választójog, a parlamentizmus, a demokrácia és a politikai pártok irodalmából. Bp. 1909. A Fővárosi Könyvtár Közleményei 3.
- 76 A községi szocializmus. Függ.: Munkaviszonyok községi vállalatokban. Szerk. Szabó Ervin. Bp. 1909. A Fővárosi Könyvtár Közleményei 4.
- 77 Ezekről ld.: Szilágyi Tibor: A Fővárosi Könyvtár régi ajánló bibliográfiái. In: Könyvtáros, 1968. 10. 576–577. p.
- 78 Szabó Ervin előterjesztése a polgármesterhez 1908. jan. 27-én. Gépirat, 10 p., FSZEK irattár.
- 79 Előterjesztés i.m. 5. p.
- 80 Szabó Ervin: Dr. Arnim Graesel: Handbuch der Bibliothekslehre. Könyvkritika. In: Magyar Könyvszemle, 1902. 3–4. 510–516. p. Szabó Ervin ... cikkeinek ... gyűjteménye, 1959. 52–62. p.
- 81 „Ha majd elkészül az állami könyvtárosok képesítéséről szóló törvény [...] azontúl kizárólag filológusok gyakorlótere lesz az állami könyvtárak anyaga [...] És a nagy könyvtárak is olyan képet mutatnak majd, mint a katonai nagygyakorlatok után a paraszt vetése: az uralkodó hatalom pusztító hadjáratát...” Szabó Ervin: Az Egyetemi Könyvtárról. In: Huszadik Század, 1907, 973. p. Szabó Ervin ... cikkeinek ... gyűjteménye, 1959. 68–83.
- 82 Fogalmazvány Szabó Ervin kézírásával. FSZEK irattár.
- 83 „A szerkesztőségben Jászi Oszkár fogadott [...] előadtam kérésemet: szeretném, ha az igazgatási szolgálatból áthelyeznének a Fővárosi Könyvtárba. Jászi megígérte, hogy addig is, amíg Szabó Ervin külföldről hazajön, megbeszéli kérésemet Wildner Ödön főjegyzővel.” Kóhalmi Béla: Hogyan lehetett protekció nélkül könyvtáros valaki a régi Fővárosi Könyvtárban? In: Szabó Ervin 1877–1918. Bp. 1968. FSZEK, 277. p.
- 84 Például a Közlemények sorozatban megjelenő reprezentatív szakbibliográfiák készítésébe bevonta és a kiadványokban név szerint is szerepeltette Enyvvárit, Basch Imrét, Staindl Mátyást, de Gárdonyit nem. Thirring igazgatóként ezt így látta: „Gárdonyit te általában rosszul ítéled meg, és ok nélkül lekicsinyled. Gárdonyi [...] munkáereje a mai viszonyok közt nincs is kellőleg kihasználva, [...] az érdemleges

munkából nem juttatsz neki semmit.” Thirring Gusztáv levele Szabó Ervinhez 1908. aug. 28-án. In: Szabó Ervin levelezése i.m. 2. köt. 614–615. p.

85 Thirring Gusztáv idézett levele Szabó Ervinhez.

86 Szabó Ervin: A Fővárosi Könyvtár. In: A Fővárosi Könyvtár Értesítője, 1907. 1. 2. p.

87 A Fővárosi Könyvtár Értesítője. 1911. 10. p.

88 Szabó Ervin felszólalása a községi nyilvános könyvtár létesítése ügyében tartott szakértekezleten. Az értekezlet jegyzőkönyve. In: A Fővárosi Könyvtár Közleményei, Bp. 1910. 7. 19. p.

A VÁROSI KÖNYVTÁR ÚJ MODELLJÉNEK KIALAKÍTÁSA AZ ELŐZMÉNYEK ÉS AZ 1910-ES ÉV ESEMÉNYEI

- 1 György Aladár: Magyarország köz- és magánkönyvtárai 1885-ben. Bp. 1886.
- 2 Kevésbé ismert, hogy György Aladár a gyakorlatban is megkísérelte a Budapesti Népoktatási Kör keretében az új típusú könyvtárak létrehozását, vállalkozása azonban nem járt sikerrel. (Gyulai Gyulay Béla: A felnőttek oktatása és a Budapesti Népoktatási Kör története. Bp. 1895. 75. p.)
- 3 Ballagi Aladár: Az „Astar library” In: Magyar Könyvszemle, 1886. 270–282. p.
- 4 E témakör alapos feldolgozása: Tóth Gyula: Áttörések. A public library megjelenése és első térhódítása Magyarországon. In: Könyvtári Figyelő, 1999. 2. 223–235. p.
- 5 Magyar Könyvszemle, 1898. 3. 319. p. A „népkönyvtár” szót többféle jelentésben is használta a korabeli szakirodalom, itt és a további idézett szövegekben is gyakran keveredik a „népkönyvtár” és a „nyilvános könyvtár” kifejezés.
- 6 Kudora Károly: Könyvtártan. Bp. 1893. 208. p. Ferenczi Zoltán: A könyvtártan alapvonalai. Bp. 1903. 132. p.
- 7 Nem véletlen, hogy modern városi közkönyvtár gondolata a 90-es években honosodik meg nálunk: Angliában ez az évtized a városi könyvtárak elterjedésének fénykora, az évtized elején 160, a végén 340 városi könyvtár van, számuk megduplázódott, évente 15–16 új könyvtár jött létre, ezt lehetetlen volt nem észrevenni. Magyar szempontból azonban még fontosabb, hogy a kilencvenes években jelennek meg Németországban is tömegesen az új városi könyvtárak, az évtized végére a számuk 70 körül van. A magyar könyvtári szakirodalom sajátos módon a német kísérletezéseken keresztül ismerte meg az angol-amerikai alaptípust is. Erről ld. Szabó Ervin bibliográfiájának megjegyzéseit az Emlékirat községi nyilvános könyvtár létesítéséről Budapesten c. művében és Tóth Gyula i.m. 3. jegyzetét.
- 8 A Budai Könyvtár Egyesület évkönyve. 1985. 3–4. p.
- 9 Voit Krisztina: Bevezető. In: Kégli Ferenc: 100 éves könyvtár Székesfehérváron. 1993. Székesfehérvár, Vörösmarty Mihály Megyei Könyvtár. 10. p.
- 10 Erdélyi Pál jelentése a 2. Nemzetközi könyvtári konferenciáról. London, 1897. OLK. 721.4.cs.3.t. Idézi: Voit Krisztina: A nyilvános könyvtár eszméjének kialakulása a 20. század fordulóján. In: A város könyvtárnoka, 115. p.
- 11 Voit Krisztina: 2003. 115. p.
- 12 Ld. erről: Szabó Ervin levele Debrecen közművelődési tanácsnokához. In: Könyvtári Szemle, 1915. 188. p.
- 13 Gyalui Farkas: A magyar könyvtárak jövőjéről. In: Budapesti Szemle, 1904. 330. 437. p.
- 14 Történetét feldolgozta: Márki Hugó: A szabad tanítás történeti fejlődése. Bp. 1908. Újabb összegezés: Szociálpedagógia. Bp. Osiris, 2000. 416. p.
- 15 Déry Gyula: A szabadoktatás története, elmélete és 1912–13 évi eredményei. Bp. 1915. 30. p.
- 16 Jelentés az „Erzsébet Népakadémia, a Magyar Népművelés Csarnoka” tizenegyedik évi működéséről. Bp. 1913. 14–15. p.
- 17 „Magyar Népház”. Bp. 1906. 3. p.
- 18 Ld. erről Soós Pál: A pályakezdő Szabó Ervin politikai és kulturális törekvései. Bp. 1977. Akadémiai Kiadó. 158. p.
- 19 Népotthon. In: Népszava, 1902. febr. 25. Névtelenül jelent meg, Soós Pál kutatásai nyomán azonban bizonyítottan vehető Szabó Ervin szerzősége. Ld. Soós Pál i.m. 158. p.
- 20 Az Erzsébet-akadémia. In: Népszava, 1902. jún. 24.
- 21 Szabó Ervin levele Debrecen közművelődési tanácsnokához. In: Könyvtári Szemle, 1915. 3. 188.p. Ld. még: Soós Pál: Szabó Ervin és Debrecen kapcsolata. In: Könyvtáros, 1978. 9. 545 – 548. p.
- 22 Ld. Tóth Gyula i.m. 234. p. 9. jegyzet.
- 23 Szabó Ervin: Munkáskönyvtárak. Könyvkritika. In: Huszadik Század, 1902. 2. köt. 433 – 435. p.

- 24 Nyitott kérdés, hogy 1900 – 1904 között Szabó Ervin milyen mértékben foglalkozott a népkönyvtárakkal. Soós Pál szerint erre a korszakra jellemző „az a szívós harc, amelyet a Darányi-féle népkönyvtárak ellen indít, és amely könyvtártípus ellen 1899 és 1904 között szinte napról-napra írja a Népszavánál a cikkek, hírek, kis közlemények egész seregét. Ezekben a cikkekből leleplezi a népkönyvtári mozgalom jótékonykodó, a munkásosztályra megalázó jellegét...” (Soós Pál: Szabó Ervin közművelődési törekvéseiről. In: Előadások a nemzetközi könyvtár- és bibliológiai kongresszus alkalmából Debrecenben. Debrecen, 1973. 80. p.) Ezzel szemben más kutatók szerint „e közlést [...] sem Szabó Ervin nem támasztotta alá, sem a hivatkozott Szabó Ervin bibliográfia nem igazolja.” (Tóth Gyula: Szabó Ervin útja az Emlékiratig. In: A FSZEK Évkönyve, 1983 – 1984. Bp. 1988. 130. p.)
- 25 Litván, 1993. 109. p.
- 26 „Nem lehet a társadalmat úgy részekre osztani, mint ti szoktátok ... Nem lehet azt mondani, hogy mi 400 000 vagy egymillió szervezett munkás, mi egyedül fogjuk megcsinálni az új társadalmat. [...] Ti, 15 vagy 20 millió csak ellenünk lehettek.” A szocializmus uralomra jutásához szükséges „mennyi Meunier-szobor, mennyi Anatole France regény, mennyi Jaurès cikk stb. És még ezer néptanító, hány ezer kispolgár, hány ezer egyetemi hallgató, még sok orvos, professzor, stb [...] még a boldog Nyugaton is az ún. intellektuel-szocializmus fontos és szükséges dolog.” Jászi Oszkár levele Szabó Ervinnek 1905. febr. 5-én. Szabó Ervin levelezése. 2. köt. 33. p.
- 27 Szabó Ervin: A Fővárosi Könyvtár. In: A Fővárosi Könyvtár Értesítője, 1907. május 1–2. p. – Szabó Ervin ... cikkeinek ... gyűjteménye, 1959. 337–340. p.
- 28 Bárczy István 1902. augusztusi előterjesztésében csakugyan volt egy kitétel arra, hogy az átszervezett könyvtár később „nyilvános könyvtárrá alakíttassék át”, de ennek minden gyakorlati intézkedés ellene mondott: a könyvtár tereinek átalakításával megszüntették a nagyobb közkönyvtári forgalom lehetőségét, a könyvvállományból kiselejtezték mindazt, ami a közművelődési könyvtári funkció megalapozásául szolgálhatott volna stb. Maga Szabó Ervin is másképp nyilatkozott évek múltán, (mikor már nem volt szükséges a tanácsot antedatált szándékkal kezdeményezéséhez megnyernie): A Fővárosi Könyvtár „közigazgatási, szociálpolitikai és közgazdasági könyvtárnak szerveződött és így hittük jónak” ... „azt hittük, ... a városnak egyéb feladata a könyvtár-ügy terén majd nincsen.” (Szabó Ervin levele Debrecen közművelődési tanácsnokához, i.m. 188. p.)
- 29 Gárdonyi Albert: Budapest népkönyvtárai. In: A Fővárosi Könyvtár Értesítője, 1907. aug. 17–22. p. Gárdonyi a tanulmány megírásának évében lett a Magyar Társadalomtudományi Egyesület titkára, melynek programjában hangsúlyozottan szerepeltek a szabadoktatás kérdései. A cikk javaslatai ebbe az irányba mutatnak.
- 30 Gárdonyi Albert i.m. 22. p. Az iskolatermek felhasználása közkönyvtári célokra napirenden levő gondolat volt, Móczár Lajos pl. „A középiskolai tanári könyvtárak átalakítása közkönyvtárakká” címmel tartott előadást 1907 őszén a pécsi Szabadtanítási Kongresszuson.
- 31 Megítélése koronként szélsőségesen változott. Klebelsberg Kuno nemzettaadó lázadásnak minősítette. „Az ahisztórikus és anacionális radikalizmus a maga teljes vakmerőségében ütötte fel fejét a szabad tanítás 1907. évi pécsi kongresszusán a Pikler Gyulák és Jászi Oszkárak felszólalásaiban.” (Elnöki megnyitó a Magyar Történelmi Társaság közgyűlésén 1920. máj. 14. In: Századok, 1920. 320. p.) mások a társadalmi haladás fényes győzelmét látták benne. (Emlékezés az 1907. évi pécsi szabadtanítási kongresszus 60. évfordulója tiszteletére. In: Baranyai Művelődés, 1968. május. 79–114. p.)
- 32 Apponyi Albert: 42.429.sz./1907.V. 13. leirat az Országos Közoktatási Tanácshoz az iskolán kívül való tanítás országos szervezése tárgyában.
- 33 A szabad tanítás Pécsen 1907-ben tartott Magyar Országos Kongresszusának naplója. Kiad. a Kongresszus Végrehajtó Bizottsága. Szerk. Vörösváry Ferenc. Bp. 1908. XVI. 70–71. p. Reprint kiadás: Dialóg Campus Kiadó, Bp - Pécs, 1997.
- 34 Uo. 371. p.
- 35 U.o. 383–391. p. Szabó Ervin...cikkeinek...gyűjteménye 87–98. p.
- 36 Uo. 408–423.p.

- 37 A szakirodalomban korán felvetődött s máig lezáratlan kérdés: a liberalizmussal mint politikai-világképzeti irányzattal következetesen szemben álló Szabó Ervin a könyvtárügyben valóban a liberális elvek érvényesülését tartotta eszményinek, vagy ennek meghirdetése csak taktikai lépés volt részéről. Az utóbbit vallotta a tanítvány Kóhalmi Béla. („Egy adott politikai és társadalmi helyzetben kimondható és hirdethető elvek bátor megfogalmazása volt a pécsi előadás, tovább menni taktikai hiba lett volna” In: Szabó Ervin a könyvtáros, Szabó Ervin ... cikkeinek ... gyűjteménye, 14. p.) Ezzel szemben Sallai István szerint Szabó Ervin mint kutató és tudós a szabad információáramlás híve volt. (Tartozásaink Szabó Ervinnek. In: Valóság, 1979. 3. 32–42. p.) Újabb Tóth Gyula is úgy véli, hogy Szabó Ervin alapelvnek tekintette a gondolat szabadságát, s etikus magatartással azt a könyvtárban is érvényesíteni kívánta. (Szabó Ervin útja az Emlékiratig. i.m. 125. p.)
- 38 Napló, i.m. 421–422. p.
- 39 Szabó Ervin: Szövetségünk közgyűléséhez. In: Könyvtári Szemle, 1913. 6.
- 40 Gárdonyi Albert: A városi könyvtárak feladatai. In: A Fővárosi Könyvtár Értesítője, 1908. 5. 39–42. p.
- 41 Staindl Máttyás: A dresden-plaueni népkönyvtárról. In: A Fővárosi Könyvtár Értesítője, 1910. 2. 150–158. p.
- 42 Wlassics Gyula elnöki megnyitó beszéde, Szombathely, 1908. In: W.Gy. elnöki megnyitó beszédei a Múzeumok és Könyvtárak Országos Szövetségének közgyűlésein. Bp. 1912. Stephaneum. 52. p.
- 43 Ferenczi Zoltán: A nép- és városi könyvtárakról. In: Múzeumi és Könyvtári Értesítő, 1907. 1. 13–18. p.
- 44 Wlassics i.m. 52–53. p.
- 45 Wlassics és Ferenczi 1907 utáni tevékenységéről a magyar public library megteremtése érdekében részletesen beszámol: Mihalik József: Még egy szó a magyar közművelődési könyvtárakról. In: Múzeumi és Könyvtári Értesítő, 1918. 2. 94–112. p.
- 46 Gulyás Pál: A népkönyvtárak szervezése, fenntartása és kezelése. Gyakorlati kézikönyv népkönyvtárak és kisebb közkönyvtárak kezelői számára. Bp. Athenaeum, 1909. Gulyás csak a Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsának határozata miatt kényszerült a címben és a szövegben a „népkönyvtár” kifejezést használni, ő maga a „közkönyvtár” vagy a „könyvesház” elnevezés híve volt. (I.m. 25. és 31. p.)
- 47 Ezt az elvet már Ferenczi előadása is leszögezte a pécsi kongresszuson: „A népkönyvtár többoldalú, különös vallási, politikai irány szolgálatába nem szegődik.” Erről ld. még: Sonnevend Péter: Jegyzetek a könyvtárpolitikusi Gulyás Pál tevékenységéhez. In: Könyv, Könyvtár, Könyvtáros, 1995. 2. 199–208. p. és Katsányi Sándor: Párhuzamos életrajzok. Gulyás Pál, Szabó Ervin és a korszerű közkönyvtár gondolatának kibontakozása. In: Könyvtári Figyelő, 1995. 2. 199–208. p.
- 48 Szabó Ervin: Gulyás Pál: A népkönyvtárak szervezése, fenntartása és kezelése. (Könyvkritika). In: Népművelés, 1910. 318. p. Szabó Ervin ... cikkeinek ... gyűjteménye, 112–117. p.
- 49 Gulyás Pál i.m. 99. p.
- 50 Szabó Ervin i.m. 320. p.
- 51 Gulyás Pál i.m. 20.p. és Szabó Ervin i.m. 319. p.
- 52 Sipos András: Szabó Ervin Bárczy István „agytrösztjében”. A város könyvtárnoka. 85. p.
- 53 Leírása: Fővárosi almanach, lexikon és útmutató 1913–1915. 68. p.
- 54 Könyves Tóth Kálmán: Budapest székesfőváros szociálpolitikai, közjótékonyági és közművelődési közigazgatásának története. Bp. 1930. 59. p.
- 55 Sipos András: i.m. 99. p.
- 56 Ld. Fővárosi almanach i.m. 74. p.
- 57 Szövege megjelent: Múzeumi és Könyvtári Értesítő, 1910. 56–57. p. Kóhalmi Béla visszaemlékezése szerint a kezdeményező Bárczy volt, aki „Ballagi Aladár bizottsági tagot, a belvárosiak vezérszónokát kéri fel arra, eszközöljön ki a MKOT-nál egy polgármesterhez intézett feljegyzést. A feljegyzés Ferenczi Zoltán munkája ...” Kóhalmi Béla: Egy híres „Emlékirat”-ról. In: Könyvtáros, 1960. 5. 321. p. Másfelől viszont tudjuk, hogy Wlassics is, Ferenczi is ekkor már negyedik éve foglalkozott a városok vezetőinek hasonló célú felkérésével.

- 58 Wlassics Gyula: *Pharmacia animi*. In: Magyar Hírlap, 1910. ápr. 3.
- 59 Dr. Szabó Ervin főkönyvtáros véleménye a Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsának emlékiratáról, 1907. ápr. 2. A Fővárosi Könyvtár kiadványa. (Könyvomat). Megjelent: Szabó Ervin ... cikkeinek ... gyűjteménye, 189–203. p.
- 60 Fővárosi Közlöny, 1910. 30. sz. 712–713. p. Kóhalmi Béla visszaemlékezése szerint az interpellációt Lengyel Endrétől – aki a Józsefváros nagybefolyású „törzsfőnökének”, Húvös Józsefnek volt a veje – Bárczy rendelte meg, a kerület megnyerése érdekében.
- 61 Litván, 1993. 195. p.
- 62 Emlékirat községi nyilvános könyvtár létesítéséről Budapesten. A Fővárosi Könyvtári Bizottság megbízásából írta dr. Szabó Ervin főkönyvtáros. In: A Fővárosi Nyilvános Könyvtár Közleményei, 6. Bp. 1910. 61. p. Megjelent különlenyomatban is a Városi Szemle 6. számaként. Bp. 1910. 446–490. p. Szabó Ervin ... cikkeinek ... gyűjteménye, 207–265. p.
- 63 Kóhalmi Béla: Szabó Ervin, a könyvtáros. In: Szabó Ervin ... cikkeinek ... gyűjteménye, 20. p.
- 64 Somogyi Mihály: Községi nyilvános könyvtár Budapesten. In: Népművelés, 1910. 289–295. p.
- 65 A községi nyilvános könyvtár létesítése ügyében 1910. június 20-án tartott szakértekezlet jegyzőkönyve. Bp. 1910. Fővárosi könyvtár. 38. p. A Fővárosi Könyvtár Közleményei 7.
- 66 Ld. A szakértekezlet idézett jegyzőkönyvét.
- 67 Gulyás Pál: Az új Fővárosi Könyvtár tervezete. In: Magyar Könyvszemle, 1910. 3. 193–213. p.
- 68 Szabó Ervin: Az új Fővárosi Könyvtár dolgában. In: Magyar Könyvszemle, 1910. 4. 351. p.
- 69 Szabó Ervin: Az új Fővárosi Könyvtár dolgában. i.m. 282. p. Gulyás Pál: Az új Fővárosi Könyvtár körül. In: Magyar Könyvszemle, 1910. 4. 352–358. p.
- 70 Szabó Ervin: Emlékirat i.m. Szabó Ervin ... cikkeinek ... gyűjteménye, 238. p.
- 71 Gulyás Pál: Az új Fővárosi Könyvtár tervezete. i.m. 205. p.
- 72 Községi nyilvános könyvtár szakértekezlet. i.m.
- 73 Szász Károly: Közkönyvtáraink s az egy nemzeti könyvtár. Pest, 1871. Atheneum ny. 37 p. Újabb szövegkiadás: Könyvtári Figyelő, 2001. 3. 437–448. p.
- 74 Jegyzőkönyvi melléklet. A MTA könyvtára. Előterjesztette Szily Kálmán főkönyvtárnok az 1905. május 29-én tartott összes ülésen. In: Akadémiai Értesítő, 1905. 6–7. 356–360. p.
- 75 Szabó Ervin ... cikkeinek ... gyűjteménye, 236. p.
- 76 Szabó Ervin: Az új fővárosi közkönyvtár dolgában. i.m. 282. p.
- 77 Az American Library Association és a National Educational Association között 1897-ben létrejött megállapodás szerint a nyilvános könyvtárak letéti rendszerként működő osztálykönyvtárokat hozhattak létre.
- 78 Elég itt Gárdonyi Albertnek az Értesítőben kifejtett, Móczár Józsefnek a Szabadtanítási Kongresszuson elmondott koncepciójára utalnunk.
- 79 Szabó Ervin ... cikkeinek ... gyűjteménye, 1959. 244. p.
- 80 Szabó Ervin ellenérzését szubjektív okok is erősíthették: az iskolai könyvtárak legfőbb fórumának, a Népközségi Könyvtárakat Intéző Bizottságnak vezetője az a Tóth Rezső volt, aki Szabóval a pécsi kongresszuson a legélesebben került szembe.
- 81 Tóth Gyula: A hazai iskolaügy problémátörténete. In: Dán Krisztina, Tóth Gyula: Könyvtár az iskolában. Hazai és nemzetközi áttekintés. Bp. 1995. Főv. Ped. Intézet. / Bárczy István Könyvtár 2. 25. p.
- 82 Neményi Imre: Az ifjúsági könyvtárak és ifjúsági olvasmányok a nevelés szolgálatában. Bp. 1902. Lampel. 364. p. Újabb elemzése: Gonda Beatrix: Ifjúsági könyvtárak, ifjúsági olvasmányok, nevelés. Törekvések a századfordulón. In: Könyv és Nevelés, 2000. 3. 132–137. p.
- 83 Ferenczi Zoltán: A népkönyvtárak nemei. In: Múzeumi és Könyvtári Értesítő, 1907. 3–4. 155–163. p.
- 84 A Wlassics Gyula minisztersége alatt hozott 1902. évi 21.015.sz. VKM rendelet szerint „Minden állami és községi elemi iskolában szerveztessék iskolai ifjúsági könyvtár” és „Az iskolai könyvtár mindenkor az iskola tulajdona marad.”
- 85 A községi nyilvános könyvtár létesítése ... szakértekezlet i.m. 37. p.

- 86 Szabó Ervin ... cikkeinek ... gyűjteménye. 250. p.
- 87 Kóhalmi Béla: Könyvtár és szabadtanítás. In: Népművelés, 1911. 2. 64–68. p. A szabadtanítás fő irányai Kóhalmi szerint: „1. Nagyobb öntudatra nevelni a szegényebb néposztályt. 2. Sikeresebbé tenni a társadalmi termelő munkát, öregbíteni a szakműveltséget. 3. Gazdagabbá és szebbé tenni az egyéni lelki életet.” Kóhalmi ezekhez a feladatokhoz kapcsolja a közművelődési könyvtár funkcióját.
- 88 Gulyás Pál: Az új fővárosi közkönyvtár tervezete i.m. 212. p. A könyvtár és a szabadtanítás összekapcsolódásának problematikájáról ld. A szabadtanítás szerepe a magyarországi public library mozgalom kibontakozásában c. fejezetet.
- 89 Szabó Ervin ... cikkeinek ... gyűjteménye. 246–250. p.
- 90 Forrás: Ed. Reyer: Fortschritte der volkstümlichen Bibliotheken. Leipzig, 1903. 90. p.
- 91 Gulyás Pál ez irányú szerepéről: Voit Krisztina: A magyar közgyűjteményrendszer történetének vázlata a századfordulótól 1949-ig. 1-2.rész. In: Magyar Könyvszemle, 1992. 1. 23–43. p., 2. 139–156. p. (Gulyás szerepét elismerőleg értékeli.) Sonnevend Péter: Jegyzetek a könyvtárpolitikus Gulyás Pál tevékenységéhez. In: Könyv, Könyvtár, Könyvtáros, 1994. 2. 5–14. p. Katsányi Sándor: Párhuzamos életrajzok. Gulyás Pál, Szabó Ervin és a korszerű közkönyvtár gondolatának kibontakozása. In: Könyvtári Figyelő, 1995. 2. 199–208. p. Ezzel részben vitázva: Tóth Gyula: Áttörések. A public library megjelenése és első térhódítása Magyarországon. In: Könyvtári Figyelő, 1999. 2. 223–235. p.
- 92 Gulyás Pál: Az új fővárosi könyvtár körül. i.m. 358. p.

A NYILVÁNOS KÖNYVTÁR MEGALAPOZÁSA ÉS INDULÁSA

- 1 Fővárosi Közlöny, 1911. 2107. p.
- 2 Szabó Ervin csípős megjegyzése: „A Műegyetem könyvtárában hasztalan kerestem angol nyelvű építészeti folyóiratot.” Fülep Lajos véleménye Pecz Samu építészetről: „...nem rendeltetési céljára, hanem annak éppen rovására készült a gótikus iskola illusztrálása kedvéért...”
- 3 Málnai Béla: Újabb magyar könyvtáráépületek. In: Népművelés, 1911. 2. 95–99. p. A fővárosi építkezés tervezése során Szabó Ervin és Lajta Béla munkatársa, Tálos Gyula Kolozsvárra utaztak az épület tanulmányozására. In: Vámos Ferenc: Lajta Béla. Bp. 1970, Akad. 304. p.
- 4 Ez ügyben Ballagi Aladár márc. 16-án, Lengyel Endre ápr. 13-án interpelláltak a közgyűlésen, feltehetőleg egy végiggondolt és előzetesen megszervezett akció keretében.
- 5 A Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsának emlékirata a fővároshoz 1910. febr. 21-én.
- 6 Budapest székesfőváros tekintetes tanácsához javaslata Dr. Toldy László főlevéltárnoknak az 1896-i millenárius két millió koronázási alapítvány ügyében. Bp. 1900.
- 7 Budapest székesfőváros. A községi nyilvános könyvtár részletes pályázati programja. Bp. 1910. (Javítva: 1911) 5–19. p.
- 8 Szabó Ervin: A modern könyvtáráépítés némely elvéről, tekintettel a főváros terveire. In: Városi Szemle, 1911. 113–124. p. Különlenyomat is. A vitáról beszámoló: Magyar Könyvszemle, 1911. 1. 73–76. p.
- 9 A szabadpolcos rendszerre való áttéréssel kapcsolatban merült fel az új osztályozási rendszer kérdése: „... a nagy könyvtárban meghonosítandó open shelf rendszer megkívánta volna felállítási rendszerünk átdolgozását ...”, Kiadványaink és a decimális klasszifikáció. In: A Fővárosi Könyvtár Értesítője, 1912. 1. 98. p.
- 10 A szakirodalom ennek az úttörő jelentőségű intézménynek tervbe vételét is az amerikai példák hatásának tulajdonítja. Bár az egyik példaképnek tekintett könyvtárban, a Library of Congress-ben 1897 óta működött már olvasóterem a vakok részére, azt is figyelembe kell azonban venni, hogy a tervezés előtti hónapokban került a könyvtárba – s így a fél szeme világát nemrég elvesztett Szabó Ervin kezébe – a közismert szemész professzor, Szily Adolf: A vakok központi könyvtára c. műve. (Azé a Szilyé, aki cikkekben szállt síkra a vakok és a látók közös intézmény keretében történő ellátásáért.)
- 11 – : A községi nyilvános könyvtár részletes pályázati programja. Szabó Ervin: A modern könyvtáráépítés némely elvéről ... (Ismertetés) In: Magyar Könyvszemle, 1911. 1. 73–76. p. A névtelen szerző (feltételezhetően Gulyás Pál) az amerikai példához való túlzott ragaszkodást kifogásolja „Szabó tanulmányában leszólja a németeket, amért ‘a német gloire-tól elvakítva, az új jelenség nem teljes megértéséből vagy sovinizmusból’ nem szegődnek az amerikai könyvtártípus szolgai utánzóivá. Az én véleményem szerint a németek járnak a helyesebb úton, mert a helyi szükségletekhez és anyagi erőkhöz mérik újításukat.” 74. p.
- 12 Tervpályázati hirdetés 478/1911. tsz. In: Fővárosi Közlöny, 1911. 4. 89. p.
- 13 A pályázat és az építési tervek sorsát feldolgozó újabb tanulmány: Sándor Tibor: „Egy amerikai méretű budapesti kulturmű”. 1992. Gépirat, 33 p. FSZEK Budapest Gyűjtemény.
- 14 Fővárosi Közlöny, 1911. 345. p.
- 15 Fővárosi Közlöny, 1911 2067. p.
- 16 Elnöke: Bárczy István, tagjai többek között Alpar Ignác és Lechner Ödön.
- 17 Fővárosi Közlöny, 1911. 1841. p. és: Jegyzőkönyve a községi nyilvános könyvtár és közművelődési intézet tervpályázata bírálatának. Bp. 1911. Közli a beadott tervrajzokat és azok bírálatát is.
- 18 Málnai Béla visszaemlékezése szerint „parázs harc támadt az első díj, ill. a megbízatás kiadása körül. Szabó Ervin már-már meginog és szavazatával más tervet kíván kivitelre juttatni, azután mindennapos látogatója lesz az építőművésznek [Lajtának. K.S.] és rajongva beszél munkájáról ...” Közli: Vámos Ferenc: Lajta Béla. Bp. 1970. Akad. 365. p.

- 19 Szabó Ervin: A Fővárosi Könyvtár tervpályázata (és valami a zsűrikről) In: A Ház, 1911. 241–242. p.
- 20 Budapest székesfőváros Tekintetes Tanácsához előterjesztése az elnöki ügyosztálynak a millenniumi alapítványának közművelődési intézet létesítésére való fölhasználása iránt. 1911. jún. 24.
- 21 1392/1911 sz. határozat. In: Fővárosi Közlöny, 1911. 2107. p.
- 22 Építéskörökben vitát váltott ki az első díjak mellőzése. Szabó Ervin a Pénzvilág 1912. 12. számában a döntést azzal indokolta, hogy a későbbi szűkebb pályázaton az első díjak már nem vettek részt. Súlyosabb ok lehetett, hogy Lajta Béla már korábban is részt vett a város középítkezési terveiben. 1909-ben Bárczyval, Wildnerrel és Szabó Ervinnel közösen alapították meg a Népművelési Társaság „Népházat építő szakosztály” -át. (Népművelés, 1909. 154. p.) Lajta a fővárosnál törvényhatósági bizottsági tag is volt, erről a tagságáról azonban 1912-ben lemondott azzal a megokolással, hogy összeférhetetlennek tartja tervezői megbízatásával.
- 23 Genthon István: Lajta Béla. In: Magyar művészet 1800–1945. Bp. 1958. 337. p.
- 24 Egy amerikai méretű budapesti kulturmű. In: Pesti Hírlap, 1911. júl. 30.
- 25 K.H.: Budapest kulturháza. In: Világ, 1911. aug. 13.
- 26 Málnai Béla: Lajta emlékezése. In: Vámos Ferenc i.m. 365. p.
- 27 Az építkezés történetének leírásánál Sándor Tibor újabb kutatásait követtem. i.m. 17–27. p.
- 28 Fővárosi Közlöny 1912. 1467. és 1946. p.
- 29 Fővárosi Közlöny, 1912. 50. 2387–2388.p. Bárczy erről később így nyilatkozott: „...másutt nem tudunk, csak drágább telket kapni ezeken a belső részeken [...] redukáljuk tehát a költségeket, úgy sincs pénz, a dísztermet és szabadiskolát hagyjuk későbbi időkre és csináljuk meg csak magát a könyvtárat [...] előterjesztjük még egyszer a redukált elképzelési tervet.” Fővárosi Közlöny, 1913. mell. a 86. számhoz.
- 30 Szabó Ervin: A városi múzeumok földadatai és a Fővárosi Múzeum. Bp. 1913. Ranschburg Gusztáv könyvkereskedése. 69 p. Kremmer Dezső: A Székesfővárosi Múzeum. In: Múzeumi és Könyvtári Értesítő. 1913. 25–35. p. U.ő.: A felsőolaszországi városi múzeumok és a Székesfővárosi Múzeum. In: Városi Szemle, 1913. 119–145. p. Különlényomat is.
- 31 Genthon István i.m. 337–338. p.
- 32 Bányai Elemér: Budapesti építkezések. In: Pesti Napló, 1912. jan. 21.
- 33 Vámos Ferenc i.m. 276–277. p.
- 34 Remete, 1966, 206. p.
- 35 Vámos Ferenc i.m. 305. p.
- 36 Az építkezés ellen szavaztak a középítési bizottságban a környező Ráday ill. Lónyai utcában lakó bizottsági tagok, a pénzügyi bizottságban az ugyancsak a Ferencvárosban lakó vezérszónok, Springer Ferenc. A helyiek ellenállása mintha már itt kialakult volna. Ld.: Sándor Tibor i.m. 22–23. p.
- 37 Fővárosi Közlöny, 1914. 43. 1522–1525. p.
- 38 Kóshalmi Béla visszaemlékezése szerint (Budapest, 1946. 2. 80. p.) 1913 utolsó nyári közgyűlésén Vázsonyi Vilmos „kiadta a jelszót: A ‘szociológusoknak’ (gúnyosan hangsúlyozva a szót) nem építünk szabad iskolát!” A korabeli jegyzőkönyvek azonban Vázsonyi semmilyen könyvtári témájú felszólalásáról nem tudnak, de egyéb politikai-ideológiai szembenállásról sem. Remete a konzervatív építésszek, mindenképp előtte Quittner Zsigmond féltékenységéről ír. Quittner valóban ellenezte a Tisza Kálmán tér beépítését, csak hogy ezt – Remete adatával ellentétben, amint azt Sándor Tibor tanulmányából tudjuk – már a pályázat eredményének eldőlte, Lajta megbízása előtt is megtette.
- 39 Kóshalmi Béla: Ötven éves a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár. In: A Könyvtáros, 1954. 8–9. 9. p.
- 40 A következő idézetek A Fővárosi Könyvtár Értesítőjének 1908–1913 közötti, Szabó Ervin által írt éves beszámoló jelentéseiből valók.
- 41 14–16 Celsius
- 42 Gárdonyi a fővárosi levéltárba, Rácz a fővárosi statisztikai hivatalba ment át. Távozásukban könyvtár-politikai nézetkülönbségek is szerepet játszottak, ezekre más vonatkozásban visszatérünk.
- 43 Szabó Ervin levele. FSZEK irattár.

- 44 88.704/1912. tanácsi döntés. Idézi: A Fővárosi Könyvtár Értesítője, 1913. 6. p.
- 45 Az előterjesztést az 1913. jún. 16-i közgyűlés hagyta jóvá, az iskola átalakításához szükséges belügyminisztériumi engedélyt 1913. szept. 15-én kapták meg.
- 46 A Fővárosi Könyvtár új ideiglenes helyisége. In: Pesti Hírlap, 1913. febr. 8.
- 47 Félévig könyvtár nélkül. In: Pesti Tükör, 1913. szept. 2.
- 48 Támadó hangú cikkek jelentek meg pl. a Pesti Hírlapban, a Budapesti Hírlapban
- 49 Miért van bezárva a Fővárosi Könyvtár (Interjú Szabó Ervinnel) In: Az Újság, 1913. szept. 24. Nyilvános könyvtárak. In: Világ, 1913. dec. 29. Két hozzászólás (Balázs Béla, Alpári Gyula) In: Világ, 1913. dec. 31.
- 50 Szabó Ervin: Tíz év. In: A Bp.-i Városi Könyvtár Értesítője, 1915. 1–2. 6. p.
- 51 Szabó Ervin: Egyesült erővel. In: Világ, 1910. dec. 25.
- 52 Népművelés, 1911. 12. 84–89. p.
- 53 Kovács Lajos: Az Erzsébet Népakadémia. In: Népművelés, 1911. 1. 38. p.
- 54 Katsányi Sándor: A közkönyvtári hálózat kialakítása. Ideák és reáliák. In: A város könyvtárnoka, 127–134. p.
- 55 Jóllehet ez a könyvtár tágas tereivel, lehetőségeivel, 70 (később 90-re bővített) ülőhelyével messze felülmúlta a szűkös, 45 ülőhelyes Almássy téri és a hasonló Százados úti könyvtárak adottságait.
- 56 Fővárosi almanach, lexikon és útmutató 1913–1915. 69. p.
- 57 „Budapest ezen építési program elfogadásával lépett rá az aktív szociálpolitika útjára, tulajdonképpen ettől az időtől beszélhetünk a községi közigazgatásban szociálpolitikáról.” Könyves Tóth Kálmán: Budapest székesfőváros közjótékonyági, szociálpolitikai és közművelődési közigazgatása történetének vázlata. Bp. 1931. 59. p.
- 58 Ld. erről a szabadkőművesek lapjának, a Keletnek több cikkét, pl. Delej László: A nyilvános könyvtárakról, 1910. 17. 453–456. p. Népkönyvtár és olvasóterem, 1910. 15. 428–429. p.
- 59 A tízes évek elején a főváros teljes felső vezetése Bárczyval az élen szabadkőműves tag volt. Ld.: Somogyi István: A szabadkőműves Budapest. In: Magyar Kultúra, 1922. 653–660. p. Ugyanakkor a Deák páholy főmesterét, Székács Antalt erős szálak fűzték a fővárosi gazdaságpolitikához.
- 60 A tízes évek elején számos jótékonyági kezdeményezés fűződött a nevéhez, 1903-ban jelentősen hozzájárult a Nyomorék Gyerekek Menhelyének létrehozásához, 1914-ben kórházat alapított. Foglalkoztatta egy radikális polgári párt elméleti alapjainak kidolgozása is. Jótékonykodásuk a szociális béke megteremtésének, a munkásság megbékítésének szándékával függött össze. A könyvtárnyitást így értékelik: „A tőke és munka elkeseredett harcában a Deák Ferenc páholy tagjainak különös hivatásuk van. A páholy által alapított nyilvános népkönyvtár, a könyvtárban tartható felolvasások alkalmasak lehetnek arra, hogy a munkáosztály egy részének lelkéből a bizalmatlanságot és a gyűlöletet kiirtsák.” Kelet, 1913. 4. 129. p.
- 61 Szabó Ervin beadványa a Tanácsnak 1911. jún. 9-én. FSZEK irattár.
- 62 A téma első részletes feldolgozása: In: Remete, 1966, 123–144. p.
- 63 A 6. sz. kerületi könyvtár iratai. FSZEK irattár.
- 64 Hamvai Sándor: A székesfővárosi V. kerületi Népház. Bp. 1911. Fotók a könyvtárról is. Lévyné Freund Katinka: Az angol settlementek és a Népház. Bp. 1914.
- 65 A Fővárosi Könyvtár Értesítője, 1911. 208. p.
- 66 „A Világ keddi számában dr Szabó [...] a Deák Ferenc-könyvtárt mint új könyvtárpolitikai kezdeményezést állítja be. Ezzel szemben legyen szabad megjegyezni, hogy a főváros területén már három év óta működik egy könyvtár, mely ugyanazon elveken épült fel...” Nyilvános könyvtárak. In: Világ, 1913. dec. 31.
- 67 A 4. sz. kerületi könyvtár iratai. FSZEK irattár.
- 68 Kelet, 1910. dec. 1. 42. p.
- 69 Madzsar József: Az első fővárosi fiókkönyvtár. In: Könyvtári Szemle, 1914. 1. 19–22. p. A könyvtár történetéről. Kóhalmi Béla: Az Almássy téri Deák Ferenc könyvtár történetéhez. In: Magyar

- Könyvszemle, 1964. 2. 154–155. p. ; Farkas Józsefné: A 2. sz. könyvtár fél évszázada. In: A FSZEK Évkönyve, 1963. 98–120. p.
- 70 A Palotai úti fiókkönyvtár iratai. Fővárosi Levéltár, Tanácsi iratok 88.344/1914
- 71 Fővárosi almanach, lexikon és útmutató 1913–1915. 68. p.
- 72 A Bp.-i Városi Könyvtár Értesítője, 1912. 204. p.
- 73 Városi Szemle, 1913. 797. p.
- 74 Illés Zsuzsa: Az 50 éves 3. számú könyvtár. In: A FSZEK Évkönyve, 1963. 121–162. p.
- 75 Zsák Wilfried visszaemlékezése szerint a könyvtárat eredetileg gyerekkönyvtárnak tervezték, a felnőtteket csak „beengedték.” In: Zs. W.: A Fővárosi Könyvtár és ifjúsági olvasói, 1936. 29 p.
- 76 Váradi Irma: Egy városi fiókkönyvtár kezdetei. In: Városi Szemle, 1914. 829–837. p.
- 77 Szabó Ervin levele Székács Antalhoz 1911. júl. 4-én. FSZEK irattára
- 78 A fiókhálózat megszervezésének jelentőségéről magyar könyvtártörténeti összefüggésben: Tóth Gyula: A kiskönyvtári ellátás historiográfiájának vázlata. In: Könyvtári Figyelő, 1997. 4. 684–685. p.
- 79 Váradi Irma: Jelentés a 3. sz. fiók működéséről a könyvtár vezetésének. FSZEK irattár.
- 80 Világ, 1913. dec. 28.
- 81 Szabó Ervin: A nyilvános könyvtár. A Deák Ferenc-Könyvtár felavatásához. In: Világ, 1913. dec. 30.
- 82 Pesti Napló, 1913. okt. 19.
- 83 Pesti Hírlap, 1913. nov. 12.
- 84 Madzsar József: Az első fővárosi fiókkönyvtár. In: Könyvtári Szemle, 1914. 1. 19–22. p. Szabó Ervin: Népkönyvtár és nyilvános könyvtár. uo. 119–120. p. (A Világ 1913.dec.30-i cikkének rövidített változata.) Váradi Irma: Egy városi fiókkönyvtár kezdetei. In: Városi Szemle, 1914. 829–837. p.
- 85 A fővárosi könyvtár Almássy téri fiókjának megnyitása. In: Magyar Könyvszemle, 1914. 1. 95–96. p.
- 86 Szabó Ervin a Világ-ban megjelentetett cikkében éles hangon foglalt állást a népkönyvtárak – a Gulyás által vezetett intézmények – ellen. Gulyás az Almássy téri könyvtárat a Magyar Könyvszemlében – kicsinysége miatt – a főváros egészen más célú kis épületeihez hasonlította. (Cikkében a környezet zsidó jellegére is célzást tett.) Válaszként a Fővárosi Könyvtár lapja Gulyásnak, mint szerkesztőnek a leváltását javasolta. Könyvtári Szemle, 1914. 3. 119. p.
- 87 Szabó Ervin: Emlékirat községi nyilvános könyvtár létesítéséről. i.m.
- 88 Szabó Ervin: Gulyás Pál: A népkönyvtárak i.m. 320. p.
- 89 A könyvtár „propagandánk semmilyen eszközével sem tudta a fővárosi tisztviselők érdeklődését fokozni”. In: A Bp.-i Városi Könyvtár Értesítője, 1915. 1. 1. p.
- 90 Szabó Ervin indokoló megjegyzéseit a Ballagi Gyűjtemény megvásárlásának hírüladásakor. In: A Fővárosi Könyvtár Értesítője, 1910. 4. 546. p.
- 91 Szabó Ervin viszonya a történelmi irodalomhoz ambivalens volt: élénken érdeklődött a történeti forrásművek iránt, de rossz véleménye volt a kor „akadémikus” történetírásáról.
- 92 Itt a társadalomtudományi gyűjtőkör mellé Wildner Ödön javasolta a történelem fölvételét is, Szabó Ervin viszont némi habozás után – kompromisszumként – a magyar történelmet javasolta fölvenni. In: A könyvtári bizottság 1913. jún. 27-i ülése. FSZEK irattár.
- 93 A főváros teljes költségvetése az átszervezett könyvtár indulásának évében, 1904-ben 38 millió korona volt, a tárgyalt periódus végén, 1914-ben pedig már 90 millió korona.
- 94 A számszerű adatok forrása e fejezetben: A Fővárosi Könyvtár Értesítőjének éves beszámolóí 1910–1915.
- 95 Irodalomtörténet, 1913. 180–181. p.
- 96 1910–1914 között az Értesítőben közölt éves jelentések szerint az antikvár vásárlás aránya a beszerzés egészének 15–25 %-át tette ki, az ajándék és a csere együttesen nyilvántartott beszerzésének aránya pedig 40–45 % között mozgott.
- 97 A gyűjtemények megszerzésének részletes leírása: Remete László: A Szűry-, a Ballagi-, és más nagy különgyűjtemények megvétele. A nagy ajándékok: a Batthyány-Trefort, Zichy, Vámbéry gyűjtemény. In: Remete, 1966, 94–99. p.

- 98 Szüry Dénes: Száz év. Bp. 1907. Irod.: Szentkuty Pál: A Fővárosi Könyvtár Szüry-gyűjteménye. In: Magyar Könyvszemle, 1943. 4. sz. 407–412. p. Klinda Mária: Bemutatjuk a Szüry-gyűjteményt. In: Könyvtáros, 1985. 10. 619–621. p. Uő: Bevezetés. In: A Szüry-gyűjtemény katalógusa. Bp. 1987. FSZEK, 7–8. p. A kötetsszámot a különböző források másként határozzák meg. Klinda Mária a gyűjtemény újabb elemzése alapján mintegy kétezerről tud, Remete háromezerre becsüli a művek számát.
- 99 Ezzel olyan értékek kerültek a könyvtárba, mint – első kiadásban – Arany: Buda halála, A nagyidai cigányok, Csokonai: Halotti versek, Jókai: Egy magyar nábob, Az arany ember, Petőfi: Szerellem gyöngyei, Összes költeményei (1847) stb.
- 100 A Ballagi gyűjtemény katalógusa. In: A Fővárosi Könyvtár Értesítője, 1913. 1. 98. p. Ld. még: Bányai Elemér: A Ballagi-gyűjtemény. In: Pesti napló, 1912. júl. 28.
- 101 A Fővárosi Könyvtár Értesítője, 1910. 4. 545. p. és 1913. 1. 98. p.
- 102 Erre a szerződés is kötelezett: "A vevő kötelezi magát, hogy a röpiratgyűjtemény külön helyiségben minden időben együtt marad [...] arany betűkkel vésett márványtáblán felírás legyen olvasható ..." Kötelező nyilatkozat, Bp. 1911. jan. 31. FSZEK irattár.
- 103 Zambra Alajos: A Fővárosi Könyvtár Zichy-kódexe. In: A Bp.-i Városi Könyvtár Értesítője, 1914. 61–74. p.
- 104 Szabó Ervin: Társadalmi és pártharcok a 48–49-es magyar forradalomban. Bécs, 1921.
- 105 A következő évben a Ballagi gyűjtemény megvásárlása 15 ezer koronába került, (több évre elosztva), az éves állománygyarapítási költségvetési keret ekkor 13 ezer korona volt.
- 106 A sors ironikus fordulata: Toldy László 1897-es javaslata a klasszikus magyar szépirodalmi művek kiadásainak gyűjtéséről a Fővárosi Könyvtár számára most valósult meg.
- 107 Keleti Gyűjtemény. In: A Bp.-i Városi Könyvtár Értesítője, 1914. 3–6. 357. p.
- 108 Szabó Ervin a könyvtári szerzeményezés egysíkúságát támadó cikkekre válaszolva – fenntartva elvi álláspontját a társadalomtudományi gyűjteményről – védőpajzsul a különgyűjtemények anyagára hivatkozott. Ezt tette pl., mikor Pintér Jenő lapja, az Irodalomtörténet a magyar irodalmat hiányolta. Ld.: Szabó Ervin: Levél a szerkesztőhöz. In: Irodalomtörténet, 1913. ápr. 251–254. p.
- 109 Az új könyvtár 1910–11-es szakmai tervében is több elkülönülő részleg szerepelt, ezek azonban funkcionálisan különültek el (gyerekek-, vakok- zenehallgatók- stb. részlegei), az újabb különgyűjtemények viszont speciális állományegységeket választottak le: Budapest-Gyűjtemény, Röpirat (Ballagi-gyűjtemény), Pamflet (külföldi röpiratok), Ritkaságok, Korlátozott forgalmú (erotika)
- 110 Gulyás Pál: Az új fővárosi közkönyvtár terve. In: Magyar Könyvszemle, 1910. 3. 204. p. és Szabó Ervin: Az új fővárosi közkönyvtár dolgában. In: Magyar Könyvszemle, 1910. 4. 350. p.
- 111 A fővárosi könyvtár és a radikalizmus. In: Magyar Kultúra, 1913. 2. 106–110. Válasz: Szabó Ervin levele. In: Világ, 1913. aug. 26. Viszontválasz: A fővárosi könyvtár ... In: Magyar Kultúra, 1913. 3. 198. p.
- 112 Vallás- ill. egyházellenes művek: Binet-Sanglé: La folie de Jésus (Jézus örültsége), Drews: Die Christensmythe, Lea: A spanyol inkvizíció. Renan: Jézus élete stb. – Remete László a szerző kompetenciáját kétségbe vonja: „A tudományos művek címeivel fölényesen „dobálódzó” szerző .. Renan nevét következetesen Rénappra ‘franciásította’”. Remete 1966, 147. p. Az ítélet tévedésen alapul: a Magyar Kultúra cikkében egyszer sem fordul elő a Rénapp szó.
- 113 Ismertek voltak az ilyen – korábbi – kijelentései: „A szocializmusnak a legnagyobb veszedelme volna, ha abban az örökségben, melyet a polgári társadalomtól átvész majd, benne volna a keresztény egyház is.” In: Népszava, 1902. júl. 15.
- 114 „A névtelen cikkíró rútol személyeskedik” – írta a Magyar Kultúra cikkéről a Pintér Jenő által szerkesztett Irodalomtörténet is. (1913. 180. p.)
- 115 Szabó Ervin: Munkáskönyvtárak. Könyvkritika. In: Huszadik Század, 1902. 2. köt. 433–435. p. Szabó Ervin .. cikkeinek ... gyűjteménye, 448–450. p.
- 116 Szabó Ervin: Általános irányelvek a népkönyvtárak könyveinek megválogatására. In: Népmívelés, 1907. 9–10. 270–278. p. Szabó Ervin .. cikkeit ... gyűjteménye, 87–98. p.
- 117 Szabó Ervin: A könyv. A könyvtár. FSZEK irattár. 9. levél.

- 118 Szabó Ervin: Mit olvasnak és mit olvassanak? In: Népművelés, 1911. 2. 61. p. Szabó Ervin .. cikkeinek ... gyűjteménye, 151–156. p. Elvi követelményei mellett Szabó Ervin aggódva figyelte egyik könyvtárosi eszményképe, Reyer bécsi városi könyvtárának példáját: „A könyvtárat az olvasók járulékából tartották fenn, s az olvasók ízléséhez mérten kellett a könyvbeszerzést intézni, ami nem éppen kifogástalan könyvanyaghoz vezetett.”
- 119 Népkönyvtári címjegyzék. A népkönyvtárak és kisebb közkönyvtárak részére ajánlható művek magyarázatos jegyzéke. Szerk. Gulyás Pál. Bp. 1910. Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsa, 596. p.
- 120 Mintajegyzék városi nyilvános könyvtárak számára. Összeáll. Madzsar József. Bp. 1913. Lantos, X, 240 p. (A Fővárosi Könyvtár Közleményei 11.)
- 121 Gulyás Pál kritikájában „a hazai és külföldi regénygyárak selejtes, de a napi érdeklődés homlokterébe tolakodó” termékeinek kritikátlan átvételéről írt. Gulyás Pál: Madzsar József: Mintajegyzék városi nyilvános könyvtárak számára. In: Magyar Könyvszemle, 1914. 2. 169–170. p.
- 122 Observer: Mit olvas a magyar nép? In: Magyar Könyvszemle, 1912. 3. 284–287. p.
- 123 Elismerő kritikák a Mintajegyzékről: Kóhalmi Béla: Közkönyvtáraink szervezéséhez. In: Huszadik Század, 1914. 264–266. p. Vince Sándor: Könyvtárproblémák. Mintajegyzék. In: Szocializmus, 1913–14. 262–269. p.
- 124 A három legfontosabb fiókkönyvtár, az 1., 2. és 3. számú 1915-től rendszeresen adott ki nyomtatott füzeteket állományuk egészéről vagy annak ismeretterjesztő, szépirodalmi ill. ifjúsági részéről. Ezek módot adnak állományuk rekonstruálására.
- 125 Pl. az 1. fiókkönyvtárban Bársony István műveiből a Mintajegyzékben szereplő 2 cím helyett 11 szerepelt az állományban, Benedek Elek 2 műve helyett 5, Carmen Sylva egy műve helyett 3. Városi Nyilvános Könyvtár 1. fiók. Szépirodalmi művek jegyzéke. Bp. 1915.
- 126 Szabó Ervin .. cikkeinek ... gyűjteménye, 226. p.
- 127 A használt (kölcsonzott ill. helyben olvasásra a raktárból kiadott) kötetek száma 1910-ben: 18 668 volt, 1914-ben (központ és fiókok együtt) 189 850.
- 128 A nyilvántartott olvasók (kölcsonzók) száma 1914-ben a központban 877 személy volt, a fiókokban 3434 személy.
- 129 Szabó Ervin: Jelentés 1912-ről. In: A Bp.-i Városi Könyvtár Értesítője, 1913. 1. 19. p.
- 130 Ekkor vezették be a könyvkölcsonzók számára az évenként ismétlődő beiratkozási rendszert. Korábban a „Könyvtárhasználó/kölcsonzó” kategória a kölcsonzés céljából látogatót jelentette, ez természetesen jóval magasabb volt, mint az 1914-től nyilvántartott beiratkozott olvasói létszám.
1311. Szociálpolitika. 2. Szociális magánjog. 3. A munkaviszony. 4. Szociális bérpolitika. 5. Munkás védelem. 6. Munkásbiztosítás. 7. Szociális egészségügy. 8. Munkásjóléti intézmények. 9. A munkanélküliség. 10. A szociális büntetőjog. 11. Szociális községi közigazgatás. 12. Szociálpedagógia.
- 132 Madzsar József megfigyelése szerint a foglalkozás szempontjából „mindenki” a beiratkozottak között volt, „a foglalkozások így következnek: sajtgyáros, iskolaigazgató, cipőfelsőrészkesztő, szigorlóorvos, lakatossegéd, más hivatalnok, lelkész, varrónő, mérnök, díjnok, iparművész növendék stb.” (Madzsar József: Az első fővárosi fiókkönyvtár. In: Könyvtári Szemle, 1914. 1. 19–22. p.) Madzsar idealizált, a szabad foglalkozású értelmiségiek, a pedagógusok, az egyetemi és főiskolai hallgatók a statisztika szerint igen alacsony arányban szerepeltek csak.
- 133 Városi gyermekkönyvtárak Amerikában. In: A Fővárosi Könyvtár Értesítője, 1907. 2. 77. p. Basch Imre: Könyvtári impressziók Amerikában. U.o. 1909. 4. 132–133. p. Staindl Mátyás: Az iskolai könyvtárak reformja. In: Népművelés, 1910. 333–336. p. Uő.: A gyermekkönyvtárakról. In: Népművelés, 1911. febr. 74–79. p.
- 134 A Fővárosi Könyvtár Értesítője, 1912. 3. 252. p.
- 135 Walter Hofmann levele Szabó Ervinhez, Lipcse, 1914. jan. 19. In: Szabó Ervin levelezése, 2. köt. 889–890. p. Bikácsi Lászlóné: Szabó Ervin és a Magyar Gyermekektanulmányi Társaság. In: Könyvtáros, 1978. 9. 548–550. p. A tervezett kongresszus ismertetése: Vierter Internationaler Kongress für Volkserziehung

- und Volksbildung 25–29. Sept. Leipzig, 1914. A kongresszus a háború kitörése miatt elmaradt, az előadás nem hangzott el.
- 136 Részleteket közölt belőle: Bikácsi Lászlóné: Gyermekkönyvtárak a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár történetében. Bp. 1968. 148–149. p.
- 137 Szabó Ervin: Jugendbibliotheken in Ungarn. FSZEK irattár. Fordítása: Katsányi Sándor: Szabó Ervin publikálatlan tanulmánya az ifjúság könyvtári ellátásáról. In: Könyv és Nevelés, 2000. 2. 78–81. p.
- 138 Népiskolai Ifjúsági Könyvtárakat Intéző Bizottság részéről elfogadott és népiskolai ifjúsági könyvtárak számára ajánlott könyvek jegyzéke. Bp. 1912.
- 139 A Jugendbibliotheken-ben a kölcsönzési állomány szabadpolcos hozzáférése még nem szerepelt, ezt egy fél év múlva vezette be Váradi Irma: „Kényszerűségből behoztam egy igen üdvös újítást, a szabadpolc-rendszert.” A kezdeményezés Szabó Ervin helyeslésével találkozott: „Kiváltképp arról vagyunk meggyőződve, hogy a gyermekeknek szabad olvasásához szoktatása fogja idővel a legjobb gyümölcsöket teremni.” In: A Bp.-i Városi Könyvtár Értesítője, 1915. 1–2. 19. p.
- 140 Szabó Ervin: Ifjúsági könyvtárak Magyarországon. (Jugendbibliotheken in Ungarn) In: Könyv és Nevelés, 2000. 2. 79. p.
- 141 Az adatok forrása: A Bp.-i Városi Könyvtár Értesítője, 1915. 1–2. 44–46. p.
- 142 Erre utalnak a Könyvtári Szemlében megjelent üzemszervezési témájú cikke, pl. Benze Adolf: Scientific management a könyvtárban (1913.1. 78–79. p.) és Madzsar József: A szellemi munka szervezése. (1913. júl. 5.)
- 143 Szabó Ervin: Dr. Arnim Graesel: Handbuch der Bibliothekslehre. Könyvismeretetés. In: Magyar Könyvszemle, 1902. 3–4. 513. p. Szabó Ervin ... cikkeinek ... gyűjteménye, 52–62. p.
- 144 A = Ázsiai v. Keleti Gyűjtemény, B = Budapest Gyűjtemény, Ball = Ballagi Gyűjtemény, R = Röpiratok (újabb politikai iratok), P = Pamflet (külföldi politikai iratok) E = Erotikus könyvek, Sz = Szűry Gyűjtemény, 01 = Könyvszet, 02 = Könyvtártan, 09 = Régi, ritka könyvek
- 145 Remete László: Magyar szakemberek részvétele az Institut International de Bibliographie munkájában. In: Tudományos és Műszaki Tájékoztatás, 1975. 9. 635–648. p.
- 146 Esztergár László: Az egyetemes repertórium. In: Magyar Könyvszemle, 1896. 341–350. p.
- 147 A számbajöhető forrásokat részletesen elemzi: Tóth Gyula: Szabó Ervin útja az Emlékiratokig. i.m. 129. p. 28. jegyzet.
- 148 Érdeklődése még korábbi: 1900 decemberében már levelet írt Otletnek a decimális rendszer társadalom-tudományi főosztálya tökéletesítéséről. Közli: Remete László: Újabb adatok Szabó Ervin és a Nemzetközi Bibliográfiai Intézet kapcsolatáról. In: Könyvtáros, 1976. 5. 269–273. p. Ld.még: Remete László: Szabó Ervin külföldi könyvtári kapcsolatai. In: A város könyvtárnoka, 101–107. p.
- 149 Szabó Ervin: Előszó. In: A Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara könyvtárának katalógusa. Bp. 1902. Pesti Könyvnyomda. XII. p. Szabó Ervin ... cikkeinek ... gyűjteménye, 39–51. p.
- 150 Gulyás Pál: Szabó Ervin: A Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara könyvtárának katalógusa. In: Magyar Könyvszemle, 1902. 1–2. 194–197. p.
- 151 Ezt alkalmazta pl. a Bibliographia Economica Universalis (1903) című egyetemes közgazdasági bibliográfia általa szerkesztett első kötetében.
- 152 Basch Imre levele New Yorkból Szabó Ervinnek 1909. ápr. 18-án. In: Szabó Ervin levelezése. 2. köt.
- 153 A decimális rendszer. In: A Fővárosi Könyvtár Értesítője, 1912. 2. 149. p.
- 154 „... az a gondolat is latba esett, hogy a bibliográfia, vagy tágabb értelemben a tudomány nemzetközisége érdekében a magunk részéről is megtegyük a legnélkülözhetetlenebb lépést” U.o. 149. p.
- 155 Németh Endre: A tizedes osztályozás fejlődése. Bp. Fővárosi Könyvtár, 1938. 27. p.
- 156 Könyvtárak nemzetközi osztályozó rendszere magyar viszonyokra alkalmazva. 1–2.füz. Bp. Fővárosi Könyvtár 1912. 1.füz.: Bevezetések. Rövidített osztályozás. Közös alosztások. 38 p. 2.füz.: Általános munkák, bölcselet, vallás, egyház. 78 p. In: A Fővárosi Könyvtár Közleményei. 9.
- 157 A Fővárosi Könyvtár szakkatalógusának átnézete és mutatója. Bp. 1917, Fővárosi Könyvtár Igazgatósága. 81, 44 p. Kőnyomat.

- 158 „Ott volna [a városi könyvtárakban. K.S.] a budapesti Fővárosi Könyvtárnak jegyzéke és minden abban megtalálható könyv postafordultával megkapható volna a Fővárosi Könyvtárból. Ami költség ezzel jár: személyzet, csomagolás és posta, rongálás, duplumok, melyeket a növekvő forgalom szükségessé tenne, mindez a költség az illető várost terhelné.” Balázs Béla: Nyilvános könyvtárak. In: Világ, 1913. dec. 31.
- 159 Szabó Ervin levele a polgármesternek 1914. okt. 2-án. FSZEK irattár.
- 160 „Kremmer dr. úrnál erre alkalmasabb szakembert, Budapest történetének és irodalmának ismerőjét alig találhatnánk ...” U.o.
- 161 Szabó Ervin előterjesztése Bárczy István főpolgármesternek, 1911. máj. 21. FSZEK irattár.
- 162 Az adatok forrása: A Fővárosi Könyvtár Értesítője, 1915. 1. 10. p. (Az adatok a betöltött státuszokat mutatják.)
- 163 „...jobb módszer ez, [a Fővárosi Könyvtáré. K. S.] mint a célon túllövő, az egyetemi ifjúság által különben is a legkevesebb szimpátiával fogadott s így be nem vált kísérlet, mely a könyvtárnoki tudományoknak és teendőiknek egyetemi tanszéken való oktatásával akart a könyvtári intézmények részére szakmunkásokat nevelni.” In: Múzeumi és Könyvtári Értesítő, 1917. dec.
- 164 A könyvtárra alkalmazható üzemtan kérdéseit a Fővárosi Könyvtár egyik munkatársa, Benze Adolf vázolta fel Scientific management a könyvtárban (tudományos üzemtan) c. tanulmányában. In: Könyvtári Szemle, 1913. nov. 3.
- 165 „Más könyvtárakban napi 2-3 sőt helyenként napi 1 óra hivatalos munkát is elegendőnek tartanak. Mi nálunk ellenben a heti munkaórák száma 36, és ez idő alatt igyekszünk a leghatékonyabban kihasználni a munkaerőket. [...] Ebbe a fegyelembé a graduáltak nehezen törődnek bele...” Szabó Ervin levele Louis Foti-nak Párizsba, 1914. jan. 20. FSZEK irattár.
- 166 Amerikai könyvtárosok szolgálati viszonyai. In: A Fővárosi Könyvtár Értesítője, 1910. 3. 406. p. (A könyvtár hivatalos orgánumban névtelenül megjelent tanulmány Szabó Ervin nézeteit tükrözi.)
- 167 Uo. 406. p.
- 168 Simainé Madzsar Lili: Mozaikok. In: Szabó Ervin. Bp. 1968. 294. p.
- 169 Uo. 294. p.
- 170 Vértessy Miklós: Az első magyar könyvtárosnő. In: Könyvtáros, 1972. 2. 87. p. Az Egyetemi Könyvtárbizottság az engedélyezés kérésénél az amerikai gyakorlatra és a nők pontosságára, rendszeretetére hivatkozott.
- 171 A tanács hozzájárulása: Fővárosi Levéltár, 47826/1908.
- 172 In: A Nő, 1915. 9. 111. p. A Nő a Feministák szövetségének lapja volt, a szövetség titkára pedig Pikler Blanka.
- 173 Szabó Ervin: Válasz In: A Nő, 1915. 10. 147–148. p. Szabó Ervin ... cikkeinek ... gyűjteménye, 324–334. p.
- 174 Szabó Ervin: A Városi Nyilvános Könyvtár 8. jelentése, az 1914. évről. In: A Fővárosi Könyvtár Értesítője. 1915. 1–2. 9. p.
- 175 Hatvany Lajos levele Babits Mihálynak. 1911. június. Közl.: Éder Zoltán: Babits a katedrán. Bp. 1966. Szépirodalmi Könyvtadó. 86. p.
- 176 Világ, 1911. szept. 15.
- 177 Bresztovszky Ernő: Tünetek. In: Népszava, 1911, okt. 1., 5. Szabó Ervin Bresztovszkyval, régi ismerőseivel három év múlva sajtótítát folytatott esztétikai kérdésekről.
- 178 Schöpflin Aladár: Egy Babits-vers története. In: Tovább, 1947. máj. 30. Schöpflin a találkozást tévesen 1917-re datálja a Babits-Szabó levelezés arra utal, hogy már 1916-ban megtörtént. A témáról ld. még: Gál István: Babits és Szabó Ervin barátsága. Dokumentumok a Babits-hagyatékából. In: Jelenkor, 1968. 11. 1008–1013. p.
- 179 Horváth Stefániát 1912-ben Szabó Ervin tíz jelentkező közül választotta ki titkárnőnek, műveltsége, pedagógus diplomája alapján, mint „aki Németországban, Franciaországban és Angliában kitűnő okleveleket szerzett és titkári állásra kiválóan alkalmasnak látszik.”
- 180 Horváth Stefánia levele dr. Posch Gyulának. FSZEK irattár

- 181 A vizsgálat anyaga: Föv. Levéltár. Polgmest. Biz. Iratok. 102/1914
- 182 „Egy régi könyvtáros” [Szabó Ervin]: Szövetségünk közgyűléséhez. In: Könyvtári Szemle, 1913. 6. Szabó Ervin ... cikkeinek ... gyűjteménye, 161-165. p.
- 183 U.o.
- 184 A helyzet sajátos ellentmondásosságát jól érzékelteti: Szabó Ervin 1913 őszén átfogó bírálatot írt a könyvtárügy vezető intézményeiről (Szövetségünk közgyűléséhez. In: Könyvtári Szemle 1913. 6.), ugyanakkor okt.5-én a Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsának közgyűlésén közfelkiáltással a Tanács tagjává választották. Kinevezését a minisztériumi jóváhagyás után 1914. jan. 12-én kapta meg.
- 185 Szabó Ervin jegyzete In: Népművelés, 1911. 2. 116. p. Szabó Ervin itt nem szólt róla, hogy már Gulyás kézikönyve is kizárt a gyűjtőkörből minden művet, „melyben szűkkeblű irányzatosság nyilatkozik meg akármiféle párt vagy felfogás érdekében.”
- 186 „Egy régi könyvtáros” /Szabó Ervin/: Szövetségünk közgyűléséhez. In: Könyvtári Szemle, 1913. 6. Szabó Ervin ... cikkeinek ... gyűjteménye, 161-165. p.
- 187 Pogány György: A magyar könyvtári szaksajtó vázlatos története. 1. rész. In: Könyvtári Figyelő, 1996. 4. 585-596. p.
- 188 A lap megindulásának körülményeiről és a szerkesztői munkáról Kóhalmi Béla utóbb több interjúban is nyilatkozott: Vétesy Miklósnak (Könyvtáros, 1964. 705. p.) Bereczky Lászlónak (Könyvtáros, 1969. 572. p.) A Lantos RT gondozásában később más könyvészeti folyóiratok is megjelentek: a Bibliofil Szemle, a Literatura, a Lantos Magazin. Ezekben – és a Könyvtári Szemlében is – Lantos saját beszerzéseinek listáját is közzé tette. Mészáros Ildikó: Antikváriumok, ódondászok, használtkönyv-kereskedők Pest-Budán. In: Tömegkultúra a századfordulás Budapesten. BudaPesti Negyed, 1997. 16-17. 161-162. p.
- 189 „Annak idején a lap megindításakor körlevélben kértük fel szíves közreműködésre a könyvtárosokat, de szíves szavaknál többet alig-alig kaptunk. Maradt a Városi Könyvtár vezérkara.” Kóhalmi Béla jegyzete. In: Könyvtári Szemle, 1916. 2. 69. p.
- 190 Kárpáti Miklós: A Könyvtári Szemle repertórium 1913-1918. Bp. 1983. 82 p. (Történeti bevezetéssel).
- Bóday Pál: A Könyvtári Szemle új olvasóinak. In: Könyvtári Figyelő, 1979. 2. 117-121. p.
- 191 Múzeumi és Könyvtári Értesítő, 1916. 165. p.
- 192 V.ö. Szabó Ervin levele Wlassics Gyulához 1916. júl. 7. Wlassics Gyula Szabó Ervinhez 1916. okt. 19. Szabó Ervin levele Wlassics Gyulához 1916. okt. 31. In: Szabó Ervin levelezése. Bp. 2. köt. 931., 936., 937. p.
- 193 Staindl Mátyás: A dresden-plaueni népkönyvtárról. In: A Fővárosi Könyvtár Értesítője, 1910. 2. 150. p.
- 194 Idézi: Mezei György: Szabó Ervin és Walter Hofmann. In: Könyvtáros, 1969. 1. 3-6. p.
- 195 Szabó Ervin levele Walter Hofmannnak 1915. júl. 17-én. Ld. Még: W.H. levele Sz. E-nek 1915. jún. 29-én, Sz. E. levele W.H.-nak 1915. júl. 10-én. In: Szabó Ervin levelezése, Bp. 2. köt. 904., 907. p. A történetet Szabó Ervin nézeteinek változásába helyezve, szélesebb összefüggésben: Litván, 1993.
- 196 Dienes László: Walter Hofmann könyvtári törekvései. In: Könyvtári Szemle, 1915. 9-12. 129-169. p. Írásának még nagyobb nyomatékot adott, hogy ezen kívül a Könyvtári Füzetek keretében önálló – sorozatnyitó – kiadványként is megjelent: Könyvtári Füzetek, 1. 1916.
- 197 Gulyás Pál: Dienes László: Walter Hofmann könyvtári törekvései. In: Múzeumi és Könyvtári Értesítő, 1916. 2. 165-167. p.

A KÖNYVTÁR AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ ÉVEIBEN (1914–1918)

- 1 Szabó Ervin: A könyvtár és a háború. In: A Budapesti Városi Könyvtár Értesítője, 1915. 1-2. 4.p. Szabó Ervin ... cikkeinek ... gyűjteménye, 1959. 392–395. p.
- 2 1915. július – augusztus – szeptemberben és decemberben.
- 3 1915 elején a Mária Terézia tér és a Kistemplom utca sarkára tervezték, az év végén egy Mester utcai üres telekre, végül a Városliget mellé.
- 4 Körössy magyar szecessziós stílusú tervrajza Kós Károlyra, különösen az ekkor nemrég emelt sepszentgyörgyi múzeum épületére emlékeztet.
- 5 Forrás: A Városi Nyilvános Könyvtár jelentése az 1914 és 1917 évről. In: A Bp-i Városi Könyvtár Értesítője, 1915. 1-2. 10. p., uo. 1918. 1-3. 14. p. A számok az évi átlagos létszámot jelentik. 1918-ról nem jelent meg hasonló kimutatás.
- 6 Szabó Ervin beadványa a tanácshoz, 1918. FSZEK irattár.
- 7 Szabó Ervin: A könyvtár és a háború. In: A Budapesti Városi Könyvtár Értesítője, 1917. 1-3. 3. p. Szabó Ervin ... cikkeinek ... gyűjteménye, 1959. 396–400. p.
- 8 E fejezet idézetei és statisztikai adatai a Budapesti Városi Könyvtár értesítőjében 1915–1918 között megjelent éves jelentésekből, ill. a Városi Nyilvános Könyvtár: Tizenharmadik évi jelentés a könyvtár működéséről az 1919. évben c. kiadványból valók
- 9 Ugyanez elmondható az állomány megővását szolgáló kötetzeti munkákról is. A könyvtár a Gróf Károlyi utca földszintjén saját könyvkötő műhelyt létesített, 1915-től Varga István művezető irányításával, egy könyvkötő segéddel és három segédmunkással. E létszám a következő években tovább gyarapodott. A saját műhely segítségével a könyvtár 1915-ben meg tudta szakítani korábbi kiszolgáltatott kapcsolatát a Leszik céggel. A Bp-i Városi Könyvtár Értesítője, 1916. 1-3. 26. p.
- 10 A magyar szépirodalmi művek árai 1914–17 között 70%-kal, a tudományos könyvek 100%-kal emelkedtek, a német, angol, francia könyvpiac árai pedig 60-70%-kal, Szabó Ervin számításai szerint.
- 11 További tényezőként még a statisztikai adatszolgáltatás elbizonytalanodásával is számolnunk kell: az 1918-as év gyarapodási adatait többszöri vezetőváltás után, évekkel később publikálta csak a könyvtár.
- 12 Jelentés az 1916. évről. i.m. 7. p.
- 13 Szabó Ervin nyilatkozata 1917-ből. Remete László feltételezése szerint „nemcsak Magyarországon, hanem az egész Monarchiában a fővárosi könyvtár volt az egyetlen nyilvános közgyűjtemény, mely folyamatosan beszerezte az ellenséges országok könyv- és sajtóanyagát.” Remete, 1966. 171. p. Szabó Ervin érdemei e téren felbecsülhetetlenek. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy éppen ő hivatkozik – a belügyminisztériumtól ilyen irányú engedélyt kérő beadványában – más országok példájára: „Vagyok bátor a berlini Königl. Bibliothek külföldi könyvbeszerzéseiről szóló legújabb heti kimutatást mellékelni, mely egész sorát tartalmazza az angol és egyéb ellenséges nemzetek háborús irodalmi termékeinek.” – Szabó Ervin beadványa Drasche László Alfréd miniszteri tanácsosnak 1915. május 5-én. Másolat a FSZEK Budapest Gyűjtemény Szabó Ervin archívumában.
- 14 Ebből 7,7% szerb-horvát nyelvű beszerzés a Keleti gyűjtemény részére (598 kötet).
- 15 Csak a kölcsönzésre beiratkozottak. (A helyben olvasók számáról nem készült statisztika.) – A statisztikai adatok a könyvtár Értesítőjében megjelent éves jelentéseiből származnak.
- 16 A kölcsönzött és a raktárból helyben olvasásra kikért kötetek száma. A kézikönyvtárból közvetlenül kivett könyveket és periodikumokat nem tartalmazza.
- 17 Utólagosan összeállított, nem egyértelműen hiteles adatok.
- 18 Szabó Ervin: A könyvtár és a háború. In: A Bp-i Városi Könyvtár Értesítője, 1917. 1-3. 2-3. p. Szabó Ervin ... cikkeinek ... gyűjteménye, 396–400. p.
- 19 A központi könyvtárban 1914-ben az olvasók 21,1%-át alkották, 1916-ban 10,9%-át.

- 20 A központi könyvtárban 1914-ben a középiskolások aránya 7,8% volt, 1916-ban pedig 14,3%. A fiókkönyvtárak olvasóit is figyelembe véve arányuk még gyorsabban nőtt: 1914-ben 7,0%, 1915-ben pedig már 17,4 volt a kölcsönzésre beiratkozott középiskolások aránya.
- 21 Ez a tevékenység már 1914 augusztus-szeptemberében megindult, először a főváros szervezésében. A „Könyvgyűjtő osztály” elnöke akkor Wildner Ödön volt, ügyvezető elnöke Szabó Ervin, előadója Enyvvári Jenő, Herczeg Ferenc a tagok között szerepelt.
- 22 Első alkalommal 1916 júliusában fordult a Magyar Vöröskereszt azzal a kéréssel a könyvtárhoz, hogy legyen segítségére „hadifoglyaink részére küldendő könyvek és könyvtárak küldésénél és összeállításánál.” „Készségesen vállalkozom e szép feladatban való közreműködésre” – válaszolt Szabó Ervin.
- 23 Ebből a lakosságtól: 81 300 kötet, a kiadóktól 131 500 kötet.
- 24 Ebből a lakosságtól: 401 700, a kiadóktól: 539 000
- 25 Ebből a Vöröskereszt „Könyvet a harctérre” akciójának segítségével összeállított frontkönyvtárakba: 97000 kötet, sebesültek számára közvetlenül a Fővárosi Könyvtárba érkezett: 19 000 kötet.
- 26 Ebből a frontkönyvtárakba: 248 000, sebesültek számára: 21 000.
- 27 Sok magyar sebesült katona feküdt külföldön, pl. Linz városából 7 hadikórház kért magyar nyelvű könyvet ápoltságainak, ugyanakkor nálunk például a Pannónia utcai hadikórház 1915 májusában 300 magyar, 150 német, 130 horvát és román ápoltság részére kért könyvet.
- 28 Könyvet a katonáknak. In: Az Újság, 1915. szept. 27.
- 29 Könyvtári Szemle, 1915. 4–8. 99. p. A magyar könyvtárak nem jeleskedtek ebben a mozgalomban. 1917-ben a Fővárosi Könyvtár levélben fordult 70 nagyobb könyvtárhoz, felesleges és duplum könyveknek a katonák részére történő átengedését kérve. Mindössze 6 könyvtár válaszolt és csak 2 küldött könyvet.
- 30 A Százados úti 3. sz. fiókkönyvtárban pl., ahová szinte kizárólag gyerekek és középszintű iskolák tanulói jártak, a forgalom 83%-át a helyben olvasás tette ki.
- 31 A gyerekek mindvégig jobban ragaszkodtak a helyben olvasáshoz, mint a felnőttek. 1917-ben pl. a felnőttek könyvforgalmának már csak 10%-a származott helyben olvasásból, a gyerekeknél ez az arány csaknem 20% volt.
- 32 V.J.: Nyílt polc a Városi Nyilvános Könyvtárban. In: Könyvtári Szemle, 1915. 1–3. 25. p.
- 33 Szabó Ervin: A Városi Nyilvános Könyvtár 10. évi jelentése az 1916. évről. In: A Bp-i Városi Könyvtár Értesítője, 1917. 1–3. 13. p. Érdekes fordulat, hogy amikor 1918-ban a vallás és közoktatásügyi miniszter akarja törölni a könyvtár szervezeti szabályzattervből a történelem irodalmának gyűjtését, Szabó Ervin a forgalomra hivatkozva kel a történelem védelmére, s mikor ugyanannak az évnek őszén Sípós Kamilló a könyvtár ellen tett feljelentésében túlzott szociológiai jelleggel vádolja az intézményt, a könyvtár vezetése védekezéséül hivatkozik arra, hogy a szociológia forgalma csak negyedik a sorrendben.
- 34 Krisztics Sándor: A központi nyilvános szolgálat. In: A Bp-i Városi Könyvtár Értesítője, 1917. 1–3. 30. p.
- 35 Staindl Mátyás: Mit olvas a közönség? In: Könyvtári Szemle, 1917. 1. 80. p.
- 36 Gulyás Pál: Kik a legnépszerűbb írók? In: Corvina, 1911. 138. p.
- 37 Gulyás Pál népkönyvtári felmérésében az ifjúsági irodalom is szerepelt, ennek következtében a sor harmadik helyére eredetileg Benedek Elek került, a negyedik helyre Verne, a hatodikra Gaál Mózes. Az összehasonlíthatóság kedvéért az ifjúsági szerzőket a táblázatban elhagytuk.
- 38 Mihalik József: A Budapesti Városi Nyilvános Könyvtár. In: Múzeumi és Könyvtári Értesítő, 1917. dec. 227. p. Mihalik József, a Múzeumok és Könyvtárak Országos Felügyelőségének főfelügyelője, a Múzeumi és Könyvtári Értesítő szerkesztője elismeréssel ismertette a könyvtár 1916 évi munkáját és beszámolóját.
- 39 Körtés Júlia: Szabó Ervin a Nyugatban. Szöveggyűjtemény. Bp. 1961. 63. p.
- 40 Szabó Ervin: Proletárköltészet. Várnai Zseni verseskönyve alkalmából. In: Nyugat, 1914. 1. köt. 643–645. p. Bresztovszky Ernő: In: Népszava, 1914. máj. 10. Szabó Ervin: Vulgarmarxizmus. In: Népszava, 1914. máj. 17. Bresztovszky Ernő: In: Népszava, ... Szabó Ervin: Még egyszer a proletárköltészetéről. In: Népszava, 1914. máj. 31. A vitáról: Pándi Pál: Szabó Ervin és Bresztovszky Ernő vitája a proletárköltészetéről. In: Irodalomtörténet, 1951. 1. 64–79. p.

- 41 A lapalapítás terveiről Kóhalmi Béla visszaemlékezése: In: Szabó Ervin 1877–1918. Emlékkönyv. 285–286. p. Szabó Ervin ugyanarról: Levél Imre Sándorhoz. In: Szabó Ervin levelezése. 2. köt. 942. p. A tervezésben közrejárhatott az is, hogy a Walter Hofmann vezette Zentralstelle ugyanebben az időben indította meg hasonló periodikáját, a könyvtárosok állománygyarapítási tanácsadóját, a havonta megjelenő Besprechungsführer-t.
- 42 Tervezet készült a Szűry-gyűjtemény nagyszabású irodalomtörténeti különgyűjteménnyé fejlesztésére is, irodalomtörténeti korszakok szerinti felállításban, tervszerű gyarapítással, kiegészítve a régi irodalmi folyóiratokkal. A terv nem valósult meg. Kremmer Dezső: A Szűry-Könyvtár rendezése. (Tervezet.) Kézirat, 1917. máj. 29. FSZEK irattár.
- 43 Kremmer Dezső: A Budapest Gyűjtemény. In: A Budapesti Városi Könyvtár Értesítője, 1917. 1–3. 20–22. p. Az események későbbi feldolgozásai: Faragó Tamás: A Budapest Gyűjtemény: múlt, jelen, jövő. In: Könyvtáros, 1987. 612. p. Bényei Miklós: A magyarországi helyismereti tevékenység vázlatos története. In: Könyvtári Figyelő, 2000. 4. 614–617. p.
- 44 Az angol hagyományokról ld.: Berza László: Várostörténeti források föltárása a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Budapest Gyűjteményében. In: Tanulmányok Budapest múltjából XXII. 1988. 568. p.
- 45 Gulyás Pál: Könyvtári problémák. Bp. 1917. 121. p. Idézi: Bényei Miklós i.m. 617. p.
- 46 Gulyás Pál i.m. 121–128. p.
- 47 Kóhalmi Béla: A könyvtárpolitikus Szabó Ervin. In: A Könyvgyűjtők Évkönyve 1919-re. Bp. 1919. Lantos. 11. p.
- 48 Vámbéry Rusztem felajánló okiratában szerepelt, hogy a könyvtár Ázsia gyűjtemény névvel egyesítse ilyen jellegű állományát. Ez valójában Szabó Ervintől származó koncepció volt. (Az „Ázsia” elnevezést utóbb a „Keleti” váltotta föl.)
- 49 Székfű Gyula: Thallóczy Lajos könyvtáráról. In: Könyvtári Szemle, 1916. 3. 137–140. p.
- 50 Kóhalmi Béla i.m. 11. p. Szabó olyannyira fontosnak tartotta a Keleti Gyűjtemény sorsát, hogy kezelőjének, Benze Adolfnak 1916. évi behívása után maga vette azt kézbe, és csak 1918-ban adta át a közel négy éves hadiszolgálatból hazatérő Braun Róbertnek.
- 51 Szabó Ervin levele a polgármesterhez 1916. júl. 17. FSZEK irattár.
- 52 Szabó Ervin: A Városi Nyilvános Könyvtár 9. jelentése az 1915. évről. In: A Budapesti Városi Könyvtár Értesítője, 1916. 1–3. 10–11. p.
- 53 A Fővárosi Könyvtár és Teleki Pál kapcsolatáról ld.: Katsányi Sándor: Szabó Ervin és Teleki Pál. In: Magyar Könyvszemle, 2001. 3. 363–366. p.
- 54 A Fővárosi Könyvtár beadványa a főváros tanácsához, 1916. FSZEK irattár.
- 55 A könyvtár 1918-ban 598 szerbhorvát nyelvű könyvvel gyarapodott. „Útját sikeresen végezte el. A könyvek Szerbia történeti, gazdasági, politikai és földrajzi viszonyaira vonatkoznak.” Madzsar József jelentése a fővárosi tanácsnak 1918. okt. 24-én.
- 56 Dávid felvételére csak Szabó Ervin halála után, 1919. ápr. 1-jén került sor. Az előzetes tárgyalásokról Kremmer feljegyzéséből tudunk.
- 57 A pro memoria címe: A budapesti Városi Nyilvános Könyvtár Keleti Gyűjteménye. 1918. febr. 22. 5. levél. Kézirat Szabó Ervin aláírásával. FSZEK irattár.
- 58 A Városi Nyilvános Könyvtár Igazgatósága: Keleti könyvtárak ügye Budapesten. In: Turán, 1918. 3. 162–164. p. – Bár mint az „Igazgatóság” cikke jelent meg, az írás egésze vagy legalább is túlnyomó része Szabó Ervintől származik. Teleki Pálhoz írt levelében saját cikkeként említette. (Szabó Ervin levele Teleki Pálnak 1918. febr. 19-én. Kézirat, FSZEK irattár.)
- 59 Szabó Ervin: Az európai kulturközösség a háború után. In: Könyvtári Szemle, 1915. 1. 1–10. p.
- 60 Dienes László: A könyvtárak és a békemozgalom. In: Könyvtári Szemle, 1915. 4–8. 95–96. p.
- 61 Szabó Ervin: A könyvtár és a háború. In: A Bp-i Városi Könyvtár Értesítője, 1916. 1–3. 1. p.
- 62 A könyvtárba jutott pacifista irodalmat részletesen ismerteti: Remete, 1966. 172–173. p.
- 63 Megjelent még A Duna c. bibliográfia 1916-ban, a Duna Konferencia alkalmából és A Monarchia és a nemzetiségek, 1918-ban.

- 64 A háború, különös tekintettel közgazdasági és társadalmi vonatkozásaira. Bp. 1914. 30. p. Aktuális kérdések irodalma 33.
- 65 A Bp-i Városi Könyvtár Értesítője, 1914. 3-6. 1915. 1-2.
- 66 Könyvtári Szemle, 1915. 1-3. 35. p.
- 67 Dienes László: A könyvtárak és a békemozgalom. i.m. 95. p.
- 68 Litván 1993, 222. p. A Tanácsköztársaság művelődéspolitikai harcaiban részt vevő könyvtárosok visszaemlékezéseikben keresték azokat a mozzanatokot, melyek Szabó Ervin részéről liberális könyvtárpolitikájának feladására látszottak utalni. Ezek léte ugyanis egyértelmű folyamatosságot teremtené az intézmény Szabó Ervin-i és 1919-es könyvtárpolitikája között. Valójában a könyvtáros Szabó Ervin utolsó munkanapjáig megőrizte következetes liberális álláspontját, halála után következett be a törés a könyvtár politikai szerepvállalásában.
- 69 A budapesti magyar királyi államrendőrség főkapitánysága 112 980/fk II. 1918.
- 70 A radikális párt házi könyvtára. In: Budapesti Hírlap, 1918. szept. 8.
- 71 1918. szept. 7.: Budapesti Hírlap (Államellenes propaganda miatt feljelentették a Fővárosi Könyvtárat), 8 Órai Újság (Interjú Braun Róberttel), Népszava. szept. 8.: Budapesti Hírlap, Új Hírek. szept. 10.: Új Lap. szept. 15.: Alkotmány. szept. 16: Pesti Napló. szept. 18.: Világ. szept. 20.: Magyar Kultúra.
- 72 Madzsar József beadványa a fővárosi tanácshoz 1918. okt. 24-én. FSZEK irattár.
- 73 A heveny vírusfertőzés mellett felújult régi tüdőbaja, a gyors tuberkulotikus folyamatot korábbi cukor-baja súlyosbította.
- 74 Madzsar József a polgármesterhez írt hivatalos jelentésében „Szabó Ervin ma, szept. 29-én bekövetkezett halálá”-ról írt. (FSZEK irattár.) A többi forrás szept. 30-át jelöli meg.
- 75 A temetés legrészletesebb korabeli leírása: Szabó Ervin sírjánál. In: Világ, 1918. okt. 3. 6-7. p. A gyászbeszédek közli: Szabó Ervin 1877-1918. Bp. 1968. FSZEK. 133-140. p.
- 76 Jászi Oszkár: Szabó Ervin. In: Világ, 1918. okt. 1.
- 77 A Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsa 1919. márc. 8-án tartott ülésének jegyzőkönyve. Kivonat. FSZEK Budapest Gyűjtemény, Szabó Ervin archívum.
- 78 Múzeumi és Könyvtári Értesítő, 1918. 3-4. 202-203. p.
- 79 Magyar Könyvszemle, 1918. 4. 217. p.
- 80 Rövidített változata: Világ, 1918. okt. 27. A teljes szöveg: A Könyvgyűjtők Évkönyve 1919-re. Lantos, 1919. 7-13. p.
- 81 A könyvtáros Szabó Ervinről szóló későbbi tanulmányokat keletkezésük idejének tárgyalásakor fogjuk ismertetni.
- 82 Elemzését Remete László végezte el, az exlibriszek és bejegyzések alapján mintegy ezer kötetet tudott azonosítani. Ld.: Szabó Ervin szocialista könyvgyűjteménye. In: Remete, 1966. 194-196. p.
- 83 Szabó Ervin: A könyvtár és a háború. In: A Bp-i Városi Könyvtár Értesítője, 1917. 1. 1. p. U.a. 1918. 1-3. p.

A KÖNYVTÁR A FORRADALMAK KORÁBAN (1918–1919)

- 1 A BM. 168.836/1918/I. sz. rendelet Szabó Ervin évekig tartó erőfeszítéseinek most beérett gyümölcse volt: az első javaslatot még 1914-ben készítette, s éveken át gyártotta módosító javaslatait, nehezményezte a rendezés hiányát.
- 2 Dienes László emlékezése. Társadalomtudományi Intézet. Idézi: Remete, 1966. 187. p.
- 3 U.o.
- 4 Társadalmi Szemle, 1959. 2. 97. p.
- 5 Heller Samu visszaemlékezését idézi: Remete, 1966. 188. p.
- 6 Dienes László: A Városi Nyilvános Könyvtár működési programja a legközelebbi jövőben. Kézirat, 1918. nov. FSZEK irattár.
- 7 Közzétette: Kóhalmi Béla: A Magyar Tanácsköztársaság könyvtárügye. Forrásgyűjtemény. Bp. 1919. OSZK. 4–9. p.
- 8 Kóhalmi Béla: A Magyar Tanácsköztársaság könyvtárügye. Bp. 1959. Gondolat. 53. p.
- 9 A dokumentum két összefüggő részből áll: 1. Az országos könyvtárügy rendezésének általános alapelvei. 2. Az országos könyvtárügy szervezete. Közzétette: Kóhalmi: Forrásgyűjtemény i.m. 9–19. p.
- 10 E téren a KMP általános programján kívül biztatást kaphattak a szovjet gyakorlattól is: „A könyv kommunizálását [...] már megkezdtek Moszkvában. Minden könyvkereskedés, kiadóüzlet és nyilvános könyvtár minden állományával a szovjet tulajdonába ment át. Nagy és az ő szempontukból eléggé nem méltányolható céltudatos lépése ez a proletárdiktatúrának” – írta svájci lapok értesülésére hivatkozva Kóhalmi Béla már 1918-ban. In: A Könyvgyűjtők Évkönyve 1919-re. 91. p.
- 11 Lásd: Dienes László: Kommunista könyvtárpolitika. In: Vörös Újság, 1919. május 4.
- 12 22. K.N. sz. rend. 1. §.
- 13 Forradalmi Kormányzótanács XXIV. sz. rend. 5. §.
- 14 65. K.N. sz. rend. 1919. júl. 30. Az Orsz. Könyvtárügyi és Bibliográfiai Intézet szervezeti szabályzata. Az Országos Könyvtárügyi és Bibliográfiai Intézet osztályvezetőinek zárójelentései. In: Kóhalmi: Forrásgyűjtemény, i.m. 74–77., 146–193. p.
- 15 Könyvtárügyi program 15. §. A szabadtanítás intézményét nagyra értékelő, arról korábban tanulmányt író Kóhalmi Bélának bizonyára szerepe volt e paragrafus megalkotásában.
- 16 A belügyi népbiztos 122.sz. rendelete. Megjelent: A Magyar Tanácsköztársaság Könyvtárügye, 1919. máj. 1. 1.
- 17 Kóhalmi Béla: A Magyar Tanácsköztársaság Könyvtárügye. Bp. 1959. Gondolat. 135. p.
- 18 A tervekben a következő intézmények könyvtárai szerepeltek: Országos Magyar Kereskedelmi Egyesülés, 1383 kötet, Gyáriparosok Orsz. Szövetsége, 2263 köt., Vasművek és Gépgyárak, Magy. Vegyészeti Gyárosok Orsz.Egylete (kb. 1000 köt.), Orsz. Iparegylet, 2600 köt., Budapesti Keresk. Testület, Orsz. Malomegylet, Föv. Kereskedők Egyesülete, Pesti Lloyd Társ., Magy. Ker. Csarnok és a nagyobb bankok könyvtárai.
- 19 Jónás Károly, Veredy Katalin: Az Országgyűlési Könyvtár története 1870–1995. Bp. 1995. 64. p.
- 20 Budapesten lesz a világ legnagyobb szocialista könyvtára. In: A Munka, 1919. máj. 28. és A Tanácsköztársaság Könyvtárügye, 1919. jún. 1. 2–3.
- 21 Gulyás Pál: Kommunista könyvtárpolitika. Bp. 1921. 33. p.
- 22 Nagy Miklós feljegyzése 1919. aug. 20-án. Országgyűlési Könyvtár Irattára, 1919. Közli: Jónás, Veredy i.m. 65. p.
- 23 Gulyás i.m. 38. p.
- 24 56813/1919-XIV. Megjelent: A Tanácsköztársaság Könyvtárügye, 1919. máj. 1.
- 25 Braun Róbertnek egy júniusi feljegyzése szerint a jegyzéket április 28-án adták be.

- 26 Megoszlásuk: I. ker. 1 cím (Schmidt Miksa bútorgyáros Kelenhegy úti villája), II. ker.: 2 cím, III. ker.: 2 cím, IV. ker.: 1 cím, V. ker: 2 cím, VI. ker. (Angyalföld): 4 cím, VIII.-ker.: 4 cím, IX.: 3 cím, X. ker: 1 cím. Szerepeltek a környező permvárosokból származó címek is.
- 27 Gulyás i.m. 49. p.
- 28 Az irreálisan magas, 90 fős létszámgény azzal magyarázható, hogy a Közoktatásügyi Népbiztosság elrendelte egy kéthónapos könyvtáros tanfolyam szervezését, („melyet jövőben [...] az egyetemi oktatás egy tagozata gyanánt fog kiépíteni”), és a Szabó Ervin Könyvtár rendezésében máj. 12-én meginduló tanfolyamnak 92 hallgatója volt.
- 29 Dienes László: Kommunista könyvtárpolitika. In: Vörös Újság, 1919, máj. 4.
- 30 Dienes László: Budapesten lesz ... i.m.
- 31 U.o.
- 32 Gyári munkáskönyvtárak. In: A Tanácsköztársaság Könyvtárügye., 1919. jún. 2–3.
- 33 Az akció során – melyet a Vörös Újság a lakásrekvirálással hozott kapcsolatba – 46 adományozó jelentkezett. Kremmer Dezső utólagos jelentése szerint: „Ezeket a központi könyvraktárba szállítottuk, ahonnan teljesen összekeverve kaptuk vissza. Nagy részük más könyvtárak anyagába beolvasztott. Lehetetlen az egyes adományok rekonstruálása.” Kremmer Dezső jelentése a Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyeletének megkeresésére, 1920. FSZEK irattár.
- 34 A könyvek elosztásának központi irányítása. In: Corvina, 1919. júl. 30.
- 35 A Közkönyvtárak Gyűjtő és Elosztó Telepe. In: A Tanácsköztársaság Könyvtárügye, 1919. jún. 1.
- 36 Gulyás i.m. 51. p.
- 37 Helyiség reklamálas Fővárosi Levéltár, Tan. Ir. IX. 77354/1919
- 38 Dienes László: Kommunista könyvtárpolitika. In: Vörös Újság, 1919. máj. 4.
- 39 Dienes László előadása a könyvtáros tanfolyamon 1919. júl. 2-án. In: Dienes László (1889–1953) Bp. FSZEK. 1964. 167. p.
- 40 A könyvtárosi tanfolyam megnyitása. In: A Tanácsköztársaság Könyvtárügye, 1919. jún. 1. 2-3.
- 41 Az Újság, 1919. április 5.
- 42 V.ö. Gross Magda fiókvezető kihallgatása 1921. okt. 3-án. Kérdés: Igaz-e, hogy többszáz könyvet égetett el, mert nemzeti érzelműek voltak? Gross: Csak a selejtet vonta ki. Mint jó magyar honleány a kommunizmus elveit egyáltalán nem osztotta.
- 43 Gulyás Pál i.m. 62. p.
- 44 170.013. sz. közoktatásügyi népbiztosi leirat. Idézi: Gulyás Pál i.m. 45. p.
- 45 Az első könyvtári témájú írása: Centralizáció a könyvtárügy terén. (Népművelés, 1911. 12.) Már ebben tovább lépett Szabó Ervin kooperációs programján. Most még messzebbre ment: a központosítás előnyeit nem csak a könyvtárszervezésben, hanem a könyvkiadás terén is érvényesíteni akarta: „A kommunista termelés szervezése ki fog terjedni a könyvkiadásra is.” Ennek következtében „a kommunista társadalomban [...] várjuk és remélhetjük, hogy könyv kevesebb lesz mint eddig”, mert a centralizáció következtében egy témáról nem jelennek meg tetszés szerinti számban könyvek. (Előadása a könyvtárosi tanfolyamon, 1919. máj. 12.)
- 46 A könyvtári kisüzem és nagyüzem. In: A Tanácsköztársaság Könyvtárügye, 1919. júl. 4.
- 47 Dienes László előadása a Könyvtárosképző tanfolyamon. Idézi: Gulyás i.m. 57. p.
- 48 Kóhalmi Béla: A Magyar Tanácsköztársaság könyvtárügye. Bp. 1959. 173–174. p.
- 49 A kérdőívre válaszoló 72 üzem közül 17-nek már volt könyvtára, a legnagyobb 1620 kötetes. A könyvtárszervezésre vállalkozó 40 üzem közül 26 vállalta a berendezés elkészítését is.
- 50 Kóhalmi i.m. 174–176. p.
- 51 Szakszervezeti Értesítő, 1919. jún. 7.
- 52 V.ö. Szabóné Neuberg Gizella jegyzőkönyvi nyilatkozatát. In: Kremmer Dezső beadványa a Tanácsnak, 1920. március 4. Főv. Levéltár.
- 53 Vakok Orsz. Szövetsége, Vakok Orsz. Nevelőintézete, Wechseldann-féle Vakok Nevelőintézete, Hadi Vakok Intézete.

- 54 Javaslatok az ifjúsági olvasmányok, az osztálykönyvtárak, a nyilvános könyvtárak és a tanítói könyvtárak tárgyában. Szövegközlés: Az 1919-es Magyar Tanácsköztársaság iskolai reformtervezete, Bp. 1959. 43–48. p.
- 55 Staindl Mátyás beszámolója alapján közli Gulyás i.m. 43. p.
- 56 Braun Róbert védőirata Váry Albert főállamügyészhez az ellene folyamatba tett bűnperben 34588 Aü. 1919.sz.
- 57 i.m.
- 58 Legfeljebb a hátralékos olvasók száma csökkent észrevehetően, mivel a könyvtárügyi megbízottak április 2-i felhívása szerint „A hátralékosok forradalmi törvényszék elé idéztetnek.”
- 59 A központi könyvtárban a reference részleg vezetését Kremmer Dezsőtől a nemrég érkezett Szabó Sándor vette át.
- 60 Fiókkönyvtárak vezetőinek beszámolója az 1919-es évről. FSZEK irattár.
- 61 Uo.
- 62 A pontos létszám nem rekonstruálható. A könyvtár később kiadott hivatalos jelentése az 1919-es évről már 34 tisztviselő, 43 gyakornok és 8 új szolga felvételét közölte.
- 63 Pl. „... a könyvgyűjtemények azonnal bejelentendők a Szabó Ervin Könyvtárban” – írta elő egy március 29-i népbiztosi rendelet.
- 64 Dezsényi Béla: Szervezet, ügyvitel és igazgatás az OSZK-ban a Horthy-korszak elején. In: Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1967. 125. p.
- 65 Enyvvári Jenő: Az Országos Széchényi Könyvtár tervezete. Kézirat. Idézi: Németh Mária: Az Országos Széchényi Könyvtár története 1919–1922-ig. Bp. 1997. OSZK. 42. p.
- 66 Igaz, hogy Dienes azonnal vitába szállt vele: „A verseny fogalmának ilyen meghatározását kapitalisztikusnak találja, mely a kommunista társadalom ideológiájában nem talál helyet.” Gulyás i.m. 15. p.
- 67 Fegyelmi határozat Pikler Blanka ügyében. 1011/1920 Kbg. 1920. júl. 9. FSZEK irattár.
- 68 Földi Mihály: Népkönyvtárak. In: Nyugat, 1919. április 604–605. p.

VÁLSÁG – VÁLTÁS – KONSZOLIDÁCIÓ

- 1 Klebelsberg Kunó: Elnöki megnyitó a Magyar Történeti Társaság közgyűlésén 1920. máj. 14. In: Századok, 1920. 320. p.
- 2 Dienes László: Előadás az Országos Könyvtári Központ könyvtárostanfolyamán 1951. okt. 1-én. FSZEK irattár.
- 3 Bárczy Istvánt a Tanácsköztársaság túszként kezelte, Wildner Ödön lemondott hivataláról, Wlassics Gyula elnöksége a Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsával együtt megszűnt stb.
- 4 A irattár tucatjával őrizte meg a könyvtárosok létfenntartási gondjait tükröző körleveleket. „A Fővárosi Alkalmazottak Beszerzési Csoportja október hóra cukrot ad a tisztviselőknek 3,60 K-ért. Hozzák be a cukorjegyeket a bevásárlási könyvecskével együtt.” (1919. okt. 4.) „A városi ill. közalkalmazotti beszerzési csoport teljes impotenciája arra bírta alulírottat, hogy a könyvtár alkalmazottainak legfontosabb élelmiszerekkel való ellátását kezébe vegye s megalakítsa a könyvtár házi beszerzési csoportját ...Kremmer.” (1919. nov.) „Május 12-én burgonyajegyekre burgonyát kapunk.” (1920. máj. 8.) „Alulírottak sikerült a könyvtár tisztviselői részére egy olcsóbb disznót lekötönnie...” (Ehhez Kremmer 20 ezer Kor. kölcsönt kér a polgármestertől, 1920. jan. 21.) „Húsvétra cipő vásárolható a Községi Kenyérgyárban a Különjegy 4. és 5. szelvényével.” (1921. márc. 17.)
- 5 41845-1920. sz. levél a vallás- és közoktatásügyi m. kir. minisztertől Sipőcz Jenőnek, Budapest kormánybiztosának 1920. jún. 2.
- 6 Körlevél fogalmazványa 1919. aug. 29-i dátummal. FSZEK irattár.
- 7 Az események iratait először Remete László tárta fel: R.L.: A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár az ellenforradalom első éveiben. In: A FSZEK Évkönyve, 1960. 56–103. p., majd Remete, 1966. 216–230. p.
- 8 98.267/1919-I. sz. tan. határozat. Fővárosi Levéltár. Homály fedi, hogy Kremmer aug. 11-e előtt kapott-e már valakitől szóbeli utasítást vagy bízást a könyvtár ügyeinek kézbevitelére. Az írásbeli felhatalmazás aug. 11-i keltezésű, ezzel szemben a Kremmer által vezetőként kiadott első dokumentumon – egy körlevélen a kommunista szellemű művek kölcsönzési tilalmáról – „aug. 10.” szerepel. Kremmer tíz hónappal később úgy emlékezett vissza, hogy a körlevelet a megbízás után adta ki, „mindjárt az első napon.”
- 9 Krisztics Sándor ugyanekkor hasonló nyilatkozatot tett: „Braun Róbert úr a commune alatti fogságom idején érdekemben önzetlenül eljár... a commune érdekében a könyvtár tisztviselői között nem izgatott.” Kremmer Dezső és Krisztics Sándor nyilatkozatai: FSZEK irattár.
- 10 A vezető kérdése a Fővárosi Könyvtár egész helyzetének általános felülvizsgálása kapcsán merült fel, a vizsgálat lefolyásának részletes leírása a „Tervek a könyvtár gyökeres átférfalására” c. fejezetben olvasható.
- 11 1920. jún. 12-én meghatározó fontosságú értekezlet tárgyalta a könyvtár ügyeit. A meghívandók listáján Kremmer neve mellé ceruzával odaírva, megkérdőjelezve szerepel Krisztics is. Főv. Levéltár, Tanácsi iratok, XIV-471/1920.
- 12 „Gróf Teleki Pál tudományos pályája kezdetén egzakt szociológusnak indult. Gondolatvilága szociológiai színezetű maradt akkor is, mikor a földrajztudomány felé fordult.” (Krisztics.)
- 13 Katsányi Sándor: Szabó Ervin és Teleki Pál. In: Magyar Könyvszemle, 2001. 3. 365–366. p.
- 14 Kremmer Dezső emlékirata Sipőcz Jenő főpolgármesternek 1920. máj.31. Másolata a Főv. Levéltárban, Tanácsi iratok 1046/1920.
- 15 A vizsgálat iratait Remete László tárta fel: R.L.: A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár az ellenforradalom első éveiben. In: FSZEK évkönyv 1959. I.m. és Remete, 1966, 227–230. p.
- 16 Mosdóssy Imre tanfelügyelő beadványa Haller Istvánnak 1920. márc. 28. Másolat a Főv. Levéltárban, Tanácsi iratok 1076/1920

- 17 Idézet a beadványból. A főváros 5600 pedagógusából a Tanácsköztársaság bukása után Mosdóssy több mint 800-at távolított el.
- 18 Mosdóssy már 1910-ben szembekerült Szabó Ervinnel, aki az iskolai könyvtárak állományának a Fővárosi Könyvtárba való beolvasztását javasolta, 1914–18 között pedig Mosdóssynak látnia kellett a pedagógusok táborának megszólását az új gyerekkönyvtárakkal kapcsolatban.
- 19 Mindkét jelentésről a minisztérium hivatalos másolatot készített, ezek a Főv. Levéltárban és a FSZEK irattárában találhatók. Szövegkiadás: Könyvtári Figyelő, 1966. 4. 362–364. p.
- 20 A helyzet bizonytalanságát jellemzi, hogy Gulyás javaslatával csaknem egy időben látott napvilágot a Magyar Tanítók és Tanárok Nemzeti Szövetségének tervezete, melynek javaslati pontjai: „1. Az ifjúsági könyvtárak kezelését vegye át a Fővárosi Könyvtár. 2. Létesítsen minden iskolacsoport közelében fiókkönyvtárakat. 3. Az iskolákkal állandó összeköttetést létesítsen.” A MTTNSz levele a Fővárosi Könyvtárnak, 1920. máj. 16. FSZEK irattár.
- 21 „Gulyás Pál dr lesz az új könyvtárigazgató” – írta címében a 8 Órai Újság 1920. júl. 13-án, egy nappal az értekezlet után.
- 22 8 Órai Újság, 1920. júl. 13., Virradat, 1920. júl. 15.
- 23 Fővárosi Levéltár. Tanácsi iratok XIV. üo. 471/1913
- 24 Uo.
- 25 Kremmer jelentése a polgármesternek. Főv. Levéltár, Tanácsi iratok 247/1919 és Kremmer nyilatkozata a Magyarországnak, 1920. jan. 11.
- 26 A korábbi könyvtártörténeti munkákban elvesztek mondott jegyzék a Fővárosi Levéltárban megtalálható: Tanácsi iratok, 23.912/1920.
- 27 4680/1919. M. E. rend.
- 28 78170/1919 B. M. rend.
- 29 Magyarország, 1919. okt. 18. és Népszava, 1919. okt. 19. Az utóbbi cáfolta a nagyobb kötet számról szóló híreket: A Fővárosi Könyvtár lerombolása, Népszava, 1919. okt. 18.
- 30 Kremmer Dezső jelentése a polgármesternek. Főv. Levéltár, Tanácsi iratok 247/1919.
- 31 Kremmer Dezső emlékirata a polgármesternek 1920. máj. 31-én. Főv. Levéltár, Tanácsi iratok 1076/1820.
- 32 Melich János és Kremmer Dezső levelezése 1920–1921. FSZEK irattár.
- 33 A fogalom nem volt új. Már 1918. októberében elhangzott a könyvtár osztályvezetői értekezletén: „A szociográfiai anyag azon részét, mely a fiatal olvasók erkölcsi világát befolyásolná, a rendes anyagból ki kell emelni és külön szekrényben zár alatt tartani.” Az osztályvezetői értekezlet jegyzőkönyve, 1918. okt. 21. FSZEK irattár.
- 34 Magyarország, 1923. jan. 21.
- 35 Kremmer Dezső nyilatkozata a Népszavában, 1924. júl. 31.
- 36 A könyvek ellen. Uo.
- 37 Magyarország, 1923. jan. 21.
- 38 A Könyvtári Bizottság 1925. nov. 7-i ülésének jegyzőkönyve. FSZEK irattára.
- 39 Kremmer Dezső emlékirata Sipőcz Jenő polgármester részére 1920. máj. 31. FSZEK irattár.
- 40 Kettőjük közös koncepciójáról csak Enyvvári Jenőnek egy későbbi, 1931. dec. 9-i, Pintér Jenőhöz írt leveléből tudunk. FSZEK irattár.
- 41 A Fővárosi Nyilvános Könyvtár Szervező Szabályzata. 838/1925. kgy. sz. Közzölte: A Fővárosi Nyilvános Könyvtár 19. évi jelentése az 1925. évről. 3–6. p.
- 42 Az adatok forrása: A Városi Nyilvános Könyvtár éves jelentése 1920–1924.
- 43 A könyvtárat a korábbi külföldi könyvvásárlási hitelek megfizetésének gondja is nyomasztotta. Pl. 1923 szeptemberében az ARGUS svájci könyvkereskedelmi cég az adósság sürgős kifizetését követelte. A könyvtár, arra hivatkozva, hogy „a nehéz anyagi körülmények, melyek már évek óta nyomasztanak, ma még nyomasztóbbá váltak” felajánlotta plakátgyűjteményének duplum példányait ellenszolgáltatásként.
- 44 A Könyvtári Bizottság ülésének jegyzőkönyve 1925. nov. 7-én. FSZEK irattár.

- 45 Ez némi elégtétel is volt a Kőbányai casinonak, mely a tanácshoz írt levelében arra hivatkozott, hogy a Tanácsköztársaság alatt a könyvtár tisztviselői foglalták le könyvtárukat, s annak során veszett el 74 kötetük.
- 46 Például a Színház és Divat Irodalmi Szalon kölcsönkönyvtára 1921-ben 40 ezer kötetet tartalmazott, köztük Marx és Engels, Jászi Oszkár, Braun Róbert és Szabó Ervin műveit is. Kamarásné Kézdy Ágnes: A kölcsönkönyvtárak története Magyarországon 1772–1945. Egyetemi szakdolgozat. 1966. 111. p.
- 47 Kremmer Dezső a tanácsnak 1923. jún. 23. FSZEK irattár.
- 48 „Zsák Wilfrid ... a gyűjtemény kiegészítése körül rendkívüli buzgalmat fejt ki. Járja a várost s egyesületektől, intézetektől, pártoktól, üzemektől, vállalatoktól gyűjti a város történetére vonatkozó plakátot, aprónyomtatványt, könyvet.” Kremmer Dezső beadványa a Tanácshoz, 1922. máj. 17.
- 49 Fodor Béla: Kelényi Béla Ottó. Pályakép-vázlat. In: A FSZEK Évkönyve 1988–1989–1990. Bp. 1994. 58–63. p.
- 50 A Bayer-gyűjteményről ld. Kremmer Dezső: Könyvtári séták VII. In: Könyvtári Szemle, 1917. 46–51, 88–92. p.
- 51 Elkerülhetetlen volt a legnagyobb takarékoság: az I. világháború végére a hasonló nagyságrendű állatkertek 60%-a beszüntette vagy a minimumra korlátozta működését.
- 52 Kremmer Dezső beadványa a tanácsnak 1923. dec. 5-én. Főv. Levéltár Tan. iratok 363/1923.
- 53 A szabadkőműves páholyok könyvtárainak sorsa a Tanácsköztársaságban az államosítás, az ellenforradalmi rendszerben a lefoglalás volt. Kremmer 1921. jún. 7-én a polgármestertől a Galilei Páholy lefoglalt anyagát kérte könyvtárának, arra hivatkozva, hogy a Szimbolikus Nagypáholy könyvanyaga a Nemzeti Múzeum Könyvtárába került. Ennek igazgatója azonban – kijelentve, hogy az egyesületi könyvtárak elkobzása a Tanácsköztársaság módszereire emlékezteti, – nem vette át az anyagot. Kremmer arról értesülve hasonló indokkal ugyancsak lemondott a Galilei Páholy könyvanyagáról. Kremmer levele a kormánybiztoshoz 1920. jún. 2. FSZEK irattár 136/1920.
- 54 Világ, 1923. nov. 14.
- 55 Az Attila utca 39. sz. alatti Népkönyha melletti elhelyezéshez a Közjótékonsági Egyesület nem járult hozzá, az Attila utca 37. sz. Szabad Polgári Párt helyiségeibe való elhelyezéshez pedig a párt vezetősége nem adott engedélyt. Óbudán a Miklós téri kisegítő iskolához tartozó barakk épület jött szóba, melyet korábban a katonaság használt, ill. a Tanuló utcai iskola tanári szobájának helyisége.
- 56 A fiókok helyzete még a legmélyebbre süllyedt állapotukban is jobb volt a népkönyvtárakénál, melyek ügyéről Klebelsberg azt állapította meg, hogy „1914 óta jóformán teljesen megsemmisült, hiszen a teljesen lehasznált és lerongyoklódott könyvanyagot több mint egy évtizeden át jóformán nem egészítettük ki.” Tudomány, kultúra, politika. Gróf Klebelsberg Kunó vál. beszédei és írásai. Bp. 1900. Európa. 231. p.
- 57 Budapest Székesfőváros Iskolánkívüli Népművelési Bizottságának levele a könyvtárnak 1923. szept. 5-én. FSZEK irattár. Kremmer Dezső válasza 1923. okt. 30-án. Uo.
- 58 Kremmer Dezső levele a tanácsnak 1925. nov. 23-án. FSZEK irattár.
- 59 Könyvtártörténeti érdekesség, hogy a Szent Rókus Kórházban már 1852-ben kísérletet tettek könyvtárszervezésre, ismereteink szerint Magyarországon először. Ld. Vértessy Miklós: 1852-es kezdeményezés egy kórház-könyvtár alapítására. In: Könyvtáros, 1973. 1. 35. p.
- 60 „Az iskolai népkönyvtárak csődjé óta – Amerikában és Franciaországban, amely két országban ez a rendszer teljesen ki volt építve – sehol sem próbálkoznak azzal, hogy iskolában helyezték el a nyilvános könyvtárakat” – írta Szabó Ervin 1912. aug. 31-én a tanácsnak. FSZEK irattár.
- 61 A Könyvtári Bizottság 1925. nov. 7-i ülésének jegyzőkönyve. Buzáth János elnöki megnyitója. FSZEK irattár.
- 62 A könyvtár történetéről: Bakó Jánosné, Jancsovics Klára et. al.: Az óbudai 8-as számú könyvtár 50 éves története. In: A FSZEK Évkönyve, 1972–1973. 1975. 76–108. p.
- 63 Sugár Ágnes: A 10. számú VI. kerületi Szabó Ervin Könyvtár ötven éves története. In: A FSZEK Évkönyve, 1974–1976. 1979. 97–111. p. Póbori Ágnes-Kiss Jánosné: Az Andrássy úti könyvtár: történelem és könyvtártörténet. In: Uo. 1997–1998. Bp. 2000. 82–83. p.

- 64 A Fővárosi Könyvtár jövője. In: Magyarország, 1920. jan. 11. Kremmer Dezső nyilatkozata. Jellemző a kor légkörére egy másik esemény is: 1921 áprilisában Konopász Ede főhadnagy elégtételt kért a könyvtár osztályvezetőjétől, Czeglédy Emánuel ref. lelkésztől, mert az a könyvtárban „sértőnek érezhető kijelentést tett.” Kölcsönös bocsánatkéréssel az ügy lezárult.
- 65 Az 1920. évről szóló jelentésben „28004 helyben olvasott kötet” szerepel, a jelentés szöveges részéből azonban kiderül, hogy ez téves adat: az „összes látogató száma” került az „olvasóteremben használt kötetek” helyére. A közölt irreálisan magas szám nem ad összehasonlítási lehetőséget, ezért a táblázatból ezt az évet ki kellett hagyni.
- 66 Nehezen magyarázható a helyben olvasott kötetek számának ilyen felemelkedése 1925-ben, miközben a beiratkozott olvasók száma alig nőtt. Remete László feltételezi, hogy ebben az évben megváltoztatták a statisztikai kategória értelmezését: áttértek a kézbe vett folyóiratok, napilapok nyilvántartására is. Remete 1966, 255. p.
- 67 Akadozva működött a gázszolgáltatás, a könyvtárak gyakran sötétben maradtak.
- 68 Kremmer Dezső levele a polgármesterhez. 1919. nov. 26. FSZEK irattár.
- 69 Sipos Kamilló, Szabó Ervin régi ellensége egy 1919. aug. 25-i beadványában a már eltávolított hét személyen kívül további eltávolításokat kért, Szauder Erzsébet, Medvei Mária, Szabó Ferencné és Leitgib János nevét említve. A Mosdóssy jelentés nyomán összehívott bizottság ugyancsak személyzeti szigorítást javasolt.
- 70 „Valószínűnek látszik, hogy a könyvtár elbocsátott tisztviselőivel állandó érintkezést tart fenn, s egész viselkedése arra mutat, hogy a könyvtár jelenlegi, nemzeti szellemben való működése ellen fejt ki tevékenységet.” Jelentés Sipőcz polgármesternek, 1921. febr. 20. Főv. Levéltár, Tanácsi iratok 20473/1921.
- 71 Főv. Levéltár, Polgármesteri biz. iratok 5403-I/1919. Szauder Erzsébetet a fegyelmi vizsgálat felmentette, de 1921-ben önként távozott a könyvtárból. Hasonló módon távozott Szabó Ferencné és Medvei Mária.
- 72 Dávid Antal nem volt új, mivel őt a Tanácsköztársaság alatt alkalmazták, de érdemi könyvtárosi pályafutása Kremmer vezetői korszakában kezdődött. Kremmer személyes közbenjárása nélkül a rendeletek értelmében nem is maradhatott volna a könyvtár keretében.
- 73 Levélváltás 1921. ápr. 11., ápr. 14. és ápr. 23-i kelettel a FSZEK irattárában. A könyvtár végül visszakapta az ingyenpéldányt.
- 74 Teleki Pál levele 1920. jan. 21. Kremmer Dezső válasza 1820. febr. 4. FSZEK irattár.
- 75 A fővárosi könyvtár és a bibliofília kapcsolata régebbi keletű: a Kóhalmi Béla által szerkesztett Könyvtári Szemle már 1914-ben felvetette egy Magyar Bibliofil Társaság szükségességét. Ld: Pogány György: A Magyar Bibliofil Társaság története. In: Írás és könyv. 1. 1987. 121–136. p.
- 76 A régi Buda és Pest könyvekben és képekben. A Magyar Bibliophil Társaság 3. kiállításának katalógusa. Rend. Kremmer Dezső. Bp. Amicus, 1922. 51 p. 9 t.
- 77 Nagy lehetőséget nyújtott volna a könyvtárnak a Budapest bibliográfia 1923-ban felmerült terve is, melyben Kremmer az 1711–1873-as korszak feldolgozását vállalta, a munka azonban ekkor nem indult el.
- 78 Katalógusa: A magyar szépliteratúra virágoskertje. A Magyar Bibliophil Társaság 4. kiállításának katalógusa. Rend. Kremmer Dezső. Bp, 1925. szept. - okt. Országos Magyar Iparművészeti Múzeum. 225 p. 5 t. Ismertetés: I.K. [Isoz Kálmán]: A magyar szépliteratúra virágoskertje. In: Magyar Könyvszemle, 1925. 1-4. 196–197. p.
- 79 Kremmer Dezső beadványa a polgármesterhez 1920. máj. 21-én. Ld. még: Kremmer Dezső levelei ez ügyben Melich Jánoshoz, Ferenczi Zoltánhoz, Szily Kálmánhoz. FSZEK irattár.
- 80 Téves tehát a szakirodalom álláspontja, mely szerint „az egyesület alapításának gondolata először 1929 kora nyarán vetődött fel.” (A Magyar Könyvtárosok Egyesülete ötven évének kronológiája. 1935–1985. Bp. 1985. 8. p.)
- 81 Tihamér Lajos min. oszt. tan. levele Kremmerhez 1925. jan. 10. Kremmer válasza 1925. febr. 16. FSZEK irattár.
- 82 Hóman Bálint: Közgyűjtemények. In: Magyar Zoltán (szerk.): A magyar tudománypolitika alapvetése. Bp. 1927. 326–327. p.

A MÁSODIK FÉNYKOR, ÁRNYÉKOKKAL

- 1 Hétfői Napló, 1926. jún. 28.
- 2 Magyar Hírlap, 1926. júl. 13. Idézi: Remete 1966. 243.p.
- 3 A palota történetének és könyvtárrá alakításának leírása: Remete László: A Wenckheim-palota megszerzése. In: A FSZEK Évkönyve, 1962. Bp. 1963. Újabb és részletesebb épülettörténeti kutatási eredmények: Vadas Ferenc: Budapest, VIII. Szabó Ervin tér 1. FSZEK Központi Könyvtára. Tudományos dokumentáció. Bp. 1997. Hild-Ybl Alapítvány a magyar építészettörténet kutatására. Kézirat. 128 p. A FSZEK Budapest Gyűjteményében. Rövidebb ismertetés: Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár – Könyvtár a Wenckheim-palotában. Vadas Ferenc előszavával. Bp. 1995. FSZEK. 45 p.
- 4 Hatolnay Árpád: A Nemzeti Múzeum körül kialakult palotanegyed története. In: Műemlékvédelem, 1960. 3. 153–161. p.
- 5 A Wenckheim családról: Hankó József: Két évszázad a Wenckheim családdal. Gyula, 2000.
- 6 Vadas i.m. adatai alapján.
- 7 D.I.: Meinig Artúr. In: Művészet, 1904, 3143–315.p.
- 8 Korabeli leírása: S.G.: Das neue Palais Wenckheim in Budapest. In: Bauzeitung für Ungarn. 1890. I. 1–3. p.
- 9 Vadas i.m. 90. p.
- 10 Stróbl Mihály: Strobl Alajos, 2003. 1583–163. p
- 11 (k. v.):Eltűnt grófok palotáiban. In: Pesti Futár, 1919. IV. 4. 53–7. p.
- 12 Gerelyes Ede: Kommunista Proletár Múzeum 1919-ben. In: A Legújabbkori Történeti Múzeum évkönyve 1959. 15–23. p.
- 13 A végrendelet szövegét közli: Hankó i.m. 69. p.
- 14 A Fővárosi Könyvtár. In: Városok Lapja, 1931. máj.1. 178. p.
- 15 Tanácsi iratok IX. üo 18.984/926. FSZEK irattár.
- 16 55/926 FSZEK irattár.
- 17 Uo.
- 18 Enyvvári jelentését szó szerint idézi: Bizottsági és tanácsi előterjesztés ... In: Fővárosi Közlöny, 1927. febr. 25. 410. p.
- 19 Fővárosi Közlöny, 1927. máj. 8. 549–551. p.
- 20 Fővárosi Közlöny, 1927.márc. 18. 672–680. p. Érdekes, hogy a közgyűlés ismert szociáldemokrata képviselői egyöntetűen a vásárlás és a könyvtárrá alakítás mellett szavaztak.
- 21 Remete 1966. 266. p.
- 22 Az 1885-1895 évi budapesti építkezések. Bp. 1898. 36. p.
- 23 Emlék-album nagyméltóságú gróf Wenckheim Frigyes valóságos belső tanácsos és neje Wenckheim Krisztina ő excellenciája ezüst mennyegzőjére. 18723–1897. jún 18. Bp. 1897.
- 24 Vadas i.m. 433–44. p.
- 25 Vadas i.m. 553–56. p.
- 26 Papp István: A könyvtár épülete és berendezése. In: Könyvtárosok kézikönyve 4.köt. Bp. Osiris 2002. 295–296. p.
- 27 Fővárosi Levéltár, Tanácsi iratok, XV. 328/51-3,7,13.
- 28 A minisztérium egyetlen módosítást javasolt: az egyik olvasóterem áthelyezését a csendesebb Reviczky utcai oldalra, (cserélve a Keleti Gyűjteménnyel.) A könyvtár azonban arra hivatkozott, hogy így megszakadna az olvasóterem és a raktár közötti összefüggés.)
- 29 Bontási és kőművesmunkák: Führer Miklós, épületasztalos: Rozenfeld Andor, lakatos: Hermann Béla, üveges: Braun Ferenc, falfestő és mázoló: Szegő József, parkettázó: Fircsa Béla, burkolás: Emptio RT., aranyozás: Harvai Frigyes.

- 30 Enyvvári Jenő beadványa a tanácshoz 1928. febr. 25-én. FSZEK irattár.
- 31 Berendezési tervpályázat 1930. ápr. 24. FSZEK irattár.
- 32 Bodoni Károly tervezte a folyóiratolvasót, a reference szobát, a Budapest Gyűjtemény két helyiségét, Vass Béla a nagyolvasót, a katalógus és kölcsönzőtermet, és a Keleti Gyűjtemény termét.
- 33 Folyóiratolvasó: Fodor József vállalkozó cége, nagyolvasó, reference szoba, Budapest Gyűjtemény nagyterme: Lingel Károly és fia, Budapest Gyűjtemény kisterme: Kiss József vállalkozó, Keleti Gyűjtemény: Thék Endre vállalkozó, katalógusterem: Iparművészeti műhely, kölcsönző: Műasztalosok szövetkezete
- 34 Vadas i.m. 90. p.
- 35 A Fővárosi Könyvtár költözése. In: A FSZEK Évkönyve, 1931. 563–58. p.
- 36 Könyvtári Szemle, 1934. 2. 35. p.
- 37 Ezt a követelményt, a kerületenkénti külön közművelődési könyvtár felállítását először Gulyás Pál fogalmazta meg 1909-ben A népkönyvtárak szervezése ... c. munkájában, majd Szabó Ervin az 1910-es Emlékiratában, de reális közelségbe csak most került.
- 38 Józsefváros kérvénye a fővárosi tanácshoz 1925.szept. 10. FSZEK irattár. Valójában az I. kerületben sem volt még ekkor fiókkönyvtár.
- 39 A Könyvtári Bizottság ülésének jegyzőkönyve, 1925. nov. 7. FSZEK irattár.
- 40 A X. ker. nép és iskolai könyvtár egyesület kérvénye a tanácshoz. Fővárosi Levéltár, Tanácsi iratok IX-3994/1925.
- 41 Bíró Ferenc – Csernák Béláné – Tverdota Miklósné: A 12. sz. könyvtár 50 éves története. In: A FSZEK Évkönyve, 1973–1980. 663–82. p.
- 42 Jegyzőkönyv a Könyvtári Bizottság üléséről, 1926. ápr. 30. FSZEK irattár.
- 43 „Városunk már jóval előbb egy, a város kezelésében álló népkönyvtár felállítását határozta el. E célra eddig 3800 db. könyvet vásároltunk meg, [...] egy volt iskola tantermeiben óhajtjuk elhelyezni. A népkönyvtárunk megnyitása így már a megvalósulás stádiumában van.” Kispest válasza a felhívásra, FSZEK irattár.
- 44 Dr. Koncz János községi főjegyző levele a Fővárosi Könyvtárhoz 1926. dec. 18-án. FSZEK irattár.
- 45 1929-ben Enyvvári már szkeptikusan nyilatkozott a kezdeményezésről: „A környéki városok elmulasztják vállalt elemi köteleességüket, de elmulasztják újabb könyvek kérését is, (ami kizárt dolog volna, ha ott eleven érdeklődés mutatkoznék.” Enyvvári beadványa a tanácshoz 1929. febr. 7-én egy pesterzsébeti kéréssel kapcsolatban. FSZEK irattár.
- 46 Bakó Jánosné, Jancsovics Klára et. al.: Az óbudai 8-as számú könyvtár 50 éves története. In: A FSZEK Évkönyve, 1972–1973. 1975. 763–108. p.
- 47 A Fővárosi Könyvtár 29. évi jelentése az 1935. évről. 6. p.
- 48 Enyvvári Jenő levele a polgármesternek 1935. jan. 29-én. Levélmásolat. FSZEK irattár.
- 49 Enyvvári Jenő jelentése a polgármesternek 1935. márc. 12-én. FSZEK irattár.
- 50 Magyarország, 1934. okt. 18.
- 51 A magyar könyvtárügy szellemi irányítói a fővárosi könyvtár új gyűjtőkori koncepcióját fenntartással fogadták. Fitz József A könyvtár gyűjtőköre c. elvi tanulmányában a külföldi tudományos művek gyűjtését a humaniorák köréből az Egyetemi Könyvtár feladatának tekinti, a Fővárosi Könyvtár gyűjtőköre véleménye szerint „a főváros közönségét érdeklő közművelődési irodalom.” (Magyar Könyvszemle, 1937. 4. 294. p.)
- 52 Magyarország, 1934. okt. 18.
- 53 Enyvvári Jenő: A Fővárosi Könyvtár 29. évi jelentése az 1935 évről. In: A FSZEK Évkönyve, 1935. 14. p.
- 54 Enyvvári Jenő a polgármesternek 1932. szept. 20. FSZEK irattár 74/1932
- 55 Remete László: A FSZEK szociológiai periodikaállományának keletkezéséről és fejlődéséről 1870-1982. In: A FSZEK Évkönyve, 1979-1980. 61-62. p. Újjonnan megrendelt, fontos folyóiratok voltak: Kölner Vierteljahrshefte für Soziologie (1925-től), Social Forces (USA) (1928-től), Social Science Abstracts (1929-től) Zeitschrift für Sozialforschung (1932-től) stb.

- 56 A könyvtár beszerzési politikájának változásairól: Marót Miklós-Szalai György: Könyvtárunk 1955. évi felmérésének eredményei. In: A FSZEK Évkönyve, 1955. 45. p.
- 57 (al): Magyar könyvtárak. In: Szocializmus, 1934. 2. 66. p.
- 58 Kelényi B. Ottó: A könyvtár és a művelődés kapcsolatai. In: Városi Szemle, 1928. 254. p.
- 59 Könyvtári Szemle, 1934. 5.
- 60 Enyvvári Jenő: A Fővárosi Könyvtár nemzetközi kapcsolatai. In: Magyar Főváros, 1939. 11. 2. p.
- 61 A gyűjtemény e korszakáról: Remete László: A FSZEK Budapest Gyűjteménye. In: Könyvtári Figyelő, 1973. 407–414. Fodor Béla i.m. 58–63. p.
- 62 Kelényi B. Ottó: A könyvtár és a művelődés kapcsolatai. In: Városi Szemle, 1928. 2. 251–258. p.
- 63 Kelényi B. Ottó: A Fővárosi Könyvtár Budapest Gyűjteménye a városkutatás szolgálatában. In: Könyvtári Szemle, 1934. 6. 43. p. Ugyanerről a témáról ld. még uő: A könyvtár a várostörténeti kutatás szolgálatában. In: Magyar Könyvszemle, 1937. 4. 313–322. p.
- 64 Nagyvilág, 1936. márc. 1. Idézi: Remete 1966. 277. p.
- 65 A sorozatból csak a Budapest az ókorban c. első kötet és a törökkori fővárost bemutató harmadik kötet valósult meg, a továbbiak kiadását a háborús körülmények megakadályozták.
- 66 Pintér Jenő 1931. dec. 5-én Enyvvári Jenőhöz írt levelében hiányolta a magyar nyelvű könyvek beszerzését (a központi könyvtár jegyzékei alapján.) Erre válaszolta dec. 9-én Enyvvári, hogy nincs olyan – a nemzeti műveltséget előbbre vivő – magyar könyv, melyet a Fővárosi Könyvtár ne szerezne be. FSZEK irattár.
- 67 Enyvvári idézett leveléből tudjuk, hogy Kremmer Dezső és Pintér Jenő korábban már kidolgoztak bizonyos alapelveket, melyek az efemer értékű könnyebb szépirodalommal szembeállították a beszerzésre érdemesnek, értékesnek ítélt irodalmat. Ez a terv az azonban nem vált publikussá, és később sem került elő.
- 68 A magyar könyvtermés és a főváros könyv olvasása a háború utáni években. In: Magyar Szemle, 1930. 9. 27–35. p. Mit olvas a Fővárosi Könyvtár közművelődési fiókjainak közönsége? Kulturális keresztmetszet. In: A FSZEK Évkönyve, 1934. 35–72. p. Olvasmány, művelődés, könyvtár. In: Budapesti Napló, 1937. 2. sz. 107–110. p. A formák hanyatlása. In: Magyar Nemzet, 1941. okt. 30. Lírát vita. Uo. 1942. máj. 3. A szó halála? In: Magyar Szemle, 1944. 3. 145–150. p.
- 69 Drescher Pál: Mit olvas ... i.m. 60. p.
- 70 Drescher „nevelési” elveinél a kor konzervatív követelményei még keményebbek voltak. „Könyvvel, szóval, cenzúrával, indexszel, minden eszközzel, ha kell erővel gyűrjünk a valláserkölcsei alapokon nyugvó nemzeti kultúrában testvérré minden magyart” – írta ugyancsak a Magyar Szemlében Fodor Árpád.
- 71 Fodor Árpád: A könyv olvasó munkás. In: Magyar Szemle, 1928. 1. 35–41. p.
- 72 A fiókkönyvtárak magyar nyelvű szépirodalmi könyveinek jegyzéke. Fővárosi Könyvtár, 1929. A kb. ötezer címet tartalmazó jegyzék az ifjúsági irodalmat nem tartalmazza.
- 72 „Dilettánsok azelőtt is voltak, de többnyire szerényen meghúzódtak a divatlapok hátsó hasábjain. A háború után azonban előmerészkedtek félreeső táboraikból s valóságos rohammal foglalták el az irodalom napfényes tornyait és bástyáit. Az idő kedvezett nekik.” Babits Mihály: Könyvről könyvre. 1933. július 1. – július 16. Nagyúri dilettánsok.
- 73 Az összehasonlítást megnehezíti a statisztikai adatok jelentésének – feltételezhető – megváltozása. A periodikákat korábban nem számolták az olvasótermi forgalomhoz, 1926-tól igen (ekkor a forgalom egyik évről a másikra megháromszorozódott), 1931-től az olvasótermi forgalom (azonos olvasói létszám mellett) egyik évről a másikra közel felére csökkent, majd 1936-tól (ugyancsak azonos olvasói létszám mellett) minden magyarító ok nélkül kétszeresére emelkedett. Bármilyen számítási módot veszünk azonban figyelembe, a helyben olvasás mennyisége a Wenckheim-palotában semmiképp sem emelkedett
- 74 Olvasói névsor 1934–35. – FSZEK Budapest Gyűjtemény. L.L.: Bethlen István, Teleki Pál, Kornis Gyula és Ottó Zarek a Fővárosi Könyvtár legszorgalmasabb látogatói. In: Új Főváros, 1935. 15. 4. p.

- 75 1938-ban pl. a Központban 2056, az 1. sz. fiókban 1943 kölcsönzött tartottak számon, ugyanakkor a kölcsönzött művek száma a központban 47 ezer, az 1. sz. fiókban 127 ezer volt.
- 76 Új Főváros, 1935. 20. 4. p.
- 77 Drescher: Mit olvas ... i.m. 72. p.
- 78 Ld. erről: Zsák Wilfried: Budapest székesfőváros gyermekkönyvtárai. In: Budapesti Polgári Iskola, 1937/38. 2. 200-204. p.
- 79 dl.: Budapest székesfőváros gyermekkönyvtárai. In: Budapesti Polgári Iskola, 1937/38. 1. 88-89. p.
- 80 Pl. a fiókvezetők 1929-es értekezletén – mikor a résztvevők az iskola liberálisabb álláspontjára hivatkoztak, kijelentette: „A könyvtár megmarad a tilalom elvi álláspontján.”
- 81 Enyvvári Jenő beadványa a XIV. ügyosztályhoz 1939. ápr. 19-én. FSZEK irattár.
- 82 Oláh Lilian: Látogatás a könyvtárban, ahol a melegedés fontosabb az olvasásnál. In: Magyar Hírlap, 1935. dec. 31.
- 83 Beadvány a polgármesterhez 1932. szept., 32 aláírással. FSZEK irattár.
- 84 A Fővárosi Nyilvános Könyvtár 22. évi jelentése az 1928. évről. In: A Fővárosi Nyilvános Könyvtár Értesítője 1929. 9. p.
- 85 Pl. a miniszterelnökség sajtóosztálya a Felvidék visszacsatolásával aktuálissá vált ruszinkérdés teljes irodalmát kérte, a külügyminisztérium a külföldön megjelenő lexikális munkákban szereplő magyar vonatkozású adatok pontosságának átvizsgálásával bízta meg a könyvtárat.
- 86 M. kir. belügymin. Ren. Oszt. 6585. 1936. máj. 13. A témáról bővebben ld. A könyvtárosok és az intézmény válaszai a kor kihívására c. fejezetet.
- 87 Marót Miklós: Könyvtárunk tájékoztató szolgálata. In: A FSZEK Évkönyve, 1955. 71. p.
- 88 A vizsgálat eredményei: Drescher Pál: A magyar könyvtermés és a fővárosi könyvnyomtatás a háború utáni években. In: Magyar Szemle, 1930. 9. 27-35. p.
- 89 Drescher Pál: Mit olvas a Fővárosi Könyvtár közművelődési fiókjainak közönsége? In: A Fővárosi Könyvtár Évkönyve, 1934. 35-65. p. A továbbiakban főként ennek a felmérésnek az adataira támaszkodunk.
- 90 Fort Sándor: Egy népkönyvtár nevelő munkássága nőolvasói körében. A Fővárosi Könyvtár Évkönyve, 1937. – Zsák Wilfried: A Fővárosi Könyvtár és ifjúsági olvasói.. A Fővárosi Könyvtár Évkönyve, 1936. 153-179. p. Újabb feldolgozása: Bálint Lehel Tamásné, Hargitai Nándorné: Mit olvastak 1936-ban és 1969-ben a 3. sz. kerületi könyvtár gyermekrészlegének olvasói? In: A Fővárosi Könyvtár Évkönyve, 1970-71. 172-194. p.
- 91 Eötvös József, Kemény Zsigmond olvasóinak 80%-a a középiskolás diákok közül került ki. 1917-ben Eötvös és Jósika a Fővárosi Könyvtár fiókjaiban az olvasottsági rangsor 4. és 5. helyét foglalták el, 1933-ban a 20. hely mögé kerültek.
- 92 Gárdonyi volt 1920-1929 között a leggyakrabban kiadott magyar szerző, a családoknál és a közkönyvtárakban nagyon sok műve gyűlt össze, és ezeket szívesen olvasták. A Fővárosi Könyvtár fiókjaiban Jókai és Herczeg után – ő volt a legolvasottabb szerző. Legkeresettebb a három történeti regénye volt, de a kikölcsönzött Gárdonyi műveknek ezek csak ötödrészét tették ki.
- 93 Herczeg Ferenc műveiből 8 nap alatt 492 kötetet kölcsönöztek, ő volt Jókai után a legolvasottabb. A legnagyobb példányszámban kölcsönzött könyv Gulácsy Irén: Fekete vőlegények c. regénye volt (8 nap alatt 64 kölcsönzés). Csathó Kálmán műveiből 219 kötetet vettek ki az olvasók.
- 94 A kölcsönzött művek száma: Móricz: 201, Kosztolányi: 63, Karinthy: 60, Babits: 30, Krúdy: 24, Kaffka: 20.
- 95 Drescher Pál: Mit olvas ... i.m. 36. p.
- 96 Zsák Wilfried i.m.
- 97 Drescher Pál i.m. 70. p.
- 98 Új Főváros, 1935. 20. 4. p.
- 99 Drescher Pál: Nagyvárosi népkönyvtárak. In: Magyar Könyvszemle, 1931. 1. 29-34. p.
- 100 Beadvány a polgármesterhez 32 aláírással 1932. szeptemberében. FSZEK irattár.
- 101 M. kir. belügymin. Ren. Oszt. 6585. 1936. máj. 13. Másolat a FSZEK irattárban.

- 102 Katsányi Sándor: A Bartha Miklós Társaság és a Fővárosi Könyvtár. In: Fülöp Géza emlékkönyv, Bp. 1999. 99–103. p.
- 103 Könyves Tóth könyvtári szerepéről: Katsányi Sándor: Könyves Tóth Kálmán. In: A FSZEK Évkönyve, 1999–2002. 97–107. p.
- 104 Wittfogel: Die Wirtschaft und Gesellschaft Chinas c. könyvét kérte az 1009. sorszámu bejegyzés szerint. A kérés összefügg a Korunk 1932 június/augusztusi számában megjelent József Attila írással. A bejegyzést Remete László fedezte fel és publikálta: József Attila és a könyvtár kapcsolatáról: Tasi József: József Attila és a Bartha Miklós Társaság. Bp. 1995. 63. Katsányi Sándor: József Attila a Fővárosi Könyvtárban. In: Könyvtári Híradó, 1995. 5–6. 10–11. p.
- 105 Bokor Imre, a La Fontaine Irodalmi Társaság elnöke járt közbe – megemlékezése szerint – az állás ügyében a polgármesternél, de hiába. Bokor Imre: Találkozásom József Attilával. In: Könyvtáros, 1959. 2. 137–139. p.
- 106 Könyves Tóth Kálmán: Ifjúsági mozgalmak. In: Magyar Szemle, 1929. dec. 378–379. p.
- 107 Ugyanabban az évben tartott Könyves Tóth előadást A magyar sajtó magatartása a parasztsággal szemben címmel, a bibliográfia ehhez kapcsolódik. A többi bibliográfia és Könyves Tóth egy időben megjelent cikkei között is szoros összefüggés van.
- 108 Az osztrák szociális katolicizmus vezérénel. Beszélgetés Winter alpolgármesterrel. In: Korunk Szava, 1935. 5. 155. p. A dunai agrárválság és a kibontakozás útja. In: Korunk Szava, 1936. 14. , 15–16. Az európai kultúra egysége. In: Magyar Szemle, 1993. 3. 194–196. p.
- 109 A Fővárosi Könyvtár Évkönyve, 1933. 47–75. p.
- 110 A Fővárosi Könyvtár Évkönyve, 1934. 117–170. p.
- 111 Szász Béla korábban a szélsőjobboldali Magyar Nemzeti Szocialista Párt elnöke, a Magyar Nemzeti Szocialista c. lap főszerkesztője volt.
- 112 Hamvas könyvtárosi pályájának feldolgozása: Darabos Pál: Hamvas Béla a Fővárosi Könyvtárban. In: Magyar Könyvszemle, 1993. 1. 54–72. p. és uő.: Hamvas Béla. Egy életmű fiziognómiája. Bp. 2002. Második rész, első kötet 17–35. p.
- 113 Marconnay Tibor: Hamvas Béla. In: Magyarország, 1938. 264. 22. p. – A jellemzést megerősíti egy korabeli panaszos levél is: „A tisztviselő úr olvasmányaiából fel sem tekintve visszautasította kérésemet.” Jakoby Tibor orvostanhallgató beadványa, 1936. nov. 21. FSZEK irattár. A tisztviselő Hamvas Béla volt.
- 114 Hamvas Béla: Interview. In: Patmosz. 1. köt. 253. p. Hamvas irodalmi munkásságának könyvtári vonatkozásáról ld. még: Hangodi Ágnes: Hamvas, Powys és Zolnai – összefüggések A száz könyv kapcsán. In: Magyar Könyvszemle, 2002. 3. 322–327. p.
- 115 Hamvas Béla: A modern apokalipszis. In: Társadalomtudomány, 1935. 113–127. p. Krízis és katarzis. U. o. 1936. 1–20. p.
- 116 Németh László: Természettudomány és mitológia. Vita Hamvas Bélával. In: Tanú, 1934. 10.
- 117 Mátrai László: A világválság. In: Athenaeum, 1938. 268–269. p.
- 118 Balogh József: A Magyar Nemzeti Könyvtár ügye. In: Budapesti Hírlap, 1926. ápr. 15.
- 119 Balogh i.m.
- 120 Enyvvári Jenő beadványa a tanácshoz 1927. okt. 4. FSZEK irattár.
- 121 A Magyar Könyvtárosok és Levéltárosok Évkönyve 1. 1935–37. Bp. 1937. 21–25. p.
- 122 Németh Endre: A tizedes osztályozás fejlődése. Fővárosi Könyvtár, 1938. 30. p.

A KÖNYVTÁR A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚBAN

- 1 Katona Jenő beszámolója: „Sombor-Schweinitzer, az akkori politikai rendőrség feje hamarosan megkaparintotta a röpcédulát, és ki is nyomozta, honnét ered. Behozatott [...] Tettes társamat, Erős Jancsit [Stark 1945-ben Erős-re változtatta a nevét. K.S.] csigára húzták az emberei. Kinyitotta az ajtót és egy detektív azt mondta: főszerkesztő úr, ez önnel is megtörténhetik.” Vásárhelyi Miklós, Pomogáts Béla: Katolikusok a szellemi ellenállásban. Beszélgetés Katona Jenővel. In: *Literatúra*, 1980. 1. 112–127. p. Stark bűnvádi eljárásáról: Enyvvári Jenő levele a polgármesterhez 1940. nov. 6-án. FSZEK irattár.
- 2 Például a Népszava cikke szóvá tette a 10. (Andrássy úti) fiók korlátozását, ami miatt le kellett állítani az új olvasók felvételét.
- 3 Enyvvári Jenő levele a polgármesternek 1943. júl. 18-án. FSZEK irattár.
- 4 Fővárosi közgyűlés 1942. dec. 22. In: *Fővárosi Közlöny*, 1942. mell. 124. p.
- 5 Jegyzőkönyv. Készült Budapesten a szfv. Polgármesteri I. ügyosztályon 1944 jún. 12-én, 22-én és 9-én. Másolatok a FSZEK irattárában.
- 6 Homa Gyula id. jegyzőkönyvi nyilatkozata.
- 7 Például 1940-ben a központi könyvtár januárban egy ideig teljesen fűtetlenül, február-márciusban 10–12° C hőmérséklettel várta olvasóit.
- 8 „Könyvtárunk kivette részét a keleti országrészek és Erdély egy része visszatérésének előkészítésében. Minisztériumok, hatóságok, a sajtó és magánosok részére sok esetben adtunk irodalmi tájékoztatást.” A könyvtár jelentése 1940-ről.
- 9 Az egyes szereplők tevékenységéről részletesen beszámolnak az 1944. jún. 6–9. között lefolytatott fegyelmi vizsgálat jegyzőkönyvei. Másolatban összegyűjtve a FSZEK irattárában: Fegyelmi vizsgálat Dávid Antal és társai ellen.
- 10 1944 márciusában pénzbüntetésre ítélték, mert febr. 4-én „a magyar állammal szövetséges nagyhatalom fiaira [az utcán menetelő Hitler-ifjakra. K.S.] durván sértő kijelentést tett.” 1944. Kih. 738. Másolat a FSZEK irattárában.
- 11 Gazsi Ferenc: Antifasiszta ellenállás és partizánharc Magyarországon. In: *Fegyverrel a hazáért*. 1980.
- 12 Az 1945 tavaszi felülvizsgálások után a könyvtár 14 dolgozóját függesztették fel állásából politikai okokból. Chirke Géza, Szász Bélán, Homa Gyulán és két nyugatra távozott katonafeleségen kívül két könyvtári főtitst, egy könyvtári titst és egy irodafőtitst szerepelt közöttük, valamint könyvtári gyakorlatok, altitst, takarítónő.
- 13 Witzmann Gyula: A városi könyvtárügy. In: *Városi Szemle*, 1940. 3. 371–391. p.
- 14 Trócsányi Zoltán: A budapesti német könyvharácsolás. In: *Magyar Könyvszemle*, 1945. 1–4. köt. 9–10. p.
- 15 „A múlt esztendőben kiselejtezett baloldali írók műveit a forgalomba visszahelyeztük.” Hamvas Béla jelentése a 8. sz. fiók helyzetéről 1945. ápr. 23-án. FSZEK irattár.
- 16 A Fővárosi Könyvtár Évkönyve, 1943–1945. 17. p.
- 17 Jegyzőkönyv Dávid Antal kihallgatásáról 1944. jún. 9-én. FSZEK irattár.
- 18 A fegyelmi eljárás iratai, a kihallgatási jegyzőkönyvek a Fővárosi Levéltárban, másolatban a FSZEK irattárában találhatók. Bővebb feldolgozás, hivatkozásokkal: Katsányi Sándor: Politikai támadás a Fővárosi Könyvtár vezetősége ellen 1944-ben. In: *A Fővárosi Könyvtár Évkönyve*, 1988–1989–1990. 1994. 53–57. p.
- 19 Iványi-Grünwald Béla (a festő fia) ekkor Londonban a BBC-nél a Hitler ellenes magyar nyelvű adás vezetője volt. Germanusz és Balassa már Szabó Ervinnel jó kapcsolatban voltak, 1910-ben részt vettek az új könyvtárat megalapozó szakértekezleten.
- 20 Jegyzőkönyv Zajti Ferenc kihallgatásáról 1944. jún. 9-én. Másolat a FSZEK irattárban.
- 21 A Budapest Gyűjteményben valóban rejtgettek egy kb. 1500 darabból álló, a Szovjetunióból származó anyagot, mely Dávid révén került a könyvtár birtokába. A Szovjetunió török és más kaukázusi nyelvein

- írt szépirodalmi, ismeretterjesztő és politikai művek voltak, hivatalos állománybavételükre csak 1946-ban került sor.
- 22 1945 augusztusában még mindig 12 behívott volt távol: hadifogságba estek vagy eltűntek. Még 1948-ban is hadifogságban volt a könyvtárosok közül Kondorosi Sándor, Pilinyi László és Virágh Gábor.
 - 23 1943-ban 27481 kölcsönző volt, 1944-ben 23562.
 - 24 A Fővárosi Könyvtár vezetésével megbízott főkönyvtáros a polgármesternek 1944. nov. 6-án. FSZEK irattár
 - 25 Várnai Zseni: Egy asszony a milliók közül. 1963. Gazsi József: Antifasiszta ellenállás ... i.m. Budapest lexikon, 1993. Marót Miklós visszaemlékezései. In: Fodor Béla: i.m. 62. p.
 - 26 Stark (Erős) János 1947-től a londoni, majd a párizsi nagykövetségre került, 1949 után az emigrációt választotta, Szőke Sándort 1945 augusztusától a Fővárosi Népművelési Központ igazgatójává nevezték ki.
 - 27 Pl. „Kárpátoktól a Donyecig”, „Magyar légierők teljesítményei a Kárpátoktól a Dnyeperig”, „A jövődő kiépítésének útjai” stb. Könyvbeszerzésüket „németbarát háborús elvakultság és önképzőkori színvonal” jellemezte. Szentkúty Pál levele a polgármesternek 1945 máj. 2-án. FSZEK irattár.
 - 28 Leitgib János közlése alapján idézi a FSZEK 1943-45-ös évkönyve, 30. p. és Remete 1966, 305. p.
 - 29 „Ide születtem a könyvtárba, amikor még palota volt ...” Interjú Vidák Jenőné Kárpáti Erzsébettel. Készítette Zimáné Lengyel Vera. In: Könyvtári Híradó, 1981. 1. 8. p.
 - 30 A fiókkönyvtárak ostrom alatti helyzetét részletesen ismerteti a könyvtár beszámolója az 1943-44-es évekről. In: A FSZEK Évkönyve, 1946. 27–31. p.
 - 31 A német csapatok okozta károkról beszámol a könyvtár 1947-ban kiadott évkönyve, a Vörös Hadsereg által okozottakról a fiókkönyvtárak vezetőinek kéziratosa beszámolóit tudósítanak, ezek az évkönyvből kimaradtak. Hamvas Béla pl. 1945. ápr. 26-án beszámolt az igazgatóságnak arról, hogy a Fő tér 2. sz. alatt levő 8. sz. fiók helyiségében „orosz katonák heteken keresztül [...] mint a házmester mondta, vastag könyvekkel fűtöttek és főztek.” Hamvas Béla jelentése az igazgatóságnak, 1945. ápr. 23. FSZEK irattár.
 - 32 „A fiókban mindvégig kitartott és szolgálatot teljesített két alkalmazott állandó életveszélyben forgott, mert a könyvtár mellett ázott fedett futóárkon kívül valamirevaló óvóhelyük sem volt. Közvetlen találat esetén a legkisebb légibombának vagy tüzérségi aknáknak légnyomása is elegendő lett volna ahhoz, hogy a gyenge szerkezetű könyvtárárpületet a föld színéről elsöpörje. Ilyen körülmények között folyt a kölcsönzés ...” Zsák Wilfried: Az ostromról. (3. sz. fiók) Jelentés. FSZEK irattár.
 - 33 Az ostrom eseményeiről: Kalmár Gyula és Schwertner Gábor visszaemlékezései. A FSZEK 1945-ös évkönyvének kézírata. FSZEK irattár. A fiókvezetők beszámolóit. FSZEK irattár. Vidákné Kárpáti Erzsébet visszaemlékezése. In: Könyvtári Híradó 1981. 1. 8. p. Feldolgozás: Remete László: A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár a felszabadulás időszakában. In: A FSZEK Évkönyve, 1968-69. 100–112. p.
 - 34 Sajátos volt a német katonák és a könyvtári tisztviselők együttélése. „Sie werden mit uns krepieren” – [„Velünk együtt fognak megkrepálni”] – mondták a katonák a könyvtárosoknak. Schwertner Gábor visszaemlékezése. FSZEK irattár.

KRONOLÓGIA

1850. márc. 1. Frank Ignác könyvtárát Pestre hagyományozza „egy létesítendő városi könyvtár alapvetéséül.”
1858. jan. 16. A Frank könyvtárát ideiglenesen átadják az Egyetemi Könyvtárnak.
1868. eleje Toldy Ferenc javaslatot tesz egy városi polgári könyvtár alapítása.
1870. Megalakul Pest város statisztikai hivatala. Igazgatója: Kőrösy József. A városi tanács 400 forintot utal ki a létesítendő könyvtár számára.
1873. Városegyesítés. A „Budapest főváros törvényhatóságának szervezte” alaptörvény meghatározza a fővárosi statisztikai hivatal könyvtárának jogállását.
1875. márc. 11. A közgyűlés a Frank könyvtárát az Egyetemi Könyvtárnak adományozza, lemond a nyilvános könyvtár létesítéséről.
1891. szept. 17. Megalakul a „II. Kerületi Könyvtár Egyesület” (Később: Budai Könyvtár Egyesület, majd Budapesti Könyvtár Egyesület).
- nov. 19. A pénzügyi bizottság javaslatot tesz a városi közigazgatási könyvtár megszervezésére.
1892. márc. 15. Toldy László javaslatot tesz a létesítendő városi könyvtár gyarapítására. Javaslatát elfogadják.
1893. márc. 16. Toldy Lászlót megbízzák a városi könyvtár megszervezésével. Bélyegző készül: „Budapest fő- és székváros könyvtára – 1983” felirattal. (1946-ig ezt tekintetik a Fővárosi Könyvtár alapításának.)
1894. A Budai Könyvtár Egyesület intézményét nagy nyilvános könyvtárrá kívánja fejleszteni, mely a kisebb fiókok központjaként fog működni.
1899. jan. 15. A Fővárosi Könyvtár megnyílik a városi tisztviselők számára.
- máj. 26. Közgyűlés tárgyalja a könyvtár ügyét, állást foglalnak annak közigazgatási jellege mellett, megerősítik Toldy László megbízását. A Fővárosi Könyvtár a városháza Károly körúti szárnyának első emeletére költözik. (Ott is marad 1914-ig.)
- okt. 15. A Fővárosi Könyvtár átmenetileg megnyílik a nagyközönség számára.
1900. márc. 2. Toldy László szabályzattervezetet nyújt be. Javaslat: A könyvtárát minden 16 éven felüli polgár használhatja. A tervet nem szentesítik.
- márc. 3. Múzeumi és Könyvtári Bizottság foglalkozik a városi könyvtár ügyével. Könyvtári albizottság alakul.
- nov. 19. A Fővárosi Könyvtárban lehetőség nyílik a helyben olvasásra, ezzel a nagyközönség fogadására is.
1901. márc. 14. A könyvtári albizottság Kőrösy Józsefet kéri fel új szervezeti szabályzat készítésére.
1902. jan. 14. Kőrösy József a könyvtári albizottsághoz szabályzattervet nyújt be. Javaslat: A statisztikai könyvtár vegye át a Fővárosi Könyvtár állományát.

- febr. 19. A könyvtári albizottság véleménye: a két könyvtárat egyesíteni kell.
- szept. A közoktatási osztály új vezetője, Bárczy István tervet terjeszt a könyvtári albizottság elé, mely a statisztikai könyvtárra ruházza a városi könyvtár szerepét.
- okt. 30. A könyvtári albizottság elfogadja Bárczy István javaslatát.
- dec. vége A Fővárosi Könyvtár évi forgalma: 21589 látogató, 38419 helyben olvasott kötet.
1903. jan. 21. A közgyűlés határozata: a Fővárosi Könyvtárat bele kell olvasztani a statisztikai hivatal könyvtárába, ebből kell létrehozni a hivatal igazgatójának vezetése alatt az újjászervezett, közigazgatási – várostörténeti feladatkörű Fővárosi Könyvtárat.
- márc. 9-26. A megszüntetett Fővárosi Könyvtár állományát és felszerelését Toldy leltárilag átadja Kőrösnek.
1904. márc. 28. A közgyűlés Szabó Ervint könyvtárnokká, Gárdonyi Albertet könyvtártisztté választja.
- ápr. 1. Gárdonyi Albert elfoglalja könyvtártisztzi állását.
- máj. 1. Szabó Ervin elfoglalja könyvtárnoki állását.
- máj. – dec. Megtörténik a két könyvtár állományának egybeolvasztása. A városi tisztviselők már használhatják a könyvtárat.
- okt. 15. Megnyílik a könyvtár a külső kutatók számára is. (1946-tól ezt a dátumot tekintik a Fővárosi Könyvtár megnyitásának.)
- 1905 Szabó Ervin súlyos betegségének első komolyabb jelentkezése. Négy hétig Olaszországban keres gyógyulást, majd Nagykárolyban, Drezdában gyógykezelik.
- 1906 Rendkívüli hitellel nő a könyvbeszerzési keret. Az állománygyarapítás a könyvtár társadalomtudományi jellegét erősíti. Szabó Ervin betegsége egyre súlyosabb lesz. Észak-Afrikában, Sziciliában keres gyógyulást.
- jún. 23. Meghal Kőrös József. Utóda Thirring Gusztáv lesz.
1907. febr.-márc. Szabó Ervint Drezdában Gössler doktor gyógykezel. Gyógyultan tér vissza.
- máj. Megjelenik A Fővárosi Könyvtár Értesítőjének első száma, benne Szabó Ervin írása a public library típusú könyvtár időszerűségéről.
- aug. Gárdonyi Albert A Fővárosi Könyvtár Értesítőjében felveti a főváros által fenntartott könyvtárhálózat gondolatát.
- okt. 2-5. A pécsi Szabadtanítási Kongresszuson Szabó Ervin ismerteti közkönyvtári koncepcióját. Élénk vita fogadja.
1910. febr. 21. A Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsa nevében Wlassics Gyula emlékiratban javasolja a fővárosnak egy „tulajdonképpeni közművelődési könyvtár” felállítását.
- márc. 16. A fővárosi közgyűlésen Ballagi Aladár interpellál új könyvtáráépület ügyében.
- ápr. 13. A fővárosi közgyűlésen Lengyel Endre indítványa: épüljön új könyvtáráépület, a városi könyvtár lásson el közművelődési feladatokat is.

- ápr. 27. A fővárosi Könyvtári Bizottság Bárczy István elnökletével elfogadva Szabó Ervin írásos Véleményét a Wlassics-féle javaslatról egyhangúan a nagy közművelődési könyvtár létesítése mellett dönt.
- május Megjelenik az Emlékirat községi nyilvános könyvtár létesítéséről Budapesten.
- jún. 20. Szakértekezlet tárgyalja a nyilvános könyvtár létesítésének kérdéseit. A tárgyalás alapja: Szabó Ervin: Emlékirat községi nyilvános könyvtár létesítéséről Budapesten.
- júl.-szept. A könyvtár munkatársai (Szabó Ervin, Enyvvári Jenő, Gárdonyi Albert, Kőhalmi Béla és Staindl Mátyás) a nyugateurópai városi könyvtárakat tanulmányozzák. Gulyás Pál Az új fővárosi könyvtár tervezete címmel kritikát ír a Magyar Könyvszemlében az Emlékiratról. A következő szám közli Szabó Ervin választát és Gulyás vitázáró cikkét.
- júl. 5. A fővárosi törvényhatóság elfogadja Wildner Ödön javaslatát a könyvtár új épületben való elhelyezéséről és nyilvános közkönyvtárrá való fejlesztéséről.
- szept.-dec. Wildner Ödön vezetésével folynak a központi könyvtárpalota tervezésének előkészületei Szabó Ervin elkészíti A községi nyilvános könyvtár és közművelődési intézet részletes pályázati program-ját. (Megjelenik 1911 januárban).
- nov. 3. Megvásárolják a Szüry-gyűjteményt.
1911. jan. Tárgyalások kezdődnek a Deák Ferenc könyvtár létrehozásáról.
- jan. 12. Kiadják a Tervpályázati hirdetést az új könyvtár és népház építési tervére a Tisza Kálmán (ma: Köztársaság) térre.
- jan. 28. A városházán összejevetelt tartanak a pályázni kívánó építéseknek. Szabó Ervin előadást tart A modern könyvtárépítés néhány elvéről, tekintettel a főváros terveire címmel.
- jan. 31. Megvásárolják Ballagi Géza gyűjteményét.
- febr. 3. A középítési bizottság nem ért egyet az új könyvtár Tisza Kálmán téri elhelyezésével.
- ápr. 22. Megnyílik az első, Szabó Ervin által szervezett public library jellegű kis könyvtár, a Vág utcai Népház könyvtára (nem városi fiókkönyvtárként működik.).
- máj. 5. A határidőre 17 építési tervpályázat érkezik be.
- jún. 21. A bíráló bizottság értékeli a pályázatokat. A bírálat jegyzőkönyve nyomtatásban is megjelenik.
- jún. 27. A fővárosi tanács a 2. Díjat nyert Lajta Bélát bízta meg a részletes tervek elkészítésével.
- júl. 5. A közgyűlés döntése: A Fővárosi Könyvtárat községi nyilvános közművelődési könyvtárrá kell átszervezni.
- szept. 13. A könyvtárba kerül Zichy Jenő könyvhagyatéka.
- dec. Gárdonyi Albert eltávozik a könyvtárból.
1912. január A Fővárosi Könyvtár megbízást kap az Aréna úti Népszálló könyvtárának megszervezésére Kőrössy Albert a „Neumann Miksa emlékkönyvtár” létesítésére 40 ezer koronát ajánl fel a Fővárosi Könyvtárnak.

- febr. Előzetes megállapodás: a Budapesti Könyvtár Egyesület beolvad a Fővárosi Könyvtár hálózatába. (Az egyesület később visszalép.)
- jún. 21. A középítési bizottság elutasítja a Tisza Kálmán téri tervet.
- szept. Tanácsi döntés: A könyvtár ideiglenesen megkapja a Gróf Károlyi (ma: Ferenczi István) utcai régi iskolaépületet.
- okt. 19. Szabó Ervin a Könyvtári bizottságban 5 fiók létesítését javasolja.
- 1913 Megjelenik a Mintajegyzék városi nyilvános könyvtárak részére.
- jan. Madzsar József megbízást kap a fiókkönyvtárakkal kapcsolatos feladatok szervezésére.
- ápr. 30. Szabó Ervin bejelenti: lemond vezetői állásáról, ha a könyvtárnak még egy télen át a régi, alkalmatlan helyiségekben kell üzemelnie.
- jún. 1. A könyvtár megkezdzi zárva tartását (1914. máj.1-ig tart).
- jún. 16. Közgyűlési jóváhagyás biztosítja a Gróf Károlyi utcába költözés anyagi feltételeit.
- szept. Sajtóközlemények támadják a könyvtárat a hosszú zárva tartás miatt.
- okt. Megnyílik a Hűvösvölgyi Diáktelep könyvtára. (4. sz.fiók).
- dec. 27. Megnyílik az Almássy téri Deák Ferenc könyvtár. (2. sz. fiók).
- 1914 eleje A könyvtári bizottság elfogadja a könyvtár új, Kálvin téri tervét.
- febr. A könyvtár birtokba veszi a Gróf Károlyi úti épületet, megkezdik az átépítést.
- márc. 16. Elkezdődik a beköltözés a Gróf Károlyi utcai épületbe. (Ápr. 12-ig tart.)
- máj. 1. Megnyitja kapuit a központi könyvtár a Gróf Károlyi u. 8. sz. alatt A Budapest Gyűjtemény külön raktárral, olvasóteremmel, könyvtárossal önálló részleggé válik. Megnyílik az Állatkerti fiókkönyvtár. (5. sz. fiók).
- máj. 7. Megnyílik a Százados úti lakótelep könyvtára. (3. sz. fiók)
- máj. 27. A közgyűlés döntése: elhalasztják az új központi könyvtár építését.
- aug. Az 1. világháború kitörése. A tervezett könyvtárpalota felépítése és a hálózatfejlesztés folytatása lehetetlenné válik.
- aug. 17. A Gróf Károlyi utcai épületben megnyílik az 1. sz. fiókkönyvtár.
- szept. Az Országos Hadsegélyező Bizottság Könyvgyűjtő osztályt működtet a könyvtárban. (A háború végéig másfélmillió könyvet, folyóiratszámot továbbítanak hadikórházaknak, fogolytáboroknak.) Megjelenik A világháború irodalma c. bibliográfia első száma.
- 1917 A könyvtár megkapja a Thallóczy-hagyatékot. A Zichy-, a Vámbéry- és a Thallóczy-hagyaték alapján előtérbe kerül a Keleti Gyűjtemény szervezése.
1918. aug. Szabó Ervin betegsége miatt Braun Róbert kap vezetői megbízást.
- szept. Sipos Kamilló államellenes tevékenységgel vádolva feljelenti a könyvtárat.
- szept. 30. Szabó Ervin halála.
- okt. 2. Szabó Ervin temetése.

- nov. 10. Madzsar József és Braun Róbert távolléte miatt Dienes László kap ideiglenes megbízást a könyvtár vezetésére.
1919. febr. A Fővárosi Könyvtár könyvtárügyi programot és alapeveket dolgoz ki. (Ez lesz a Tanácsköztársaság könyvtárügyének elvi alapja.)
- márc. 21. Kikiáltják a Tanácsköztársaságot.
- márc. 28. A könyvtár új neve: Szabó Ervin Könyvtár.
- márc. 30. Dienes Lászlót könyvtárügyi politikai megbízottá, Kóhalmi Bélát helyettes megbízottá nevezik ki. A könyvtár vezetését Braun Róbert veszi át.
- április A központi könyvtár – mint Társadalomtudományi Szabó Ervin Könyvtár – ígéretet kap a Hazai Bank Erzsébet téri épületére.
- ápr. 15. A Szabó Ervin Könyvtár formálisan árveszi a Képviselőház könyvtárát.
- május Dienes László cikkeiben a fővárost átfogó (40 fiókból álló) közművelődési könyvtárhálózat kiépítését ígéri.
- jún. 10. Letartóztatják Krisztics Sándort, a könyvtár munkatársát.
- jún. 24. A Szabó Ervin Könyvtár átveszi és mint 6. sz. fiókját megnyitja a Budapesti (Budai) Könyvtár Egyesület volt könyvtárát.
- augusztus A román megszálló csapatok mintegy 300 kötetet elvisznek a központi könyvtárból.
- aug. 7. Letartóztatják a könyvtár két munkatársát. (Szigeti Gabriella, Pikler Blanka.)
- aug. 11. Kremmer Dezső meghatalmazást kap a könyvtár ügyeinek vitelére.
- aug. 13. Megnyílik a 7. sz. fiók. (V. ker. Vág utcai Népház.)
- aug. 21. Felfüggesztik állásából Braun Róbertet, Dienes Lászlót, Kóhalmi Bélát, Madzsar Józsefet.
- aug. 30. A könyvtár neve Szabó Ervin Könyvtár helyett Fővárosi Nyilvános Könyvtár lesz.
- szept. Rendőrségi utasításra a könyvtárnak mintegy 2400 kötetet be kell szolgáltatnia.
1920. márc. 28. Mosdóssy Imre (majd Gulyás Pál) a könyvtár teljes átszervezését javasolják a vallás- és közoktatásügyi miniszternek. A javaslatot a város visszautasítja.
- június Kremmer Dezső végleges igazgatói kinevezést kap.
- 1922 A Budapest Gyűjtemény vezetését Kelényi Béla Ottó veszi át.
1923. szept. 12. Megnyílik a 8. sz. fiók. (III. ker. Kórház u.)
1924. jan. 17. Megnyílik a 9. sz. fiók. (IX. ker. Bakáts tér.)
- márc. 16. Megnyílik a 10. sz. fiók. (VI. ker. Hunyadi tér.)
- 1925 Érvénybe lép a könyvtár új Szervező Szabályzata.
- nov. 12. Tanácsülési határozat: Minden kerületben legyen könyvtár.
1926. jún. 14. A környező települések: Kispest, Pesterzsébet, Pestlőrinc és Csepel lehetőséget kapnak a Fővárosi Könyvtártól fiókkönyvtárak létesítésére.
- jún. 18. Kremmer Dezső halála.

- dec. 23. A főváros szerződést köt a Wenckheim-palota megvételére.
1927. jan. Enyvvári Jenő igazgatói kinevezést kap.
- febr. 14. Megnyílik a 11. sz. fiók. (I. ker. Döbrentei u.)
- márc. 16. A fővárosi közgyűlés jóváhagyja a Wenckheim-palota megvételét könyvtár céljára.
- 1929 Rendeződik a könyvtár anyagi helyzete, az éves állománygyarapodás minden eddiginél magasabb: 48 ezer kötet. A munkanélküliség c. kiadvánnyal újra megindul a könyvtár szociálpolitikai témájú bibliográfiai sorozata. Buda és Pest a szabadságharc idején 1848-49 c. kiadvánnyal megindul a Budapest Gyűjtemény bibliográfiai sorozata.
- máj. 1. Megnyílik a 12. sz. fiók. (X. ker. Kolozsvári út.)
- 1929 nyara –
- 1930 vége A Wenckheim-palota átalakítása könyvtári célra.
- 1930-tól A gazdasági válság hatására romlik a könyvtár anyagi helyzete, az állomány gyarapodása visszaesik.
1931. febr.- ápr. Költözködés és berendezkedés az új könyvtárban.
- ápr. 21. A könyvtár ünnepélyes megnyitása.
1932. szept. 32 neves közéleti személyiség memorandumban kéri a gazdasági válság következtében romló könyvtári ellátás javítását.
- 1933 Drescher Pál irányításával felmérik a fiókkönyvtárak közönségének olvasási szokásait. Új bibliográfiai sorozat indul: Aktuális nemzetpolitikai kérdések a Fővárosi Könyvtárban.
- 1934 A 8. sz. fiók a Kórház utcából a Főter 2. számú épületbe költözik. A 10. sz. fiók a Hunyadi térről az Andrássy út 52. számú épületbe költözik.
- 1935 Ismét javulni kezd a könyvtár gazdasági helyzete, növekszik az állománygyarapítás és ezzel párhuzamosan az olvasók száma is.
- 1937 A 11. sz. fiók a Döbrentei útról a Krisztina krt. 157. sz. épületbe költözik. Megjelenik a könyvtárban dolgozó Hamvas Bélától A világválság c. bibliográfiai összeállítás.
- 1938 A 9. sz. fiók a Bakáts térről a József krt. 70. sz. épületbe költözik.
1939. szept. 1. A 2. világháború kitörése.
- 1940 A könyvtár 31 alkalmazottját hívják be katonai szolgálatra, hosszabb-rövidebb időre.
- jún. 11. A 2. sz. fiók a Deák térről az Erzsébet krt. 5. sz. alatti épületbe költözik.
1941. aug. 1. Az 1. sz. fiók felnőtt részlege a Királyi Pál utcából a Molnár u. 27. sz. alatti épületbe költözik.
- 1942 A fiókkönyvtárak könyvtárosi létszámlhiány miatt csak minden második nap tartanak nyitva.
- 1943 A kölcsönzött kötetek száma a korlátozások ellenére csúcsot ér el: meghaladja az 1,5 milliót. A 6. sz. fióknak el kell költöznie a Corvin térről, az épületet katonai célokra veszik igénybe.

1944. máj. 15. A könyvtár utasításra elkülöníti, de nem küldi zúzdába a zsidónak minősített szerzők műveit.
- jún. 6-10. Politikai indíttatású fegyelmi vizsgálat folyik a könyvtár vezetői ellen.
- jún. 22. Dávid Antalt és Szentkuty Pált felfüggesztik vezetői beosztásukból.
- aug. 29. Homa Gyula kap helyettes vezetői megbízatást.
- okt. 9. Enyvvári Jenőt felmentik igazgatói tisztjéből.
- okt. 26. Homa Gyula kap megbízást a könyvtár vezetésére.
- okt. 27. Kelényi Béla Ottót letartóztatják, ismeretlen körülmények között meghal.
- nov. 16. Chirke Géza vezetőhelyettesi megbízást kap.
- nov. A 12. sz. (X. Harmat u. 12.) könyvtár bombatalálat következtében teljesen elpusztul.
- dec. vége A Wenckheim-palota udvarába német lőszeres hadtápegység költözik be.
- dec. 30. A központi könyvtár utolsó nyitva tartási napja.
- dec. 31. A közeledő front miatt a fiókkönyvtárak bezárnak.
1945. jan. 14. A Kálvin téri csata során a Wenckheim-palota több belövést kap.
- jan. 18. A pesti oldalon megszűnnek a harcok. A Wenckheim-palotában megjelennek az első könyvtárosok és elkezdik a romok eltakarítását.

NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ

- Abonyi Árpád 158
 Ady Endre 197, 202, 272, 310
 Alpári Gyula 136, 137
 Altay Margit 326
 Ambrus Zoltán 196
 Andriská Antal 136
 Angelo, Cortino 151
 Angyal Dávid 197, 328
 Apponyi Albert 90, 95, 99
 Áprily Lajos 312
 Asztalos Miklós 305, 329

 Babits Mihály 175, 202, 239, 268, 310, 312, 323
 Bajcsy-Zsilinszky Endre 305
 Baksay Sándor 158
 Balassa József 344
 Balázs Béla 169
 Bálint György 308, 310
 Bálint Jenő 224
 Ballagi Aladár 87, 127, 128, 131, 307
 Ballagi Géza 150
 Balogh József 213, 333
Balzac, Honore de 312, 324
 Bánlaky Géza 138
 Bánóczy László 248, 253, 295
 Baracs Marcel 58
 Barankovics István 330
 Bárczy István 41, 45, 56, 57, 59, 63, 78, 80, 88, 92, 94, 101, 102, 107, 112, 115, 122, 123, 125, 126, 132, 134, 138, 204, 233,
 Bari József 342
 Bársony István 158
 Bartha Miklós 328, 329, 330
 Basch Imre 82, 83, 167
 Batthyány Ervin 149, 153
 Batthyányiné Trefort Edit 149, 153
 Bayer József 254
Bebel, August 206

 Bedő Mór 283
 Békey Imre 30, 31,
 Benze Adolf 186
 Benedek Elek 326
Benoit, Pierre 324
Bergyajev, Nyikoláj Alexandrovics 333
 Berzeviczy Albert 107,
 Berzsenyi Dániel 24
 Bessenyei György 24, 272
 Bethlen István 15, 247, 267, 276, 314, 327, 329
 Bibó István 270
 Bodoni Károly 287
 Bódy Tivadar 232
 Boldizsár Iván 336
 Borovszky Samu 246
 Braun Róbert 168, 169, 186, 197, 200, 203, 204, 208, 220, 226, 227, 229, 230, 231, 235, 236, 237, 266, 274, 314
 Bresztovszky Ernő 175, 197
 Bródy Sándor 310
 Brunswick Teréz 307, 308,
Buharin, Nyikolaj Ivanovics 246
 Buzáth János 247, 260, 261, 272, 282

Carmen, Silva 157
 Chirke Géza 342, 345
Comte, Auguste 39,
Cooper, James Fenimore 326
 Czeiner Teréz 352
 Czóbel Ernő 225
 Csaplovics Lőrinc 25
 Csáth Géza 121, 197
 Csausz Márton 26
Csehov, Anton Pavlovics 312
 Csokonai Vitéz Mihály 24

 Dávid Antal 200, 256, 268, 278, 328, 334, 335, 336, 341, 342, 344, 345, 348, 349,

- Dávid Tamás Zoltán 342
Dewey, Melvil 167, 168
Dickens, Charles 312, 326
Dienes László 15, 68, 132, 175, 181, 195,
201, 202, 208 – 212, 215 – 218, 220 – 226,
228 – 231, 233, 235 – 237, 245, 266
Dosztojevszkij, Fjodor Mihajlovics 312
Doyle, Arthur Conan 157
Döblin, Alfred 310
Dömötör Tekla 314
Drasche-Lázár Alfréd 312
Dreiser, Theodor 310
Drescher Pál lásd még Szentkuty Pál
175, 186, 268, 271, 278, 309, 310, 312, 317,
318, 322 – 327, 334 – 336, 342
Du Halde, Jean Baptiste 269
Dumas, Alexandre 324
Durkheim, Emile 303
- Eckhardt Ferenc 328
Ehrenburg, Ilja Grigorjevics 310
Eliot, Thomas Skarns 333
Endre László 305
Engels, Friedrich 156, 206, 246, 281
Enyvvári Jenő 69, 70, 82, 83, 175, 186,
191, 208, 228, 229, 256, 268, 274, 277, 278,
282, 283, 285, 287, 293, 297, 298 – 300, 302,
304 – 306, 316, 318, 319, 327, 330, 333, 334,
336, 338, 343 – 345, 348, 349
Eötvös József 23, 24, 27, 196, 323, 326
Eötvös Károly 342
Erdei Ferenc 332
Erdélyi József 329
Erdélyi Pál 88,
Erős János lásd Stark János 320, 330,
331, 336, 342, 345, 349
Esztergár László 167
- Fáber Oszkár 82
- Fallada, Hans* 310
Falus Elek 287
Farrère, Claude 324
Fehér Géza 255, 267
Fejérpataki László 107
Fényes Elek 34
Fenyő László 308
Ferenczi Zoltán 81, 87, 88, 95, 97, 107,
133
Folkusházy Alajos 260
Fort Sándor 322
Fourier, Charles 206
Földi Mihály 310
Fraknói Vilmos 88
France, Anatole 312, 324
Frank Ignác 19, 23, 24, 25, 31, 148
Friedrich István 232, 283
- Gaál Mózes 158, 278, 326
Galsworthy, John 324
Gárdonyi Albert 13 – 15, 27, 32, 61, 65
– 67, 81, 83, 94, 97, 98, 127, 169, 170, 176
Gárdonyi Géza 196, 323, 327
Gelléri Andor Endre 308, 310
Geringer Károly 26
Germanus Gyula 314, 344
Goethe, Johann Wolfgang 312
Gogol, Nyikolaj Vasziljevics 319
Gombocz Zoltán 328
Goriupp Alíz 334
Gorkij, Makszim 312
Gömbös Gyula 328, 331
Gönczy Jenő 328, 331
Guckler Ottó majd Görgényi Ottó 261
Guénon, René 333
Gulácsy Irén 310, 323, 324
Gulyás Pál 14, 43, 88, 98, 99, 100, 107,
108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 144, 154,
156, 158, 167, 171, 174, 177, 178, 179, 180,

181, 182, 199, 205, 220, 237, 241 – 245, 274

Gyalui Farkas 88

György Aladár 32, 86, 87, 93, 97

Halasy-Nagy József 314

Haller István 241, 245

Halmi József 57

Hamsun, Knut 312

Hamvai Károly 136

Hamvas Béla 302, 320, 328, 329, 332, 333, 349

Harrer Ferenc 63, 70, 204

Harsányi Zsolt 310

Hatvany Lajos 175

Hauptmann, Gerhart 312

Hauszmann Alajos 120

Hekler Antal 314, 328

Heller Samu 209

Heltai Ferenc 59

Heltai Gáspár 307

Hentaller Lajos 152, 153

Herczeg Ferenc 191, 196, 312, 323 – 326

Hézsér Aurél 278

Hilbert Rezső 257

Hirschler Pál 314

Hitler, Adolf 339

Hochholzer Károly 136

Hoffmann, Ernst Theodor Amadeus 312

Hofmann, Walter 98, 142, 156, 157, 163, 169, 180 – 182, 312,

Homa Gyula 312, 269, 320, 329, 331, 332, 339, 345, 348

Horthy Miklós 96, 232, 341

Horváth Gabriella 176

Horváth Istvánné 352

Horváth Mihály 23

Horváth Stefánia 176

Huizinga, Johan 333

Huxley, Aldous 310

Ibsen, Henrik 312

Ignotus (Veigelsberger Hugó) 175, 197

Illyés Gyula 312, 329

Iványi-Grünwald Béla 344

Jajczay János 320, 340, 348, 353

Jászi Oszkár 63, 72, 92, 95, 204, 205, 208, 226

Jávör László 308

Jeszenszky István 355

Jókai Mór 196, 281, 312, 319, 323 – 327

Jósika Miklós 196, 326

Joyce, James 310

József Attila 308, 310, 329

Juhász Gyula 312

Jurmann Győző 42

Kabdebó Gyula 102, 134

Kaffka Margit 156, 197, 203, 323

Kalmár György 24

Karácsony Sándor 314

Karinthy Frigyes 197, 310, 312

Károlyi Mihály 204, 282

Kárpáti Erzsébet 350

Kassák Lajos 310

Kästner, Erich 310

Katona Jenő 245, 330, 336

Kazinczy Ferenc 24

Kecskés Pál 314

Kelényi Béla Ottó 15, 254, 268, 271, 304 – 309, 328, 334, 336, 342, 345, 348

Kemény Zsigmond 35, 323, 327

Kempelen Farkas 308

Keyserling, Hermann 333

Királyi Pál 30, 31

Kisfaludy Sándor 24, 321.

Kiss Menyhért 283

Klatschko, Samuel 62

- Klebelsberg Kunó 233
 Kodály Zoltán 297
 Kolozsváry-Borcsa Mihály 343
 Komáromi János 310, 312
 Kornis Gyula 328
 Kosztolányi Dezső 197, 310, 312, 323, 325
 Kovács Margit 297, 349
 Kőhalmi Béla 15, 82, 83, 105, 112, 165, 175, 176, 178, 179, 199, 205, 209 – 212, 218, 219, 222, 228, 229, 231, 232, 266. 314
 Könyves Tóth Kálmán 269, 328 – 330, 348, 353
 Kőrössi Albert 135, 136, 185
 Kőrösi József 14, 31, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 44, 45, 46, 55, 56, 57, 59, 61, 63, 64, 66, 67, 68, 70, 71, 82
 Krejcsi Rezső 62
 Kremmer Dezső 123, 170, 177, 198, 208, 229, 232, 236 – 249, 253 – 260, 262, 266 – 272, 274, 276 – 278, 282, 284, 285, 293, 300 – 302, 327, 333, 334
 Krisztics Sándor 195, 202, 208, 228, 231, 238, 278, 314
 Krúdy Gyula 197, 312, 323, 325
 Kubinyi Ágoston 25
 Kudora Károly 87
 Kultsár István 25
 Kun Béla 209, 216, 236, 245
 Kuncz Aladár 310
 Kunfi Zsigmond 82, 204
 Kunos Ignác 256
 Kuzsinszky Béla 33

Lagerlöf, Zelma 312
 Lakatos Péter Pál 329
 Lantos Adolf 152, 179
Lasalle, Ferdinand 206
 Lechner Ödön 124

 Léderer Emma 314
 Légmán Irén 140
 Leitgib János 297, 350, 352
 Lendl Adolf 140
 Lengyel Endre 104, 116, 127
 Lenhossék Mihály 39
Lenin, Vlagyimir Iljics 246, 281, 220
Lewis, Sinclair 324
 Liber Endre 291, 294
Liebkecht, Wilhelm 206
London, Jack 312, 324
Louis, Blanc 206
 Lukács György 210, 221, 222, 329

 Maár Péter 27
 Madzsar József 138, 142, 156, 157, 169, 186, 195, 197, 203, 204, 208, 226, 228, 236, 237, 266, 278, 309, 314, 349
 Makkai Sándor 310
 Málnai Béla 118
 Mandelló Gyula 167
Mann, Thomas 324
 Marczali Henrik 314
Mardarescu, 245
Mark Twain 326
 Márki Hugó 82
 Márkus József 57
Marlitt, Eugenie 157
Marx, Karl 82, 156, 206, 246, 247, 281
 Matkovits Máté 266
 Mátrai László 333
Maupassant, Guy de 312
May, Karl 326
 Mécs László 312
 Medgyes Lajos 138
Meinig Artúr 279, 280
 Melich János 237, 241 – 243, 272
 Menyhárt Miklós 120
Mereskovszkij, Dimitrij Szergejevics 312

- Mihalik József 178
 Mihelics Vid 330
 Mikszáth Kálmán 196, 312, 319, 327
Milovoj, Pilya 200
 Molnár Erik 314
 Molnár Ferenc 312, 326
 Molnár Imre 170
 Mónus Illés 332
 Móra Ferenc 278, 310, 324, 326
 Móricz Zsigmond 196, 312, 323, 324, 332
Morus Tamás 206
 Mosdóssy Imre 241, 248, 259
Munthe, Axel 324

 Nagy Iván 339
 Nagy Lajos 197
 Nagy Miklós 215
 Négyesy László 96
 Neményi Imre 111
 Németh Andor 314
 Németh László 314, 329, 333
 Némethy Károly 298
 Neumann Miksa 139, 185
Nijhoff, Martinus 188
 Niklai Péter 170

Ohnet, Georges 157
Olschi, Leo 188
Ortega Y Gasset, José 333
 Osvát Géza 197
Otlet, Paul 167

 Passuth László 314
 Pászthy János 293
 Pecz Samu 115
 Peidl Gyula 231
 Peinits György 186
 Pethő Sándor 328, 336

 Pfeifer Sándor 324
 Pikler Blanka 173, 175, 217, 226, 228 – 230, 232, 236
 Pikler Gyula 95, 332
 Pintér Jenő 271
 Pogány József 246
 Pollack Mihály 22
 Pórné Váradi Irma lásd Váradi Irma 176, 314
 Prohászka Ottokár 154
Proudhon, Joseph 206
 Pulszky Ferenc 246

 Rácz Gyula 83, 127, 169, 176
 Ráday Gedeon 20
 Rákóczi Ferenc 321
 Rákos Ferenc 209
 Rákosi Jenő 306
 Rákosi Viktor 326
 Ráth-Végh István 314
 Reményik Sándor 312
 Rerrich Béla 120
 Révay Miklós 24
Reyer, Eduard 91, 113
 Riedl Frigyes 197
 Ries István 314
 Ripka Ferenc 259
 Ritoók Emma 268, 271
Rolland, Romain 202, 324
 Rómer Flóris 31, 33, 51
 Rozgonyi Györgyné 352

 Ságvári Endre 314
Saint-Simon, Louis 206
 Schmidt Miksa 220
Schnitzler Arthur 312
 Schöpflin Aladár 175, 197, 268
 Sík Sándor 312
Simmel, George 303

- Simon Imre 337
 Sipos Kamilló 203
 Sipőcz Jenő 241, 261, 272, 291
Smith, Adam 39,
 Solti Andrásné ld. Szigeti Gabriella
Spencer, Herbert 39,
 Staindl Mátyás 83, 97, 98, 156, 157, 176,
 180, 195, 196
 Stark János 320, 330, 331, 336, 342, 345,
 349
 Stein Aurél 256
Strindberg, August 312
 Supka Géza 314, 203
 Surányi Miklós 310
 Szabó Dezső 239, 305, 310, 312, 325,
 329
 Szabó Ervin 13 – 17, 39, 49, 51, 59, 61 –
 74, 76, 78, 80 – 83, 88 – 101, 104 – 114,
 Szabó Lőrinc 312
 Szabolcsi Lajos 216
 Szabolcska Mihály 312
 Szakasits Árpád 324
 Szálas Ferenc 305, 341, 349
 Szalay László 24
 Szamuely Tibor 209
 Szász Béla 331, 332, 342
 Szász Károly 109, 320
 Szathmári Sándor 329
 Szauder Erzsébet 222, 228, 267, 268
 Széchényi Ferenc 21, 23
 Széchényi István 22, 24
 Székács Antal 138, 138
 Székely István 307
 Szekfű Gyula 199, 239, 327, 328, 329,
 336
 Szent István 309, 321
 Szent-Györgyi Albert 342, 348
 Szentkuty Pál lásd még Drescher Pál
 148, 175, 268, 311, 336, 339, 340, 342, 344,
 345, 349
 Szép Ernő 297, 308, 312
 Szerb Antal 199, 314
 Szigeti Gabriella 174, 228, 231, 232, 235,
 266
 Szilágyi Sándor 246
 Szily Kálmán 108, 109
 Szimonidesz Lajos 314
 Szőke Sándor 345, 349
 Szüry Dénes 148, 152
 Tábori Piroska 326
 Tamási Áron 325
 Teleki József 21, 23, 24
 Teleki Pál 200, 228, 237, 251, 271, 314
 Teleki Sámuel 24
 Thallóczy Lajos 199
 Thirring Gusztáv 70, 71, 82, 83, 104,
 169, 173
 Tima-Horváth Margit 222
 Toldy Ferenc 22, 25, 26, 28 – 32, 42, 44,
 45
 Toldy László 14, 45 – 61, 65, 69, 116
Tolsztoj, Lev 312
 Tormay Cécile 310
 Tornallyai Zoltán 120
 Tóth Árpád 310, 312
 Tömörkény István 312
Tönnies, Ferdinand 303
 Trefort Ágoston 149
 Trócsányi Zoltán 278
Turgenyev, Ivan Szergejevics 312
 Tutsek Anna 326
 Türr István 27
 Vágfalvy Dezső 320, 353
 Vámbéry Ármin 199
 Vámbéry Ruzstem 199
 Váradi Irma 141, 143, 162, 176, 194,

- 226, 229, 266, 314
 Varga Jenő 215
 Várnai Zseni 197, 342, 348
 Vas Gereben 196
 Vass Béla 287
 Vass János 245
 Vavrinecz Dezső utóbb Vágfalvy 269,
 306, 320, 331, 332, 334,
 Veredy Gyula (Witzmann Gyula) 269,
 306, 320, 332, 334
 Verne, Jules 326
 Vértesy József 352
 Virágh Géza 283
 Virozsil Antal 26
 Vörösmarty Mihály 24

 Waldapfel Imre 314
 Wassermann, Jakob 324
 Weber, Max 303
 Wekerle Sándor 89, 133
 Wells, Herbert George 312, 324
 Wenckheim Frigyes 279, 281,
 Wenckheim József 283, 284
 Wenckheim Krisztina 279, 282
 Wenhardt János 260
 Werfel, Franz 324

 Wilde, Oscar 312
 Wildner Ödön 63, 70, 102, 103, 116,
 120, 121, 124, 133, 134, 152, 175, 178, 253,
 274, 278, 295
 Witzmann Gyula lásd Veredy Gyula
 Wlassics Gyula 88, 89, 103, 104, 107,
 108, 109, 111, 114, 116, 133, 177, 179, 180,
 205, 334
 Wolff Károly 247, 258, 260

 Zádor Anna 314
 Zajti Ferenc 340, 344
 Zambra Alajos 151,
 Zichy Jenő 153, 199
 Zichy Rafael 151
 Zilahy Lajos 310, 318, 324, 325
 Zola, Emile 312, 324
 Zolnay Vilmos 314
 Zrínyi Miklós 270
 Zweig, Stefan 324
 Zsák Wilfried 318, 322, 352
 Zsolt Béla 324

A könyvtár jellege

Városigazgatási könyvtár

27, 32, 34, 44-45, 57-58, 72, 303

Nyilvános könyvtár

27-30, 57, 85-89, 93-94, 97-101, 103-107, 115

Társadalomtudományi szakkönyvtár

38-39, 72, 107-109, 212-216, 300-304, 320

Általános tudományos könyvtár

47-49, 53-54, 59, 240, 284-285, 300-301

A működés személyi és tárgyi feltételei

Könyvtáráépület és berendezés

29-30, 36, 46-47, 60, 115-131, 138, 184-185, 213-214, 215, 217-218, 220, 257-258, 279-292, 350-353

Anyagi ellátottság

112-113, 146, 183-184, 250-251, 299, 311, 336

Személyzet, munkaszervezés

29, 61, 63-66, 69-70, 80-83, 169-175, 185-187, 208, 228-229, 236-237, 265-269, 337, 343

Állomány

Gyűjtőkör. Viták az állomány jellegéről

29, 55, 58, 72-73, 96-97, 144-146, 152-156, 176-177, 201-203, 212-216, 248-250, 300-302, 304-305, 306, 309-310, 339-340, 345

Az állomány összetétele, gyarapodása

36-37, 49, 55, 68-69, 72-73, 146-147, 187-189, 202, 219-220, 250-253, 296, 300-306, 307-308, 311-312, 338-340

Adományok, hagyatékok

23-25, 31, 135-136, 147-153, 305-306, 339, 344

Társadalomtudományi állomány

39, 73-74, 144, 147, 205-206, 212-216, 252-253, 302-304

Szépirodalmi állomány

145, 148-149, 157-158, 308, 309-310, 312, 322-324

Budapest Gyűjtemény

32-34, 35, 51-53, 69, 198-199, 254-255, 271-272, 306-309, 347-348

Régi és ritka könyvek

148-149, 150-152, 307-308

Egyéb speciális gyűjtemények

117-118, 191-192, 199-200, 205-206,

és állománycsoportok

255-256, 308

Az állomány csökkentése. Könyvkivonások

60-61, 221, 245-248, 343-344

Raktározás. Szabadpolc

37, 116-117, 165-166, 194, 290-291, 318, 347-348

Az állomány feltárása

Katalógusok. Tartalmi és formai feltárás	37, 66-67, 156-158, 166-168, 228, 306, 308-309
Bibliográfiák	78-80, 159, 270, 304, 308-309, 320, 331-332, 332-333
Könyvtári kiadványok	78-80, 156-158, 178-179, 197, 304, 331, 333

Olvasók

Az olvasótábor nagysága és összetétele	37, 49-50, 74-75, 158-165, 189-191, 227-228, 263-265, 313-318, 340-341, 346
Gyerekek és fiatalok. Gyerekreszlegek	51, 75, 110-112, 117, 162-165, 225-226, 242, 264, 317-318, 326-327
Munkásolvasók	161-162, 223-224, 315-317, 325
Kutatók, értelmiségi olvasók	39, 75, 162, 263-264, 313-314, 324-325
A hátrányos helyzetűek ellátása.	29, 50, 118, 260, 318-319
A könyvtár szociális szerepvállalása	

Olvasószolgálat

Az olvasószolgálat működése, technológiája.	47, 67-68, 76-77, 168-169, 190, 192-193, 265, 287-291, 337-338, 340-341, 346, 349-350
Az igénybevétel módja	
A forgalom nagysága és jellege	47, 50, 68, 76, 159-161, 190, 192-193, 196-197, 264, 265, 322-327, 340-341, 346-347
Referens szolgálat	77-80, 319-321, 341
Olvasás- és igényvizsgálatok	39, 194-196, 322-327
A használat korlátozása	247-248, 254, 339-340, 343, 344

A könyvtár kapcsolatrendszere

Közönségkapcsolatok	233-234, 260, 269-274, 305, 309, 320-321, 329-330
Várospolitiká, városvezetés és a könyvtár	28, 30-31, 125, 244, 247, 258, 293
A könyvtár társadalmi fogadtatása	106-107, 129, 143-144, 203, 229-230, 269-273, 291, 299, 328
A Fővárosi Könyvtár a budapesti és a magyar könyvtárügyben	30-32, 39-40, 106, 109-112, 142-143, 177-182, 211-212, 229-230, 253, 259, 272, 275, 291, 303-304, 333-334

A fiókkönyvtárak hálózata

Hálózatszervezés általában	132-136, 142-143, 184-185, 190-191, 216-220, 222, 259-262, 293-295, 298
----------------------------	---

1. sz. fiókkönyvtár	Gróf Károlyi u.	131, 159. Királyi Pál u.: 185, 257-258, 297, 315.
	Molnár u.	337, 351
2. sz. fiókkönyvtár	Almássy tér	137-138, 160, 185, 194, 258.
	Erzsébet krt.	336, 349
3. sz. fiókkönyvtár	Százados úti lakótelep	140-141, 160, 185, 194, 257, 262, 317, 346, 352
4. sz. fiókkönyvtár	Hűvösvölgyi Diáktelep	139-140, 185.
	Városházi Diákmenza	257
	Aréna úti Népszálló	262, 317
5. sz. fiókkönyvtár	Állatkert	140, 257, 262, 351
6. sz. fiókkönyvtár	Corvin téri Vigadó	222, 258.
	Verpeléti út.	337, 352
7. sz. fiókkönyvtár	Vág utcai Népház	222, 258, 318-319
8. sz. fiókkönyvtár	Kórház u.	260-261
	Fő tér	297, 351
9. sz. fiókkönyvtár	Bakáts tér	261.
	József krt.	298, 351
10. sz. fiókkönyvtár	Hunyadi tér	261.
	Andrássy út	297, 350, 352
11. sz. fiókkönyvtár	Döbrentei u.	293-294
	Krisztina krt.	297, 351
12. sz. fiókkönyvtár	Kolozsvári út	294
	Harmat u.	346, 350
14. sz. fiókkönyvtár	Királyi Pál u.	297, 351

